

KALLIGRAM

JAMES KRAPFL
Revolúcia s ľudskou tvárou

James Krapfl

REVOLÚCIA
S ĽUDSKOU TVÁROU

Politika, kultúra a spoločnosť v Československu
po 17. novembri 1989

KALLIGRAM
Bratislava 2009

Z anglického originálu *Revolution with a Human Face: Politics, Culture, and Community in Czechoslovakia, 1989-1992*

preložili Robert Hrebíček a James Krapfl

Jazyková korektúra Jan Náplava

Jazyková redakcia Tomáš Oravec

Obsah

Podakovanie	11
Na úvod.....	19
1. KAPITOLA	
Rétorika revolúcie.....	27
2. KAPITOLA	
Spolupatričnosť, posvätnosť a zrod symbolického vesmíru	55
3. KAPITOLA	
Ideály novembra	101
4. KAPITOLA	
Hranice spolupatričnosti.....	148
5. KAPITOLA	
Moc na ulici.....	197
6. KAPITOLA	
Vôľa ľudu.....	232
Záver	264
Literatúra	276
Zoznam použitých skratiek.....	290
Menný register	295
Geografický register	299

Copyright © 2009 by James Krapfl

Translation © Robert Hrebíček, James Krapfl 2009

ISBN 978-80-8101-253-2

Pre Mariku a na pamiatku Pepa

Podakovanie

„Takže sa chystáš písať o tom, akí sme boli hlúpi?“ spýtal sa ma kamarát Ivan, keď som mu vysvetlil podstatu výskumu, pre ktorý som sa v roku 2004 vrátil na Slovensko. Bola to lepšia odpoveď, než som očakával. V priebehu času som si totiž zvykol na to, že Česi a Slováci nereagujú na môj záujem o rok 1989 zdvorilou zvedavosťou, ale skôr rozpakmi, hysterickým smiechom či zlostným výsmechom. Očividne nešlo o tému, o ktorej by sa dalo zhovárať. Ivanova ironická otázka vysvetľuje aspoň čiastočne prečo: dejiny sa nevyvíjali tak, ako to v roku 1989 očakávala väčšina občanov Československa. Pre kontrast medzi vtedajšou vierou v ľudskosť a množstvom podvodov a sklamaní, ktoré nasledovali (odvážil by sa niekto povedať, že jej následkom?), vyznieva „Nežná revolúcia“ buď trápne, alebo ako kruté memento o tom, ako ľahko možno manipulovať s ľuďmi.

Hoci čitatelia tejto knihy uvidia, že celkom nezdieľam Ivanovu ironickú interpretáciu roku 1989, som vďačný jemu a mnohým ďalším konverzačným partnerom za to, že v priebehu rokov zaistili, že túto interpretáciu beriem vážne. Rovnakú vďačnosť cítim voči tým, ktorí v rozpore s prevládajúcim stanoviskom argumentovali, že rok 1989 má význam, ktorý treba vypátrať, a podporovali ma v mojich úsiliach. Táto kniha je výsledkom konverzácie rovnako ako uvažovania v samote, a je mi preto potešením konečne vyjadriť svoj dlh voči tým, ktorých intelektuálna veľkorysosť prispela k zrodu tohto diela, i voči tým, ktorí nespočítanými inými spôsobmi poskytovali pomoc.

Najprv by som sa chcel poďakovať občanom bývalého Československa, ktorí priamo ovplyvnili moje myslenie a vniesli do diskusií o ich súčasných dejinách vášeň a súdnosť. Súdobí historici majú vskutku jedinečnú výhodu, že môžu porovnávať dôkazy a interpretácie so skúsenosťami živých svedkov, a tým sa táto kniha značne obohatila. Za

plodné rozhovory, priateľské i nepriateľské, moja vďaka patrí týmto ľuďom: Iva Bartová, Václav Bartuška, Elena Ciprianová, Marcela Čekalová, Peter Daňo, Jozef Fabo, Martin Franc, Dalibor Fronček, Adéla Gjuričová, Jozef Grebač, Stanislav Güttner, Miroslava Holubová, Martin Chmel, Ján Jezný, István Jobbagy, Marián Kišš, Michal Kopeček, Igor Kubálek, Ladislav Kupčík, Věra Lišková, Viera Majbová, Juraj a Tatiana Mihalíkovci, Mária Mistríková, Ivo Mludek, Barbora Morávková, Karel Müller, Eva Nekolová, Marc Niubò, Ivan Orság, Bohumil Roedl, Martin Růžička, Tadeusz Siwek, Ivan Solovič, Zdeněk Stuchlík, Ján Sucháň, Jiří Suk, Josef a Mária Škarbanovci, Daniel Škobla, Kateřina Šuranská, Jozef a Barbora Tancerovci, Marcel Tomášek, Jaroslav Tomiczek, Petr Vojtal, Lenka Wünschová, Peter Zajac, František Znebejánek, Pavel Žáček a Jozef Žatkuliak. Každý z nich prispel unikátnym spôsobom, a keby som ich mal všetky opisovať, zabralo by to veľa strán. Azda mi teda odpustia, ak spomedzi nich vyberiem troch, ktorí obzvlášť priaznivo ovplyvnili môj prístup k tomuto projektu. Jaroslav Tomiczek, s ktorým som sa zoznámil v roku 1997, keď študoval v Olomouci, ma upozornil na dôležitosť letákov v revolúcii a navrhol, aby som ich použil ako základ výskumu. Jiří Suk svojou monumentálnou štúdiou koordinačného centra Občianskeho fóra (*Labyrinthem revoluce*) vytvoril inšpirujúci model historickej vedeckej práce a základ, o ktorý sa moja práca môže opierať. Mária Mistríková mi napokon nielenže veľkoryso venovala veľké množstvo času, ale svojou osobnou oddanosťou Nežnej revolúcii a dôverou v moju schopnosť vyrozprávať jej príbeh ma motivovala, aby som prekonal spisovateľský blok, ktorý občas dolahne na každého autora.

Ak má táto kniha sklony hľadiť na veci „emicky“ (termín kultúrnych antropológov pre „hľadisko rodákov“), dôvod je jednoduchý: pochopenie toho, ako historické subjekty sami porozumejú svojim skúsenostiam, predstavuje nutný predbežný krok k ich rozboru prostredníctvom „cudzieho“ jazyka vedy. Táto „etická“ (vonkajšia) perspektíva je však samozrejmosťou, neoddeliteľnou súčasťou tohto projektu a rád by som sa poďakoval mnohým vedcom mimo Českej a Slovenskej republiky, ktorí mi pomohli syntetizovať svoj vedecký výklad. Vďaka patrí v prvom rade mojej neuveriteľne podpornej dizertačnej komisii na Kalifornskej univerzite v Berkeley, ktorú tvorili Victoria Bonnell, Carla Hesse a predseda John Connelly. Nevedel by som si predstaviť dokonalejšiu kombináciu nadhľadu, odbornosti a charak-

teru. „Kde inde ako na Berkeley môžete napísať takúto dizertáciu?“ spýtala sa ma profesorka Bonnell, keď som sa snažil vybrať si spomedzi potenciálnych postgraduálnych škôl. Ak odpoveď znela „nikde“, je to čiastočne preto, lebo nikde inde by som nebol našiel komisiu, ktorá by sa o tento projekt zaujímala viac a bola by vlastnou vedeckou skúsenosťou pripravenějšía podporiť ho. Na Berkeley moje myslenie a prístup k bádaniu o Nežnej revolúcii priaznivo ovplyvnili aj Margaret Anderson, Michael Dean, Jeanne Grant, Simon Grote, Tim Jenks, Blake Johnson, Mark Keck-Szajbel, Anne MacLachlan, Jelani Mahiri, Andrej Milivojević, Daniel Orlovsky, Dana Sherry, Johan Vanderzelde a Edward Walker, ako aj účastníci seminárov Berkeleyského programu sovietskych a postsovietskych štúdií a Pracovnej skupiny pre dejiny a kultúru stredovýchodnej Európy.

Môj záujem o Nežnú revolúciu však antedatoval imatrikuláciu na Berkeley a rád by som sa poďakoval Johnovi Burneymu a Joan Skurnowiczovej za semináre o porovnávaní revolúcií a o moderných európskych dejinách, ktoré organizovali počas môjho prvého roku na vysokej škole (v ročníku 1989/90) a v rámci ktorých sa vykryštalizovali prvé myšlienky vedúce k tejto knihe. Vďaka Elizabeth Beckovej som mohol študovať v roku 1992 na Univerzite Karlovej v Prahe a Univerzite Palackého v Olomouci, kde sa môj všeobecný záujem o udalosti roku 1989 v Európe zmenil na konkrétny záujem o krajinu na prahu rozdelenia. Leonard Hochberg a Carol Leff mi neskôr pomohli vypracovať výskumný projekt, ktorý som v rokoch 1996 – 1997 realizoval v Českej republike v rámci Fulbrightovho programu. Tento výskum sa stal základom kontroverznej diplomovej práce na Stredoeurópskej univerzite v Budapešti v roku 1999 a som vďačný Roumenovi Daskalovovi, Lászlóovi Kontlerovi a Mónike Mátayovej za to, že spolu vytvorili tolerantnú a pozitívne kritickú komisiu.

V priebehu rôznych výskumných pobytov v Českej a Slovenskej republike ma intelektuálne obohatila konverzácia a v niektorých prípadoch aj spolupráca s ďalšími zahraničnými bádateľmi vrátane Dennisa Becka, Richarda Grainera, Magdaleny Hadjiisky, Karen Kapustovej-Pofahlovej, Jennifer Larsonovej, Marka Lovasa, Jordanky Madžarovej, Alexandra Maxwella, Catriony Menziesovej, Lisy Peschelovej, Anny Socratesovej, Jamesa Warda, Julie Whiteovej, no predovšetkým Dean-ny Wooleyovej, ktorá je vďaka svojmu emickému pochopeniu českých študentských aktivistov z roku 1989 a etickému povedomiu o an-

glo-americkéj vede ideálnou partnerkou na diskusiu o rozvíjajúcich sa myšlienkach. Ďakujem všetkým týmto ľuďom a mnohým ďalším, ktorých poznámky a pripomienky v priebehu rokov prispeli k etickej syntéze uvedenej v tejto knihe. Patria medzi nich Tim Beasley-Murray, Paul Caringella, Dessislava Dragneva, Timothy Garton Ash, René Girard, Judit Hegedüs, Brian Hodson, Ken Horne, Erin Jenne, Gwen Jones, Padraic Kenney, Sandra Leake, Norman Naimark, Heather Nehring, Robert Pynsent, Marci Shore, Marsha Siefert, Roberto Solarte, Veronika Šimánková, Aviezer Tucker, John Unruh, Kieran Williams a Ryan Wilson. Vďaka si zaslúžia aj moji noví kolegovia v Montréale, ktorých zvedavé otázky ma podnietili zamyslieť sa nad knihou novými, produktívnymi spôsobmi. Chcel by som sa poďakovať najmä Brianovi Cowanovi, Brianovi Lewisovi, Lorenzovi Lüthimu, Nancy Partnerovej, Tillovi van Rahdenovi a Elaine Weinerovej.

Keď som si v roku 2002 naplánoval tento projekt v jeho súčasnej podobe ako odpoveď na štúdiu Lynn Huntovej o politike, kultúre a triede vo Francúzskej revolúcii, predstavil som si, že by som sa zameral na letáky a bulletin z roku 1989 a jednoducho rozšíril svoju existujúcu pramennú základňu z Moravy a Sliezska na celé Československo. Za to, že sa konečný výsledok zaoberá rozsiahlejšou zbierkou efemernej literatúry z rokov 1989 – 1991, vďačím hlavne radám a úžasnej ochote mnohých archivárov, knihovníkov a pracovníkov múzeí, ktorí mi vychádzali v ústrety pri rozličných výskumných cestách. Nemôžem ich všetkých vymenovať, ale mimoriadne nápomocní boli Jarmila Balážová, Linda Bernard, Jana Botková, Linda Dudašová, Helena Hollá, Jiří Hoppe, Bohdan Kaňák, Oľga Kvasnicová, Viera Majbová, Mária Mistříková, Martin Molnár, Bohumil Roedl, Jiří Suk, Peter Tesák a Eliška Travníčková. Moja najúprimnejšia vďaka patrí Petrovi Zajacovi za to, že mi dovolil preskúmať malú časť archívu VPN Nadácie Milana Šimečku, ktorý dnes sídli v Slovenskom národnom archíve, a Michaele Borunskej, Marcele Čekalovej, Istvánovi Jobbagyovi, Kevinovi McDermottovi, Márii Mistříkovej, Marcovi Niubòvi a Lenke Wünschovej za to, že sa so mnou podelili o dokumenty zo svojej osobnej zbierky. Cennú pomoc pri samotnom výskume mi poskytli Jan Náplava, Steven Schwartzhoff a Martin Vostřel. Valerián Bystrický, Marcela Čekalová, Jitka Herynková, Helena Rozlívková, Oldřich Tůma a personál Fulbrightovej komisie v Prahe a Bratislave akoby šibnutím čarovného prútika zabezpečili hladké a kompetentné vybavenie praktických as-

pektov mojich výskumných pobytov, a ďakujem Historickému ústavu v Bratislave, Ústavu pre súdobé dejiny v Prahe a Univerzite Palackého v Olomouci za inštitucionálnu podporu.

Písanie kníh nezáleží iba na výskume a intelektuálnej konverzácii. Toto dielo by sa nebolo zrodilo bez praktickej podpory mnohých ľudí vo viacerých krajinách. Rád by som sa poďakoval najmä Barbare Voytekovej a vrcholne schopnému personálu Ústavu pre slovanské, východoeurópske a eurázijské štúdie na Berkeley, ktorí šikovne riadili rozličné aspekty môjho financovania a postarali sa o to, aby ústav bol vždy vrelým a podnetným akademickým prostredím. Rovnako úprimnú vďaku si zaslúži Mabel Lee, ktorá doktorandov na Katedre histórie na Berkeley ochotne a zdatne sprevádza labyrintom univerzitnej byrokracie a robí denne zázraky. Neboží Robert a Rosl Krapflovci spolu s rodinou mi otvorili dvere ich bavorskej farmy, ako keby som sa tam narodil ja, nie môj pra-pra-pra-prastarý otec, a za to, že mi tým poskytli v Európe istú domácu základňu, nemôžem sa im dostatočne poďakovať. Za ďalšiu praktickú podporu v priebehu rokov – od rád, aký digitálny fotoaparát používať pri výskume, až po ubytovanie na cestách – ďakujem Stephanie Ballengerovej, Ariane Baudhuinovej, Dennisovi Beckovi, Th omasovi Connollyovi, Nicholasovi Dewovi, Dessislave Dragnevovej, Nicole Eatonovej, Božene Fabovej, Barbare Falkovej, Michael a Jennifer Frondovcom, Michalovi Grebačovi, Simonovi Groteovi, Carol Harringtonovej, Istvánovi Jobbagyovi, Mariánovi Kiššovi, Pavlovi Knápkovi, Habibovi Kritovi, Mitchovi Laippleovi a jeho rodine, Anne MacLachlanovej, Jordanke Madžarovej, Catrione Menziesovej, Andrejovi Milivojevičovi, Marcovi Niubòvi, Alice Palenovej, Glennovi Paradovi, Johanne Ransmeierovej, Césarovi Rodriguezovi, Milanovi Růžičkovi, Stevenovi a Eve Schwartzhoffovcom, Dane Sherryovej, Jeannette Sherwinovej, Anne Socratesovej, Ivanovi Solovičovi, Gordonovi Sweetovi, Márii Škarbanovej, Danielovi Škoblovi, Rastislavovi Tancárovi, Jozefovi a Barbare Tancerovcom, Marcelovi Tomáškovi, Georgeovi a Lydii Vandermuehllovcom, Paulovi Vanoverloopovi, Jamesovi a Martine Wardovcom, Anne Whitakerovej, Brentovi Whiteovi, Julii Whiteovej, Ryanovi Wilsonovi, Deanne Wooleyovej a v neposlednom rade svojim rodičom.

Za štedrú finančnú podporu sa musím poďakovať celému radu inštitúcií a jednotlivcov. Základný výskum umožnili programy Fulbright a Fulbright-Hays sponzorované americkými ministerstvami

zahraničných vecí a školstva s ďalšie financie od českej vlády. Písanie a doplnovací výskum podporili Americká rada učených spoločností (prostredníctvom Dizertačného štipendia vo východoeurópskych štúdiách), Ústav medzinárodných štúdií na Kalifornskej univerzite v Berkeley (prostredníctvom výskumného štipendia na pamiatku Reinharda Bendixa) a Paul Hertelendy. Príprava a vydanie tejto knihy v slovenskom jazyku by neboli možné bez podpory Americkej rady učených spoločností a Nadácie Andrewa J. Mellona (prostredníctvom ich grantovej schémy pre postdoktorandských výskumníkov na začiatku kariéry) ani bez láskavosti Catherine LeGrandovej, bývalej šéfky Katedry histórie na McGillskej univerzite, ktorá ma na rok uvoľnila z učiteľských povinností.

Keď som kvôli tohtoročnému výročiu dal súhlas na to, aby táto kniha vyšla najprv v slovenčine a iba potom v angličtine, nečakal som, že by som ju musel do veľkej miery preložiť sám. Keďže som slovenský jazyk nikdy neštudoval, nebola to asi najšťastnejšia príhoda, a ak sa konečný výsledok dá čítať, nie je to iba vďaka mojim úsiliam. Róbert Hrebíček pripravil hrubý preklad, o ktorý som sa mohol opierať (a o. i. vymyslel neologizmus „zdejovanie“, ktorý sa objaví v prvej kapitole). Jan Náplava obetoval veľa hodín na podrobné čítanie celého prekladu po mne, pričom opravil mnohé chyby a zabezpečil vernosť anglickému textu. Pavel Knápek, Mária Škarbanová, Daniel Škobla, Marcel Tomášek a Barbora a Jozef Tancerovci trpezlivo odpovedali na nekonečné otázky o tajomstvách slovenčiny (a češtiny) a Daňo láskavo (a nemilosrdne) kritizoval niektoré zvlášť zložité časti prekladu. Jazykovú redakciu urobili Tomáš Oravec a Ingrid Hrubaničová. Pani Hrubaničová mala na starosti celý proces výroby knihy a ďakujem jej za dobrú vôľu a šikovnú prácu.

Časti tejto knihy sa už objavili vo viacerých publikáciách a ich vydavateľom som vďačný za povolenie opätovne použiť tento materiál. Väčšina Prvej kapitoly sa objavila v roku 2006 v knihe *Revolution and Resistance in Eastern Europe*, ktorú editovali Kevin McDermott a Matthew Stibbe a vydalo vydateľstvo Berg v Oxforde, a v roku 2008 v zborníku *Kapitoly z dějin české demokracie po r. 1989* editovanom Adélou Gjuričovou a Michalom Kopečkom a vydanom v nakladateľstve Paseka. Niektoré časti Druhej kapitoly sú vyňaté z článku, ktorý v roku 2001 vyšiel v časopise *Kosmas*. Značná časť Štvrtej kapitoly vy-

šla tento rok ako „working paper“ od (premenovaného) Berkeleyského programu eurázijských a východoeurópskych štúdií.

Najsrdечnejšie poďakovanie vyslovujem nakoniec. Josef a Mária Škarbanovci boli najprv susedia, potom skvelí priatelia a napokon sa stali v podstate mojimi adoptívnymi rodičmi. Hoci Marika sa iba teraz z vydania tohto prekladu dozvie, k akému záveru som po toľkých rokoch dospel, a hoci Pepík toto dielo už nikdy neprečíta, boli pre mňa vždy inšpiráciou. Usiloval som sa totiž pochopiť Nežnú revolúciu z ich pohľadu – z pohľadu obyčajných (ale mimoriadne dobrých) ľudí v obyčajnom meste – a pokiaľ sa mi to vôbec podarilo, je to do veľkej miery vďaka ich otvorenosti a priateľstvu. Kniha je venovaná im.

James Krapfl
V Brne, október 2009

Na úvod

Je pozoruhodné, že väčšina štúdií týkajúcich sa Nežnej revolúcie ignoruje alebo marginalizuje jej najdôležitejšieho aktéra: československých občanov. Ak napokon revolúcia roku 1989 bola *demokratickou* revolúciou, vyplýva z toho, že *démos* – ľud – by mal byť stredobodom našej pozornosti. Namiesto toho však máme historické, politické i sociologické analýzy, ktoré sa z väčšej časti zameriavajú na elity. Niektoré z týchto štúdií sú síce vynikajúce, ale znepokojujúcou implikáciou hromadného mlčania okolo ľudovej angažovanosti v roku 1989 je to, že táto angažovanosť nebola príliš dôležitá. Publikované memoáre a rozhovory vytlačené a vysielané každý november v českých a slovenských médiách hlavného prúdu vôbec nespochybňujú tento záver, pretože vydavatelia a novinári spravidla poskytujú svoje platformy len uznávaným „vodcom“, takže počet „pamätníkov“ oprávnených spomínať na revolúciu na verejnosti klesol v priebehu rokov asi na pár tuctov. Výsledkom toho je – hoci letmý pohľad na fotografie a filmové zábery z roku 1989 nám pripomína, že milióny československých občanov sa v tomto roku vedome rozhodli konať vo vzájomnej zhode za spoločnú vec –, že neprebíha nijaká vážna verejná diskusia o tejto angažovanosti, na ktorú by jednotlivci mohli brať ohľad pri hodnotení vlastnej skúsenosti. Toto mlčanie vedie k zabúdaniu a aj keď nepodlomuje demokratickú politickú kultúru v následníckych štátoch Československa, určite ju neposilňuje.

Jules Michelet raz definoval cieľ dejepisu ako „vzkriesenie“, a to je príhodná obraznosť na vyjadrenie toho, čo táto kniha musí plniť.¹ Čítate totiž dejiny Nežnej revolúcie „zdola“, pričom skúsenosti obča-

¹ Jules Michelet: *Du Prêtre, de la femme, de la famille*, 4. vydanie (Paríž: Comptoir des Imprimeurs-Unis, 1845), s. 37.

nov Českoslovenka – bežných aj iných – sú umiestené do popredia na základe systematickej analýzy relevantných priamych prameňov. Cieľom knihy je „vzkriesenie“, lebo na väčšinu tu uvedených dôkazov sa zabudlo; tým, že kniha vynáša tento pochovaný materiál z archívnych „hrobov“ na svetlo verejnosti, vracia hlas historickým aktérom, ktorým bola dosiaľ odoprená moc prehovoriť. Kniha sa však usiluje nielen odhaliť, ale aj analyzovať ústrednú otázku revolúcie: otázku jej významu. Skutočnosť, že išlo o otázku, sa dodnes odráža v pochybnostiach o názve revolúcie (mali by sme ju nazývať *revolúciou* alebo bolo by presnejšie hovoriť o „prevrate“, „zániku komunistického režimu“ či jednoducho „udalostiach“?). Ako uvidíme, táto nejednoznačnosť sa vynorila už v decembri roku 1989 a do významnej miery dejiny revolúcie boli (a sú) dejinami úsilí rozhodnúť o jej význame. Na rozdiel od politológov i mnohých sociológov, ktorí zvyčajne vidia rok 1989 ako číru hranicu – pestrofarebný most od komunizmu do postkomunizmu –, táto kniha tvrdí, že revolučné obdobie bolo samo osebe epochou vytvárania výnamov. Kniha sa usiluje identifikovať významy, ktoré občania Československa dávali revolúcii, a vysvetliť, prečo sa utvárali práve tieto významy. Ďalej sa usiluje vysvetliť, ako Česi a Slováci bojovali v roku 1989 a po ňom za obranu určitých významov a za ich presadzovanie v spoločnosti. Napokon sa zaoberá dosahom týchto významov na upevnenie a vývoj demokratickej politickej kultúry v Československu a jeho nástupníckych štátoch.

Ako môžeme napísať dejiny pätnásť miliónov ľudí? Ako môžeme zistiť, aký význam (pokiaľ vôbec) mala revolúcia pre bežných občanov zhromaždených na námestiach a angažujúcich sa v miestnych občianskych združeniach v roku 1989 a bezprostredne potom? Najlepším východiskom sú slová a činy samých týchto občanov. V priebehu len niekoľkých mesiacov stĺkali štrajkujúci študenti a pracujúci desiatky tisíc vyhlásení, letákov, bulletinov, plagátov a otvorených listov, ktorým dosiaľ takmer nikto nevenoval pozornosť.² Tieto dokumenty výstižne svedčia o predpokladoch, očakávaniach a motiváciách ich ľudových autorov, a keďže väčšina z nich sú datované, môžeme sledovať vývin týchto predpokladov, očakávaní a motivácií zo dňa na deň. Spolu s videozáznamami, novinami a zápismi straníckych a správnych orgánov,

ako aj nových občianskych združení tieto pramene odhalia komplexný symbolizmus kolektívneho konania v roku 1989 – symbolizmus plný sviatkov, happeningov a pútí, ktoré vedľa (alebo namiesto) akéhokoľvek politického účelu učinili revolučné spoločenstvo posvätným. Hoci najintenzívnejšie kolektívne vrenie prebiehalo v novembri a decembri roku 1989, občania stále produkovali letáky, vyhlásenia, bulletinov a listy v mimoriadne vysokých množstvách na začiatku deväťdesiatych rokov – išlo o riekú diskurzu, ktorú čoskoro dopĺňal výbuch neregulovanej tlače. Tieto neskoršie dokumenty nám umožňujú sledovať vývin revolučných mentalít k niektorým z ich logických záverov.

Niektorí čitatelia sa môžu čudovať, že pramene na takéto štúdium sú historikom prístupné tak skoro po príslušnom období. Zvyčajná tridsaťročná čakacia lehota na sprístupnenie dokumentov totiž ešte neuplynula. Dôvody ich dostupnosti sú dva. Po prvé, revolučné požiadavky roku 1989 za pravdu a dostupnosť informácií sa odrážajú v českých a slovenských zákonoch o štátnych archívoch, takže väčšina úradných dokumentov a spisy tykajúce sa politických organizácií spred 1. januára 1990 sa môžu bádateľom poskytnúť hneď, ako sa ich archívom podarí získať a usporiadať. Po druhé – a to je dôležitejšie –, mnohé pramene potrebné na výskum občianskej politickej kultúry boli od začiatku verejné a nikdy nepodliehali čakacej dobe. Letáky a bulletinov, ktoré slúžili ako dôležité prostriedky na výmenu informácií v novembri a decembri, boli vždy k dispozícii na štúdium. Písomnosti nevládných organizácií, ako napríklad občianskych združení, ktoré vznikli počas revolúcie, sú prístupné, ak to ich držitelia dovoľia. Dovedna aspoň 70 archívov, múzeí a knižníc v Českej a Slovenskej republike i v zahraničí má otvorené zbierky či fondy priamych dokumentov okrem novín, ktoré sa dajú používať na štúdium revolučných mentalít.

Študie československej revolúcie majú zatiaľ tendenciu sústreďovať sa výlučne na Prahu; zriedkavo prekračujú hranice bývalého federálneho hlavného mesta, aby sa venovali aspoň Bratislave či Brnu na základe niečoho pevnejšieho ako osobnej pamäti. V Československu však v roku 1989 žilo mnoho rôznych komunít, a ak chceme pochopiť význam revolúcie nejakým systematickým spôsobom, musíme skúsenosti týchto rozličných komunít porovnávať. Revolúcia neznamenalala to isté pre Slovákov čo pre Čechov, a maďarská menšina na Slovensku ju interpretovala ešte inak. Územnosprávne rozdiely medzi 112 okresmi Československa vytvorili prostredia pre pestré spektrum skúseností

2 Jednu výnimku predstavuje: Bohuslav Beneš a Václav Hrnčíko: *Nápisy v ulicích* (Brno: Masarykova univerzita, 1993).

v rámci ľudových úsilí demokratizovať miestnu správu a hospodárstvo, od hromadného odstúpenia okresných predstaviteľov v Topolčanoch až po fyzické potlačenie prípadných manifestantov v Ostrave. Nádeje na opätovné ustanovenie politického spoločenstva sa líšili medzi jednotlivými krajinami a oblasťami Československa a možnosti na kolektívne konanie boli prirodzene iné v malých dedinách v porovnaní s veľkými mestami. Skrátka, ak chceme pochopiť význam revolúcie a spôsoby, akými sa o tento význam bojovalo a ako sa vyvíjal, treba porovnávať revolučnú rétoriku a činnosti na viacerých úrovniach a pripustiť, že hlavné mestá mohli byť skôr výnimočné ako emblematické.

Od rozdelenia Československa majú vedci v oboch nástupníckych štátoch tendenciu „znárodňovať“ dejiny a skúmať iba české alebo slovenské dimenzie historických javov z obdobia spoločného štátu. Hoci v určitých prípadoch môže ísť o opodstatnenú metodológiu, v prípade revolúcie roku 1989 je to skresľujúci anachronizmus. Aktéri roku 1989 – od štrajkujúcich roľníkov v najodľahlejšej dedine až po študentov rokujúcich s komunistickými činiteľmi v hlavných mestách – mysleli v rámci československého spoločenstva a podľa toho aj konali. Udalosti v jednej republike ovplyvnili vývoj v druhej spôsobmi, ktoré sa nedajú ignorovať bez falšovania minulosti. Niektorí historici, vedomí si tohto problému, navrhujú, že revolúcia na Slovensku bola „iná revolúcia“ ako tá, ktorá sa odohrala v českých krajinách, ale ani táto reprezentácia nie je úplne presná.³ Ak používame trópus „inakosť“, tak podrobné skúmanie ukazuje, že revolúcia v Brne bola iná ako tá v Prahe, ktorá sa zas líšila od tej v Klatovoch, čo samozrejme nebola tá istá, ktorá sa odohrala v Kráľovskom Chlmcí, a veľmi rýchlo sme nutení priznať, že išlo o tisíce „iných“ revolúcií. Československo sa v roku 1989 skladalo zároveň z jedného i dvoch národov, z jednej a mnohých komunít, takže dôkladné skúmanie politiky a kultúry revolúcie musí oceňovať túto niekedy napätú, často zložitú, ale vždy súbežnú jednotu i mnohosť.

Ako vhodná metóda na štúdium dejín pätnástich miliónov ľudí sa javí „nová“ kultúrna história, ktorá sa etablovala vo frankofónnej a anglofónnej historiografii v osemdesiatych rokoch. Inšpirovaná kultúrnou antropológiou, nová kultúrna história sa usiluje pochopiť mentality spoločností a sociálnych skupín i premeny týchto mentalít

v priebehu času. Na rozdiel od sociálnej histórie, ktorá zvyčajne rozčlení spoločnosť na triedy a predpokladá, že sociálne správanie odráža kultúrnu triedu, kultúrna história berie do úvahy, že vnímania, presvedčenia a spôsoby zistenia významu bezprostrednejšie ovplyvňujú rozhodnutia a historickú činnosť. Pod pojmom „kultúra“ majú kultúrni historici na mysli „pavučiny významov“, ako antropológ Clifford Geertz raz vymedzil tento termín.⁴ Zaoberajú sa tvorbou významu a spoločenské zdieľanie významov prostredníctvom znakov, symbolov, rituálov a ďalších nositeľov významov. Rovnakým spôsobom, ako má jazyk význam pre tých, ktorí sa viac-menej zhodujú na správnom výklade určitých zvukových vzorov alebo určitého usporiadania čiar na papieri, tak môžu gestá, oblečenie, obrazy, miesta a zvyky vyjadrovať určité významy v jednej kultúre, ale odlišné významy či žiaden význam v inej. Kultúrni historici sa teda usilujú „čítať“ tieto vzory, akoby išlo o jazyk, aby zistili, ako určití ľudia na určitých miestach rozumejú svojmu svetu a ako tieto symbolické systémy obmedzujú a vymedzujú ľudskú činnosť a odvíjanie dejín. Ak týmto spôsobom analyzujeme dochované dôkazy o občianskej politickej angažovanosti v roku 1989 a na začiatku deväťdesiatych rokov, môžeme sa postupne dozvedať, ako československí občania porozumeli svojej revolúcii a ako toto porozumenie ovplyvňovalo ich správanie.

Z tejto analýzy vyjde najavo obraz prekvapujúco idealistickej revolúcie, ktorá bola zároveň sociálna, politická a do istej miery aj náboženská. François Furet raz napísal, že „navzdory všetkému hurhaju a hluku nevzišla z východnej Európy v roku 1989 ani jediná nová myšlienka.“⁵ Dostupné údaje však dokazujú, že hoci nové myšlienky možno nevzišli z „východnej“ Európy, rozhodne tam boli. Azda najpútavejšia bola idea „ľudskosti“, s ktorou logicky súviseli ďalšie revolučné zásady ako nenásilie a demokracia. Česi a Slováci neodmietli komunistický režim preto, lebo bol socialistický, ale pretože bol slepo byrokratický a „neľudský“. Občania navyše kládli požiadavky za nenásilie, demokraciu a ľudskosť nielen vládam, ale aj politickej i hospodárskej administratíve na všetkých úrovniach. Diskusie o význame týchto ideí ich

4 Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures* (New York: Basic Books, 1973), s. 5.

5 Citované podľa: Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe* (New York: Times Books, 1990), s. 27.

3 Pozri napr. dokument *Labyrintem revoluce*, 3. časť: *Slovensko, jiná revoluce*, režia Petr Jančárek v spolupráci s Jiřím Sukom, Česká televize, 2006.

etablovali ako smernice na pretvorenie každodenných medziľudských vzťahov a „znovuzrodenie“ vlastnej osobnosti [*rebirth of the self*]. Medziľudské vzťahy sa ocitli teda v jadre ľudovej revolúcie, ktorú môžeme interpretovať ako istú reformáciu alebo premiestnenie posvätnosti.

Táto kniha má šesť samostatných kapitol. Prvá z nich preskúma, ako občania Československa rozumeli pojmu *revolúcia* v roku 1989 a prečo spočiatku charakterizovali odohrávajúce sa dejiny takmer univerzálne ako revolučné dejiny. Využíva teórie rozprávania Haydena Whitea a Northropa Fryea na vysvetlenie vývoja interpretačných rámcov od romances cez komédiu a tragédiu k satire. Pri sledovaní tohto vývoja kapitola zhrnuje niektoré z najdôležitejších udalostí v politickej histórii revolúcie, zdôrazňuje súhru medzi elitnou politikou a ľudovou politickou kultúrou a zvýrazňuje prelomy, ktorými sa nasledujúce kapitoly zaoberajú hlbšie.

Druhá kapitola argumentuje, že v Československu vznikol po 17. novembri nový pocit spoločenstva a že toto spoločenstvo – či už len vnímané, alebo skutočné – sa prežívalo ako niečo posvätné. Ako transcendentný signifikant, toto sakralizované spoločenstvo slúžilo ako prvotný logický princíp v „expandujúcom vesmíre“ signifikantov, ktorými sa občania usilovali vyjadriť svoje spoločné ideály a reprezentovať ich v spoločenských, politických a hospodárskych inštitúciách. Dôsledkom bola za veľmi krátke časové obdobie zreteľne nová, revolučná kultúra vyznačujúca sa vlastnými rituálmi, morálkou a mýtmi.

Tretia kapitola je založená na pozornom čítaní letákov, bulletinov a vyhlásení roka 1989 s cieľom zistiť, čo skutočne boli všeludové ideály novembra a decembra a ako im občania vtedy rozumeli. Hlboko preskúma šesť „ústredných“ ideálov, pričom vyvodzuje, že najústrednejším ideálom bola práve *ľudskosť*, a ukazuje, že *socializmus* nebol takým všeobecne zdiskreditovaným ideálom, ako mnohí vedci a politici dnes tvrdia. Kapitola zaznamenáva, že viera v príchod „novej spoločnosti“ bola v roku 1989 nesmierne rozšírená, a tak sa končí úvahami o dôvodoch, ktoré sa za týmto pozoruhodným idealizmom skrývajú, a uvažovaním o otázke, do akej miery boli napokon „ideály novembra“ nové.

Kapitola štvrtá sa zaoberá vytyčovaním vnútorných hraníc v rámci revolučného československého spoločenstva, ktoré sa pôvodne vnímalo ako jednotné. Uvádza argumenty pre to, že nájazdy nacionalistického čítania medzi viac ako okrajovými skupinami obyvateľstva viedli najprv cez lokálny patriotizmus, potom cez regionalizmus, s tým,

že každá nová forma stotožnenia sa so spoločenstvom bola nástrojom na dosiahnutie požiadaviek predchádzajúcej. Využívaním príbehu Občianskeho fóra na Slovensku ako prípadovej štúdie kapitola ukazuje, že za spormi o regionálnej a národnej reprezentácii sa skrývala mestská rivalita, pričom motívy impéria pretromfli impulzy smerujúce k federatívnosti.

Piata kapitola sa venuje občianskym úsiliam v decembri 1989 a januári 1990 harmonizovať miestne pomery s ústavným zrušením vedúcej úlohy Komunistickej strany Československa. Sústreďuje sa na demokratizáciu pracovísk, odborov a národných výborov zdola, pričom dokazuje, že revolúcia sa v žiadnom prípade neskončila zvolením Václava Havla za prezidenta na konci decembra. Kapitola skúma počiatočné úspechy a nezdary tohto demokratizačného pohybu a rozoberá rozpor, ktorý nastal medzi ešte stále revolučným obyvateľstvom a novými elitami usilujúcimi sa revolúciu ukončiť.

Šiesta kapitola nakoniec spracúva profily miestnych hovorcov občianskych združení a zachytáva ich zápas rozoznať a presadzovať „vôľu ľudu“ od roku 1989 do roku 1991. Vysvetľuje, ako sa miestni aktivisti čoraz väčší ocitli v rozpakoch medzi požiadavkami miestnych občanov a politikou vedúcich predstaviteľov hnutí v Prahe a Bratislave. Spôsobil to konflikt medzi centrami a perifériami o mechanizmoch reprezentácie a osude revolúcie, ktorý vyvrcholil rozdelením občianskych hnutí a sprievodným vzostupom radikálnych prívrženeckých následníkov.

Jednou knihou sa môže rozprávanie príbehu občianskej politickej kultúry v revolučnom Československu iba začínať. Ktorúkoľvek z nasledujúcich kapitol by bolo možné rozšíriť a spracovať ako samostatné dielo – pramene sú také bohaté a rôznorodé. Aj ďalšie témy – napríklad vývoj občianskej politickej angažovanosti do roka 1992 alebo šírenie nových ideológií v tom istom čase – sa museli z tejto knihy vynechať z časových a priestorových dôvodov. Štúdia teda nepredstiera definitívnosť. Miesto toho sa ponúka ako príspevok k pokračujúcej debate o význame Nežnej revolúcie s nádejou, že otvorí nové, plodné polia na vedecké skúmanie i na verejné uvažovanie. Hoci je prvou syntetickou štúdiou o Nežnej revolúcii „zdola“, treba dúfať, že nebude posledná.

1. kapitola

Rétorika revolúcie

„Tak to je asi revoluce.“¹

Pri diskusiiach o udalostiach, ku ktorým došlo v roku 1989 v Československu, sa ustavične vynára otázka: Išlo, prísne vzaté, o „revolúciu“? Skutočnosť, že po dvadsiatich rokoch sa ešte nemôžeme zhodnúť na jednotnej odpovedi, svedčí o tom, že v istom zmysle sa tieto udalosti ešte neskončili. Boje o význame týchto udalostí sa totiž začali priamo 17. novembra, keďže ich konečné vyústenie vtedy veľmi záležalo na „správnom“ výklade ich významu. Ak tieto boje naďalej pokračujú, dôvod môže byť len ten, že dané udalosti môžu ešte mať význam pre budúcnosť. Určité jasno v otázke o „revolučnosti“ môžeme dosiahnuť, len keď sa na chvíľu pozrieme na boje okolo nej s nadhľadom, lebo dejiny udalostí po 17. novembri sú do značnej miery dejinami ich sporných významov.

Skrátená verzia tejto kapitoly už vyšla pod názvom „Revolution and Revolt against Revolution: Czechoslovakia 1989“ in Kevin McDermott a Matthew Stibbe (eds.): *Revolution and Resistance in Eastern Europe: Challenges to Communist Rule* (Oxford: Berg, 2006) a „Poetický základ politiky: Dějinný význam r. 1989“ in Adéla Gjuričová a Michal Kopeček (eds.): *Kapitoly z české politiky po r. 1989* (Praha a Litomyšl: Paseka, 2008).

1 Isté dievča v sprievode, ktorý sa konal 17. novembra 1989 v Prahe, tak, ako ho citoval Jaroslav Richter in Petr Holubec (ed.): *Kronika sametové revoluce* (Praha: ČTK, 1990), s. 2.

Na rozdiel od niektorých sociológov, ktorí sa usilujú klasifikovať historické udalosti podľa štandardných definícií nezávislých od skúmaných udalostí, historici – alebo aspoň kultúrni historici – sa pokúšajú pochopiť dejinné epochy v ich vlastných pojmoch. Kultúrny historik teda nemá problém nazývať nejakú udalosť revolúciou, ak ju tak opisovali jej súčasníci, pretože nálepka, ktorú si sami zvolili, očividne významným spôsobom vypovedá o tom, ako prežívali a chápali dané udalosti. Kultúrny historik si ďalej všimne, že význam *revolúcie* nie je v priebehu času stabilný. Postrehne, že hoci by marxistickí sociológovia konca 20. storočia na udalostiach z roku 1989 možno nevideli veľa črt, čo by zapadali do ich definícií *revolúcie*, mnohí Európania žijúci v polovici 17. storočia (keď sa tento termín po prvý raz dostal do politického diskurzu) by bez zaváhania označili dramatické udalosti, ku ktorým došlo v rokoch 1989 – 1992 v Československu, za „čudné revolúcie“ (vtedy sa výraz používal takmer výlučne v množnom čísle). Historici sa kedysi domnievali, že sa v ranej novovekej Európe používala táto pôvodne astronomická metafora výhradne na pomenovanie návratu k predchádzajúcemu politickému stavu – ako keď Hobbes napísal o reštaurácii Stuartovcov, že „videl v tejto revolúcii kruhový pohyb zvrchovanej moci... od zosnulého kráľa k tomuto jeho synovi“. Dnes však vieme, že mnohí Hobbesovi súčasníci používali slovo *revolúcia* na vyjadrenie akýchkoľvek zmien v usporiadaní spoločnosti, o ktorých sa im zdalo, že majú kozmickú závažnosť.² Počas medzivládia použili tento výraz Cromwell a „ostrihanci“, pretože naznačoval, že za dramatické rozvrátenie, ktoré Angličania pozorovali vo vláde, môže Božia prozreteľnosť – že Boh priviedol puritánov k moci, rovnako ako nariadil pohyb hviezd, a preto by sa anglický ľud mal podvoliť ich vláde. Čo sa týka rojalistov, tí odmietali termín *revolúcia* práve pre túto jeho implikáciu, pričom trvali na tom, že došlo k „vzbure“, v ktorej Boh nehral nijakú úlohu a za ktorú mohli konkrétni vinníci. Slovo *revolúcia* je teda už od začiatku predmetom politických sporov a historickí aktéri ho volia alebo odmietajú predovšetkým pre jeho politické implikácie v určitých historických kontextoch.³

2 Th omas Hobbes: *Behemoth, the History of the Causes of the Civil-Wars of England, and of the Counsels and Artifices by which they were carried on, from the year 1640. to the year 1660.* (Londýn: W. Crooke, 1682), s. 338.

3 Ilan Rachum: „*Revolution*“: *The Entrance of a New Word into Western Political Discourse* (Lanham, Md.: University Press of America, 1999).

Prijmeme preto ako fakt, že veľký počet Čechov a Slovákov v roku 1989 rozoznal prebiehajúce udalosti vo svojej krajine ako revolúciu a že pre nich bol tento termín zmysluplným vyjadrením dôležitého aspektu ich skúsenosti. Nesnažme sa na základe ľubovoľnej definície revolúcie rozhodnúť, či mali pravdu, alebo sa mýlili, ale skúmajme, čo mali na mysli, keď používali tento termín, aj to, ako sa význam tohto termínu menil v priebehu času. Zaoberajme sa predovšetkým politickými motiváciami jednotlivcov v rozličných fázach týchto dejín, ktoré mohli mať na to, aby hovorili o revolúcii určitým spôsobom (a nie iným), alebo aby sa tomuto slovu úplne vyhli.

Táto kapitola analyzuje to, čo možno nazvať „diskurz Nežnej revolúcie o sebe“ od jej začiatku v novembri 1989 do začiatku deväťdesiatych rokov.⁴ Skúma rozličné výroky občanov Československa o revolúcii počas jej trvania, využívajúc metódy literárnej kritiky. Česi a Slováci začali rozprávať dejiny svojej revolúcie bezprostredne po tom, čo sa začala; skúmaním histórie týchto rozprávání zisťujeme, ako sa občania usilovali upravovať význam udalostí už v ich priebehu.

Tak ako všetky rozprávania, aj tie historické musia mať nejakú zápletku. Rozprávači nevyhnutne vyzdvihnú niektoré podrobnosti, zatiaľ čo iné ignorujú. Komplikovanú ľudskú skúsenosť pritom interpretujú lineárne, čo znamená, že jej prisudzujú začiatok, stred a koniec. Hoci rozhodnutie vyrozprávať históriu istým spôsobom (a nie inak) môže mať estetickú motiváciu, častejšie odráža morálne či politické záväzky, ktoré určujú, ako rozprávač vníma sféru histórie samu. Zvolená dejová štruktúra – či už ide o romancu, komédiu, tragédiu alebo satiru – nevyhnutne prináša tieto morálne či politické záväzky. S týmto chápaním rozprávania dospela historička Lynn Hunt vo svojej priekopníckej štúdii o Francúzskej revolúcii k záveru, že Francúzi po roku 1789 najskôr vyrozprávali svoju revolúciu ako komédiu, potom ako romancu a napokon ako tragédiu, a to vo všetkých prípadoch so súvisiacimi politickými implikáciami.⁵ Česi a Slováci podobne ako ich francúzski pred-

4 Pozri Mona Ozouf: *De Thermidor à Brumaire: Le Discours de la Révolution sur elle-même*, *Revue historique*, č. 243 (1970): s. 31 – 66.

5 Lynn Hunt: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley a Los Angeles: University of California Press, 1984), s. 34 – 38, v českom preklade ako *Francouzská revoluce: Politika, kultura, třída* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007), s. 54 – 58.

chodcovia cítili lingvistickú potrebu dať historickým rozprávaniam nejakú všeobecnú zápletku, no ich rétorické posuny boli zložitejšie. Hoci všetci protagonisti začali interpretovať československú revolúciu v rámci romancy, následné pokusy stvárniť príbeh komicky, tragicky či napokon satiricky súviseli s konkrétnymi skupinami, ktorých perspektívy ani v jednom prípade nedosiahli hegemoniu. Každé takéto „zdejovanie“ (*emplotment*) však implicitne vyjadrovalo program do budúcnosti, na ktorom sa občania Československa nevedeli dohodnúť. Každý posun v rozprávaniach znamenal totiž vzburu proti určitému chápaniu revolúcie alebo proti revolúcii ako takej.

Revolúcia ako romanca

To vědí všichni, že probíhá odvěká bitva mezi dobrem a zlem, a že na straně dobra v této strašné bitvě tentokrát vystoupili naši studenti a docílili naprostého triumfu.

– Michal Horáček, november 1989⁶

Takmer podľa všetkých podaní sa revolúcia začala 17. novembra 1989, keď v Prahe špeciálne policajné jednotky brutálne potlačili pokojnú manifestáciu vedenú študentmi.⁷ Správy o „masakre“ sa stali prvými historickými rozprávami, ktoré revolúcia o sebe vytvorila, a hneď

udali tón na romantickú interpretáciu nasledujúcich udalostí.⁸ Spočiatku sa tieto správy šírili ústne, napríklad keď študenti herectva vtrhli v noci 17. novembra do pražských divadiel, aby oznámili kolegom, čo sa stalo, ale v nasledujúcich dňoch svedkovia zhrnuli svoje spomienky v podobe jednoduchých, priamych textov, ktoré kolovali po celom Československu:

Speciální jednotce Ministerstva vnitra se povedlo průvod rozdělit. Byla jsem v části uzavřené mezi křižovatkou Na Perštýně a ulicí Voršilskou. Postranní ulička, Mikulandská, byla také obsazena... Policie nás vyzývala k rozchodu, ale nebylo v podstatě kam. Byli jsme uzavřeni.⁹

Policisté mezi nimi běhali a surově je mlátili. Útok se stupňoval a byly použity i jednotky s policejními psy. Mezi demonstranty je-ly obrněné transportéry. Všude se ozýval křik o pomoc a hysterické ječení dívek a žen, zanikající ve štekotu psů.¹⁰

Snažil jsem se ji odvést do bezpečí, ale ona toho nebyla schopná. Ve chvíli, kdy se po této dívce policista rozpráhl obuškem, postavil jsem se mu do cesty, aniž bych nad tím stihl racionálně uvažovat. Za to jsem byl vyvlečen na volné prostranství... Na mou hlavu, záda, přirození se sypala smršť ran. Slyšel jsem výkřiky a nenávisť v hlasech, které volaly: „Dej mu, hajzlovi!“ „Na obličej!“¹¹

Jiná dívka stála opodál a v pláči vysvětlovala... že zbili a odveklí jejího manžela... Ji samotnou bili příslušníci také, ač byla těhotná.¹²

6 Citované in Tomáš Drábek: Amerika pláče, *EM* '89, roč. 3, č. 9 (1989), s. 4.

7 Niektorí bratislavskí študenti neskôr datovali revolúciu od 16. novembra 1989, keď demonštrovali za reformu vysokého školstva. (Revolučný kalendár, *Zmena* [Bratislava], č. 11 [6. decembra 1989], s. 4). Táto akcia však mala iba miestne rozmery a neovplyvňovala vývoj udalostí mimo krúžkov bratislavských vysokoškóľákov. Z tohto dôvodu patrí jednak k radu študentských úsilí po celoštátnej konferencii SZM 11. – 12. novembra vyjadrovať nespokojnosť s podmienkami v školstve a SZM spolu s rovnako izolovanými udalosťami v Olomouci a Prahe – a jednak k radu ďalších predrevolučných protestov, napr. ekologickej demonštrácie v Tepliciach 11. – 13. novembra. (Z monologu dialog, *Stráž lidu* [Olomouc], 18. novembra 1989, s. 4; Jaký je tvůj názor na průběh jednání a závěry celostátní konference SSM?, *Coproto*, no. 5 [16. novembra 1989].) Tento bratislavský výklad začiatku revolúcie navyše vznikol nápadne *ex post*; na začiatku všetci študenti (aj v Bratislave) uvádzali ako dôvod svojich štrajkov udalosti zo 17. novembra.

8 Pri výbere slova *masaker* sa môžeme domnievať, že študenti boli stále ovplyvnení čínskymi udalosťami na Námestí nebeského pokoja a ich obeťami, za ktoré zachovali minútu ticha počas svojej manifestácie 17. novembra a ktoré predstavovali vzor toho, čoho sa mnohí ľudia v strednej Európe na jeseň r. 1989 najväčšmi báli. Pozri napr. Pamatuj: Peking!!!! (LN: fond 569, škatuľa č. 1, zväzok č. 13).

9 Byla jsem 17. listopadu na Albertově, Vyšehradě a na Národní třídě, Praha, 19. novembra 1989 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nezná revolúcia – 1989“).

10 Radim a Jakub Kalivodovci: Svědectví (LN: fond 569, škatuľa 1, zväzok 11).

11 Svědectví účastníků (OV: Sbírka soudobé dokumentace, škatuľa „Revoluce 1989: Materiály 1989 – 90“).

12 Svědectví (KO: Sbírka 1989), s. 2.

Podľa literárneho kritika Northropa Fryea romantické zápletky rozprávajú príbeh o hľadaní – hrdinskom boji medzi dobrom a zlom, kde buď protagonista, alebo antagonista môže dosiahnuť rozhodujúce víťazstvo. Odohrávajú sa vo svete, v ktorom môže dôjsť k nezvyčajným udalostiam a ľudia sú schopní mimoriadnych činov.¹³ Svedecké texty utvorili tento rámec tým, že postavili do kontrastu nenásilie pochodu-júcich a ich ľudské pokusy pomôcť jeden druhému proti bezdôvodnému násiliu a vulgárnosti ich útočníkov. Násilie, ktorého sa stali svedkami, prekonaloby bežné skúsenosti väčšiny účastníkov i krajanov, čo si vypočuli ich príbeh. Podnietilo naliehavú túžbu po mimoriadnom konaní s cieľom „předcházet vládnutí násilím“ raz a navždy.¹⁴

Študenti a herci umožnili takéto konanie tým, že vyzvali všetkých občanov, aby sa 27. novembra zúčastnili generálneho štrajku, a išli im príkladom vlastným nepretržitým štrajkom, ktorý začali 18. novembra. Uvedomovali si, že značne riskujú. Keby ich iniciatíva bola zlyhala, herci mohli očakávať, že prídu o zamestnanie, a riadiaci pracovníci univerzít sa vyhrážali nielen vylúčením študentov, ale aj tým, že potrestajú ich rodiny a budú „máchat ruce v [jejich] krvi“.¹⁵ Napriek pokojnej kapitulácii komunistických režimov v susedných krajinách neexistovala záruka, že československí zástancovia tvrdej línie budú nasledovať ich príklad. Obdobie po roku 1968 ukázalo, aké represálie môžu postihnúť jednotlivcov, ktorí sa otvorene postavili proti režimu, a mnohí ľudia brali tento príklad vážnejšie ako udalosti v cudzine.¹⁶ Iniciátori štrajkov však cítili, že nemajú na výber, a keď teda „písali“ revolúciu, vsadili ju do štýlu romance.¹⁷ „Já na to kašlu, jestli do toho půjdou ostatní školy nebo jestli do toho půjdete vy,“ zvolal istý študent herectva v Prahe, „já už dál nemůžu hrát, já budu stávkovat teď, HNED!!!“¹⁸

13 Northrop Frye: *The Anatomy of Criticism: Four Essays* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957), s. 33, v českom preklade ako *Anatomie kritiky: Čtyři eseje* (Brno: Host, 2003), s. 49 – 50.

14 17. listopad (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“).

15 Jiří Ceral in Milan Otáhal a Miroslav Vaněk: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění* (Praha: Lidové noviny, 1999), s. 245.

16 Pozri napr.: Jiří Křečan: [V pátek 17.11.1989], Olomouc, 1990, s. 1; Otáhal a Vaněk, s. 333, 417, 420.

17 Pozri Marek Benda a kol.: *Studenti psali revoluce* (Praha: Univerzum, 1990).

18 Michal Dočekal, *ibid.*, s. 31.

Takéto neuvážené správanie bez ohľadu na následky charakterizuje romantických protagonistov. Študenti slúbili, že budú štrajkovať dovtedy, kým sa nesplní niekoľko požiadaviek vrátane týchto: (1) dôkladné prešetrenie masakry a potrestanie vinníkov, (2) pravdivé a nezávislé informovanie v médiách, (3) prepustenie všetkých politických väzňov, (4) sloboda zhromažďovania a (5) „účinný dialog se všemi složkami společnosti bez výjimek“.¹⁹ Študenti a herci si uvedomovali, že ich úsilie by bolo márne bez podpory širokých vrstiev spoločnosti, preto čelili cenzúre médií tým, že osobne navštevovali továrne, roľnícke družstvá a pracoviská v celej krajine. Podávali svedectvo o násilí, ku ktorému 17. novembra došlo, vysvetľovali, že ich požiadavky sú v záujme všetkých občanov, a pomáhali zakladať na pracoviskách štrajkové výbory. Čo je najdôležitejšie, vyvolávali v občanoch pocit, že ich aktivity môžu mať zmysel.

V tom istom čase začali vznikať iniciatívy so širokou občianskou základňou – od Nezávislej maďarskej iniciatívy na južnom Slovensku až po Libereckú iniciatívu v severných Čechách. Najdôležitejšími z nich sa stali Verejnosť proti násiliu (VPN), založená 19. novembra v Bratislave, a Občianske fórum (OF), ktoré súčasne vzniklo v Prahe. Vďaka ich polohe v hlavných mestách rýchlo došlo k tomu, že dirigovali značnú časť ľudového hnutia a prevzali úlohu vyjednávaca s režimom; čoskoro boli založené občianske fóra a združenia VPN v obciach, na pracoviskách a medzi záujmovými skupinami v celom Československu. Okrem toho, že podporovali požiadavky študentov, trvali na odstúpení čelných politických predstaviteľov.²⁰

Ešte pred generálnym štrajkom, zoči-voči mohutným manifestáciám, začal režim uvažovať o ústupkoch, a hoci boli ozbrojené sily mobilizované, nezasiahli. Odhaduje sa, že 27. novembra sa polovica pracovnej sily Československa aktívne zúčastnila na generálnom štrajku a ďalšia štvrtina (zdravotníci, učitelia na základných školách a ďalší, čo cítili, že v aktívnej účasti im bránia povinnosť voči spoločnosti) vyjad-

19 Prohlášení studentů pražských VŠ, Praha, 18. novembra 1989, in Milan Otáhal a Zdeněk Sládek (eds.): *Deset pražských dnů (17. – 27. listopad 1989): Dokumentace* (Praha: Academia, 1990), s. 32.

20 Na setkání v hledišti..., Praha, 19. novembra 1989, in Otáhal a Sládek, s. 47 – 48; Stanovisko združení Verejnosť proti násiliu..., Bratislava, 21. novembra 1989, in Lubomír Feldek (ed.): *Keď sme brali do rúk budúcnosť* (Bratislava: Archa, 1990), s. 14 – 15.

mila symbolickú solidaritu.²¹ Následkom toho režim urobil významné ústupky, predovšetkým zrušil článok Ústavy zaručujúci Komunistickej strane Československa (KSČ) „vedúcu úlohu“ v spoločnosti. Ďalšie týždne sa niesli v duchu hľadania. Zatiaľ čo sa OF v Prahe a VPN v Bratislave pustili do rokovania s federálnou vládou a republikovými vládami, miestne združenia týchto iniciatív (spolu so študentmi vo vysokoškolských mestách a duchovnými v niektorých lokalitách) vyjednávali s národnými výbormi a riaditeľmi na pracoviskách ďalekosiahle zmeny. Politické udalosti na miestnej, národnej a medzinárodnej úrovni sprievádzali ďalšie manifestácie a happeningy. Keď federálni predstavitelia navrhli novú vládu, v ktorej mala komunistom pripadnúť väčšina ministerských kresiel, občania pohrozili ďalším generálnym štrajkom a prinútili predstaviteľov Občianskeho fóra zatlačiť na komunistov, aby do 10. decembra vytvorili vládu, v ktorej nebudú mať väčšinu. Keď Ceaușescova vláda zmasakrovala účastníkov pokojnej demonštrácie v Rumunsku, občania Československa sa znova zmobilizovali a poslali tam vlaky a kamióny plné humanitárnej pomoci, ktorú poskytli jednotlivci, podniky a nemocnice.

Ústrednou témou románci je transcendencia, a úvahy o revolúcii v roku 1989 napĺňala práve táto predstava.²² Všeobecne rozšírené metafory očisty a znovuzrodenia vyjadrovali pocit ontologickej premeny, rovnako ako zobrazovanie študentov ako rytierov, Václava Havla ako svätca a ľudí ako bohov.²³ Mnohí ľudia hovorili o „novej spoločnosti“ a niektorí dokonca vyhlasovali, že Česi a Slováci predznamenaávajú novú civilizáciu.²⁴ Neoddeliteľnou súčasťou tohto pocitu transcenden-

21 Holubec, s. 18.

22 Hayden White: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1973), s. 8.

23 Pozri napr.: Boris Pentějev: Občané, my všichni jsme se narodili 17. listopadu 1989 (súkromná zbierka Lenky Wünschovej, Olomouc); Svatý Václav drží koně (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 2); Jede se do Prahy, *Přetlak*, č. 18 (15. decembra 1989), s. 1; Milan Hanuš: Ples národního porozumění, *Přetlak*, č. 28 (2. januára 1990), s. 3; Budiž světlo – řekli lidé, *Jiskra* (Český Krumlov), 22. decembra 1989, s. 2; plagáty v HM. Pečať Stavovskej únie študentov vytlačená v záhlaví každého výtlačku *Informačního bulletinu celostátního koordinačního výboru vysokých škol* zobrazovala študentov ako rytierov.

24 Bohuslav Blažek: Stará moc a nová civilizace, Praha, 26. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 160); idem, Výraz nové civilizace, Praha, 29. novembra

cie bolo aj vnímanie premeny medziľudských vzťahov. Ľudia žasli nad tým, ako sa vrátili peniaze stratené v dave alebo že nezamknuté autá nikto neukradol.²⁵ Neznámi ľudia na Václavskom námestí bozkávali jeden druhého a happeningy konajúce sa v celej krajine spájali ľudí telesne aj emocionálne. V spomienke na jednu takú udalosť v Olomouci študent Milan Hanuš opísal „pocit obrovské sounáležitosti, celistvosti... Kolem mě desítky neznámých a přece důvěrně známých tváří. A věřím, že i stejný vnitřní pocit.“²⁶

Slovo *revolúcia* po prvý raz zaznelo na študentskej manifestácii 17. novembra a do všeobecného povedomia sa dostalo najneskôr 21. novembra.²⁷ Revolúcia si spočiatku vyslúžila množstvo prívlastkov, napríklad „veselá“, „študentská“, „očistná“ či „detská“, najčastejšie sa však objavovala „nezná revolúcia“. (V českých krajinách sa neskôr dostal do popredia názov „zamatová revolúcia“, ktorého pôvod zostáva záhadou.²⁸) Tieto pomenovania na jednej strane signalizovali metaforické stotožnenie procesov prebiehajúcich v Československu s procesmi vnímanými ako porovnateľné s tými v iných revolúciách v európskych dejinách.²⁹ Na druhej strane oznámili vzburu proti násilným a výtržníckym tendenciám v revolučnej tradícii. Občania Československa dúfali, že použitím prostriedkov, ktoré boli „stejně čisté jako cíl“, sa ich revolúcii podarí zachovať demokraciu a transcenciu, ktoré boli v iných revolúciách pominuteľné, a vyhnú sa úpadku do násilia a chaosu.³⁰

1989 (LN: fond 569, škatuľa 2). Pozri tiež: Od něžné revoluce k nové civilizaci, *Profórum* (Jablonec nad Nisou), č. 12 (21. apríla 1990), s. 3 – 5.

25 Pozri napr. Verejnosť proti násiliu a Študentské hnutie: *Nezná revolúcia* (Bratislava: Opus, 1990), zvukový záznam.

26 Milan Hanuš: Happening, *Přetlak*, č. 9 (5. decembra 1989), s. 8.

27 Holubec, s. 2; Pracující ŠS Stupice!, Stupice, 22. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 91). Pozri tiež Otáhal a Vaněk, s. 359.

28 Podľa Jana Měchýře názov „zamatová revolúcia“ vymyslel nejaký francúzsky novinár, no nepodporuje toto tvrdenie žiadnymi dôkazmi. Jan Měchýř: *Velký převrat či snad revoluce sametová? Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejich osudech (1989 – 1992)* (Praha: Československý spisovatel, 1999), s. 13.

29 Romantická interpretácia revolúcie najčastejšie odkazovala na rok 1789 (Francúzsko). Zástancovia komediálneho výkladu poukázali na rok 1787 (Amerika) ako model, čo treba napodobniť, a na roky 1792 (Francúzsko) či 1948 (Československo) ako príklady, ktorým sa treba vyhnúť.

30 Josef Jařab: Nedělní zamyšlení, *Přetlak*, č. 21 (18. december 1989), s. 3.

Rovnako ako všetka revolučná rétorika, aj diskurz Nežnej revolúcie sám osebe mal politické následky. Vybraný spôsob rozprávania dôveroval ľuďom v tom, že budú konať v záujme verejného blaha, a k tomu ich aj vyzýval. Pravda je, že ladenie revolúcie do romantického módu jej dalo implikácie, ktoré boli v užšom zmysle slova anarchické a rýchlo vytvárali pôdu na „triezvejšiu“ reakciu.³¹

Revolúcia ako komédia

Milion sedm set tisíc komunistů netvoří nějaký jiný biologický nebo morální druh, než jsme my ostatní.

– Václav Havel, december 1989³²

Komédia sa na rozdiel od romantického hľadania transcencie vymedzuje tým, že sa zameriava na tému zmierenia. Zdôrazňuje spoločnú ľudskosť protagonistov i antagonistov, pričom ich konflikt zobrazuje skôr ako stret záujmov než súboj medzi dobrom a zlom. Archetypová komédia rozpráva príbeh rodiacej sa novej spoločnosti, ktorá musí bojovať proti starej; tá napokon vyjde v ústrety novej a dosiahne sa nová harmónia. „Do konečné společnosti se komedie snaží zahrnout co nejvíc lidí: protivné postavy se mnohem častěji smiřují nebo vnitřně promění, než aby byly jednoduše zavrženy.“³³ Komédia bola druhým typom zápletky, podľa ktorej sa rozprávala história revolúcie a volili si ju najmä nové elity s cieľom revolúciu skončiť. Havel a ľudia okolo neho sa pri štyroch príležitostiach pokúsili ukázať, že došlo ku komickému vyústeniu, no iba posledné dva pokusy sa dočkali širšieho – aj keď iba prechodného – uznania.

Po informatívnom stretnutí dňa 21. novembra súhlasil predseda federálnej vlády Ladislav Adamec s tým, že sa 25. novembra zúčastní na rokovaní s Občianskym fórom. To vyzvalo premiéra, aby na znak dobrej vôle na druhý deň oslovil manifestantov a s tým tiež súhlasil. Na polmilionovom zhromaždení Havel vyhlásil, že „dialog moci s verej-

31 White, s. 29.

32 Jiří Suk (ed.): *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 2. diel: *Dokumenty* (Brno: Doplněk, 1998), s. 245.

33 Frye, *Anatomie*, s. 191 (v anglickom origináli s. 165).

ností začal... Od této chvíle se *všichni* účastníme řízení země a *všichni* proto neseme odpovědnost za její osud.“ Havlove slová zreteľne naznačili všetko zahrnujúcu komickú stratégiu na vykladanie súčasnosti ako súčasti dejín a Adamec mu spočiatku nahrával, keď povedal, že uprednostňuje spoločné riešenie. Nato však navrhol skrátiť generálny štrajk na niekoľko minút a rozpustiť štrajkové výbory a poznamenal, že požiadavky OF musí prekonzultovať so stranickými orgánmi.³⁴ Potlesk sa zmenil na piskot a vodcovia Občianskeho fóra museli zdráhavo požadovať Adamcovo odstúpenie, ak nebude súhlasiť s ďalšími ústupkami.³⁵ Po generálnom štrajku sa však predstavitelia OF a VPN snažili demobilizovať obyvateľstvo: vyzvali k ukončeniu masových demonštrácií a odporúčili štrajkovým výborom, aby sa zmenili na Občianske fóra či pobočky Verejnosti proti násiliu kvôli rokovaniu s miestnymi vedúcimi predstaviteľmi.

Ďalší pokus Občianskeho fóra predstaviť verejnosti komické rozuzlenie vyvrcholil 3. decembra, keď mal Adamec vymenovať novú vládu. V očakávaní tejto udalosti nabádali vodcovia OF študentov, aby prerušili štrajk – tvrdili, že nová vláda bude potrebovať šancu pracovať v pokoji. Najradikálnejší študenti však kládli odpor a len niekoľko hodín pred Adamcovým vyhlásením napokon privolili všetci zástupcovia študentov oprávnení urobiť takéto rozhodnutie. Keď sa zverejnilo zloženie vlády, v ktorej komunistom patrilo 15 z 20 ministerských kresiel, čelní predstavitelia OF ho mali v úmysle schváliť.³⁶ Aj tentoraz však verejnosť reagovala odmietavo. Pomer 15:5 nebol to, čo si ľudia predstavovali pod koncom vedúcej úlohy strany, a na protest vyšli znova do ulíc. Študenti obnovili štrajk a v niektorých prípadoch ho dokonca zintenzívnili; OF a VPN museli požadovať, aby Adamec do 10. decembra vytvoril ďalšiu vládu.³⁷

Adamec však 7. decembra odstúpil a nahradil ho vicepremiér Marián Čalfa. Občianske fórum, ktoré odmietlo pozvanie komunistov na

34 Citované in Chorál prísahy nad Prahou, *Svobodné slovo*, 27. novembra 1989, s. 1. Pridané zdôraznenie.

35 Jiří Suk: *Labyrintem revoluce: Akteři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha: Prostor, 2003), s. 46.

36 Ibid., s. 57 – 58.

37 Nepřehlédněte! *Přetlak*, č. 8 (4. decembra 1989), s. 10; Koordinační stávkový výbor VŠ: *Strategie stávky VŠ (pro pokračování stávky)*, Praha, 4. decembra 1989, opätovne vytlačené in *Přetlak*, č. 9 (5. decembra 1989), s. 5.

diskusiu za okrúhlym stolom, založeným na poľskom či maďarskom modeli, nakoniec súhlasilo so stretnutím „rozhodujúcich politických síl“ za tým, čo fyzicky i mocensky bol skôr „oválny stôl“. Na jednej strane mali sedieť zástupcovia OF a VPN, na druhej komunisti. Menšie strany a ďalšie zložky Národného frontu, dovtedy vazali KSČ, si mali vybrať, ku ktorej strane sa pridajú.³⁸ Spoločne sa tieto sily dohodli na zložení novej federálnej vlády, ktorú Havel nazval „Vláda národného porozumenia“. V ďalších prejavoch Havel zdôraznil, že komunistov treba zahrnúť do novej spoločnosti ako rovnocenných partnerov. „Pravda ovšem je, že totalitní systém se zaštiťoval komunistickou stranou a že tudíž všichni komunisté bez výjimky nesou zvýšenou odpovědnost za marasmus, v němž se naše země ocitla. To je zavazuje k tomu,“ pokračoval, „aby... ještě víc než všichni ostatní pracovali dnes pro svobodnou budoucnost nás všech.“ Poznamenal, že OF a VPN sami vymenovali dvoch komunistov do vlády, a pochválil Adamca a Čalfu za ochotu spolupracovať.³⁹ Zdalo sa, že komické zmierenie bolo na dosah.

Prezident Gustáv Husák sa podvolil tlaku verejnosti a po tom, čo 10. decembra prijal slávnostný sľub novej vlády, odstúpil. Neskôr v ten istý deň Občianske fórum navrhlo, aby ho vystriedal práve Václav Havel. Aby to však nebolo také jednoduché, prihlásili sa štyria ďalší kandidáti vrátane Alexandra Dubčeka, ktorého mnohí právom či neprávom pokladali za hrdinu roka 1968.⁴⁰ OF, ktoré dovtedajšími víťazstvami získalo sebadôveru, predpokladalo, že dokáže presvedčiť partnerov za oválnym stolom, aby prijali Havla a dohliadli na jeho zvolenie vo Federálnom zhromaždení. Komunisti sa však správali tak, akoby sa plne prispôbobi princípom novej spoločnosti, a ako najdemokratickejší spôsob voľby prezidenta navrhli referendum. Vedenie OF zostalo zasakočené: netúžilo po ľudovom hlasovaní z jednoduchého dôvodu, že Havel môže prehrať. Prieskumy verejnej mienky naznačovali, že najobľúbenejším kandidátom na Slovensku i v českých krajinách je Dubček, a ďalší prieskum ukázal, že väčšina obyvateľstva podporuje priame voľby. Čelní predstavitelia OF, nechtiac sa vzdať myšlienky urobiť z Havla prezidenta, uviedli viacero dôvodov, prečo priame voľby „v da-

nom okamihu“ nie sú vhodné, vrátane ich nákladov, času potrebného na kampaň a tradície z prvej republiky, podľa ktorej má prezidenta voliť parlament. Študenti, ktorí práve odmietli ďalšiu výzvu OF ukončiť štrajk k 10. decembru, sa však rozhodli podporiť Havla a prostredníctvom celoštátnej siete „agitátorov“ úspešne zmenili verejnú mienku.⁴¹ No problém s parlamentom sa vyriešil iba po tom, čo Čalfa pri súkromnom rozhovore s Havlom ponúkol, že zákulisne zmanipuluje Dubčekovo zvolenie do funkcie predsedu Federálneho zhromaždenia a prehovorí či vydieraním donúti poslancov, aby zvolili Havla za prezidenta v súlade s jestvujúcimi ústavnými pravidlami.⁴²

Tieto dohody, samozrejme, vyšli na svetlo sveta až po rokoch. Verejnosť v tom čase vedela iba to, že študenti z celej krajiny sa zhromaždili v Prahe, aby každodenne pred parlamentom demonštrovali v Havlov prospech, a že zástupcovia KSČ za stolom, ktorý sa medzitým zmenil na okrúhly, napokon pristúpili na požiadavky Občianskeho fóra.⁴³ Keď teda 29. decembra Federálne zhromaždenie jednohlasne zvolilo Havla za prezidenta, zdalo sa, že vedúci predstavitelia starej spoločnosti znova pristali na oprávnené požiadavky novej a udalosť sa mohla oslavovať ako ďalší prejav zmierenia. Komuniké Občianskeho fóra pochválilo ochotu komunistov aktívne podporiť „ďalší rozvoj demokracie, humanity a národného dorozumenia“.⁴⁴ Večer 29. decembra sa na Staromestskom námestí v Prahe konala korunovačná oslava typická pre záver komédie – „Ples národného porozumenia“.⁴⁵ Zúčastnil sa na ňom Havel, populárni herci a hudobníci a desaťtisíce ľudí z celého Československa, ktorí sa zišli do hlavného mesta, aby sa stali svedkami volieb. Študenti konečne ukončili svoj štrajk.

41 Slová „agitátor“ a „agitácia“, napriek ich komunistickým konotáciám, používali študenti sami.

42 Ešte vždy nevieme, čo presne povedal Čalfa poslancom; doteraz priznal iba to, že bol „opravdu hodne brutálny“. Suk: *Labyrintem*, s. 200 – 201, 216 – 17, 225 – 27.

43 Bývalé bábkové strany od začiatku lobovali za skutočný okrúhly stôl, kde by každá z nich mala rovnakú váhu. Dňa 11. decembra, tri dni po stretnutí za „oválnym stolom“, s tým Občianske fórum súhlasilo. Ibid., s. 214 – 15.

44 Komuniké k voľbám prezidenta, *InForum*, č. 5 (29. decembra 1989), s. 1.

45 Hanuš: Ples a *Růžové právo* (Praha), 22. decembra 1989, s. 1. Mimo Prahy sa konali podobné oslavy; pozri napr. *Nezapomeňte!!! Přetlak*, č. 26 (27. decembra 1989), s. 2 a *Prehľad činnosti VPN v Púchove* (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“).

38 Suk: *Labyrintem*, s. 155 – 166.

39 Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 245.

40 Ďalšími kandidátmi boli Ladislav Adamec, Čestmír Císař a Věra Čáslavská.

Pokus dať revolúcii dejovú štruktúru komédie možno považovať za vzburu proti jej pokračovaniu. Rovnako ako pri klasických revolúciách, aj tentoraz sa vedúce osobnosti novej moci snažili potlačiť potenciálne nekontrolovateľné nadšenie mobilizovaného obyvateľstva a obrátiť ho na zaužívanéjšie formy politickej angažovanosti.⁴⁶ Neprekvapuje teda, že niektorí čelní predstavitelia spochybnili používanie termínu *revolúcia*. Napríklad Havel v prejave z 10. decembra naznačil, že hoci „mnozí tu vzrušenou a dramatickou dobu nazývajú pokojnou revolúciou“, iba historici niekedy v budúcnosti budú schopní povedať, „co to vlastne bolo“.⁴⁷ Dišancovanie sa od pojmu revolúcie bol rečníckym nástrojom, ktorý mal pomôcť priviesť ju ku koncu. Išlo o súčasť komického zdejovania, ktorý do nového konsenzu zahrnul nielen mobilizované obyvateľstvo, ale aj všetkých funkcionárov starého režimu okrem tých najskompromitovanejších. Súčasťou tohto zdejovania bolo aj trvanie lídrov na právnej kontinuite, lebo sa tým akceptovali zmeny iba vtedy, ak k nim došlo riadnym spôsobom v rámci rokovaní medzi uznávanými spoločenskými aktérmi. Politické implikácie komického módu boli preto liberálne, potenciálne dokonca konzervatívne, no rozhodne nie radikálne.

Konflikt romance a komédie

Přátelé, začala... další revoluce. O nic méně vyčerpávající, o nic méně bolestná, než byla ta první... Budme ostražití před nástupem nových aparátčků a přísluhovačů moci. Hlídejme si, kdo a kde za nás mluví. Budme nekompromisní při zjištění křiváren. Za chvíli by se totiž ta moc mohla zase otočit proti nám.

– Martin Mejstřík, január 1990⁴⁸

Z komediálneho hľadiska znamenalo Havlovo zvolenie koniec revolúcie; pre romantikov však predstavovalo iba veľkolepú epizódu

46 Pozri Mona Ozouf: *La Fête révolutionnaire, 1789-1799* (Paríž: Gallimard, 1976), s. 54 – 55, v českom preklade ako *Revoluční svátky 1789 – 1799* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006), s. 52.

47 Havel tu kolísavosť neskôr zopakoval. Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 202, 244.

48 Vážení přátelé, *Informační bulletin celostátního koordináčního výboru vysokých škol*, č. 0 (15. januára 1990), s. 1.

pokračujúceho dobrodružstva. Na začiatku roku 1990 sa otvorilo mnoho oblastí, kde sa túžba ľudu pokračovať v revolúcii dostala do konfliktu s tvrdením elít, že sa už skončila. Medzi najdôležitejšími otázkami boli riadenie pracovísk a národné či regionálne politické zastúpenie.

Zo zrušenia „vedúcej úlohy strany v spoločnosti“ logicky vyplývalo, že komunisti by už nemali dominovať v riadiacich štruktúrach, a to nielen na úrovni federálnej vlády a republikových vlád, ale ani na úrovni škôl, pracovísk a miestnej správy. Ľudia začali demokratizovať tieto inštitúcie už v decembri 1989 a pokračovali v tom ešte sebedomejšie v januári 1990. Študentom, ktorí boli dobre organizovaní a tešili sa obrovskej vážnosti, sa bez väčších problémov podarilo získať zastúpenie v akademických senátoch a dosiahnuť zmeny v personálnom zložení vysokých škôl. Demokratizácia miestnej správy už prebiehala ťažšie. Ochota starých aparátnikov podrobiť sa tlaku ľudu bola v rôznych geografických oblastiach veľmi odlišná, ale situácii celkovo napomohli federálne a republikové zákony z prvého štvrtroka 1990 týkajúce sa rekonštrukcie miestnej správy. Najproblematickejšia sa ukázala demokratizácia pracovísk. Zamestnanci vo všetkých odvetviach hlasovaním vyjadrovali riaditeľom dôveru alebo nedôveru, pričom v druhom prípade často navrhovali náhradu. Zdiskreditovaní riaditelia však nie vždy prejavili ochotu odísť a miestne správne orgány (ktorým sa v centrálnom plánovanom hospodárstve väčšinou zodpovedali vedenia pracovísk) vždy neurobili potrebné opatrenia.⁴⁹ Na mnohých miestach preto vypukli štrajky. V niektorých prípadoch členovia starej nomenklatúry založili na pracovisku vlastné VPN či OF, čím spochybnili legitímnosť pôvodných združení.⁵⁰ Hoci podľa všetkých dôkazov väčšina zmien prebehla disciplinovane, médiá, prirodzene, vyzdvihli senzačné prípady a vzhľadom na hektické podmienky panujúce v pražskom koordi-

49 Pozri napr. Rastislav Havalda: Zelenina v Prievidzi štrajkovala! *Hornonitrianska verejnosť* (Prievidza), 15. marca 1990, s. 1; Kolektív MŠ Jilemnického nábrežie: Aj u nás sa volilo, *Hornonitrianska verejnosť*, 22. marca 1990, s. 1.

50 Ingrid Antalová (ed.): *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991: Svedectvá a dokumenty* (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku 1998), s. 42; Petr Pithart: Projev P. Pitharta v čs. televízi [sic], *InForum*, č. 11 (23. januára 1990), s. 2; Suk: *Labyrintem*, s. 298.

načnom centre a bratislavskom koordinačnom výbore sa vodcovia OF a VPN dozvedeli najmä o nich.⁵¹

Títo predstavitelia sa obávali hospodárskej krízy a straty politického kreditu ako výsledku nepokoja na pracoviskách, preto podnikli dramatické kroky na to, aby výstredné praktiky zastavili. Petr Pithart, ktorý sa po Havlovom zvolení za prezidenta stal hlavným hovorcom OF, vystúpil vo federálnej televízii a vyzval Občianske fóra na pracoviskách, aby sa vyvarovali „pseudorevolucionárskych“ metód. „Chcete-li, nazývejte nadále to, co se tu děje, revolucí. To je konec konců věc gusta. To, co tu děláme, dělejme však slušně, slušně a rozumně.“⁵² Milan Kňažko, ústredná postava VPN a jeden z Havlových poradcov, vyhlásil revolúciu za ukončenú a vyzval pracovníkov, aby ukončili „kádrovú vojnu“.⁵³ Odozva zo strany pracovných kolektívov bola rozdielna. Niektorí zmiernili svoje metódy, iné sa správali tak ako dovtedy, a ďalšie sa vnútorne rozdelili a neboli schopné kolektívne konať.⁵⁴ Na jar 1990 sa vedenie VPN napokon rozhodlo rozpustiť pobočky na pracoviskách.⁵⁵

Niektorí Slováci a Moravania sa usilovali pokračovať v revolúcii zabezpečením si práva na národnú či regionálnu samosprávu. Požiadavky „dôsledne demokratickej federácie“ a obnovy moravskej politickej celistvosti sa objavili už v prvých dňoch revolúcie, no na jar 1990 sa vystupňovali.⁵⁶ Všeobecne sa uznáva, že komunistickí poslanci, ktorí vo Federálnom zhromaždení začali „pomlčkovú vojnu“, to urobili skôr z kariérnych dôvodov ako z presvedčenia, no otázka národnej rovnoprávnosti symbolizovaná názvom krajiny (Československo ver-

zus Česko-Slovensko) predsa len rozvášnila obyvateľstvo.⁵⁷ „Naša nežná revolúcia... sa nezastavila a ide ďalej!“ vyhlásil istý novinár z VPN v Prievidzi. „V poslednom období si svoje formy boja skúša v zápase o nové pomenovanie nášho štátu... I v nežnej revolúcii musíme bojovať za identitu nášho národa.“⁵⁸ Hoci Slováci požadujúci nezávislosť v tom čase predstavovali iba okrajovú menšinu, vystupovali hlasno a nápadne; 1. marca nacionalisti dokonca vtrhli do budovy Slovenskej národnej rady v Bratislave.⁵⁹ Za moravskú územnú celistvosť zasa demonštrovali (aj keď menej buričským spôsobom) Moravania v Brne. Pokiaľ ide o moravskú otázku, prední činitelia OF uznali demokratický základ požiadaviek samosprávy, čím poskytli umierneným regionalistom istú nádej, trvali však na tom, že reformy musia počkať, kým sa nevyriešia „veci federálneho významu“.⁶⁰ Poprední predstavitelia VPN odsúdili radikálnych nacionalistov ako emocionálnych demagógov stojacich mimo tradície novembra a zdôraznili, že VPN ide o „naplnenie“ suverenity Slovenska cestou legitímnych politických kanálov a rokovania s federálnymi partnermi.⁶¹

Tieto aj iné podnety zdola podporili romantické zdejovanie revolúcie proti snahe elit presadiť komickú dejovú líniu. Zložitejšia rétorická situácia nastala vtedy, keď sa radoví stúpenci OF a VPN pokúsili zdemokratizovať samotné hnutia. Zakladatelia týchto občianskych združení v Prahe, Bratislave a ďalších mestách boli v podstate samozvaní; keď sa ukázalo, že OF a VPN v roku 1990 nezaniknú, vynorila sa otázka, či koordinačné rady naozaj zastupujú všetkých tých, v ktorých mene údajne hovoria. V niektorých lokalitách sa tento problém vyriešil voľbami, no inde, najmä v Prahe a Bratislave, etablovaní lídri

51 KV VPN Bratislava: Situácia VPN na pracoviskách, *Hornonitrianska verejnosť*, 8. marca 1990, s. 4; Pithart: Projev, s. 1 – 2.

52 Pithart: Projev, s. 2 – 3. Slovenský preklad nájdete v Je to revolúcia? *Telefax VPN*, s. 1 (2. marca 1990), s. 1 – 3.

53 Milan Kňažko: Vážení priatelia, čas revolúcie na uliciach..., január 1990 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“).

54 Bohumil Pečinka: Skutečná revoluce, *Studentské listy*, roč. 1, č. 20 (november 1990), s. 2.

55 Antalová, s. 108.

56 Programové vyhlásenie občianskej iniciatívy Verejnosť proti násiliu a Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov, Bratislava, 25. novembra 1989, in Feldek, s. 35; Miroslav Richter: Provolání Moravského občanského hnutí ze dne 20.11.1989, Brno (UH: Sbírka UH, škatuľa 7, zväzok „Letáky a plakáty všeobecné“).

57 Viac o spore o spojovníku sa dočítate v diele Milan Šútovec: *Semióza ako politikum alebo „Pomlčková vojna“: Niektoré historické, politické a iné súvislosti jedného sporu, ktorý bol na začiatku zániku česko-slovenského štátu* (Bratislava: Kalligram, 1999).

58 Martin Kaniok: To je ono! *Hornonitrianska verejnosť*, 12. apríla 1990, s. 1.

59 Suk: *Labyrintem*, s. 186.

60 Záznam z „nultého“ celorepublikového snemu OF (ÚSD: archív KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, zväzok „Nultý sněm OF (16. 12. 1989): Setkání zástupců krajských a okresních OF“); Rozhovor s panem Pithartem, tiskovým mluvčím OF, a panem Kotrlým, členom koordinačného centra OF, *Přetlak*, č. 28 (2. januára 1990), s. 4.

61 Komuniké, *Telefax VPN*, č. 5 (3. apríla 1990), s. 1.

odmietali povoliť členstvo v radách zástupcom „zdola“. Ospravedlniť takýto postoj v hnutiach vydávajúcich sa za zástancov demokracie bol samozrejme problém, ktorý vodcovia prekonali tým, že sa v tomto prípade odvolali na revolučný princíp. „Jsme demokratická nebo revoluční instituce?“ spýtal sa člen rady OF Václav Benda, keď vystúpil proti regionálnemu zastúpeniu. „Já jsem teď pro revoluční.“⁶² Hoci sa predstavitelia OF a VPN usilovali stanoviť podmienky diskusie v inom rámci, nemohli inak, než sa vrátiť k reči revolúcie.

Ako sa blížili voľby, rozličné okolnosti nútili nové elity osvojiť si čoraz zreteľnejšiu romantickú rétoriku. Prvou okolnosťou bola neschopnosť včas vyriešiť otázku komunistického majetku, vedúca k obavám, že rozsiahle aktíva zabezpečia strane volebnú výhodu.⁶³ V porovnaní s komunistami boli OF a VPN mimoriadne chudobné politické formácie schopné financovať svoju kampaň iba vďaka peniazom požičaným od študentov.⁶⁴ OF aj VPN sa uchýlili k vykresľovaniu komunistov ako diablov a zdôrazňovaniu zodpovednosti strany za všetky problémy, ktorým Československo čelilo. Aby živili predstavu boja „všetko, alebo nič“ zameraného proti „temným silám“, uvádzali príklady komunistov v podnikoch a malých mestách, ktorí prisahali priaznivcom OF a VPN odplatu v prípade, že strana vyhrá.⁶⁵ Hoci v konsolidovanej demokracii by takéto tvrdenia vyznievali predovšetkým satiricky, v spoločnosti, kde občania každodenne demonštrovali a podpisovali petície za postavenie komunistickej strany mimo zákona, romantický prvok pôsobil nápadnejšie.⁶⁶ Druhým romantizujúcim katalyzátorom bola neschopnosť presadiť v parlamente alebo vo vláde reformy. Verejnosť sa hlasno domáhala konečného riešenia problému s nomenklatúrou na pracoviskách, transparentného odbúrania aparátu tajnej polície a konkrétnych návrhov hospodárskej reformy. Občianske fórum a Verejnosť proti násiliu preto apeľovali na parlament a vládu, aby konali, no dosiahli iba minimálny

62 Suk: *Labyrintem*, s. 306.

63 Zápis ze sněmu OF dne 31. 3. 1990 (ÚSD: archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, zväzok „Sněmy OF: 31. 3. 1990“), s. 4.

64 Jiří Hapala: Jde o volby, nebo ne? *Fórum* (Praha), 8. mája 1990, s. 3. V roku 1989 boli hlavnými príjemcami verejných darov študenti.

65 Pozri napr.: Ukaž, kdo jsi, *Občanský deník*, 26. mája 1990, s. 2; Někdo zapálil? *Občanský deník*, 1. júna 1990, s. 2; *Telefax VPN*, č. 8 (25. apríl 1990), s. 8.

66 Pozri Suk: *Labyrintem*, s. 397 – 98.

úspech.⁶⁷ Občianske hnutia si mohli udržať dôveryhodnosť iba obviňovaním komunistov. Posledným faktorom bolo to, čo možno nazvať „veľký strach“ z tajnej polície, ktorý sa zintenzívnil, keď parlamentná komisia vyšetrojúca udalosti zo 17. novembra naznačila, že Štátna bezpečnosť (ŠtB) masaker do istej miery zinscenovala.⁶⁸ Ľudia sa dožadovali lustrácie kandidátov na politické funkcie, aby si zabezpečili, že v budúcnosti k takýmto sprisahaniam nedôjde, a OF a VPN zdráhavo privolili. Myšlienka „národného porozumenia“ zahŕňajúceho všetkých občanov Československa sa tak ocitla v úzadí; do tej miery, že ľudia sa stále držali „odkazu novembra“ chápali ho skôr v štýle rytierskej výpravy.⁶⁹

Do júna 1990, keď sa konali federálne a republikové voľby, sa upustilo od akýchkoľvek pokusov o komické vyznenie revolučného rozprávania. Tvárou v tvar toho, čo sa čoraz častejšie nazývalo „nežná stagnácia“, rástla ľudová antipatia voči postavám stojacim v ceste, či už boli stotožnené s komunistami, tajnou políciou alebo pragocentristami. Navzdory naliehavosti sociálnych, politických, hospodárskych a ekologických problémov si obyvatelia však do značnej miery zachovali optimizmus, že tieto problémy budú nakoniec vyriešené, že slobodne zvolená vláda uskutoční to, čo „vláda národného porozumenia“ s iba čiastočne rekonštruovaným parlamentom nedokázala.⁷⁰ Alexander Dubček preto prirovnal volebné víťazstvo OF, VPN a nekomunistickej strán k dobytí Bastily.⁷¹ Bola to nesporne romantická interpretácia rozvíjajúcich sa dejín.

67 Zápis ze sněmu OF dne 31. 3. 1990, s. 11.

68 Cf. Georges Lefebvre, *La Grande peur de 1789* (Paríž: A. Colin, 1932).

69 Pozvánka OF, *Občanský deník*, 24. mája 1990, s. 3.

70 Vláda „národní oběti“, *Fórum*, 11. júla 1990, s. 6.

71 Alexander Dubček: Dobyli sme Bastilu, *Telefax VPN*, č. 16/17 (20. júna 1990), s. 5.

Revolúcia ako tragédia

Stále ještě přežívá nedůvěra v trh, neochota ponechat naše osudy v rukou neosobních mechanismů... a naopak důvěra v efektivnost politiky... a v možnost politického řešení ekonomických problémů. Překonat toto bude vyžadovat daleko hlubší revoluci, než která se u nás uskutečnila po 17. listopadu, revoluci, která nebude vidět na náměstích a při masových demonstracích, ale ke které bude docházet uvnitř nás všech, která bude trvat delší dobu a jejíž výsledek bude dlouho na věžkách.

– Václav Klaus, september 1990⁷²

K prijatiu tragického rámca podnecuje neúspech dosiahnuť transcenciu. Viera v možnosť transcencie je spoločnou charakteristikou romane i tragédie, no zatiaľ čo romanca môže pripísať zlyhanie iba diabolskému antagonistovi, tragédia sa vyznačuje väčšou mierou introspekcie a kladie si otázku, aká chyba protagonistu mohla prispieť k jeho pádu.⁷³ Keďže tragédia sa zaoberá odhalením *príčin* zlyhania, spolu so svojou implicitnou vierou v možnosť transcencie sa hodí na radikálne politické programy.⁷⁴ Keď svedkovia katastrofy zistia, čo ju v prvom prípade spôsobilo, budú mať väčšiu šancu, že sa jej po druhý raz vyhnú. Tragédia sa preto stala obľúbeným štýlom rozprávania pre Čechov a Slovákov, ktorí sa búrili proti prevažujúcemu smerovaniu revolúcie, aby presadili radikálnejší vývoj.

Povolebné rozhodnutie parlamentu dopriať si dvojmesačné prázdniny urýchlilo prudký pokles popularity OF a VPN. Prakticky všade sa občania sťažovali na pretrvávajúcu neistotu v tom, aké hospodárske reformy vláda zavedie, a rástli aj ich obavy o budúcnosť federácie. Čoraz hlasnejšie protestovali proti tomu, že „červená šľachta“ zostávajúca na miestnych riadiacich pozíciách využíva neistotu na to, aby kradla verejný majetok, a zamestnanci, čo sa proti tomu ohradili, sa dočkali prepustenia či inej formy perzekúcie.⁷⁵ Za novembrový masaker ešte nikto zo zodpovedných nebol potrestaný. Ľudia začali naznačovať, že

⁷² Socializmus je mrtev, ale leviatan žije dál, *Lidové noviny*, 20. septembra 1990, s. 1.

⁷³ Frye, *Anatomy*, s. 210 – 12.

⁷⁴ White, s. 29.

⁷⁵ Pozri napr. *Nitrianska verejnosť*, 6. septembra 1990, s. 1 – 3.

od novembra sa nič nezmenilo, alebo že situácia sa dokonca zhoršila. V reakcii na tlak verejnosti vydali okresné výbory OF a VPN rad výziev na radikálne činy, každá z nich však narazila na ľahostajnosť či odpor centier.⁷⁶ Keď si parlament uprostred tejto krízy doprial prázdniny, ľudia sa pýtali, ako to môžu OF a VPN dopustiť. Kto voľby vlastne vyhral?⁷⁷

Dňa 21. augusta v prejave pri príležitosti výročia vpádu vojsk Varšavskej zmluvy v roku 1968 sa Václav Havel dotkol tohto prehlbujúceho sa pocitu krízy. „Dvacet let, které jsme ztratili, má tragické následky,“ vyhlásil a vymenoval problémy, na ktoré sa ľudia sťažovali. „Znovu a znovu se tím potvrzuje, že naše revoluce není dokončená. Naopak: to hlavní se musí teprve stát.“ V úsilí predísť neúspechu revolúcie vyzval občanov, aby vyvíjali tlak na parlament a vládu na vydanie dobrých zákonov a odvážne rozhodnutia, a aby využili všetky dostupné právne a politické prostriedky na odstránenie miestnych zvyškov starého režimu.⁷⁸ Havlov prejav sa stretol s veľmi kladnou reakciou verejnosti, no niektorí poznamenali – ironicky – že odporúčal také isté miestne iniciatívy, aké v januári potlačili centrálni vodcovia OF a VPN.⁷⁹

Tento pocit krízy sa odrazil aj v nálade na augustovom republikovom sneme Občianskeho fóra. „Jak je možné, že v této napjaté situaci má vláda dovolenou, má ČNR dovolenou?“ zúrili Bohumil Kabát, minister poľnohospodárstva Českej republiky.

Položme si základnú otázku, zda je výsledek naší revoluce vratný. Já se domnívám, že je velmi snadno vratný... Náš soupeř nerespektuje platné zákony, kterými my se řídíme... Proto se domnívám, že bychom se měli... držet spolu a ne se mezi sebou přít, či spíše hádat. Musíme si uvědomit, že jsme ztratili spoustu času... [Nesmíme] dopustit, aby se naše hnutí rozvrátilo. To by byl náš absolutní konec.

⁷⁶ Petr Janyša: Druhá revoluce, *Respekt*, 22. augusta 1990, s. 2.

⁷⁷ Iveta Vrbová: Dva měsíce prázdnin: Rozhovor s Ivanem Fišerou z KC OF a poslancem FS nejen o práci parlamentu, *Fórum*, 29. augusta 1990, s. 12.

⁷⁸ Projev prezidenta V. Havla na Václavském náměstí v Praze, *Lidové noviny*, 22. augusta 1990, s. 1, 4; slovenský preklad nájdete in Prejav prezidenta ČSFR Václava Havla, *Verejnosť*, 22. augusta 1990, s. 3.

⁷⁹ Martin Weiss: První fáze, druhá fáze, *Respekt*, 29. augusta 1990, s. 2.

Delegáti súhlasili, že nejednotnosť vo vlastných radoch predstavuje tragickú chybu. Niektorí konkrétnejšie kritizovali „humanitárnu“ a „právne formalistickú“ politiku Dagmar Burešovej (predsedníčky Českej národnej rady) a Petra Pitharta (už v podobe českého premiéra), ktorá znemožnila potrestanie vinníkov udalostí zo 17. novembra. Delegát z Chrudimi zaútočil na Pitharta za to, že odsúdil iniciatívu OF Hodonín vypracovať zoznam všetkých nomenklатурných kádrov zastávajúcich riaditeľské posty v tomto okrese. „Naši mafiáni chodí po uliciach a smejú sa nám do očí, čo chcete, vždyť váš premiér nás brání!“ Hoci Pithart a ďalší čelní predstavitelia svoje stanoviská obhajovali, delegáti sa všeobecne zhodli na tom, že revolúcia bola priveľmi „sametová“ a nastal čas na istú radikalizáciu.⁸⁰

Zástupcovia okresov, ktorí každodenne prichádzali do styku s problémami na miestnej úrovni, sa stávali čoraz väčšmi presvedčení, že vedúci predstavitelia OF sídlia v Prahe stratili reálnu predstavu o týchto problémoch. Už dosť rozzúrení odporom centra voči vnútornej demokratizácii sa títo zástupcovia ešte väčšmi zradikalizovali. Václav Klaus, ktorý na rozdiel od svojich kolegov neodišiel na dovolenku, ale cestoval po okresoch a nadväzoval kontakt s miestnymi aktivistami, vykreslil rozdiel medzi Prahou a okresmi ako rozdiel medzi neschopnou, intelektuálnou a umiernenou „ľavicou“ a pragmatickou, radikálnou „pravickou“.⁸¹ Väčšinu okresných predstaviteľov, ktoré zúfalo túžili po riešení svojej rastúcej bezmocnosti a izolácie, tento výklad tragickej chyby OF inšpiroval. Na októbrovom republikovom sneme preto ich zástupcovia odhodlane hlasovali za to, aby sa Klaus stal ich predsedom.⁸² Ten potom z Občianskeho fóra vylúčil politické podskupiny, ktoré „opustili politickou liniu OF“, a spustil proces premeny tohto združenia na „pravicovú“ stranu.⁸³ Zatiaľ čo niektorí oplakávali stratu pôvodnej identity OF ako fóra pre všetkých občanov, pričom celú udalosť uviedli do tragického

svetla, iní videli v Klausovom zvolení únik pred tragédiou a pustili sa do novej romancy.⁸⁴ „Levice... svým vágnym humanizmom dovedla spoločnosť do strnulého nehybného a demoralizujúceho skepsu“, napísal istý študentský novinár. Klausovo zvolenie však zvestovalo „druhou revolúciu“, „skutočnou revolúciu“, ktorá by viedla k „definitívnemu dovršeniu systémových zmien, započatých takmer pred rokom“.⁸⁵ Vo februári 1991 sa OF oficiálne rozdelilo na Občiansku demokratickú stranu (ODS), vedenú Klausom a tešiacu sa značnej popularite medzi českými voličmi, a Občianske hnutie (OH), predurčené na zabudnutie.

Pocit, že revolúcia nabrala tragický smer, otriasol podobne aj VPN. Na republikovom sneme v septembri 1990 odstupujúci predseda Ján Budaj poznamenal, že „ľudia... znovu sa vracajú k cynizmu a apatii, ktoré sa im tak osvedčili za tie desaťročia predtým. Zrazu tu stojíme zoči-voči ľuďom v tej istej atmosfére a naladení, aké tu boli pred 17. novembrom.“⁸⁶ Slovenský premiér Vladimír Mečiar žiadal, že „takýto reálny ekonomický program okrem VPN nemajú žiadne iné hnutia. A my to nevieme predať... my to nevieme verejnosti podať a predstaviť sa jej ako hnutie, ktoré realizuje národný záujem.“⁸⁷ Delegáti poukázali na konkrétne problémy, ktoré podľa nich prispievajú k strate dôvery verejnosti – išlo predovšetkým o lustračné škandály a rastúcu moc nomenklatury – a sťažovali sa na to, že politika VPN sa prehnanou mierou tvorí v kruhoch bratislavských elít. Vedúci predstavitelia VPN odmietli tieto kritiky ako „prirodzené“ a „emocionálne“ a nechali nespokojnosť v ďalších týždňoch tlieť.⁸⁸ Je dobré, alebo zlé, že „nie sme ako oni?“ – začali sa pýtať okresní aktivisti.⁸⁹ „Dnes môže trápiť iba to, že sme dosiaľ primerane nevyzdvihli jakobínske hnutie ako veľkú optimisticky revolučnú tradíciu našej minulosti.“⁹⁰

Istý krok týmto smerom urobil trnavský okresný výbor, keď bez vedenia ústredných orgánov VPN zvolal pracovné stretnutie okresných

80 Zápis ze Sněmu OF dne 18. 8. 1990 (ÚSD: archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 2, zväzok „Sněmy OF: 18. 8. 1990“), s. 5 – 6, 8 – 9; Vladimír Šuman: Postupovat radikálněji, *InForum*, č. 36 (21. augusta 1990), s. 7 – 8.

81 Pozri Suk: *Labyrintem*, s. 459.

82 Další kandidáti Martin Palouš a Pavel Rychetský získali iba 31 a 0 percent hlasov. ÚSD: archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 2, zväzok „Volby předsedy 13. 10. 1990 (V. Klaus)“.

83 Měchýř, s. 212; pozri aj Jan Vávra: Pravidla hry, *Fórum*, 14. novembra 1990, s. 2.

84 Jan Vávra: Začátek nové kapitoly, *Fórum*, 17. októbra 1990, s. 2.

85 Pečinka, s. 2.

86 Citované in Peter Schutz: Rozlúčka s Jánom Budajom, *Akcia* (Košice), 1. októbra 1990, s. 1.

87 Vladimír Mečiar: Prispôbiť sa novým požiadavkám, *Telefax VPN*, č. 20 (19. septembra 1990), s. 6.

88 Stretnutia s médiami, *Telefax VPN*, č. 21 (21. septembra 1990), s. 3.

89 Peter Schutz: Večergate, *Akcia*, 20. októbra 1990, s. 6.

90 Štefan Eliáš: Slovo k rodákovi, *Akcia*, 15. októbra 1990, s. 8.

zástupcov. Na tomto stretnutí, konanom 20. októbra 1990, sa ostro kritizovalo centrum za nedostatočný antikomunizmus umožňujúci prežívanie starých štruktúr, obranný postoj vo vzťahu k národnému rozmeru VPN, nedostatočnú pozornosť venovanú sociálnym dôsledkom hospodárskej reformy a odpor voči vnútornej demokratickosti. Delegáti požadovali rekonštrukciu ústredných orgánov VPN a vyjadrili plnú podporu Mečiarovi a jeho vláde, ktorú vnímali ako protiváhu koordinačného centra VPN.⁹¹ Predseda tohto orgánu Juraj Flamik reagoval tým, že odsúdil trnavskú iniciatívu ako „konšpiračnú“.⁹² Po ďalšom sneme vo februári 1991, kde neprešiel návrh, aby sa predseda VPN volil, okresní zástupcovia opäť postupovali nezávisle a založili „VPN – Za demokratické Slovensko“ (VPN-ZDS). Vyhlásili, že tým chcú obrátiť „pôvodnú platformu“ hnutia, a odsúdili politiku a praktiky „niektorých čelných predstaviteľov hnutia VPN“.⁹³ Na mítingu VPN-ZDS v marci Mečiar tvrdil, že niektorí v ústrednom vedení sa „spreneverili... zmyslu revolúcie“. Kritizoval centrum za to, že zatvorilo pobočky na pracoviskách a že v oblasti sociálnej a národnej politiky stratilo kontakt s ľuďmi. Navrhol nový typ organizácie, kde by sa okresy stali „tlmočníkmi vôle a záujmov ľudu“, nie „vykonávateľmi vôle centra“.⁹⁴ V apríli sa ZDS oficiálne odčlenilo od VPN a stalo sa Hnutím za demokratické Slovensko (HZDS) a zároveň najobľúbenejším politickým zoskupením na Slovensku. Rovnako ako v OF, tragické vnímanie vo VPN poskytlo nutný základ pre nové romantické úsilie.

Tragické interpretácie začali dominovať aj v skupine, ktorá revolúciu spustila – medzi študentmi. V Bratislave privítali prvé výročie 17. novembra výzvou „na obranu demokracie“ a varovaním, „že Národ sa

stane masou zmanipulovaných, v rukách nových Vodcov“.⁹⁵ Študenti a ďalšie občianske skupiny zorganizovali verejnú spomienku na 17. novembra pod heslom „ľudskosť, slušnosť, znášanlivosť“, no nacionalisti si ju príznačne privlastnili a premenili bratislavské Námestie SNP na miesto konfliktu. V Prahe si študenti pripomenuli výročie tým, že ho oficiálne odmietli oslavovať, tvrdiac, že základné požiadavky z predchádzajúceho roka sa nenaplnili. „Již není důvodu nazývat naši revoluci ‚sametovou‘“, vyhlásili. „Je to totiž revoluce *ukradená!*“ Tragická chyba zodpovedná za toto všetko vznikla po prvé „nedůsledností nás všech i našich představitelů, kteří ve své většině propadají sebeuspokojení, samolibosti a nebezpečné změkčilosti,“ a po druhé politikou kompromisov a „smutných zkušeností, které máme s levicovými idejemi. Chápou společnost jako nesvéprávné bezejmenné stádo.“ Študenti predložili prezidentovi a vláde trinásť požiadaviek – od čistiek v štátnych inštitúciách až po nekompromisný prechod na trhové hospodárstvo – a zopakovali výzvu z predchádzajúceho roka na dôkladné vyšetrenie udalostí zo 17. novembra a potrestanie páchatelov masakry. Vyzvali verejnosť, aby sa zriekla chýb, ktoré viedli k stavu všeobecného sklamaní, nedôvery, nepokoja a napätia, a vyjadrovali nádej, že občania ešte dokážu „spojiť se s námi, studenty, a tak vytvořit společnou sílu. Hlas jednoho zapadne. Ale hlas většiny se stane skutečným projevem vůle lidu.“ „Chceme se stát oduševnělou společností,“ naliehali, ktorá by rešpektovala „onu sílu či myšlenku, která se nachází jako skrytý řád nad naším pozemským životem.“⁹⁶ Z ich výzvy však nič významné nevzišlo.⁹⁷

91 Závery, *Telefax VPN*, č. 24 (24. októbra 1990), s. 3.

92 Juraj Flamik: Stanovisko k stretnutiu v Trnave, *ibid.*, s. 3. VPN mala jedného predsedu pre koordinačný výbor a ďalšieho pre organizáciu ako celok. Stojí za zmienku, že ani jedného z nich nevolili celorepublikové zhromaždenia, ako v OF to tak po októbri platilo.

93 Vyhlásenie zástupcov OR VPN pri konštituovaní pôvodnej platformy VPN zo dňa 5. 3. 1991 v Bratislave (TN: škatuľa „ODS-Slovensko 1992 / VPN okr. TN 1990, 1991“, zväzok „VPN“).

94 Vladimír Mečiar: Aby ľudia mali komu veriť (Vystúpenie Vladimíra Mečiara na stretnutí PZDS v Martine dňa 23. 3. 1991), *Telefax VPN*, č. 4/91 (26. marca 1991), s. 6.

95 „Iniciatíva na obranu demokracie: Vyhlásenie členov novembrového Koordinačného výboru vysokých škôl Slovenska“, Bratislava, 28. októbra 1990, v *Echo*, roč. 1, č. 10, s. 1.

96 Provolání VŠ studentů k výročí 17. listopadu, *Studentské listy*, roč. 1, zvláštne vydanie (jeseň 1990), s. 1 – 2. Pridané zdôraznenie.

97 Bohuslav Fic: Ke druhému výročí 17. listopadu, *Studentské listy* roč. 2, č. 23 (november 1991), s. 5; Jan Kavan a Libor Konvička: Youth Movements and the Velvet Revolution, *Communist and Post-Communist Studies*, roč. 27, č. 2 (1994), s. 168. Ďakujem Deanne Wooleyovej za upozornenie na Kavanov a Konvičkov článok.

Revolúcia ako satira

V listopadu 1989 nebola v Československu revoluce, pretože ta by vynesla k moci nové inštitúcie a nové myšlienky. Ale pokud to už chceme nazývat revolucí, musíme dodat, že tato revoluce z nezkoušenosti spáchala sebevraždu.

– Jan Urban, november 1992⁹⁸

Ako irónia sa označuje nielen trópus (ktorý možno na docielenie požadovaného efektu využiť v akejkoľvek z všeobecných zápletiok), ale aj špecifická výstavba zápletky. Satira predstavuje militantnú formu ironického zdejovania.⁹⁹ Ústrednou témou je vymiznutie hrdinskosti. Zatiaľ čo tragédia vysvetľuje neúspech hrdinu ako dôsledok vlastnej chyby, ironická zápleтка mu neposkytuje takmer nijakú slobodu a hľadá vysvetlenia (ak ich vôbec hľadá) iba v spoločenských štruktúrach. „*Sparagmos*, stav, kdy jsou hrdinství a s ním i účelný děj nepřítomny, rozvráceny nebo odsouzeny k zániku a kdy světu vládne chaos a anarchie, je archetypálním tématem ironie a satiry.“¹⁰⁰ Irónia ničí všetku vieru v ideálne dobro človeka aj v akékoľvek hľadanie transcencie; extrémna irónia povyšuje fatalizmus na úroveň metafyzickej viery.

S iróniou ako trópom sme sa už stretli vo formuláciách typu „nežná stagnácia“ alebo vtedy, keď študenti upozornili na skutočnosť, že ich požiadavky z roku 1990 sú opakovaním požiadaviek z roku 1989. Žiadne z týchto výrazov však zatiaľ netvoril súčasť ironického zdejovania, pretože autori ešte vždy pripisovali ľuďom aktívnu úlohu – naznačovali, že sa môžu poučiť z chýb a napraviť ich. Rastúce používanie irónie však bolo prirodzené, pretože „pád [tragického hrdiny] se týká nejen společenského postavení, ale i nadřazenosti nad zákonem přírody, což v obou případech působí ironicky.“¹⁰¹

V satirických rozprávaniach je ľudská činorodosť ilúziou a politické zapojenie preto nemá zmysel – pohľad, ktorý zvyčajne podporia konzervatívny, či dokonca spiatocnícky postoj. Typické satiry Nežnej revolúcie sú tie, ktoré ju vykladajú ako sprisahanie a upozorňujú nielen na tvr-

denie, že prevrat zinscenovala tajná polícia, ale aj na pochabosť bežných ľudí, ktorí si nahovárali, že ich účasť môže mať nejaký význam. Takéto interpretácie sa začali objavovať na jar v roku 1990 po tom, čo komisia na skúmanie udalostí zo 17. novembra vydala správy o účasti ŠtB, a po vzniku bulvárnej tlače v októbri 1990 sa s nimi priam roztrhlo vrece.¹⁰² Ešte jedovatejšie než satirické interpretácie objavujúce sa v bulvári však vyznela militantná irónia medzi jednotlivcami, ktorí sa predtým označili za protagonistov revolúcie. Zatiaľ čo niektorí študenti sa pri prvom výročí zúfalo pokúšali získať späť stratenú transcenciu, iní trvali na tom, že nedošlo k nijakej revolúcii, a vysmievali sa ľuďom, ktorí si naivne mysleli niečo iné. Istý študentský novinár odsúdil plán Karlovej univerzity postaviť pamätník na mieste, odkiaľ sa 17. novembra osudný pochod vydal; vyhlásil, že „dnes je již jasné, že ‚hegemonem‘ naší ‚revoluce‘ byli 16. 11. nejvyšší šéfové ministerstva vnitra a Státní bezpečnosti.“¹⁰³ Po zániku OF a VPN v roku 1991 začali aj bývalí aktivisti týchto združení vyjadrovať satirické verzie „revolúcie“, pričom sa dovolávali zdanlivo objektívnej definície tohto termínu namiesto metafor, ktoré dominovali v roku 1989. „Lžeme sami sobě,“ povedal bývalý člen výkonnej rady OF Pavel Naumann. „Revoluce, to ví každé malé dítě, je něco převratného, často násilného, něco, co porušuje kontinuitu a likviduje starý systém. To však nehraje s tím, co se stalo v listopadu a co jsme si zejména tak pochvalovali po něm – sametovost a právní kontinuitu.“¹⁰⁴ Jan Urban, ktorý od marca do júna 1990 pôsobil ako hlavný hovorca Občianskeho fóra, v roku 1992 nielenže poprel, že prebehla nejaká revolúcia, ale spochybnil aj to, či udalosti, ku ktorým došlo, mali vôbec nejaký význam.¹⁰⁵

Ak prechod ku komickej dejovej štruktúre znamenal revoltu proti romantickým poňatiam revolúcie, prechod k satire svedčil o vzbure proti myšlienke revolúcie samej. Dnes sa v českom diskurze zvyčajne označujú udalosti z roku 1989 ako *prevrat* alebo „takzvaná revoluce“. Dokonca aj Nadácia Občianskeho fóra, založená v roku 1989 ako inštitúcia, ktorá stále podporuje českú kultúru, zmieňuje sa o revolúcii vo svojich brožúrach ako o „listopadové události“ a *Lidové noviny*,

102 Pozri *Fórum*, 12. decembra 1990, s. 3 a Měchýř, s. 213.

103 Martin Bartůněk: Mláďi vpřed! *Studentské listy*, roč. 1, zvláštne vydanie (jeseň 1990), s. 2.

104 Pavla Grünthalová: Requiem za 17. listopad: Rozhovor s Pavlem Naumannem, *Necenzurované noviny*, č. 27 (1992), s. 5.

105 Urban, s. 3.

98 Jan Urban: Bezmocnost mocných, *Listy*, roč. 23, č. 5 (1993), s. 7.

99 Frye, *Anatomy*, s. 223 (v českém preklade s. 259).

100 Frye, *Anatomie*, s. 233 (v anglickom origináli s. 192).

101 Ibid., s. 54 (v anglickom origináli s. 37).

pôvodne samizdatové noviny, z ktorých revolúcia urobila jeden z najpredávanejších denníkov v Českej republike, si pripomenuli pätnáste výročie 17. novembra komiksom vykresľujúcim revolúciu ako nič iné než sprisahanie medzi Havlom a komunistami.¹⁰⁶ Slovenský diskurz je citeľne menej ironický a „Nežná revolúcia“ zostáva bežným pomenovaním udalostí z roku 1989 v médiách i v obecnom diskurze, aj keď militantná irónia predstavuje i tu silný spodný prúd.

Záver

V rôznych situáciách počas svojej revolúcie sa Česi a Slováci búrili buď proti určitým aspektom revolúcie, alebo proti smeru, ktorým sa v ich očiach uberala. Priaznivci romantickej interpretácie s túžbou po transcencii revoltovali proti revolučnej tradícii, ktorú vnímali ako krvavú a sebazničujúcu. Stúpenci komického výkladu protestovali proti revolucionárskemu nadšeniu romantikov, obávajúc sa jeho latentnej anarchie, a pokúšali sa revolúciu čo najrýchlejšie ukončiť. Zástancovia tragickej interpretácie sa búrili proti smerom, ktorými, ako sa im zdalo, sa revolúcia uberala – smerom, ktoré podľa nich mali viesť ku katastrofálnym alebo aspoň nežiaducim výsledkom. A napokon prívrženci ironického výkladu vystupovali proti myšlienke, že niekedy vôbec došlo k revolúcii. Každé nové zdejovanie slúžilo ako návod príslušnej vzbury – ako mapa činnosti či nečinnosti, ktorá v konečnom dôsledku slúžila politickým alebo morálnym účelom.

Odohrala sa teda v Československu v roku 1989 revolúcia? Odpoveď na túto otázku nevyhnutne závisí od spôsobu, akým vyrozprávame historické „skutočnosti“. Rozprávanie však vo svojej podstate nesú politické implikácie, takže skutočnosť nielen odrážajú, ale aj tvoria. Neexistujú nijaké objektívne dôvody, prečo dať prednosť jednej dejovej štruktúre pred druhou – voľba je koniec koncov morálna záležitosť. A preto nakoniec nie je ani také zaujímavé, či udalosti roku 1989 môžeme priradiť k určitej definícii revolúcie, alebo nie, pretože Česi a Slováci – do istej miery a istý čas – tieto udalosti ako revolúciu *prežívali*. Nemali na to ani väčšie, ani menšie oprávnenie ako Európania 17. storočia, ktorí ako prví prirovnali zložité spoločensko-politické zmeny ku kruhovému pohybu nebeských telies.

¹⁰⁶ *Lidové noviny*, 15. novembra 2004, s. 12.

2. kapitola

Spolupatričnosť, posvätnosť a zrod symbolického vesmíru

*„Ja však našu nežnú revolúciu takto nevidím... Nevidím ju v nijakej ľudskej podobe, hoci je mi jasné, že bola ženského rodu, a preto aj bola zamatová a nežná: jedno však bezpečne viem, že prišla s prázdnyimi rukami – nič v nich neniesla, ani dary, ani zbrane. Na jej počiatku nebola totiž Bastila, ani Auróra, ale to staré biblické SLOVO, ktoré vraj bolo aj na počiatku sveta, ibaže tentoraz tým slovom nebol Boh, ale človek: jeho myšlienky a túžby, jeho sny – o slobode a šťastí, o dôstojnom živote, aj o demokracii.“*¹

Videli sme, ako sa všeobecné črty českého a slovenského diskurzu posunuli takmer z jednomyselnej diskusie o „revolúcii“ v roku 1989 k neskoršiemu použitiu termínov ako „prevrat“ či „udalosti“, ktoré sa pokladali za neutrálnejšie. Podobný vývoj prekonalo aj vedecké skúmanie týchto „udalostí“. Zatiaľ čo v rokoch 1990 až 1992 bolo *revolúcia* najčastejším pomenovaním v monografiách venovaných roku 1989 a jeho následkom, v poslednom období sa stali štandardnejšími

Niektoré časti tejto kapitoly sa už objavili v článku: *The Sacred and the Velvet Revolution, Kosmas: Czechoslovak and Central European Journal*, roč. 14, č. 2 (jar 2001).

¹ Albert Marenčin: *Kultúrny život* (Bratislava), 1. augusta 1990, s. 3.

termíny ako „zrútenie“ či „pád“. Zmena v dôraze nie je iba rétorická, odrážajúca pokus triezvym, vedeckým spôsobom poopraviť nadšené triumfálne rozprávania zo začiatku deväťdesiatych rokov. Odráža aj zmenu v predmete skúmania. Zameranie na *pád* komunistických režimov v roku 1989 totiž opomína fenomén *tvorby*, ku ktorému v roku 1989 takisto dochádzalo a ktorý súčasníci pokladali za dôležitejší.

Tento tvorivý aspekt revolúcie bol prítomný hneď od jej počiatku. Dokonca by sa dal pokladať za revolúciu samotnú, pretože násilie 17. novembra viedlo okamžite k vytvoreniu nových vzorov spoločenskej interakcie a nových spôsobov myslenia a komunikovania. Priamo súviseli so vznikom romantických foriem diskurzu, ktoré sme prebrali v predchádzajúcej kapitole, a so sprievodnou vierou v zmysluplnosť konania jednotlivca, ktorá mobilizáciu umožnila. Celú túto tvorivosť podnietil nový pocit spolupatričnosti, ktorý sa narodil 17. novembra – spolupatričnosti k novému *spoločenstvu*. Intenzita tohto pocitu sa prežívala ako čosi prekvapujúce a nečakané – čosi, čo vyrazilo dych aj tým, ktorí neskôr tvrdili, že predvídali zánik komunistického režimu, čosi, čo presahovalo bežnú ľudskú skúsenosť a nechalo iba málokoho chladným, čosi spoločice božské. Ekonóm Valtr Komárek sa uchýlil k jazyku posvätnosti, keď povedal, že „na této ‚svaté‘ emoci musíme založit budoucí ČSSR“ – a zďaleka nebol sám.² Ak prijmeme Durkheimov argument, že posvätné je aspoň do určitej miery obraz, ktorý si spoločnosť vytvára sama o sebe – reprezentácia kolektívnych ideálov, ktorá vyjadruje a dramatizuje spoločenské vzťahy spôsobom napomáhajúcim sociálnu solidaritu –, takéto metafory vyznievajú pôsobivo.³ Revolúcia v podstate bola rekonfiguráciou posvätnosti.

Inak povedané, revolúcia bola „veľkým treskom signifikantov“ – zrodom nového vesmíru znakov a symbolov, nosičov významu.⁴ Hodnota „posvätného“ ako antropologického pojmu spočíva v tom, že slúži ako prvý princíp v symbolických systémoch, ktorý možno porovnať s postulátmi v geometrii. Len čo totiž v tomto matematickom odbore prijmeme päť základných a nedokázateľných princípov,

2 Citovaný in Tisková beseda s Valtrem Komárkem: Neváhejme zlomit moc mafie, *Přetlak* (Olomouc), č. 6 (2. decembra 1989), s. 2.

3 Pozri Steven Lukes: *Emile Durkheim: His Life and Work* (New York: Harper & Row, 1972), s. 482 – 84.

4 Autorka tohto slovného spojenia je Carla Hesse.

zvyšok možno logicky odvodiť. Kultúrne systémy sú samozrejme neuporiadanejšie a väčšmi rozporupľnejšie ako matematické, no faktom zostáva, že základ spoločenských a kognitívnych systémov tvoria nepopierateľné predpoklady – posvätné princípy. V roku 1989 došlo ku kolektívnemu prehodnoteniu týchto „daných princípov“ a k formulovaniu nových „axiém“ a „teorém“, ktoré reprezentovali nové spoločenstvo a mapovali jeho obrysy. Vypracovanie symbolického systému zohľadňujúceho nový „pocit spoločenstva“ (*sense of community*) prebiehalo prostredníctvom takých revolučných foriem kolektívnej politickej praxe, ako verejné manifestácie, happeningy a púte, ako aj obrazy a rétorika.⁵ Zhromaždení občania vytvárali nové symboly, ktoré reprezentovali ich spoločenstvo, a kolektívnym konaním transformovali význam starých symbolov. Jazyk sám sa v tomto procese menil. Rekonfigurácia spoločenstva ako posvätného si vyžadovala nezmerné úsilie, aby sa jeho reprezentácie pretvárali najskôr symbolicky, potom v politických, spoločenských a hospodárskych inštitúciách (ktorých úlohou je stabilizovať vzťahy medzi signifikantmi a signifikátmi, t. j. medzi tým, čo označuje, a tým, čo je označované).

Charles Tilly a jeho škola vkladajú skúmanie revolučných javov vrátane roku 1989 do rámca „odporujúcej politiky“.⁶ Grzegorz Ekiert a Jan Kubik napríklad analyzujú kolektívne konanie v Poľsku (s cieľom rozšíriť svoj výskum na ďalšie krajiny strednej Európy) iba vtedy, ak ho možno označiť za „protest“.⁷ Zhromaždenia a iné formy kolektívneho konania v roku 1989 však často vôbec nesúviseli s odporovaním. Ťažko nájsť prvok protestu napríklad v tom, že bratislavskí študenti vytvorili ľudskú reťaz vedúcu k hradu Devín, aby nad Dunajom vypustili holubice ako symbol odpustenia armádam, ktoré v roku 1968 napadli Československo, alebo v moravských vianočných happeningoch, kde mali neznámi ľudia spievať koledy a vymieňať si darčeky.⁸ Napriek tomu však boli neodde-

5 Anglický výraz „sense of community“ zahrnuje tak „pocit spolupatričnosti“, ako aj vnímanie spoločenstva, ku ktorému pociťuje spolupatričnosť, aj určité chápanie črt, ktoré ho definujú.

6 Pozri Charles Tilly: *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford: Blackwell, 1993).

7 Grzegorz Ekiert a Jan Kubik: *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999).

8 *Smena*, 7. decembra 1989, s. 1; Rádi se mějme – dárky si dejme (UH: Sbírka UH,

liteľnou súčasťou revolúcie. Aj keď zameriame pozornosť na mohutné zhromaždenia, ktoré v roku 1989 naplňali námestia, zistíme, že protest tvoril iba časť agendy. Česi a Slováci zdôrazňovali túto skutočnosť tým, že zvyčajne nazývali svoje mítingy *manifestácie*, nie *demonštrácie*. Ľudia sa zúčastňovali na týchto zhromaždeniach, happeningoch, ľudských reťaziach, atď., nielen z toho dôvodu, aby protestovali proti neprijateľným osobám a praktikám, ale aj preto, aby precítili spolupatričnosť a manifestovali ju vzájomne aj „tým hore“. Popri akomkoľvek politickom ciele alebo namiesto neho ich účelom bolo upevniť spoločenstvo a vyjasniť si, ako chápe samo seba. Ako zdôraznili štrajkujúci študenti v Olomouci, išlo predovšetkým o morálnu, nie politickú revolúciu.⁹

Táto kapitola skúma rozmanité spôsoby, akými v roku 1989 konali občania Československa vo vzájomnej zhode, nie z perspektívy odporujúcej politiky, ale z pohľadu kultúrnej histórie. Zaoberá sa semiotikou kolektívneho správania, pričom sa usiluje pochopiť význam symbolov a symbolických činov, i to, ako sa tento význam menil. Argumentuje, že v roku 1989 sa medzi občanmi Československa vytvoril nový pocit spoločenstva, a že toto vnímané spoločenstvo sa stalo posvätným stredobodom rozpínajúceho sa vesmíru znakov a symbolov. Ukazuje, že spôsob, akým vznikol tento pocit spoločenstva – a najmä miesto násilia v tomto procese – bol kritickým faktorom pri určovaní hraníc vývoja tohto symbolického systému. Tento vývoj sa navyše riadil logikou, ktorú diktovalo všeobecné vnímanie čistoty a nebezpečenstva.

Nové spoločenstvo

České a slovenské opisy udalostí novembra a decembra 1989 sú plné zmienok o krásnej či neopakovateľnej „atmosfére“. V deň generálneho štrajku televízni reportéri opisovali „fantastickú atmosféru“ panujúcu v celej krajine.¹⁰ Hovorca Charty 77 Tomáš Hradílek hovoril

škatuľa 7, zväzok „Letáky a plakáty z Uh. Hradiště“); a Rádi se mějme, dárky si dejme (BZ: Sbírka soudobé dokumentace, sign. F-8.04).

9 Tomáš Hyjánek: Cesta k demokracii, *Přetlak*, č. 11 (7. decembra 1989), s. 1.

10 Timothy Garton Ash: *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague* (Londýn: Granta, 1990), s. 106, v českom preklade ako *Rok zářků '89* (Praha: Lidové noviny, 1991), s. 84.

o „krásné horeče“, ktorú prirovnal k „zamilovanosti“.¹¹ Podľa olomouckých študentov „radostná nálada bola priamo hmatateľná“ a spevákovi Jaromírovi Nohavicovi pripomínala burčiak.¹² Táto „atmosféra“ nebola ničím iným ako novou kvalitou medziľudských vzťahov, ktorú umožnil pocit solidarity, šíriaci sa po 17. novembri medzi českými a slovenskými občanmi, a ich novo nájdená schopnosť konať vo vzájomnej zhode. Ako si po stretnutí 20. novembra v športovej hale Univerzity Palackého spomenul študent Jiří Křečan: „Pocit jednoty a síly ohromil snad všechny“.¹³

V novembri a decembri 1989 nadobudla spoločenská interakcia neuveriteľnú intenzitu. Ako poznamenal istý slovenský novinár: „Odzrazu sa všetci chceme čo najviac zhromažďovať, čo najviac počúvať a čo najviac vyprávať.“¹⁴ Ladislav Adamec hovoril o „kvasení“ v spoločnosti; ďalší poukázali na „obrovský výbuch energie“.¹⁵ Mohli priamo citovať vysvetlenie Lynn Huntovej o zdrojoch posvätného v „nadbytku energie vytvorenom mimoriadne vysokou úrovňou spoločenskej interakcie“.¹⁶ Alebo samého Durkheima:

V určitých historických obdobiach došlo pod vlivem velkých kolektivních otřesů k zintenzivnění sociálních interakcí. Jedinci častěji vyhledávají jeden druhého a častěji se shromažďují. Výsledkem je silné všeobecné vření, typické pro revoluční a tvůrčí epochy.¹⁷

Kolektívne vrenie roku 1989 sa podobne ako iné historické príklady tohto javu vyznačovalo silou zmeniť pohľad spoločnosti na seba samu

11 Citovaný in *Přetlak*, č. 4 (30. novembra 1989), s. 10.

12 Citovaný in Koncert – Hala UP 2.12.1989, *Přetlak*, č. 8 (4. decembra 1989), s. 5.

13 Jiří Křečan: [V pátek 17.11.1989], Olomouc, 1990, s. 3.

14 Irena Tomčáková: Keď víchor vetrá zatuchnuté kúty, *Kysuce* (Čadca), 15. decembra 1989, s. 6.

15 Vladimír Hanzel (ed.): *Zrychlený tep dějin* (Prague: OK Centrum, 1991), s. 15; fragment začínajúci sa slovami „změna hospodářského mechanismu...“ (LN, fond 569, škatuľa 2).

16 Lynn Hunt: The Sacred and the French Revolution, in Jeffrey Alexander (ed.): *Durkheimian Sociology: Cultural Studies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), s. 27.

17 Émile Durkheim: *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, 5. vyd. (Pariž: Presses Universitaires de France, 1968), s. 301, v českom preklade ako *Elementární formy náboženského života* (Praha: Oikoymenth, 2002), s. 233.

a vytvoriť nový systém symbolov, pomocou ktorých by sa dalo hovoriť o spoločenstve a pochopiť ho. Práve vďaka tejto rekonfigurácii posvätnosti a sprievodnej genéze nového symbolického slovníka si aktivista VPN Ladislav Snopko mohol spomenúť: „November prebudil iniciatívu občanov komunikovať.“¹⁸

Česi a Slováci, ktorí sa ocitli uprostred tejto intenzívnej spoločenskej interakcie, často opisovali ontologickú premenu ako následok. Milan Hanuš pri spomienke na happening v Olomouci napísal:

Pak prišiel nápad s ľudským hadem a po chvíli jsme měli obklíčnou celou radnici. Pár písní na nároží a průvod k rektorátu; cestou spousta písní, *pocit obrovské sounáležitosti, celistvosti*. Zase jeden z momentů z těchto dnů, moment hrdosti na to, že jsem student.¹⁹

Podľa študenta Borisa Pentějeleva „my všichni jsme se narodili 17. listopadu“ a redaktori novín OF-VPN v Komárne zdôraznili túto myšlienku, keď začiatkom januára napísali, že revolúciou založené spoločenské štruktúry sú „v stave zrodu – ešte bez hriechu“.²⁰ Jaroslav Hutka povedal, že nielen on, ale celý národ sa vrátil z emigrácie.²¹ Bežne sa objavovali metafory prebudenia či zotavenia po chorobe.²² Všetky tieto metafory vyjadrovali myšlienku dosiahnutia nového stavu bytia. Pocit ontologickej premeny bol nezmazateľne spojený s oslabovaním rozlišovania medzi sebou a ostatnými. „Kolem mě desítky *neznámých a přece důvěrně známých* tváří,“ napísal Hanuš. „A věřím, že i stejný vnitřní pocit.“²³ Aj ľudia, ktorí sa nijakým objektívnym spôsobom nepoznali, mali pocit intersubjektívneho spojenia.

18 Martin Slivka: *Dni nádeje*, Slovenská televízia, 17. novembra 2004.

19 Milan Hanuš: *Happening, Přetlak*, č. 9 (5. decembra 1989), s. 8. Pridané zdôraznenie.

20 Boris Pentějelev: *Občané, my všichni se narodili 17. listopadu 1989*, Olomouc (súkromná zbierka Lenky Wünschovej). *Reflex* (Komárno), 5. januára 1990, s. 3.

21 Citovaný in *Koncert – Hala UP* 2. 12. 1989, s. 6.

22 Príklad metafory týkajúcej sa prebudenia nájdete in *Kolegové, probudte se! Plzeňský student*, č. 10 (12. decembra 1989), s. 1. Príklady metafor súvisiacich so zotavením objavíte in *Pracovníci Slovenského národního múzea: Pre Občianske fórum v Prahe*, Bratislava, 23. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 93) a *Kladenská záře*, 5. decembra 1989, s. 1.

23 Hanuš, s. 8. Pridaný dôraz.

Revolučný pocit synergie bol mocný, schopný modifikovať správanie. Opisy novembra a decembra prekypujú príkladmi davov, ktoré jednoducho skandovali heslá, či jednotlivcov a skupín, ktoré dobrovoľne venovali čas, zásoby alebo skúsenosť spoločnej veci. Táto „úžasná“ atmosféra teda mala morálny vplyv tak v zmysle sociálneho tlaku, ako aj v zmysle deontologického záväzku.²⁴ Ako Durkheim argumentuje:

Ačkoli lze snad skutečně pochybovat o tom, že všechny sociální jevy bez výjimky se jednotlivci vnucují zvenčí, jsou pochybnosti zřejmě vyloučeny v případě věr a náboženských praktik, pravidel morálky a nesčetných právních předpisů, to jest v případě těch nejtypičtějších projevů kolektivního života. Všechny jsou výslovně povinné; povinnost ovšem dokazuje, že tyto způsoby myšlení a konání nejsou dílem jednotlivce, ale vyvěrají z nějaké morální moci, jež ho přesahuje, ať už si ji představujeme mysticky v podobě Boha, nebo ji pojímáme světštěji a vědeckěji.²⁵

Po 17. novembri sa činy museli hodnotiť „v rámci slušnosti dnešných dní“.²⁶ „Atmosféra“ roku 1989 teda vytrhla ľudí z každodenného života a prepožičala zmysel konaniu, ktoré by inak bolo nepredstaviteľné.

Ontologické a morálne premeny sprevádzali epistemologické posuny prejavene predovšetkým novým vzťahom k „pravde“. „Pravdu! Pravdu!“ dožadovali sa občania na námestiach. A domáhali sa úplného poznania pravdy: pravdy o 17. novembri, pravdy o roku 1968, pravdy o príbuzných, ktorí zmizli v päťdesiatych rokoch, pravdy o banskej nehode v roku 1988, pravdy o zdrojoch peňazí, za ktoré si funkcionári postavili vily, a tak ďalej *ad infinitum*.²⁷ Občania netúžili iba po poznaní pravdy, ale aj po živote v nej. „Hovorme si už vždy len pravdu,“

24 Jaroslav Hutka, 2. decembra 1989, citovaný in: Jaroslav Hutka v Olomouci, *Přetlak* (Olomouc), č. 9 (5. decembra 1989), s. 4.

25 Émile Durkheim: *Sociologie et philosophie*, 4. vyd. (Paríž: Presses Universitaires de France, 1974), s. 39 – 40, v českom preklade ako *Sociologie a filosofie* (Praha: Sociologické nakladatelství, 1998), s. 39.

26 Václav Procházka: *Jak jsem dělal blba, Nový život* (České Budějovice), 15. decembra 1989, s. 3.

27 Viac o banskej nehode sa dočítate in *Provolání zaměstnanců dolu Zd. Nejedlý v Odolově*, 30. novembra 1989 (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 2).

zaviazali sa bankovní úradníci v Trnave.²⁸ Pražskí pivovarníci vyhlásili: „Chceme žít v pravdě.“²⁹ Poznanie pravdy a schopnosť žiť v súlade s ňou prirodzene predpokladali schopnosť ju objaviť – cieľ, o ktorom sa Česi a Slováci domnievali, že ho dosiahnu otvoreným dialógom.³⁰ To bol jeden z dôvodov, prečo ľudia prepĺňali námestia, schádzajúc sa pred akýmkoľvek organizovaným programom a zostávajúc po ňom, aby konverzovali v malých spontánne vznikajúcich skupinkách.³¹ „Aj keď sa na podobných mítingoch konkrétne veci zo dňa na deň nevyriešia,“ komentoval účastník v Čadci, „predsa len majú jedno plus. Áno, aj to je dobré, že ľudia už nebudú mať strach vyjadriť svoje myšlienky.“³² Inak povedané, už nemuseli mať strach pátrať po pravde. Nový vzťah k „pravde“, prirodzene, zahŕňal aj lingvistické posuny. Revolúcia obohatila slovnú zásobu češtiny a slovenčiny o nové slová a zmenila význam starých. V okresných novinách a medzi letákmi na uliciach sa často objavili „slovníčky“, ktoré vysvetľovali dovtedy neobvyklé termíny ako „míting“ či „happening“ a predefinovali známe pojmy ako „abdikovať“ a „demokracia“.³³ Istá novinárka z Galanty napísala: „Vrátili sme mnohým slovám ich odveký ľudský obsah.“³⁴

Rozsah ontologických, morálnych a epistemologických premien spôsobil, že mnohí Česi a Slováci vnímali rázny časový zlom. Novinári po Novom roku písali články o Československu „v roku nula“.³⁵ „Nie je možné vrátiť sa do tmy, keď sme zbadali lúč svetla,“ napísali študenti v Banskej Bystrici.³⁶ Jeden z ich kolegov v Bratislave zložil báseň za-

28 Stanovisko pracovníkov pobočky ŠBČS v Trnave k súčasnej vnútropolitckej situácii v našej vlasti (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 98).

29 Prohlášení svazáků ZO SSM Staropramen s. p. Pražské pivovary, závod Staropramen (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 97).

30 Išlo o prvý princíp „Osmich pravidiel dialógu“, všadeprítomného letáka roka 1989, ktorý napísala Občianska beseda (viac o nej v 3. kapitole). Pôvodnú verziu textu, ktorá sa v obehu voľne menila, možno nájsť in *EM* '89, č. 0, s. 9.

31 Pozri napr. *Manifestace v Opavě 27.11.1989* (OP: Sbirka dokumentačních materiálů – rok 1989, škatuľa „Listopad 1989 – leden 1990: OF Opava“), videozáznam.

32 Milan Chovanec, citovaný in Irena Tomčíaková: Keď víchor vetrá zatuchnuté kúty, *op. cit.*

33 Pozri napr. Slovníček aktuálních pojmů (súkromná zbierka Lenky Wünschovej).

34 Judita Púčeková: Čas vianočný, *Vítázná cesta* (Galanta), 21. decembra 1989, s. 1.

35 Pozri napr. Filmová přehlídka v roce nula, *Fórum* (Praha), 25. apríla 1990, s. 4.

36 BB: Zbierka plagátov získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990.

oberajúcu sa „dňami vzkrieseného času“.³⁷ Všeobecne panoval dojem, že na zhromaždeniach je čosi bezprecedentné, že krajina zažije historické zmeny, že dejiny sa „zrýchlili“.³⁸ Viacero ľudí opísalo obdobie po 17. novembri ako „sviatok“ – predĺžený čas mimo bežného.³⁹ Niektorí boli dokonca ochotní posvätiť časový zlom večnými prisahami: „Sme s vami,“ napísal istý štrajkový výbor JRD v liste adresovanom VPN v Bratislave, „a nikdy inak“.⁴⁰

Táto komplexná premena – genéza nového pocitu spolupatričnosti i totožnosti, novej oddanosti mravnosti a nového spôsobu porozumenia svetu – predstavovala mocný referent pre ďalší vývoj a Komárek nebol jediný, ktorý sa pri jeho opise uchýlil k jazyku náboženstva. Milan Kňažko v televízii označil prebiehajúce udalosti za zázrak a politický väzeň Ján Čarnogurský opísal ako „rajskú hudbu“ skandovanie davov za jeho prepustenie, ktoré začul cez okno väznice.⁴¹ Za študentmi stál Boh, vyhlásil istý občan z Trutnova, a rodičia školákov na jednom z bratislavských predmestí označili revolúciu za „našu posvätnú vec“.⁴² Aby študenti v Českých Budějoviciach vyjadrili svoje revolučné nádeje, prepísali Otčenáš, a istý aktivista OF v Ostrave prirovnal revolúciu k exodu.⁴³ Timothy Garton Ash rozoberá symbolizmus svätorečenia Agnesy Premyslovny 12. novembra, pričom zaregistruva prorockto, že po tejto

37 HM: škatuľa „Plagáty: 1989 a ďalej s číslom“, plagát č. 53840.

38 Pozri napr.: To Jičín ještě nezažil, *Předvoj*, 8. decembra 1989, s. 1; Věřící studenti vysokých a středních škol: Prohlášení věřících studentů, Praha, 22. novembra 1989, in Milan Otáhal a Zdeněk Sládek (eds.): *Deset pražských dnů (17. – 27. listopad 1989): Dokumentace* (Praha: Academia, 1990), s. 240; Studenti DAMU: Prohlášení ke středoškolským studentům, in Otáhal a Sládek, s. 78; Hanzel: *Zrychlený tep dějin*.

39 Slivka: *Dni nádeje*.

40 List Jána Chovančáka, predsedu štrajkového výboru JRD „Goral“, Suchá Hora, adresovaný KV VPN Bratislava (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

41 *Štúdio Televízných novin*, Slovenská televízia, 24. novembra 1989; Lubomír Feldek (ed.): *Keď sme brali do rúk budúcnosť* (Bratislava: Vydavateľstvo Archa, 1990), s. 36.

42 Miroslav Mědílek: Návrh Občanskému fóru v Trutnově a příspěvek redakci *Krkonošské pravdy* (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 1, zväzok „Kopie různých prohlášení“); Správa z priebehu štrajku na ZŠ v Lamači dňa 27. 11. 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

43 Světe náš, *Informační servis* (České Budějovice), č. 13 (20. decembra 1989), s. 1; Exodus, *Hlasatel* (Ostrava), č. 2 (17. januára 1990), s. 8.

udalosti sa majú v Čechách stať zázraky, a nakoľko sa Garton Ash priblížil dobovej mentalite, jeho pamäti sú plné biblických narážok.⁴⁴

Ich zážitok bol síce reálny, no nejako Čechom a Slovákom nešlo opísať ho jazykom všednejších čias. Tí, čo nepoužívali náboženský jazyk, sa pri opise svojich zážitkov často uchýľovali k rozprávkovým metaforám. Istému robotníkovi v Trenčianskom Jastrabí pripadali študenti, umelci a intelektuáli ako kolektívny princ, ktorý odomkol dvere podzemného žalára a vyslobodil ľud z nadvlády zlého černokňažníka. Sirény, ktoré sa rozozvučali na začiatku generálneho štrajku, prirovnal k svadobným zvonom pre princa a nevestu na konci rozprávky. Poznamenal, že hoci ich spolu s ostatnými robotníkmi predtým neznášal, teraz sa z nich stala „tá najkrajšia hudba“.⁴⁵ Bratislavský plagát s názvom „Rozprávka pre deti 90. rokov“ zobrazoval študenta na koni cestou za záchranu „sedmich trpaslíkov“ (OF, VPN, štyri satelitné strany KSČ a „ľud“) pred komunistickou stranou, ktorá symbolizovala antropomorfizovaná červená hviezda držiaca bič.⁴⁶ Českí študenti sa stotožnili s Blanickými rytiermi – legendárnymi hrdinami, ktorí sa podľa proroctva majú prebudiť zo spánku pod českým vrchom Blaník v hodine, keď ich krajina bude najväčšmi potrebovať.⁴⁷ Podobné príklady sú nespočetné.

Vraciame sa teda k romantickému módu vnímania a rozprávania, o ktorom sme hovorili v predchádzajúcej kapitole. Mýtická rétorika posvätnosti a romantická rétorika rozprávky sa v československom diskurze vyskytovali iba okrajovo pred 17. novembrom, no po tomto dátume sa z nich stali dominantné prostriedky na opisovanie závažných zmien prebiehajúcich v spoločenskom i duševnom živote. Ako je možné, že dva národy (a aspoň jedna národnosť) dovtedy (a odvte-

44 Garton Ash, *We the People*, s. 99, v českom preklade, s. 78. Padraic Kenney kritizuje Gartona Asha za to, že sa uchýlil k jazyku zázračného, hoci ho napokon používa aj sám (*A Carnival of Revolution: Central Europe 1989* [Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2002], s. 33, 216, v českom preklade ako *Karneval revoluce: Střední Evropa 1989* [Praha: BB/art, 2005], s. 49, 244). Náboženské metafory sú vskutku endemické v druhotnej emickej literatúre o roku 1989 (ďalší príklad je Gale Stokes: *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe* [New York: Oxford University Press, 1993]).

45 List od D. P., Trenčianske Jastrabie, adresovaný KV VPN Bratislava 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

46 HM: škatuľa „Plagáty: 1989 a ďalej s číslom“, plagát č. 33675.

47 Aby blaniční rytíři mohli zrušit pohotovost (LN: fond 569, škatuľa 2).

dy) známe svojím čiernym humorom a celkovo ironickým pohľadom na život sa náhle zmenili na spoločenstvo romantických idealistov? Northrop Frye uvažuje, že postup z romantickej (vysoko mimetickej) k ironickej (slabo mimetickej) rétorike nie je priamočiary, ale kruhový – že ironia sa stáva čoraz metafyzicky fatalistickejšou, až napokon cez obetnú skúsenosť ustúpi mýtu, ktorý je predchodcom romance.⁴⁸ Aby sme teda vysvetlili dramatický posun v symbolickom vesmíre Čechov a Slovákov, musíme sa bližšie pozrieť na 17. november.

Vznik nového spoločenstva

Existuje hojnosť dôkazov, že pred 17. novembrom 1989 Česi a Slováci interpretovali svet (a najmä svoju krajinu „Absurdistan“) prevažne ironicky. Dobré to ilustrujú pražské študentské bulletiny z obdobia pred 17. novembrom, lebo napriek tomu, že ich cirkulácia bola prísne obmedzená, neboli cenzurované. Študenti, ktorí do nich prispievali, vyjadrovali zúfalstvo z toho, že hoci sa Sovietsky zväz, Maďarsko a Poľsko stávajú otvorenejšími a demokratickejšími krajinami, Československo pokračuje cestou Rumunska.⁴⁹ Sťažovali sa na morálnu krízu a ľahostajnosť na strane ostatných študentov a spoluobčanov. „Nikoho jiného nezajímá, kudy se naše fakulta bude ubírat,“ nariekali, keď sa ako odchýlka z bežnej praxe vypísali voľby dekana s viac ako jedným kandidátom, ale na debatu medzi kandidátmi prišli iba ôsmi študenti.⁵⁰ Napriek tomu, že študenti v rámci prestavby dosiahli bezprecedentné možnosti voľne debatovať v novovzniknutých univerzitných diskusných fórach, ako aj na pôde Socialistického zväzu mládeže (SZM), bedákali, že „opravdu neumíme diskutovať.“⁵¹ „Voláme po plu-

48 Northrop Frye: *The Anatomy of Criticism: Four Essays* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1957), s. 45, v českom preklade ako *Anatomie kritiky: Čtyři eseje* (Brno: Host, 2003), s. 60.

49 Jednomyslnosť ve škole demokracie, *Proto*, č. 5 (jún 1989), s. 4; Jana Bryndová: Londýnská abeceda, *Proto*, č. 6 (september 1989), s. 10; Milan Podobský: Drobníčky ze sovětské kultury, ibid., s. 11; Václav Bartuška: Vlak do stanice zítra, ibid., s. 22.

50 Ivan Barvínek: Chceme změny! *Proto*, č. 5 (jún 1989), s. 2.

51 Klára Pospíšilová in Jaký je tvůj názor na průběh jednání a závěry celostátní konference SSM? *Coprote*, č. 5 (16. novembra 1989), s. 1.

ralizmu názorů, přesto však nenecháme protivníka domluvit či vůbec promluvit.“⁵² Panoval prenikavý pocit stagnácie, frustrácie a neistoty. Jednotliví študenti vykročili smerom k romantizmu vyhlásením sa za anarchistov a nabádaním kolegov, aby sa s nimi spojili v „sizyfovské práci“ podnecovania dialógu, no napriek tomu ešte stále označovali svoj postoj (ironicky) ako „stoický neklid“.⁵³

O niekoľko dní po 17. novembri však bol dominantný spôsob interpretovania sveta v Československu neostýchavo romantický; svet sa stal zmysluplným a jednotlivci sa stali presvedčení o svojom mieste v ňom. Zmena sa začala počas obradov, ktoré sa konali 17. novembra popoludní v areáli Karlovej univerzity v pražskom Novom Meste na pamiatku desiatich študentov, ktorých nacistický režim pred 50 rokmi usmrtil v súvislosti s demonštráciami proti Protektorátu.⁵⁴ Keďže Medzinárodný deň študentov bol štátnym sviatkom, úrady pietny akt povolili. Prekrýval sa však so študentským kvasom a všeobecným cítením Pražanov – ktorí sa prednedávnom stali svedkami hromadného útoku východných Nemcov cez západonemecké veľvyslanectvo –, že k niečomu možno dôjde; napokon sa na Albertove zišlo asi 15 000 ľudí.⁵⁵ (Aj západní novinári zacítili, že sa niečo môže prihodiť – fotoaparáty mali umiestnené vpredu v dave.⁵⁶) Medzi transparentmi sa vyskytlo formálne ironické, no obsahovo romantické heslo z roku 1968: „Buďte realisté, žádejte nemožné!“⁵⁷ Veterán udalostí z roku 1939 sa zhromaždeným študentom zveril, že je hrdý, že bojujú za tú istú vec. Keď prehovoril predstaviteľ SZM, dav začal hovoriť ako jednotný celok v antagonistickej replike, až kým študent Martin Mejstřík nepoukázal na to, že dialóg si vyžaduje počúvať všetky strany, a neprislúbil, že

52 Milan Podobský: Dobrý den, tedy! *Proto*, č. 4 (marec 1989), s. 13.

53 Lucie Protivanská: Pierot: Parafráze na stoický neklid, *Proto*, č. 4 (marec 1989), s. 14; Doba fórová, *Proto*, č. 6 (september 1989), s. 2.

54 Jan Opletal, najznámejší z týchto študentov, bol postrelený počas demonštrácie na výročie založenia Československa 28. októbra 1939; o trinásť dní nato zomrel. Jeho pohreb, ktorý sa konal 15. novembra, poslúžil ako príležitosť na ďalšiu, najmä študentskú demonštráciu, ktorá viedla k zatvoreniu českých vysokých škôl, deportácii vyše 1 000 študentov do koncentračného tábora Sachsenhausen a popraveniu 9 študentov 17. novembra.

55 Petr Holubec (ed.): *Kronika sametové revoluce* (Praha: ČTK, 1990), s. 2.

56 Aleš V. Poledne: *Jak šly dějiny*, Česká televize, 16. novembra 2004.

57 Kdo? ne-li my. Kdy? ne-li teď!!!! *Proto*, č. 7 (20. novembra 1989), s. 1.

čoskoro sa dočkajú aj iného pohľadu. Ten im poskytol študent Martin Klíma, ktorého prejav bol už romantický aj formou aj obsahom. „Poroba je horší než smrt,“ vyhlásil, celý sa chvejúc. „Dnes nebudeme jen pietně vzpomínat, jde nám o přítomnost! ... My, studenti, máme ovšem především studovat a připravovat se pro společnost, jak se nám často připomíná. Ale mělo by to být také obráceně: tuto společnost bychom měli připravit pro sebe!“⁵⁸ Po minúte ticha na pamiatku obetí „Prahy '39 a Pekingu '89“ sa zástup vydal smerom k druhej zastávke na schválenej trase – Národnému cintorínu. Odhaduje sa, že sa tam rozrástol na asi 50 000 osôb.⁵⁹ Oficiálny obrad – ktorý teraz videl a počul iba málokto – zatienil fenomén najväčšieho zhromaždenia občanov v Prahe od roku 1969. Uprostred mora duší – ktorých väčšina sa ešte nikdy nezúčastnila na demonštrácii – sa ľuďom rozplietol jazyk a vznikol pocit spoločnej veci. Keď provokatéri nasadení tajnou políciou navádzali dav, aby tromfol pôvodný program a hromadne pochodoval na Václavské námestie, ľudia netušili, že ide o provokáciu – tak silno totiž rezonoval tento vývoj s ich prirodzenou túžbou vychutnať si tento pocit spolupatričnosti trochu dlhšie.⁶⁰ Ako je dobre známe, keď prví pochodujúci vošli na Národnú triedu, zistili, že im zatarasili cestu špeciálne policajné jednotky. Po tom, čo na bulvár vošlo niekoľko tisíc ľudí, poriadkové sily, čo čakali vo vedľajšej uličke, ich odrezali od zvyšku davu. Ten rozptýlil, no ľudia, čo vošli na Národnú, zistili, že nemajú kadiaľ odísť. Nasledovalo dlhé vyčkávanie, počas ktorého zástup kričal „Máme holé ruce“, ponúkal bezpečnostným silám kvety a vytvoril čosi, čo sa neskôr opísalo ako „živý oltár“ zo sviečok medzi sebou a radom plexisklových štítov, ktoré zahradili cestu.⁶¹ Počas tohto vyčkávania, s náhlou bezprostrednou hrozbou násilia, nadobudol intenzitu pocit spolupatričnosti medzi obkľúčenými pochodujúcimi. Predchádzajúce skandovanie veselého davu za slobodu a demisiu prominentných politických predstaviteľov vystriedalo vášnivé jednohlasné spievanie piesní a volanie po nenásilí. Jeden zo študentov v zástupe si spomenul na to, ako sa mu predtým americký spirituál „We Shall

58 Poledne: *Jak šly dějiny*; Otáhal a Sládek, s. 19.

59 Kdo? ne-li my, s. 1 – 2; Poledne: *Jak šly dějiny*.

60 *Televizní noviny*, Česká televize, 17. novembra 1999.

61 Lubomír Černý: Provolání, Praha, 20. novembra 1989 (PV: Sběrka soudobé dokumentace, škatuľa „Občanské fórum: Plakáty a různé“).

Overcome“ (Jednou budem dál) veľmi nepáčil, ale keď si ho v napätých okamihoch obkľúčenia vybral dav, mal pocit, že neexistuje nič dôležitejšie ako spievať ho spolu s ním.⁶² Inými slovami, v tejto situácii sa posunul zmysel jednotlivcov pre to, čo je dôležité. Ironický postoj už nebol možný; išlo iba o násilie na jednej strane a nenásilie na druhej – a rozdiel medzi nimi mal význam. Nenásilie sa preto stalo ideálom, ktorý obkľúčených pochodujúcich spájal. Ich pocit solidarity bol veľmi skutočný; svedkovia si neskôr spomenuli, že keď polícia prerazila „živý oltár“ a spustila útok, ktorý viedol k zraneniu celkom 568 ľudí, neznámi pomáhali neznámym a iba vďaka sebadisciplíne sa podarilo predísť zhonu, v ktorom mohlo dôjsť k udupaniu či uduseniu niektorých členov hustého davu. Obyvatelia bytov v tejto štvrti otvárali utekajúcim občanom dvere a do skromných príbytkov pojali stovky neznámych ľudí.⁶³ Tých, čo na druhý deň mohli chodiť, spájal pocit potreby niečo *urobiť*; návrat k zvyčajnému životu im pripadal *nemorálny*. Preto sa vo vysokoškolských budovách a divadlách zhromaždili tie skupiny prevažne študentov a kultúrnych pracovníkov, ktorí sa rozhodli štrajkovať, a vyhlásili na 27. novembra generálny štrajk. Odrážalo to skutočnosť, že vznikol nový pocit spoločenstva založený na zásadách odlišných od tých, ktoré dovtedy určovali spoločenskú interakciu; spočiatku stačilo jednoducho odmietnuť násilie zo 17. novembra. Kombinácia nového pocitu spoločenstva, novej predstavy o tomto spoločenstve ako morálnom celku a novej matrice na vytváranie významu sa rovnala novému zmyslu pre to, čo je posvätné – základ nového symbolického systému.

Nový pocit spoločenstva sa rozšíril (vysoko mimeticky) z prvej skupiny na väčšinu občanov Československa. Rasma Karklins a Roger Petersen to vysvetľujú pomocou prahových modelov.⁶⁴ Komplexný model by sa mohol odvolať na teóriu difúzie inovácií, alebo prirovnať toto šírenie k šíreniu nákazlivej choroby.⁶⁵ To, čo dotlačilo

mnohých ľudí k tomu, aby sa pripojili k vlne odporu (alebo im dovolilo takýto postoj konečne zdôvodniť), bola solidarita so študentmi zbitými na Národnej. Ľudia, ktorí sa dlho správali pasívne, rozhodli, že „nemôžeme dovoliť, aby bili naše deti.“⁶⁶ Keď ľudia sledovali amatérske videozáznamy z masakry, viditeľne to nimi otriaslo.⁶⁷ Tých, čo sa k protestom pripojili až neskôr, možno motivovalo skôr príslovie: „Nebudte prví, čo vyskúšajú nové, ale ani poslední, čo odložia nabok staré“. No spočiatku rozšírenie revolučného spoločenstva prebiehalo tým, že jednotlivci a skupiny zaujali postoj súcitu s obetovanými.⁶⁸

V nasledujúcich týždňoch Česi a Slováci opakovane zdôrazňovali, že ich novoobjavenú jednotu podnietilo martýrium študentov na Národnej, a proces opisovali jazykom obety. Ivan Hoffman v piesni, ktorá sa stala hymnou revolúcie na Slovensku, tvrdil, že „Tí mladí za nás vystierali ruky, / za nás boli bití, za naše mlčanie.“ Ich obeť bola navyše účinná: „Po našich uliciach odvtedy prešli veky / a zaznelo zlému posledné zvonenie.“⁶⁹ Istý muž z Vranova nad Topľou daroval Červenému krížu krv a symbolicky ju venoval študentom zbitým na Národnej „ako výraz obdivu, úcty a vďaky za to, že ich zásluhou sa začal obrodný proces v našej spoločnosti“.

Pramienky krvi nevinných pražských študentov roztopili ľady a mohutná rieka sily a vôle pracovitého ľudu našej vlasti začala odplavovať kryhy administratívno-direktívneho systému. Dnes môžeme povedať, že si nezadržateľne razí cestu do oceánu slobody a demokracie.⁷⁰

Durkheim je občas kritizovaný za to, že zdôrazňoval fungovanie posvätného v stabilných spoločnostiach a zanedbal jeho historický

1995), s. 252 – 334, a od autora: The Diffusion of „Dissident“ Political Theory in the Czechoslovak Revolution of 1989, *Slovo* (Londýn), roč. 19, č. 2 (jeseň 2007), s. 85 – 90.

66 Pozri napr. Miloš Macourek: Významný den (OV: Sbírka soudobé dokumentace, škatoľa „Revoluce 1989: Materiály 1989 – 90“).

67 *Televízny klub mladých*, Slovenská televízia, Bratislava, 8. decembra 1989.

68 Alexander Pope: *An Essay on Criticism*, 2. vyd. (Londýn: W. Lewis, 1713), s. 17.

69 Ivan Hoffman: Sľúbili sme si lásku, debutované v Bratislave 26. novembra 1989, in Feldek, s. 36 – 37.

70 M. Jefanov: Roztopili sa ľady, *Vranovské noviny*, 15. decembra 1989, s. 3.

62 Pavel Dobrovský in Marek Benda a kol.: *Studenti psáli revoluce* (Praha: Univerzum, 1990), s. 56. Ďakujem Deanne Wooleyovej za upozornenie na Dobrovského skúsenosť.

63 Michael Kukral: *Prague 1989: Theater of Revolution* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1997), s. 57 – 58; Jaroslav Bouma: „Kde jsi byl, když hřmělo?“ Česká televize, 19. novembra 1999.

64 Rasma Karklins a Roger Petersen: Decision Calculus of Protesters and Regimes: Eastern Europe 1989, *Journal of Politics* 55, č. 3 (august 1993): 588 – 614.

65 Pozri: Everett Rogers: *Diffusion of Innovations*, 4. vyd. (New York: Free Press,

vznik. Ako však pripomína Lynn Hunt, túto medzeru môžeme vyplniť kritickou teóriou Reného Girarda.⁷¹ Podľa neho totiž obeta nielenže reprodukuje vzťah s posvätným, ale napodobňuje proces, ktorým posvätné vzniká. Girard argumentuje, že v spoločenskom systéme, ktorý sa podrobil symbolickej dediferenciácii (zhodnej s iróniou, ktorá popiera význam symbolov), symbolická rozdielnosť (na ktorej význam záleží) sa môže znovu zaviesť tým, že členovia spoločenskej skupiny sa mimeticky spoja jeden s druhým pri vylúčení spoločnej obeti – obetného baránka predstavujúceho násilie či neporiadok, ktorý ich rozdeľuje alebo mátie. Vzniknutý rozdiel spočíva medzi teraz už jednotnou komunitou a obeťou, ktorú jednomyselne vylúčila. Tento zásadný rozdiel udržuje význam čoraz väčšieho množstva znakov a symbolov, pričom sama obeť sa stáva transcendentným symbolom existencie spoločenstva ako jednoty. Obeť sa inými slovami včlení do posvätného, ktoré sa dá v podstate pokladať za pretvorené ľudské násilie.⁷²

Podstatným aspektom je jednota (unita) a vznikajúca komunita. Podľa Girarda k tomu dochádza v procese jednomyselného vylúčenia, v ktorom sa komunita zjednocuje *proti* niečomu. To, čo však 17. novembra prebehlo, predstavovalo obrátenie tohto procesu, lebo to bolo policajné násilie proti pochodujúcim, ktoré *ich* jednotu stmelilo. Zrodená komunita bola spoločenstvom obetných baránkov. Uvedomovali si hranicu medzi svojím symbolickým systémom a tým štátnym – hranicu vymedzenú násilím –, ale nebolo to ich násilie. Navyše tým, že ponúkli príslušníkom bezpečnosti kvety, dali najavo, že nevylučujú prípadné prijatie prenasledovateľov do svojho spoločenstva – ak by sa tiež zriekli násilia.

Napriek tomuto obráteniu sa obeť 17. novembra stali symbolmi posvätných základov nového spoločenstva. Tí, čo v ten večer utŕžili rany, na to boli neskôr hrdí (a ich priatelia žiarliví).⁷³ Študenti si vydobyli prestíž, akú nepoznali najmenej od úmrtia Jana Palacha a Jana

Zajíca v roku 1969. Hoci mnohí z tých, ktorý boli 17. novembra zranení, boli vlastne stredného veku, ľudové vnímanie sa sústredilo na „študentov“ a „mládež“ ako na hlavné obete – čiastočne preto, že vývoj po 17. novembri umožnili práve študenti, ale aj preto, lebo mladí ľudia sa dali nespornejšie označiť za nevinných. Pracujúci pripájajúci sa ku štrajku písali tak, akoby 17. novembra došlo k útoku na študentov ako triedu (vnímanie, na ktorom sa podieľali sami študenti).⁷⁴ Pri všetkých významných politických udalostiach, ktoré nasledovali – či už išlo o rokovania s vládnymi činiteľmi, alebo o masové zhromaždenia na námestiach malých miest – si dali dôvtipní organizátori záležať na tom, aby boli prítomní študenti, dokonca aj vtedy, ak ich museli priviezt'.⁷⁵ Pražskí stavbári požadovali pamätník „rebelujúceho študenta“.⁷⁶ Istá chrudimská žena navrhla, aby československým študentom bola udelená Nobelova cena za mier, a občania v celej krajine čoskoro podpisovali petície na podporu jej myšlienky.⁷⁷

Stýčné aspekty masakry sa tiež stali transcendentnými symbolmi nového spoločenstva. Z miesta na Národnej triede, kde k nej došlo, učinili tisíce pútnikov „svätyňu“, v ktorej ešte dlhé mesiace horeli sviečky a návštevníkov vítal nápis „Tady se to stalo!“⁷⁸ Podobné miesta úcty sa objavovali nielen v Prahe; v Olomouci slúžila zväčšená fotografia študenta na Národnej triede ako hlavná ozdoba, okolo ktorej sa neustále dopĺňali sviečky a kvety.⁷⁹ Samotný dátum nadobudol nový význam. Občania po celom Československu navrhovali premenovať významné ulice a námestia po 17. novembri dlho predtým, ako začali

74 Pozri napr. Všetchni pracovníci obvodného zdrav. střediska Čtyři Dvory... (CB: škatuľa „Kronika – 1989: Dokumentace A1-B48“, oddiel A, zväzok „Výzvy a rezoluce českobudějovických závodů a institucí zaslané stávkovému výboru studentů XI.1989“); Provolání proti násilí (CB: sbírka dokumentace K1139).

75 Michal Horáček: *Jak pukaly ledy* (Praha: Ex libris, 1990), s. 90 – 91; Ivo Mludek, rozhovor s autorom, Opava, 20. februára 1997, magnetofónová nahrávka; poznámky o chystaných akciách v ZL: Sbírká plakátů, škatuľa „17. listopad – 29. prosinec 1989 Zlín“, zväzok „Divadlo pracujících Gottwaldov: Listopad – prosinec 1989“.

76 My, pracovníci střediska technických revizí..., Praha, 27. novembra 1989 (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 152).

77 Z. Ludvíková: Návrh na udělení Nobelovy ceny (LN: fond 569, škatuľa č. 2).

78 Kukral, s. 67.

79 Tomáš Piňos: Ve středu 24.1.1990..., *Přetlak*, č. 33 (25. – 26. januára 1990), s. 3.

71 Hunt, s. 37 – 39.

72 René Girard: *La Violence et le sacré* (Paríž: Grasset, 1972) a spolu s Guyom Lefortom a Jeanom-Michelom Oughourlianom: *Des Choses cachées depuis la fondation du monde* (Paríž: Grasset, 1978).

73 Heather Nehring: Working in the Czech Republic: Exploring Interaction and Communication, magisterská práca, University of Texas at El Paso, 1995, s. 89.

navrhovať iné zmeny názvov.⁸⁰ V Hradci Králové Technické služby prisľúbili zasadiť (na jar) sedemnášť stromov „jako výraz úcty a sympatií se studenty v celé republice, kteří zahájili proces skuteční obrody společnosti, a jako symbol masakru ze 17. listopadu 1989.“ Stromy mali „navždy připomínat naši něžnou revoluci“ a stať sa miestami, „kde si budou moci studenti každým rokem 17. listopad – nezapomenutelný z mnoha důvodů – připomenout.“⁸¹ „November“ sa stal pojmom označujúcim nielen jedenásty mesiac, ale celú revolúciu, takže novinári a vedci ešte stále píšú „od novembra“, keď majú na mysli udalosti a vývojové tendencie, ktoré sa, prísne vzaté, odohrali alebo začali v decembri 1989, januári 1990, júni 1990, či dokonca aj neskôr.

Girardovský výklad obetnej genézy spoločenstva a posvätného rezonuje s interpretáciou, ktorú v roku 1989 zastávalo viacero Čechov a Slovákov, najmä signatári Charty 77 a ich sympatizanti. Český filozof Jan Patočka v rámci „kacírskej“ (a durkheimovskej) filozofie dejín, ktorú sformuloval v sedemdesiatych rokoch, argumentoval, že „dějiny nejsou ničím jiným než otrávená jistota daného smyslu.“⁸² No nech už bol zmysel akokoľvek otrasený, civilizácia ho stále požadovala a v úsilí obnoviť rozdiely, ktoré ho umožňovali, sa znovu a znovu vracala k obeti. V najnovšej, „technickej“ fáze dejín sa podľa Patočku západná civilizácia stala zložitým systémom rutinizovaného obetovania, ktorý čoraz väčší redukuje význam jednotlivcov na ich úlohy a skrýva (alebo zabúda) „pravdu“ o ľudskej osobitosti, čím núti väčšinu ľudstva „žiť v lži“. Patočka navrhoval, že ľudia takto objektivizovaní a externalizovaní sú rafinovaným spôsobom vždy už latentnými a občas aj skutočnými obeťami vlastnej spoločnosti. Za najostrejší príklad označil vojakov poslaných v 1. svetovej vojne na front v orgiastickom pokuse zachovať dané významy. „Mír a den musí vládnout tak, že posílají lidi na smrt, aby druhým zajistili budoucí den v podobě pokroku, volného a stupňovaného rozvoje, možností, které dnes nemají. Od těchto obětovaných se naopak požaduje *výdrž* tváří v tvář smrti.“⁸³ Kým ľudí ovlá-

80 Jeden z ľudí, ktorí chcel prehovoriť na nám. SNP v Bratislave, napríklad navrhoval premenovať tamojšiu Poštovú ulicu na „Ulicu 17. novembra“ (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

81 Karel Michal: Já nic – já muzikant..., *Nové Hradecko* (Hradec Králové), 19. decembra 1989, s. 2.

82 Jan Patočka: *Kacířské eseje o filosofii dějin* (Praha: Academia, 1990), s. 125.

83 Ibid., s. 136.

da „den“ – „naděje na každodennost, povolání, životní dráhu, prostě na možnosti, o které se musí strachovat a jež cítí ohroženy“ –, nevedomia si, že ich ľudská osobitosť je obetovaná. No na prahu smrti, ak „motivy dne, které vyvolali vůli k válce, se spalují ve výhni fronty“, si obetovaní môžu uvedomiť svoje postavenie a pochopiť, o čom dejiny sú.⁸⁴ Patočka porovnal francúzske a nemecké opisy zážitkov na fronte počas 1. svetovej vojny a poukázal na to, že za hranicou počiatočnej skúsenosti hlbokaj nezmyselnosti sa môže skrývať skúsenosť transcendentnej, ale neobetnej zmysluplnosti. „Otrášení“ chápu, že každodennosť, jej život a „mier“ majú svoj koniec. Každodenný život – „čirý život“ – spútal strach. Keď však ľudia prežívajú „život na vrchole“, prestávajú sa báť. Prestávajú plánovať bežné dni prípadnej budúcnosti, pretože vidia, že majú svoj koniec; stávajú sa slobodnými spôsobom, akým dovtedy neboli. Chápu navyše, že údajný nepriateľ na druhej strane frontu je v skutočnosti partner v jednej a tej istej skúsenosti; tí, ktorí sa zdali ako protivníci, sa otraseným javia ako duševne združení. Vzniká tak „solidarita otrasených“, ktorá podľa Patočku má potenciál stať sa transformujúcou silou v dejinách.⁸⁵ Práve v tejto viere založili Patočka a jeho nasledovníci Chartu 77 a jej signatári sa k tejto myšlienke vrátili v roku 1989, aby vysvetlili náhly vznik takej silnej solidarity medzi občanmi Československa.⁸⁶

K lepšiemu pochopeniu toho, ako rekonfigurácia posvätných základov spoločenstva 17. novembra dala charakter následnému vývoju politickej kultúry v Československu, je užitočné vziať na vedomie ďalší aspekt Girardovej hypotézy – „dvojitý prenos“. Ako poznamenáva Girard, násilie môže mať dve valencie. Ako sila, čo rozdeľuje, môže spôsobiť dediferenciáciu a úpadok významu. Ako sila, ktorá spája kolektívnym vylúčením „obetného baránka“ či reprezentácie neporiadku, môže obnoviť diferenciáciu ako základ významu. Obe valencie sa prenášajú na posvätné, takže reprezentácie oboch foriem násilia sa môžu stať transcendentnými signifikantmi spoločenstva. Tak, ako uvidíme, dochádzalo k tomu, že nielen študenti (rovnako ako čas a miesto masakry) reprezentovali revolučné spoločenstvo, ale svojím spôsobom aj červené hviezdy, portréty Gustáva Husáka a kúsky ostnatého drôtu,

84 Ibid., s. 137.

85 Ibid., s. 125 – 142.

86 The Diffusion of „Dissident“ Political Theory, s. 94 – 95, 99 – 100.

ktoré do decembra 1989 vyznačovali hranice Československa so Západom. Kultúrne formy prameniace zo založenia spoločenstva možno tiež rozlíšiť podľa typu násilia, ktorého sa dotýkajú, a spôsobu, ktorým to robia. Rituál odráža pozitívnu valenciu posvätného – násilie, čo spája. Ak kolektívne vylúčenie založilo totožnosť spoločenstva, potom prirodzeným (mimetickým) spôsobom jej zachovania je opakovať toto vylúčenie v podobe obetných rituálov. Zákazy, na druhej strane, slúžia na vyhnutie negatívnej valencie posvätného tým, že predchádzajú násiliu, ktoré rozdeľuje. Do značnej miery sa snažia regulovať medziľudské vzťahy tak, aby sa mimetické súperenie nevymklo spod kontroly. A napokon mýtus je rozprávanie, ktoré symbolický systém tvorí o sebe samom – je vždy tak štruktúrované, aby zastieralo zodpovednosť spoločenstva za plodné násilie.

Môžeme sledovať prakticky deň za dňom, ako v týždňoch po 17. novembri vznikali nové rituály, zákazy a mýty. Kolektívne sledovanie videonahrávok z masakry bolo jedným typom rituálu, ktorý sa v tých dňoch objavil a slúžil na upevnenie pocitu spoločenstva. Ďalšie boli happeningy, ktoré masaku stvárnili dramaticky. Prípad Vranovčana, ktorý daroval svoju krv v symbolickej poklone krvi študentov, ktorá podľa neho umožnila revolúciu, bol príklad rituálnej obety modelovanej podľa pôvodnej obety. Stotožnenie sa nového spoločenstva s nenásilím a potreba smerníc, ako sa správať v novootvorenej verejnej sfére, podnietili formuláciu korpusu morálnych kódexov (t. j. zákazov) – od protokolov, čo robiť pri zatknutí, až po zoznam pravidiel dialógu. Azda najpozoruhodnejší z týchto dokumentov, napísaný v Gottwaldove a opätovne vytlačený po celej Morave a Slovensku, bolo „Desatero našej revolúcie“:

1. Neuplatňuj násilí a nikdy nikomu neublížuj.
2. S nikým si nevyřizuj staré účty.
3. Jednej s odpúrcem tak, aby se stal tvým přítelem.
4. Uplatňuj zásadu převahy myšlenek nad hrubou silou.
5. Buď tolerantní, neurážej, nevyhrožuj.
6. Hovoř se všemi, o všem a trpělivě vyslechni každý názor.
7. Pomáhej všem, kteří tvoji pomoc potřebují.
8. Upozorňuj na ty, kteří se uchylují k násilí a dezinformaci.
9. Zachovej si lidskost v každé situaci. Jednej s každým tak, jak by sis přál, aby on jednal s tebou.

10. Sejděme se všichni na základě všelidských hodnot, kterými jsou svoboda, rovnost, bratrství, tolerance, demokracie, lidskost.⁸⁷

Ako sme videli v predchádzajúcej kapitole, Česi a Slováci začali rozprávať históriu svojej revolúcie takmer v tom istom okamihu, ako sa začala; táto naratívizácia bola pritom sama formou mýtogenézy. Minulosť bola prehodnotená spolu s prítomnosťou tak, aby boli zvýraznené добрôta ľudu a násilnosť režimu. Nenásilie samotnej revolúcie nadobudlo mýtické rozmery, ktoré zastreli dozvuky násilia zo strany mobilizovaného obyvateľstva, ako aj skutočné násilné činy, ktorých sa dopustili zástancovia starého režimu.

Stručne povedané, 17. novembra vznikla nová, revolučná kultúra. Dokonca by sme ju mohli nazvať novým náboženstvom. Vysokoškolský profesor Josef Jařab písal neskôr o „evangeliiu nenásilí“, ktoré študenti ako misionári šíрили.⁸⁸ Nie každý bol veriaci rovnako ako nie každý sa plne zúčastnil revolučného spoločenstva, ale pocit nového spoločenstva skutočne existoval – spoločenstvo s vlastnými mýtmí, rituálmi a pravidlami správania, s vlastným symbolickým systémom, s vlastnou matricou na vytváranie významu.

Kolektívne vrenie a symbolická diferenciacia

Obdobie po 17. novembri sa podľa všetkého vyznačovalo mimoriadnou tvorivosťou. S veľkou spontánnosťou a humorom revolučné spoločenstvo prepracovalo a zväčšilo svoj slovník symbolov. Štrajkujúci vysokoškolskí v novembri a decembri stĺkali obrovské množstvo bulletinov a letákov – niektoré vážne, iné zábavné, ale všetky novátorské. Spolu so štrajkujúcimi hercami premenili ulice a námestia na divadlá, kde sa rozplynula hranica medzi javiskom a hľadiskom. Objavili sa nové združenia – od Vojenského fóra až po ekologicky orientova-

⁸⁷ Karel Chrastina: Desatero naší revoluce, Gottwaldov, 5. decembra 1989, in *Naše pravda* (Gottwaldov), 12. decembra 1989, s. 2. Totožné alebo podobné verzie možno nájsť v OL, PV a ZL; slovenský preklad (Desatero našej revolúcie) sa zachoval v BB.

⁸⁸ Josef Jařab: Nedělní zamyšlení, *Přetlak*, č. 21 (18. decembra 1989), s. 3.

ný „Trend tretieho tisícročia“.⁸⁹ Zakladali sa noviny, písala sa poézia a skladali sa piesne.

Plodmi tejto revolučnej tvorivosti boli predovšetkým reprezentácie nového, posvätného pocitu spoločenstva. Už sme videli, ako túto funkciu plnili symboly 17. novembra. V týždňoch po tomto dátume došlo k explozívnomu nárastu symbolických reprezentácií, ktoré boli viditeľné najpôsobivejšie v slávnostných formách kolektívneho konania.

TVORENIE SPOLOČENSTVA

Ak sa 17. novembra zrodilo nové spoločenstvo, generálnym štrajkom sa plne prejavilo. Ráno v „historický den“ 27. novembra istý muž zo severočeského mestečka Varnsdorf pokrstil novorodeného syna Viktor, čo malo „symbolizovať presvedčení a víru“.⁹⁰ Ešte v tom čase nikto v skutočnosti nevedel, aká časť obyvateľstva sa na pravé poludnie pripojí k dvojhodinovému štrajku. Netušilo to bratislavské ústredie VPN a ak nás môže poučiť zoznam inštitúcií podporujúcich štrajk, ktorý bol 26. novembra pripravený pre pražské centrum OF, vedelo sa tam iba o nepatrnom zlomku.⁹¹ Na štrajku sa napokon zúčastnila približne polovica československých pracujúcich prerušením práce a ďalšia štvrtina vyjadrila podporu symbolicky. Generálny štrajk sa tak stal najväčšou a azda najvýznamnejšou zo všetkých odrôd kolektívnej činnosti revolúcie.

Generálny štrajk charakterizovali simultánnosť, dramatické gesta zblíženia, zladené konanie a – čo bolo najnezabudnuteľnejšie – viditeľná prítomnosť zhromaždeného spoločenstva. Keď sa presne o dvá nájstaj začal štrajk, neraz bolo počuť nielen sirény a zvony vlastného mesta či dediny, ale aj susedných usadlostí; krajinu prakticky pokryl závoj zvuku, ktorý symbolizoval zjednotený ľud. Spôsoby dodržiavania štrajku sa značne líšili. Všeobecne platí, že družstevní roľníci a pra-

89 R. Vinklár a kol.: Vojenské fórum, Drhovice, 5. decembra 1989 (PV: Sbírkasoudobé dokumentace, škatuľa „Občanské fórum: Plakáty a různé“, zväzok „Materiály již neaktuální“); k dispozícii tiež v DO, OP a OV. Návrh na založenie strany „Trend tretieho tisícročia“ (LN: fond 569, škatuľa 2).

90 Plnē se stotožňuji s prohlášením a programem OF..., Varnsdorf, 27. novembra 1989 (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 152).

91 ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 160.

covníci v podnikoch, ktoré sa nachádzali ďaleko od námestí, usporadúvali mítingy v jedálňach či na nádviach, pričom často využívali túto príležitosť na koncipovanie vyhlásení.⁹² Robotníci v Leviciach sledovali videonahrávku zo 17. novembra. Učni v ostravských Báňských strojárňach sa zúčastnili generálneho štrajku zložením „dogmatických hesel“.⁹³ Učitelia viedli so žiakmi dialógy o politickom dianí.⁹⁴ Ohniskom generálneho štrajku však boli hromadné mítingy na námestiach. Ich účastníci často začali na pracovisku spievaním štátnej hymny alebo čítaním študentského textu, potom nasledoval slávnostný pochod na námestie.⁹⁵ Stredoškóľáci z Hurbanova prešli 15 kilometrov do Komárna pešo, aby sa zúčastnili na tamomšom mítingu. Mohli ta ísť vlakmi či autobusmi, no na zosilnenie zážitku sa rozhodli pre pochod.⁹⁶ V Seredi sa zástup držal za ruky pri spievaní štátnej hymny, ktorou uzatvorili štrajkový míting.⁹⁷

Počas týždňa pred generálnym štrajkom nespočetné letáky, plagáty a prejavy zdôrazňovali, že pôjde o symbolické gesto, a v súlade s nimi nespočítateľné formy účasti na štrajku sa neobmedzovali na zastavenie práce.⁹⁸ Zdravotníci a ďalší pracujúci, ktorí z rozličných dôvodov cítili, že musia počas štrajku pracovať, napriek tomu nosili trikolóry, vyvesovali vlajky a vylepovali nápisy vyjadrujúce ich podporu štrajku. Istá žena v Chminianskej Novej Vsi napísala, že sa pripája „ku generálnemu štrajku všetkých čs. študentov 27. novembra... a to zapálením sviečky na mojom osobnom dome, pretože je to východisko z veľkej tmy a to svetlo bude žiariť do budúcnosti.“⁹⁹ Milan Kňažko sa v tele-

92 Pozri napr. list od pracovníkov JRD „Mier“, Mužla, adresovaný „Výboru ‚Verejnosť proti násiliu‘“, Bratislava (SNA: Archiv VPN, nespracovaný fond).

93 Učňové a mistr odborné výchovy SOU, k. p., Báňské strojárny: Na podporu požadavků..., 27. novembra 1989 (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 47).

94 Zdravotníckí pracovníci dětských jaslí: Vyhlášení, Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archiv VPN, nespracovaný fond).

95 List od štrajkového výboru pri PR Stavodistribúcia, š. p., Bratislava, adresovaný „Centrálnejmu koordináčnejmu výboru“, VŠMU, Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archiv VPN, nespracovaný fond).

96 Masové vystúpenie za demokraciu, *Dunaj* (Komárno), 2. decembra 1989, s. 1.

97 Dialógu sa musíme učiť, *Vítazná cesta*, 7. decembra 1989, s. 1.

98 Generálny štrajk – symbol, nie ekonomické oslabenie (HM: neoznačená škatuľa).

99 Veronika Antolová, Chminianská Nová Ves, citovaná in Ohlasy, *Prešovské noviny*, 30. novembra 1989, s. 2.

víznej debate z 24. novembra vyjadril, že 27. november by mal byť „deň trikolóry“:

Každý môže prejavíť solidaritu po svojom. Predavačky, vašim generálnym štrajkom môže byť úsmev, akým v pondelok obslúžite zákazníkov. Lekári a sestričky, vašim generálnym štrajkom bude to, aby v tento deň odchádzali od vás ľudia spokojnejšie ako inokedy. Dopraváci... vo vlakoch, autobusoch, električkách, trolejbusoch, vašim generálnym štrajkom nech je zvonenie, trúbenie, húkanie, symbolické zastavenie, vyvesenie zástaviek. Pekári, vašim štrajkom je trikolóra a chlieb voňavejší ako inokedy. Príslušníci verejnej bezpečnosti, vašim generálnym štrajkom nech sú schované obušky. Novinári a filmári, vašim generálnym štrajkom nech je hovoriť pravdu. Cieľom nášho generálneho štrajku je dôstojný život.¹⁰⁰

Inými slovami, štrajk znamenal byť čo najlepší. V súlade s touto myšlienkou zamestnanci istej školskej jedálne v Bratislave – len ako jeden príklad – napísali, že počas generálneho štrajku vykonávali svoju prácu „vzorne“.¹⁰¹ Dve hodiny žili podľa toho, ako si predstavovali dokonalosť. Správala sa tak v podstate celá krajina, čo sa stalo významným precedensom pri hodnotení budúcnosti.

Z fenomenologického hľadiska sa generálny štrajk neskončil návratom do práce o štrnástej hodine. Väčšina kolektívov zdôraznila svoju oddanosť spoločenstvu ako celku sľubom, že vrátia národnému hospodárstvu čas, ktorý venovali štrajku, a niekedy sa kolektívy dokonca zaviazali vykonať popri dvojhodinovej náhrade aj prácu navyše. „V zájmu nenarušení plnění úkolů odpracuje každý člen úseku do konce roku ½ směny zdarma,“ vyhlásila istá skupina výskumníkov.¹⁰² Študenti vojenskej akadémie v Žiline prisľúbili vysadiť 100 000 stromov, aby tak vynahradili svoju účasť na generálnom štrajku.¹⁰³ Od niektorých pracovníkov v Hradci Králové sa nahradenie času venovaného štrajku vy-

žadovalo, no vo väčšine prípadov išlo o dobrovoľnú aktivitu.¹⁰⁴ Hoci sa často poukazovalo na to, že dvojhodinový štrajk nepoškodí hospodárstvo viac ako politické stretnutia, vinou ktorých sa počas mnohých rokov pod vedením KSČ premrhalo na pracoviskách veľa hodín, pracovníci sa napriek tomu usilovali zabezpečiť, aby sa generálny štrajk nijako neprejavil na národnej výrobe. Toto gesto predstavovalo rovnaký symbolický dôkaz solidarity občanov ako samotný štrajk.

Generálny štrajk učinil nové spoločenstvo plne viditeľným samo seba – štrajk vskutku stmelil predstavu, že naozaj existuje *spoločenstvo*, nielen spoločnosť.

Ako liečivý chirurgický zákrok, pri odstraňovaní zakoreneného strachu a rozšírenej občianskej pasivity, sa uplatnil generálny štrajk z 27. 11. 1989. Mohutná podpora obyvateľstva odkryla silu verejnej mienky, posilnila občianske povedomie, aktivizovala záujem o veci verejné a navodila pocit spolupatričnosti... Štrajk bol vyjadrením novej sily a signálom k ozajstnej prestavbe.¹⁰⁵

Po generálnom štrajku bolo jasné, kde spočíva moc, a funkcionári na všetkých úrovniach mali už sklon pristúpiť na kompromisy. Podľa Jiřího Suka sa KSČ teraz obávala, že vo voľbách nezíska dostatok hlasov; uvedomovala si totiž, že už viac nebude možné dodatočne falšovať ich výsledky.¹⁰⁶ Rovnako zrejme bolo aj to, že protesty (ktoré sa už rozšírili aj na armádu) sa nedajú potlačiť bez sovietskej pomoci, ktorá v tejto etape stredoeurópskej jesene očividne nebola poruke. Preto 29. novembra Federálne zhromaždenie vyčiarklo z Ústavy článok zaručujúci KSČ vedúcu úlohu v spoločnosti. Generálny štrajk poslužil teda ako odrazový mostík porovnateľný so 14. júlom 1789. Hoci písaná konštitúcia sa zmenila až o dva dni neskôr, 27. novembra bolo jasné, že skutočná konštitúcia spoločnosti sa posunula a že vznikla nová moc nezávislá od štátnej.

100 Štúdio Televíznych novín, 24. novembra 1989.

101 My, pracovníci školskej jedálne, Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

102 ROH Výzkumného a vývojového ústavu: Zápis ze schůze úseku ROH, Stráž pod Ralskem, 23. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 157).

103 Štefan Debnár: Kronika uplynulých dní, *Ciel'* (Žilina), 30. novembra 1989, s. 6.

104 ZV ROH závodu Ligmet: Stanovisko ZV ROH k žádosti členů ZO ROH ze dne 23. 11. 1989, Hradec Králové (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 157).

105 Zdeno Kosáč: Občianske fórum hnutia Verejnosť proti násiliu, Banská Bystrica (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1), s. 1.

106 Jiří Suk: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha: Prostor, 2003), s. 382.

Tiež bolo jasné, že štátna moc by sa musela podvoliť ľudovej moci, ak by sa malo vyhnúť potenciálne násilnej kríze. Okrem tohto politického významu bol generálny štrajk dôležitý aj ako zlomový moment vo vývoji ľudovej politickej kultúry. Prvé prípady ikonoklazmu počas štrajku iba predznamovali transformáciu, ku ktorej malo čoskoro dôjsť, keď teraz zjavné spoločenstvo sa usilovalo pretvoriť svet na svoj vlastný obraz.

PRETVORENIE SVETA NA OBRAZ SPOLOČENSTVA

Hoci OF v Prahe a VPN v Bratislave požadovali ukončenie masových zhromaždení po 27. novembri, občianske združenia v iných mestách ich často zvolávali a z času na čas sa uskutočnili aj spontánne. O pozornosť však zápasili iné formy kolektívneho konania, ktoré poskytovali jednotlivcom ďalšie spôsoby, ako si vychutnať novoobjavenú spolupatričnosť. Ľudské reťaze, pochody, „vlaky nežnej revolúcie“, happeniny – to všetko opakovane na spoločenstvo upozorňovalo a napomáhalo symbolickej, či dokonca fyzickej premene účastníkov a ich prostredia. Občania používali tieto oslavné formy na premapovanie symbolickej geografie, presadzovanie spravodlivosti, rozoberanie bariér fyzických aj metafyzických a na transformáciu samých seba i svojho okolia v súlade s ideami, ktoré v ich myšliach už definovali spoločenstvo.

Jednou z najrozšírenejších a najelementárnejších foriem tohto bohatého repertoáru kolektívneho konania boli ľudské reťaze. Zatiaľ čo veľké reťaze, napríklad také, čo spájali mestá, si vyžadovali plánovanie a koordináciu, menšie mohli vzniknúť celkom spontánne (ako vo vyššie uvedenom olomouckom prípade), a tak boli na dosah prakticky akejkolvek podstatnej skupine ľudí. Ľudské alebo „živé“ reťaze, ako sa občas volali, symbolizovali predovšetkým samo spoločenstvo, fyzicky zjednotené do jediného živého celku. Niekedy to bol ich jediný účel, no inokedy sa nimi upozorňovalo na určitú vec, ako keď 4. decembra občania Vyškova vytvorili okolo námestia ľudskú reťaz s cieľom presvedčiť ostatných obyvateľov, aby podpísali petíciu, alebo keď 14. decembra zretázení stredoškólači v Třinci pochodovali v mene riešenia ekologických problémov.¹⁰⁷ Reťaze sa však často stávali spôsobom

107 Lidský řetěz, *Náš život* (Vyškov), 8. decembra 1989, s. 1; Živý ekořetěz v Třinci, *Ozvěny-Echo* (Frýdek-Místek), 22. decembra 1989, s. 1.

spájania ľudí naprieč vzdialenosťami, pričom symbolicky zmenšovali diaľku alebo búrali múry v hlavách medzi nimi. Také boli reťaze preklenujúce 26-kilometrovú vzdialenosť medzi Pardubicami a Hradcom Králové 3. decembra alebo 22-kilometrovú vzdialenosť medzi Banskou Bystricou a Zvolenom 9. decembra.¹⁰⁸ Občania Břeclavi sa podujali na symbolicky hlbšiu rekonfiguráciu priestorových vzťahov, keď vytvorili ľudskú reťaz vedúcu do predtým nedostupnej rakúskej dediny Reinthal – iba 8 kilometrov vzdialenej – v rámci happeningu „Ruce Evropě“.¹⁰⁹ Ľudské reťaze sa dali využívať aj na zmenu vzťahu ľudí k určitému verejnemu miestu jeho obkolesením, teda symbolickým privlastnením. Taká bola napríklad olomoucká reťaz okolo radnice. V Českých Budějoviciach vytvorili študenti reťaz obopínajúcu staré mesto presne podľa línie bývalých hradieb; koncipovali ju ako symbol „jednoty, solidarity, neústupnosti od oprávnených požiadaviek“.¹¹⁰

V spojení s pohybom sa mohli ľudské reťaze stať prostriedkami hľadania – vydanie sa ľudu na cestu za dosiahnutím určitého cieľa spoločným úsilím. Bratislavskí študenti udali tón, keď sa 16. novembra spontánne odhodlali vytvoriť ľudskú reťaz, a tak pochodovali ruka v ruku k sídlu slovenského ministerstva školstva, kde požadovali stretnutie s ministrom (a naozaj sa dočkali prísľubu dialógu).¹¹¹ Dramatickejšia udalosť tohto druhu sa odohrala 26. novembra v Brne. „Během velice krátké doby se v Brně spojil řetěz lidských rukou, který sahal z nám. Svobody až k brněnské věznici u Bohunicích. Zde za velkého skandování byl doslova vynesén z věznice osvobozený politický vězeň Petr Cibulka.“¹¹² Študenti poznamenali, že „nebýt 5-tisícového davu, který se sešel 26. 11. 1989 před jeho vězením a nevymohl si zas jeho propuštění, seděl by P. Cibulka ve vězení asi dodnes“.¹¹³ Táto epizóda

108 Horoucí srdce v mrazivé neděli, *Nové Hradecko*, 5. decembra 1989, s. 1; Živá reťaz, *Smer* (Banská Bystrica), 8. decembra 1989, s. 2; Eva Benčíková a Radomír Vrbovský, Dvadsať kilometrov priateľstva, *Smer*, 11. decembra 1989, s. 1 – 2.

109 Řetěz lidských rukou (BV: inv. č. 5878, fotografia č. 16).

110 *Nový život* (České Budějovice), 1. decembra 1989, s. 4.

111 Martin Slivka: *Študenti a November '89*, Slovenská televízia, 2001.

112 Během velice krátké doby se v Brně spojil řetěz..., (ÚSD: archiv KC OF, škála 152).

113 Petr Koffer: Za co všechno může být člověk uvězněn..., *Přetlak*, č. 5 (1. decembra 1989), s. 7.

ilustrovala moc pôsobiť priamo na spoločenský poriadok, o ktorej revolučné spoločenstvo verilo, že ňou disponuje, a účastníci ju pochopili ako inkarnáciu demokracie.

Na asi najväčšej výprave zo všetkých sa zúčastnilo vyše 100 000 občanov, ktorí sa 10. decembra 1989 vydali z Bratislavy. Podľa dohôd, ktoré aktivisti VPN predtým vyjednali s rakúskymi úradmi, účastníci prešli hraničnú kontrolu a veselo kráčali smerom k mestčku Hainburg vzdialenému dvanásť kilometrov (samozrejme potom, čo vytvorili ľudskú reťaz klukatiacu sa zo Sadu Janka Kráľa až po hranicu). Potom, čo prešli dedinou Wolfsthal, ležiacou na polceste, niektorí odbočili smerom k Devínu, zatiaľ čo ostatní pokračovali do Hainburgu – kde žasli nad malebnosťou a modernosťou mestčka a priateľskosťou jeho obyvateľov. Tá druhá skupina sa potom tiež vydala k oblúku Dunaja pod Devínom, kde ústí rieka Morava, a kde loď s reproduktorom plávajúca na hraničnej čiare medzi Československom a Rakúskom spojila pochodujúcich s občanmi, ktorí zostali na druhej strane. Ján Budaj prednášal prejav, ktorý vyvrcholil slovami: „Ahoj, Európa!“, a potom Karel Kryl z lodí viedol ľudí na oboch stranách Dunaja pri speve štátnej hymny. Kanoisti so štátnymi vlajkami sa plavili po prúde, zatiaľ čo pod Devínom ľudia strihali ostnatý drôt. Na rakúskej strane občania vytvorili z drôtu obrovskú sochu v tvare srdca, okolo ktorej navŕšili mohyly z kameňa a zapálili sviečky.¹¹⁴ Symbol rozdelenia sa stal symbolom lásky a spolupatričnosti a niektorí ľudia dodnes uschovávajú kúsok ostnatého drôtu, ktoré si v ten deň odstrihli – totemové pamiatky na vtedajšiu „atmosféru“, ktoré slúžia na zachovanie významu okamihu. Aj keď táto bratislavská výprava nevznikla tak spontánne ako ľudská reťaz vedúca k Cibulkovej väznici, predsa len sa vyznačovala podstatným prvkom kolektívneho vydania sa na cestu s cieľom dosiahnuť rekonfiguráciu spoločenského prostredia. Občania si privlastnili priestor (dovtedy uzavretú hraničnú oblasť) a zmenili charakter hranice (demontovali ostnatý drôt a jednoduchým prechodom ukázali, že hranice sú len pomyselnou čiarou). Vzali si späť hraničnú oblasť ako súčasť svojho sveta.

114 Martin Bútora a Ladislav Snopko: Hello Europe, in Mária Štefánková a Marta Zisperová (ed.): *Bratislava Symposium I: Ethics and Politics/Art against Totality* (Bratislava: Slovenská národná galéria, 1990), s. 93 – 95; Róbert Lifka: Hainburg – prvý krok do sveta, *Trenčianska verejnosť*, č. 1 (december 1989), s. 4.

Podobné akcie menšieho rozsahu sa v decembri 1989 konali na ďalších miestach pozdĺž československých hraníc s Rakúskom a Nemeckou spolkovou republikou, ako napríklad spomenutá reťaz z Břeclavi do Reinthalu alebo pohraničné stretnutie občanov českých Domažlíc a bavorského Furth-im-Wald.¹¹⁵ Mnohí z tých, čo sa nezúčastnili na týchto koordinovaných podujatiach, predsa len prispievali k vybudovaniu „spoločného európskeho domu“ najmä navštevovaním Viedne. Rakúsko dočasne zrušilo vízovú povinnosť pre občanov Československa – pôvodne do 17. decembra, napokon až do konca roka 1989.¹¹⁶ Iba 9. a 10. decembra navštívilo Rakúsko štvrt milióna československých občanov, pričom 100 000 z nich zamierilo do Viedne.¹¹⁷ Toto mesto ich pozvalo na bezplatnú návštevu múzeí a Rakúske spolkové železnice im pri tej príležitosti poskytli zľavu.¹¹⁸ Do Rakúska chcelo vycestovať toľko občanov, že československým finančným inštitúciám sa minuli rakúske bankovky.¹¹⁹ Podobne ako v prípade organizovaných prekračovani hraníc aj pri týchto individuálnych výletoch išlo o privlastnenie si dovtedy zakázaného verejného priestoru. Konali sa síce jednotlivo, ale zároveň hromadne.

Ďalšou výpravou s cieľom spojiť ľudí naprieč priestorom aj „urýchliť revolučný proces“ bol „Vlak nežnej revolúcie“, ktorý sa 6. decembra vydal z Bratislavy do Košíc.¹²⁰ Jeho inšpiráciou boli „spanilé jazdy“, ktoré pražskí študenti začali v týždni pred generálnym štrajkom.¹²¹ Pomenované podľa husitských vojenských ťažení v 15. storočí boli spanilé jazdy opísané ako študentské „misie“ do dedín a na pracoviská mimo hlavného mesta.¹²² Náboženské metafory boli vhodné, pretože len čo

115 Za zlepšení sousedních vztahů a Domažlice a Furth im Wald se sblíží (DO: Sbírka soudobé dokumentace, škatuľa „1989 – 1991/Vzhledy 1990 – 1991“).

116 *Kronika města Českých Budějovic za rok 1989*, s. 22 (CB).

117 Štefan Debnár: Smer – Viedeň, *Cieľ*, 14. decembra 1989, s. 2.

118 *Přetlak*, č. 12 (9. decembra 1989), s. 9. Pozri aj Studenti UP: Výzva studentů spoluobčanům (OL: Sbírka soudobé dokumentace, sign. 148-22: Studentský stávkový výbor Olomouc, 1989 – 1990B).

119 *Jiskra Rychnovska*, 14. decembra 1989, s. 1.

120 Juraj Johanides a Pavol Korec: *Vlak nežnej revolúcie*, súčasť vysielania *Televízneho klubu mladých*, Slovenská televízia, december 1989; V. Knupp: Vlak nežnej revolúcie, *Smer*, 7. decembra 1989, s. 2; *Spišské hlasy*, 13. decembra 1989, s. 1; *Zora Východu* (Košice), 13. decembra 1989, s. 1 – 3; *Cieľ*, 14. decembra 1989, s. 3; *Poddukelské noviny* (Bardejov), 14. decembra 1989, s. 2.

121 Vlak nežnej revolúcie, *Zmena*, č. 11 (6. decembra 1989), s. 1.

122 Marika Doležalová: Mise proti strachu? *Rovnost* (Brno), 8. decembra 1989, s. 1.

sa „spanilým jazdcom“ podarilo prelomiť obranu továrne (t. j. vrátnikov a v niektorých prípadoch ľudovú milíciu), robotníci sa zhromaždili a vypočuli študentov, akoby išlo o potulných kazateľov z husitských čias.¹²³ Hoci sa spanilé jazdy spočiatku začínali v Prahe, študenti v iných vysokoškolských mestách si okamžite osvojili túto metódu (ktorú ďalej používali až na jar 1990). Vlak nežnej revolúcie sa mal však stať tou najspanilejšou spanilou jazdou.

Hoci sa k nemu pripojili niektorí nitrianski študenti, Vlak nežnej revolúcie bol iniciatívou bratislavských študentov v spolupráci s VPN v Československých dráhach, ktorej cieľom bolo „prepojiť celé Slovensko“.¹²⁴ Organizátori chceli konkrétne osloviť zemepisne vzdialených krajanov, lebo sa domnievali, že sa neangažujú toľko ako obyvatelia slovenského hlavného mesta. Tento názor sa neskôr ukázal ako kontroverzný – aktivisti najmä v Košiciach poukázali na vlak ako na ďalší príklad bratislavskej neznalosti o zvyšku Slovenska – ale v tom čase nikto zrejme nič nenamietal.¹²⁵ (Stojí však za zmienku, že mnohí z Bratislavčanov vezúcich sa vo vlaku sa predtým iba zriedka dostali na východ alebo vôbec nikdy tak ďaleko na východe neboli.¹²⁶) V každom prípade možno povedať, že vlak prekonal geografické hranice. Aj keď mestá, ktorými prechádzal, ho neprežívali ako osvieteneckú misiu, za ktorú ho Bratislavčania pokladali, predsa len zvýšil vedomosť Bratislavčanov o ostatných častiach Slovenska a zosilnil pocit občianskej jednoty. V pätnástich mestách, v ktorých sa vlak zastavil, študenti, aktivisti VPN a herci rozdávali letáky, bulletiny a plagáty, zatiaľ čo obyvatelia im na výmenu dávali jablká, pomaranče a kvety (istý postarší muž sa pokúsil ponúknuť študentom pohár piva, no odmietli ho – išlo predsa o abstinentnú revolúciu). V celi cesty v Košiciach sa cestujúci stali čestnými hosťami zhromaždenia na preplnenom námestí.¹²⁷ Toto bratislavské

123 Pozri napr. Prohlášení občanského fóra, s. p., Státní statek Trutnov – závod služeb ze dne 6. 12. 1989 (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 1, zväzok „Kopie různých prohlášení“).

124 Johanides a Korec.

125 O. R. Halaga: Porozumením k stabilitě, *Akcia* (Košice), č. 9 (15. júna 1990), s. 3.

126 Johanides a Korec.

127 Zuzana Kostelníková, koláž archívnych záznamov z východného Slovenska z roku 1989, ktorú ako súčasť *Regionálneho denníka* odvysielala Slovenská televízia 17. novembra 2004.

podujatie inšpirovalo študentov a občianske iniciatívy v Banskej Bystrici a Brne, aby 8. a 13. decembra zorganizovali vlastné vlaky.¹²⁸

Jeden z najtvorivejších výlevov energie, ktorý táto vystupňovaná spoločenská interakcia spôsobila, bol „happening“ – udalosť, ktorá podľa vtedajšieho rozprávania nastala, keď „skupina ľudí niečo začne a ostatní se k tomu spontánne pridajú“.¹²⁹ Na jedno z týchto podujatí si spomenul študent Univerzity Palackého Milan Hanuš takto:

Už při příchodu na náměstí mě zamrazilo. Slyšel jsem amplionem zkreslený hlas, který ledově odříkával drásavé věty: Občané rozejděte se, toto shromáždění je nepovolené Národním výborem. Až po chvíli mi došlo, že se přede mnou odehrává divadlo plné symbolů. Díval jsem se na to, jak se lidé zbavují „obvazů minulosti a strachu“ a kolem hromádky obinadel rozsvěcují svíčky.¹³⁰

Dôležitými prvkami happeningu boli 1. zhromaždenie ľudí, 2. manipulácia so symbolmi, zvyčajne teatrálnym a často vtipným spôsobom, a 3. spontánnosť. Niekedy boli tieto zhromaždenia úplne spontánne – ľudia sa jednoducho zišli s pocitom, že „niečo sa stane“. Častejšie sa však vyznačovali určitým stupňom organizovanosti, hoci najúspešnejšie happeningy vždy obsahovali improvizáciu na mieste; bol to predsa jeden z dôvodov, prečo na ne ľudia prišli.¹³¹

Hoci happeningy zahrnovali spontánnosť, zvyčajne boli vymyslené na to, aby zapríčinili nejakú premenu – buď vnútri jednotlivcov či komunity, alebo vo vonkajšom prostredí. Obväzový happening v Olomouci bol príkladom prvého, ontologického druhu. Konal sa na hornom námestí v priestore, ktorý z troch strán obklopovali prizierajúci sa. Do tejto ohrady vbehla skupina študentov, len aby boli „chytaní“ a čoskoro „bití“ „poriadkovými silami“. „Zmasakrovaní“ študenti boli nato odvedení z dejiska, ale o chvíľu sa vrátili v obväzoch. Kým chór

128 Vlak nežnej revolúcie, *Smer*, 9. decembra 1989, s. 1; *Přetlak*, č. 12 (9. decembra 1989), s. 9; *Rovnost*, 14. decembra 1989, s. 1.

129 Tomáš Roreček, citovaný in Hanuš, s. 8.

130 Hanuš, s. 8.

131 Keď sa istý Vladimír Sraier rozhovoril o happeningu v Prahe, poznamenal: „Bolo to pekné, pretože to prebiehalo spontánne.“ Citovaný in John Tagliarrie: Prague's Velvet Revolutionaries Recall John Lennon, *New York Times*, 9. decembra 1989.

na štvrtej strane ohrady spieval spirituály, študenti začali jeden z druhého odvíjať obvazy a, ako napísal Hanuš, kládli ich na kopy, okolo ktorých potom zažali sviečky.¹³² Happening bol samozrejme alegóriou procesu, ktorým revolučné spoločenstvo vzniklo, a vyvrcholil metaforou zotavenia – opätovného získania zdravia (čistoty) po chorobe či poranení –, ktorá rezonovala s bežnou metaforou o revolúcii samotnej. Bolo navyše významné, že jednotlivci sa nemohli zbaviť obväzov sami; potrebovali pomoc iných, rovnako ako revolučná katarzia bola možná iba vo vzťahu k spoločenstvu ako celku.

Happeniny, ktoré sa v polovici decembra konali v Brne a Uherskom Hradišti, si podobne kládli za cieľ „bourat hráze městského odcizení a alespoň na chvíli zrušit věkové bariéry, uvědomit si, že nežijeme v naší zemi mezi cizími lidmi, ale že jsme jeden národ, jedna velká rodina.“ Programy vyžadovali výmenu darčiekov a spievanie vianočných kolied, pričom zdôrazňovali, že „zpívají absolutně všichni.“¹³³ Išlo o rituálne pokusy udržať (alebo vytvoriť) harmóniu medzi jednotlivcami a predstavou spoločenstva ako „jednej veľkej rodiny“, v ktorej sú všetci členovia „absolútne“ rovní a slobodne majú radi jeden druhého. Samozrejme, existencia písomných smerníc o tom, ako sa ľudia majú počas týchto slávností správať, tak trochu nesedela so zámerom slobodne prejavenej lásky.

Medzi najobľúbenejšie a najvtipnejšie patrili happeniny, ktoré si za predmet pozornosti zvolili vonkajšie symboly spoločenstva. Jedno takéto zhromaždenie, ktoré sa 9. decembra 1989 konalo v Olomouci, opísala študentka Univerzity Palackého Lída Dušková takto:

Před třetí hodinou odpolední se na Dolním náměstí sešli Olomoučané a studenti, aby provedli další hurá akci. Každý žmoulal v kapse pár nafukovacích balounků a marně si lámal hlavu, k čemuže mu asi budou. A zvědavost se ještě umocnila, když se shromážděný dav začal přisouvat směrem k Tereské bráně [a dál na Leninově třídě k sousoší Stalina a Lenina]. Jen někteří začínali tušit...

Na podstavci sousoší [se] objevily dva plakáty. Na prvním se kupředu o berlých belhala pěticipá, schlíple vyhlížející rudá

hvězda. Vytesané verše V. Nezvala překryla výzva k odletu do tepkých krajín.

Potom se zvědavci dozvěděli, proč a k čemu tolik balónků. Začali je ze všech sil nafukovat a přivazovat k provazu, který ohraničoval celý vydlážděný prostor před sousoším...

Zpívalo se, veselilo a hlavně čekalo, co bude dál. Horolezci pořád obcházeli sousoší a obtáčeli jej horolezeckým lanem.

A pak najednou se mezi Stalinovou a Leninovou hlavou objevila třetí hlava – horolezecká. Dostalo se jí mohutného ohlasu, stejně tak k druhému „socholezcí“, který následoval svého kamaráda. „Že by konečně začalo odstraňování toho hrozného pomníku?“ zašumělo v davu. Ne, ne, brzy byli vyvedeni z omylu. Šňůra s navázanou spoustou balónků se začala pomalu soukat po sousoší na horu... Dav... se oddával bujarému veselí.

Konečně se celá dlouhátánecká šňůra s balónky ostla nahoře... Horolezci... se vynořili a dav je uvítal mohutným potleskem. Horolezecké lano se při stahování zaseklo a kdosi zařval: „Staline, pusť to, už ti to stejně není nic platný!“

„10, 9, 8... 2, 1, START!“ Odbřžděno, odstartováno, v očích všech přítomných se sochy odtrhly od podstavce a vznášely se vzhůru, pryč.

Shromáždění zamávali státníkům na cestu... Z takto vyhlížejícího sousoší se konečně všichni mohli zaradovat a pokochat se jeho krásou a originalitou.¹³⁴

Na jednej úrovni bol Duškovej opis očividne nepravdivý – súsošie samozrejme neodletelo (o niekoľko týždňov bolo rozpílené na kusy a presunuté do múzejného skladiska). Na inej však vyjadroval hlbokú pravdu, pretože odrážal vnímanie jej i ostatných účastníkov, že vďaka ich spoločnému úsiliu zmizla z ich stredu príšera.¹³⁵ V podobnom duchu sa nieslo „slavnostní zahalování“ sochy Klementa Gottwalda v Opave, ktoré 22. decembra zorganizovalo Hnutie za nenásilie.¹³⁶ Mnohé z červených hviezd, hesiel, portrétov a pouličných značiek,

134 Lída Dušková: Další studentský hepening – opět skvělý, *Přetlak*, č. 13 (10. decembra 1989), s. 3 – 4.

135 Viac o balónovom happeningu sa dozvieme in Petr Zatloukal: *Gaudeamus* (Olomouc, Univerzita Palackého, 1990), s. 40 – 41, 70 – 71; a Langer a Zukal.

136 K slavnostnímu zahalování... (ÚSD: archiv KC OF, voľný súbor č. 3, zväzok „Listopad 89: prohlášení, letáky, výzvy“).

132 Ivan Langer a Zdeněk Zukal: *Happening* (Olomouc: Univerzita Palackého, 1990), videozáznam.

133 Rádi se mějme – dárky si dejme (UH: Sbírka UH, škatuľa 7, zväzok „Letáky a plakáty z Uh. Hradiště“); Rádi se mějme, dárky si dejme (BZ: Sbírka soudobé dokumentace, sign. F-8.04); *Rovnost*, 19. decembra 1989, s. 3.

ktoré boli odstránené na severnej Morave a vo východných Čechách, previezli študenti a ďalší občianski aktivisti 9. decembra do východočeskej dediny Bezpráví, kde ich slávnostne uložili v „skanzene totality“.¹³⁷ Vo všetkých týchto prípadoch kolektívne konanie premenilo symboly diktatúry a útlaku na symboly ľudovej moci a solidarity. Staré symboly, umiestnené v prostredí s nimi nezlučiteľnom alebo prekvapivo vyzdobené, nadobudli nový význam – prekonfigurovaný význam vyjadrujúci hodnoty revolučného spoločenstva. Reprezentovali to, čo spoločenstvo odmietalo, a naopak to, čím chcelo byť.

TEN DRUHÝ AKO SYMBOL SEBA SAMÉHO

Od kolektívneho konania, čo premenilo kamenné emblémy starého režimu na symboly nového spoločenstva, bol iba malý a prirodzený krok k rovnakému zaobchádzaniu s ľudskými emblémami. Tým sa však účastníci dostali do neistého vzťahu so zásadou nenásilia, na ktorom sa spoločenstvo zakladalo, lebo také zaobchádzanie obnovuje spoločenskú jednotu na základe jednomyselného vylúčenia – obvyklého obetného princípu namiesto jeho obrátenia. V Prahe, keď niekoľko dní pred generálnym štrajkom bolo študentom odmietnuté povolenie prehovoriť k delegátom zjazdu družstevných roľníkov v Paláci kultúry, zareagovali tak, že ovinuli budovu ľudskou reťazou. Rovnako ako 17. novembra, aj teraz sa vytvoril symbolický rozdiel medzi tými, čo obklúčili, a tými, čo boli obklúčení, ale tentoraz bolo činiteľom obklúčenia revolučné spoločenstvo. Nedošlo samozrejme k násiliu a nemali by nás priveľmi znepokojovať sťažnosti niektorých delegátov, že symbolizmus vyznel hrozivo. Táto udalosť však naznačila novú odchýlku v spôsoboch, ktorými si revolučné spoločenstvo zväčšilo svoj symbolický systém.¹³⁸

Brnianska ľudská reťaz za prepustenie Petra Cibulku z väzenia predstavovala príklad toho, keď sa ľud vydá presadiť svoj pocit spravodlivosti. K porovnateľnej udalosti došlo v Bratislave na konci decembra, vtedy však hybnou motiváciou nebolo oslobodenie, ale obvinenie. Pri-

bližne od generálneho štrajku prikladal ľudový diskurz v Bratislave veľký význam Vasilovi Biľakovi – členovi ÚV KSČ, ktorý v roku 1968 pozval vojská Varšavskej zmluvy na inváziu do Československa – a zvlášť jeho vile. Humoristi poukazovali na iróniu skutočnosti, že tento samozvaný predstaviteľ robotníckej triedy si môže dovoliť takéto luxusné bývanie, a napokon vyšlo najavo, že vilu kúpil od štátu za zvýhodnenú cenu.¹³⁹ Generálna prokuratúra ČSSR 12. decembra oznámila, že vzhľadom na dvadsaťročný premlčací čas nemožno Biľaka súdiť za jeho činy z roku 1968. Tlačový tajomník prokuratúry však dodal, že sama verejnosť sa môže stať súdom, aj keď bez právomoci trestať.¹⁴⁰ Následne sa v Bratislave objavili plagáty so smelou otázkou: „Chcete sa dozvedieť pravdu o roku 1968? Spýtajme sa priamo VASILA BIĽAKA. Zraz vo štvrtok 21.XII. o 16⁰⁰ na Mierovom nám., odkiaľ sa presunieme k Biľakovej vile a položíme mu niekoľko otázok.“ Pozvánka spôsobila určitý poplach; vyvolala diskusie v tlači a inšpirovala najmenej jedného človeka k tomu, aby na jeden z plagátov pripísal: „Nerobte to!!! Nech na tie otázky odpovedá pred súdom!!! Mohli by vás zneužiť eštebáci!!!“¹⁴¹ Napriek tomu sa v stanovenom čase vybralo z námestia približne 600 ľudí všetkých vekových skupín, ktorí niesli transparenty vyjadrujúce nespokojnosť s Biľakovou politikou počas jeho funkčného obdobia. Pokračovali pešo k vile na Timravinej ulici, kde začali skandovať heslá pred plotom. Po niekoľkých minútach vyšiel Biľak von. Nasledovala krátka zrada, kým istý študent nevystúpil z davu a nezačal moderovať diskusiu. Zhromaždení občania sa spýtali politika v šiltovke na majetok, čo patrí jemu a ďalším popredným funkcionárom, na úlohu, ktorú zohral pri vpáde vojsk Varšavskej zmluvy, ako aj na to, čo robil 17. novembra a počas ďalších udalostí. Biľak poprel akékoľvek previnenie, súhlasil však s tým, že sa znova stretne s verejnosťou. Napriek obavám, že konfrontácia prerastie do násilia, sa ozvalo iba nie-

139 HM, škatuľa „Plagáty: 1989 a ďalej s číslom“, plagát č. 33583; *Pravda* (Bratislava), 12. decembra 1989; Keby šlo len o jedného..., *Smer*, 28. decembra 1989, s. 5.

140 Jiří Teryngel: Pred súd verejnosti, *Pravda*, 20. decembra 1989, s. 4. Tajomník zároveň absurdne varoval, že „rozpútanie politických procesov a šibeníc za rok 1968... by bolo priamou cestou k vlastnému termidoru tejto dosiaľ nenásilnej revolúcie.“

141 HM: škatuľa „Plagáty: 1989 a ďalej s číslom“, plagát č. 33623.

137 Jiří Křečan: „Jakeš na hrad!“ aneb Pokládání základního kamene skanzenu totality v obci Bezpráví, *Přetlak*, č. 14 (11. decembra 1989), s. 2.

138 Po sjezdu družstevných roľníkov, *Českolipský nástup*, 7. decembra 1989, s. 3.

koľko urážlivých výkrikov a stretnutie malo zväčša pokojný charakter. Príslušníci bezpečnosti stojaci neďaleko nemuseli zasahovať.¹⁴²

Zdá sa, akoby vysokoškóľáci v Olomouci súperili s bratislavskými kolegami o to, kto vymyslí najpestrejšie podujatia. Dňa 8. decembra usporiadali happening, ktorý sa neskôr dočkal imitácie v Gottwaldove, Hradci Králové, a Prešove (a možno aj inde).¹⁴³ Inšpirovaní hudbou skupiny Pink Floyd sa študenti a občania Olomouca zhromaždili, aby postavili múr z lepenkových škatúl medzi sebou (ľudom) a budovou OV KSČ: „the wall between us“ (múr medzi nami). Ľudia písali na škatule heslá ako „Krabice všech věcí, spojte se“ či „Volte radši sněhuláky, ti ví, kdy mají odejít“, a vyzývali prechádzajúce autá, aby zatrúbili, ak sa im scenéria zapáči.¹⁴⁴ Znova sa presadila myšlienka ohrady: ľudia sa dovoľávali moci nad verejným miestom tým, že ho obkolesili. V tomto prípade sa ho však nechceli zmocniť, ale dať do karantény „rakovinnou strukturu strany“. Happening upevnil jednotu účastníkov prostredníctvom ich odporu predstaviteľom nebezpečenstva. Múr z lepenkových škatúl samozrejme predstavoval iba symbolickú bariéru, ktorá by sa teoreticky dala preraziť, keby sa tí, čo boli vnútri, rozhodli vyjsť von a pripojiť sa k ľudu. Bolo však len prirodzené, že niektorým napadlo nakresliť na múr šibenicu, lebo obklopenie a izolovanie (reprezentácie) nebezpečenstva je vzdialené iba krok od vykázania (reprezentácie) nebezpečenstva.¹⁴⁵

Študenti v tomto prípade intervenovali a zabránili pokusu „neznámych mladých ľudí“ ozdobiť múr šibenicom. V nasledujúcich týždňoch jeho existencie udržiavali trvalú hliadku, aby zaistili, že k žiadnym podobným incidentom nedôjde.¹⁴⁶ V ich úsilí zachovať poriadok a zabrániť násilným činom zo strany revolučného obyvateľstva slúžili česko-slovenskí študenti ako „národná garda“ Nežnej revolúcie, rovnako ako útvar občanov, ktorý pred 200 rokmi založil Lafayette. Ako však uvidíme, nebolo ani im vždy jasné, kde ležali hranice medzi násilím a nená-

142 Peter Ondera: Prekvapenie pre obe strany, *Pravda*, 22. decembra 1989, s. 2.

143 Studenti se postavili před budovou OV KSČ v Gottwaldově, 11. decembra 1989 (ZL: Sbírká plakátů, škatula „17. listopad – 29. prosinec 1989 Zlín“); *Nové Hradecko*, 19. decembra 1989, s. 1; *Prešovské noviny*, 19. decembra 1989, s. 1.

144 *Přetlak*, č. 12 (9. decembra 1989), s. 1 – 4; Langer a Zukal.

145 Dementi, *Přetlak*, č. 24 (22. decembra 1989), s. 5.

146 Ibid.

silím, lebo násilie – skutočné alebo symbolické – môže nielen narušiť poriadok, ale ho aj vytvárať. Násilie, ktoré zjednocuje, môže vyhnáť násilie, ktoré rozdeľuje. Mnohé zo symbolických foriem politickej praxe, ktorým revolúcia dala vznik, sa dovoľávali tohto osvedčeného, rituálneho mechanizmu na obnovenie poriadku alebo vytváranie nového poriadku kolektívnym obklúčením a vylúčením skutočnej či vnímanej príčiny neporiadku. Vždy sa zdržali použitia skutočného násilia, no prirodzený impulz predsa len vyšiel najavo symbolicky. Často sa ani nevnímalo, že tento impulz neexistuje súčasne s revolučným zákazom násilia bez napätia, lebo v rámci mytologického systému je rituálne násilie vnímané nie ako násilie, ale ako očisťovanie.

Čistota a nebezpečenstvo

Všetky vyššie diskutované symboly a symbolické gestá – aj mnoho ďalších – sa rovnali novému systému symbolov, ktoré revoluční občania spoločne vytvárali v novembri a decembri 1989. Prostredníctvom rozmanitých foriem kolektívnej interakcie revolučné spoločenstvo v podstate rozhodlo o tom, ktoré idey, predmety, štruktúry a osobnosti ho reprezentujú, a ktoré nie. Ako upozorňuje antropologička Mary Douglas, neoddeliteľnými súčasťami kultúrnych systémov sú rozsiahle klasifikačné schémy. To, čo v rámci schémy určitej kultúry dáva zmysel – čo sa hodí jej štruktúram a napokon harmonizuje s jej predstavami o sebe samej – sa vníma ako „čisté“ alebo „poriadne“. To, čo je podľa schémy nepochopiteľné alebo ohrozuje jej usporiadaný systém, je „špinavé“, „skazené“ či „nebezpečné“.¹⁴⁷ Keďže žiadna poznávacia schéma nemôže umožniť chápanie všetkých právd bez toho, že sa sama stáva rozporuplnou, „nebezpečenstvo“ večne existuje po boku „čistoty“, aj keď nemusí byť vždy zaregistrované.¹⁴⁸ Dôvodom je to, že kategórie, podľa ktorých ľudia myslia, do veľkej miery vymedzujú to, čo sú schopní si myslieť, ba dokonca aj to, čo sú schopní vnímať. Preto môže

147 Mary Douglas: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (New York: Praeger, 1966), s. 162, a *Implicit Meanings: Essays in Anthropology* (Londýn: Routledge & Paul, 1975), s. xi – xxi.

148 Douglas Hofstadter: *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid* (New York: Basic Books, 1989), s. 71, 86.

cudziniec často zbadať charakteristiky kultúry, ktoré si domorodci buď nevšimnú, alebo nechcú pripustiť, a ako vie každý, kto sa naučil cudzí jazyk, v jednom jazyku sa dajú vyjadriť myšlienky, ktoré sú v druhom nemysliteľné či ťažšie pochopiteľné.

Rozdiel medzi realitou a vnímaním sprostredkovaným klasifikačnou schémou je skvelo ilustrovaný spôsobom, ktorým mnohí občania Československa v roku 1989 interpretovali „Západ“. Zatiaľ čo svoju vlasť opísali ako krajinu „v hlboké morálne, duchovné, ekologické, sociálne, ekonomické a politické krizi“, Západ (alebo jeho súčasti) si predstavovali ako miesto celistvosti.¹⁴⁹ „Patríme k rozvojovým zemím v Európe, k tretímu svetu“, vyhlásila skupina Olomoučanov. „Náš denodenný život má tyto fáze: ráno jdu do práce, z práce shánění a nákupy, doma vaření, praní, minimální čas pro děti..., večer televize a spát. Tedy srovnatelně se zvířaty.“ Na Západe, naopak, „bez jakékoliv propagace je... veškerý život veden k tomu, aby lidé byli šťastní a svůj život spokojeně prožili.“¹⁵⁰ Michal Horáček tvrdil, že len študovaním na Západe – a zvlášť v Spojených štátoch – by sa jeho krajanovia učili, „jak se umět postarat sami o sebe.“ Nabádal štrajkujúcich študentov, aby začali premýšľať o tom, kto prijme americké štipendiá, ktoré podistým prídu, keďže

ty Američani jsou hrozně hodný lidi, každej z nich dává na nějaký hladový děti v Indii, to je úplně normální. Tady když se dává na Nikaraguu bůra, tak se každej může zbláznit. Ale u nich je to úplně normální, nikde to nikdo neinzeruje a prostě pošle. A tohle je tak čistá myšlenka...¹⁵¹

Tieto príklady ukazujú, že mnohé, čomu sa o „Západe“ v roku 1989 verilo, nebolo založené na empirických faktoch. „Západ“ slúžil skôr ako plátno, na ktoré mohli Česi a Slováci premietat svoje vlastné obrazy čistej a ideálnej spoločnosti. Videli tam to, čím sami chceli byť, namiesto toho, čo tam skutočne bolo.

149 Co chceme: Programové zásady Občanského fóra, Praha, 26. novembra 1989, in Otáhal a Sládek, s. 503; opätovne vytlačené in Jiří Suk (ed.): *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 2. diel: *Dokumenty* (Brno: Doplněk, 1998), s. 28.

150 Ředitelce základní školy v Kvasicích, 28. novembra 1989, *Přetlak*, č. 6 (2. decembra 1989), s. 5 – 6.

151 Citovaný in Tomáš Drábek: Amerika pláče, *EM* '89, roč. 3, č. 9 (1989), s. 4.

Vnímanie nebezpečenstva nebolo zvyčajne také prehnané, azda preto, že príklady boli viac v oblasti skúseností, no napriek tomu môžeme zbadať náklonnosť vykresľovať „nebezpečenstvo“ ako obludné či dokonca diabolské, čo rétoricky odrážalo skutočnosť, že nepatrili do kategórií už považovaných za poriadne. Hoci na začiatku bol revolučný pohyb výslovne zameraný proti násiliu (vo všetkých jeho formách) a nie proti komunistickému režimu ako takému, ako hybnosť pokračovala, tak sa mobilizované obyvateľstvo čoraz viac označovalo za zdravú a „čistú“ kategóriu bytia poukázaním na režim a rôzne jeho aspekty ako stelesnenia nebezpečenstva. „Hydra s tisíci hlavami a tisíci chapadly“, nazvali režim študenti.¹⁵² Vravelo sa, že aj čerti „sa dištancujú“ od „pekelnéj politiky KSČ“.¹⁵³ V očiach revolučne naladených občanov režim doviedol spoločnosť do stavu dediferenciácie. Degradoval Československo z medzivojnového postavenia hospodárskej veľmoci na úroveň „nemoderných“ krajín, spôsobil všadeprítomnú korupciu a nerešpektoval ľudský život – ako 17. novembra dal jasne najavo.¹⁵⁴ Bola to skrátka obluda, ktorá nepatrila do nijakej prijateľnej kategórie bytia a porušila základné mravné zásady.

Netrvalo dlho, kým nielen režim, ale i jednotlivé ľudské kolesá jeho masinérie boli označené za samo nebezpečenstvo. Medzi nich patrili členovia KSČ, ktorí ešte stále zastávali kľúčové pozície v regionálnych a miestnych riadiacich štruktúrach. Osobitným druhom tejto nečistoty boli obracači kabátov. „Ti, kteří ještě nedávno stáli za tímto režimem, se teď snaží obracet a přidávají se k OF,“ varoval istý vlakový výpravca v Olomouci.¹⁵⁵ Istý učiteľ z vidieckej základnej školy sa sťažoval na okresnú metodologičku, ktorá pred revolúciou „hořlivě posluhovala svým nadřízeným“, teraz však „z obavy o své postavení se neúnavně angažuje v Občanském fóru“. „Pozor na takové lidi,“ napísal, „poškozují krásné a čisté ideály revoluce studentů a všech poctivých lidí, kteří bojují za demokratickou společnost, za lepší budoucnost nás

152 Stávka nekončí, *Přetlak*, mimoriadne číslo [30. novembra 1989], s. 1.

153 *Přetlak*, č. 12 (9. decembra 1989), s. 8. Porovnaj Pardubický *Studentský list*, č. 15 (18. decembra 1989).

154 Pozri napr. OF Olomouc: Několik vět k Lidovým miliciím, 30. november 1989 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nezná revoluce – 1989“); k dispozícii tiež v OL a OV.

155 Co je v současné době pro Československou revoluci nejnebezpečnější? *Přetlak*, č. 22 (19. decembra 1989), s. 2.

všech.¹⁵⁶ Na všetkých úrovniach riadenia pôsobili ľudia, „kteří 20 let tvrdili něco a přes noc se naučili říkat něco jiného“, a vznikali velké obavy, že ako vlci v ovčom rúchu by mohli zmanipulovať nastávajúce slobodné voľby, aby zvrátili pokrok, ktorý národ dosiahol.¹⁵⁷

Za ešte hrozivejšie nebezpečenstvo sa považovala stále funkčná ŠtB. S rázom typickým pre mnohé vyjadrenia hnevu študent Tomáš Zábranský napísal:

Posledních několik týdnů v nás všech vyvolalo nový, do těch dob neznámý pocit. Pocit vlastenectví, sounáležitosti, hrdosti. Pocit podivného tlaku v očích při zpěvu hymny. Pocit opojení z nově nabyté, překvapující svobody. Jenže tato svoboda je prozatím dočasným stavem.

Probudily v nás i pocity bezmocného hněvu a vzteku... smíšeným se strachem. Strachem z obrovské tisícíhlavé hydry, vymykající se jakékoliv kontrole povolání. Existence takového aparátu, o němž všichni ví a přitom ho neumí nikdo definovat, aparátu, který v paradoxu ke svému názvu je tím nejnebezpečnějším v zemi, má precedens snad jen v policiích států s fašistickým režimem nebo v „strýčcích lidožroutech“ býv. prezidenta Marcose.¹⁵⁸

Strach z tajnej polície sa vystupňoval, keď komisia vyšetrojúca masakeru zo 17. novembra pokračovala v pátraní po pravde, ale narazila na netransparentnú reakciu Štátnej bezpečnosti. Narastali obavy z toho, čo sa objavilo, ale najmä z toho, čo zostalo utajené.¹⁵⁹

Otázka, ako na tieto hrozby reagovať, bola kvôli stotožneniu sa spoločstva s nenásilím problematická. „Cesty k cíli musí být stejně čisté jako cíl sám,“ napísal profesor (a o pár dní neskôr rektor) Univerzity Palackého Josef Jařab.¹⁶⁰ Niektorí navrhovali, že kompromitovaní funkcionári by mali jednoducho pocítiť tlak verejnej mienky a odstúpiť sami.¹⁶¹ Iní volali po účinnejších metódach očisty, prinajmenšom po

156 P. Hanák: Tak jak to vlastně myslí teď? *Přetlak*, č. 22 (19. decembra 1989), s. 3.

157 Jan Marek: Politika kontra poesie, *Přetlak*, č. 26 (27. decembra 1989), s. 6.

158 Tomáš Zábranský: Stát ve státě, *Přetlak*, č. 13 (10. decembra 1989), s. 1.

159 Pozri Václav Bartuška: *Polojasno: Pátrání po vinících 17. listopadu 1989* (Praha: Ex libris, 1990).

160 Jařab, s. 3.

161 Komárek, *op. cit.*; Hlasy horníků při setkání zástupců stávkových výborů

zverejnení priestupkov. Zábranský požadoval zmapovanie činnosti ŠtB a vystavenie jej organizačnej štruktúry na verejné preskúmanie.¹⁶² Jeho spolužiak Tomáš Roreček argumentoval, že ľudia by mali verejne vyjadriť nedôveru neschopným či zdiskreditovaným jednotlivcom prostredníctvom petícií či hlasovania.¹⁶³ Tieto prístupy však neuspokojili každého a niektorí ľudia volali po tvrdších opatreniach.

Jedna z osvedčených metód, ktorými sa spoločnosti snažia reagovať na nebezpečenstvo – od primitívneho obetovania až po moderné spôsoby zachádzania s bezdomovcami –, je vyhnať ho. Keď sa to robí kolektívne, vylúčenie môže zosilniť pocit spoločstva medzi tými, ktorí sa spojili na odstránenie nebezpečenstva. Tiež môže dať vznik novým symbolom, vrátane reprezentácií vylúčeného nebezpečenstva či prostriedkov jeho vykázania. Obnoví celistvosť (čistotu) symbolického systému a môže ho dokonca spevniť. Hoci v Nežnej revolúcii nedošlo k verejným popravám, impulzy na symbolickej rovine k tomu smerovali, a to aj krikľavo – ako pri pokuse nakresliť šibenicu na olomoucký múr – aj subtilnejšie, ako pri početných „pohreboch totality“, ktoré sa uskutočnili v rôznych kútoch krajiny (príčina smrti neznáma, ale kolektívne pochovaná – vyobcovaná – zhromaždeným spoločstvom).¹⁶⁴ Na rétorickej úrovni študenti trvali na tom, že „je třeba vzít do rukou meč a odsekať hydry hlavy jednu po druhé“.¹⁶⁵ Keď bol Nicolae Ceaușescu (ktorý sa v druhej polovici decembra stal pre občanov Československa symbolom komunistickej vražednosti) zabitý, študenti oznamovali túto správu slovami „Dracula mrtev“ – označením za príšeru rétoricky žehnali jeho popravu.¹⁶⁶ Redaktori oficiálnych slovenských novín SZM zašli ešte ďalej, keď vyhlásili: „Aký krásny deň! Diabol zomrel na Vianoce.“¹⁶⁷

OKR v sobotu 2. 12. na DOLE HLUBINA, *Přetlak*, č. 10 (6. decembra 1989), s. 6.

162 Zábranský, s. 1.

163 Tomáš Roreček: Samet bez trhlín! *Přetlak*, č. 20 (17. decembra 1989), s. 5.

164 S bolestí v srdci... (DO: Sbírka soudobé dokumentace, škatuľa „1989 – 1991/ Vzhledy 1990 – 1991“); S hlubokým pocitem štěstí... (BZ: Sbírka soudobé dokumentace, sign. F-8.04); S hlubokým zármutkem v srdci... (OV: Sbírka soudobé dokumentace, škatuľa „Revoluce 1989: Materiály 1989 – 90“); Lan-ger a Zukal.

165 Stávka nekončí, *op. cit.*

166 *Přetlak*, č. 26 (27. decembra 1989), s. 1.

167 *Smena*, 27. decembra 1989, s. 1.

Návrhy zachádzať s nepriateľmi spoločenstva násilne sa označovali za „provokáciu“ a provokatéri boli vykresľovaní ako ďalšia hrozba pre spoločenstvo a jeho „čistú“ revolúciu. Študenti a hovorcovia občianskych iniciatív naopak často presadzovali druhú osvedčenú metódu vyrovnania sa s nebezpečenstvom: hľadanie spôsobu, ako ho včleniť do klasifikačného systému spoločnosti – buď „vykúpením“, alebo preusporiadaním samotnej klasifikačnej schémy, aby už nebolo vnímané ako niečo nemiestne. Václav Havel napríklad naliehal, že „nesmí byť... hon na komunisty. Musí byť spravodlnosť, ale ne msta.“ Ako príklad „důstojnosti“, ktorú by si podľa neho mala revolúcia udržať, spomenul manifestáciu na Letnej, kde „OF pozvalo na tribunú... dva príslušníky pohotovostného pluku. Podařilo se, že tři čtvrtě milionu lidí spolu s V. Malým se modlilo Otčenáš, aby bylo těmto lidem odpuštěno. To je modelová situace, která by měla být jakýmsi vzorem pro všechno další.“¹⁶⁸ Podobná udalosť sa odohrala v Bratislave, keď Milan Kňažko priviedol na tribunú na Námestí SNP dve ženy – matka a sestra dvoch mladých ľudí, ktorých sovietski okupanti zabili v roku 1968. Ohlásil, že ženy sa rozhodli odpustiť vojakom, ktorí na rozkaz iných spáchali toto násilie, a vyzval zhromaždených, aby sa s nimi spojili opakovaním unisono slova „Všetci spolu“.¹⁶⁹ V prvom prípade boli symboly nebezpečenstva „očistené“, zatiaľ čo v druhom sa zmenil vzor vnímania, aby už členom spoločenstva nepripadali symboly nebezpečné. Stojí však za zmienku, že ani v jednom z týchto prípadov sa neozývali hlasy v zástupe tak presvedčene a jednomyseľne, ako celebranti týchto obrádov možno dúfali. (Tretia metóda vyrovnania sa s nebezpečenstvom – umiestnením do karantény, t. j. izolovaním bez vylúčenia – sa dočkala symbolickej realizácie napríklad v prípade olomouckého múru, ale neupútala toľko pozornosti v dobovom diskurze ako ostatné dve.)

Rozdiel medzi spravodlivosťou a pomstou nie je vždy jasný a československý pokus rozdeliť ich na samostatné kategórie viedol k značnému zmätku. Napríklad 15. decembra olomoucký študentský bulletin zverejnil komiks o drobnom mužíčkovi predstavujúcom KSČ, ktorého už-ž rozšliape obrovská noha Občianskeho fóra.¹⁷⁰ Traja

členovia OF energicky vystúpili proti komiksu s námietskou, že im pripomína kresby, ktoré videli počas fašizmu alebo monsterprocesu so Slánskym. „Občanské fórum a všichni slušní lidé,“ napísali, „považuje za své krédo humanitní ideály, nenásilí, tedy i to, že nikoho nechce a nebude ponižovat“. Apelovali na študentov: „Buďte takoví, jakými jste byli na začátku – s čistým srdcem a čistými rukama, s čistými myšlenkami.“¹⁷¹ Študenti sa ospravedlnili a vysvetlili, že nemali v úmysle vyzývať k útlaku komunistov a že za nijakých okolností sa nezrieknu zásad nenásilia a tolerance.¹⁷² Nebolo to však posledný raz, keď sa taký problém vynoril.

Napätie medzi zákazom násilia a kolektívnymi činmi, ktoré naň narážali, zotrvalo do začiatku deväťdesiatych rokov, keď sa občania čoraz viac pýtali, či revolúcia nebola koniec koncov „príliš zamatovaná“. Aby mali úspech pri udržiavaní „čistoty“ symbolického systému a spoločenskej reality, ktorá ho odzrkadľuje, nenásilné postupy vyžadovali obrovskú energiu a nepretržitú ostražitosť. Také miery spoločenskej energie a bdlosti sa dali udržiavať počas decembra 1989 a do nového roku, no museli ubúdať, keď ľudia obrátili pozornosť na súkromné záležitosti. Okrem toho skutočnosť, že sa rozpor medzi zákazom a praxou v československej revolúcii vôbec zbadal, sama destabilizovala symbolický systém, ktorý revolúcia vytvárala, a tým aj schopnosť ľudí interpretovať význam konkrétnych situácií. Vo všetkých kultúrach kolektívne obrady alebo z nich pochádzajúce súdne rituály pravidelne prikazujú, aby členovia spoločenstva používali násilie, ktoré je inak zakázané, ale klasifikačné schémy zvyčajne triedia vnímanie tak dokonale, že rozpor zostáva bez povšimnutia. V Nežnej revolúcii však bol povšimnutý, a v roku 1990 sa to stalo jedným z faktorov vedúcich k oslabeniu všeobecnej zhody o budúcnosti starnúceho nového spoločenstva.

Zatiaľ však symbolická revolúcia dosiahla veľa. Na základe neobetného pocitu spoločenstva, ktorý vznikol ako reakcia na násilie 17. novembra, vykryštalizoval nový symbolický systém, v ktorom spoločenstvo samo slúžilo ako posvätný stred. Tento systém znakov a symbolov umožnil občanom novými spôsobmi navzájom komunikovať

168 Citovaný in Volební program V. Havla, *Přetlak*, č. 26 (27. decembra 1989), s. 7.

169 Verejnosť proti násiliu a Študentské hnutie: *Nežná revolúcia* (Bratislava: Opus, 1990), zvukový záznam, strana 4.

170 *Přetlak*, č. 18 (15. decembra 1989), s. 7.

171 Milan Hejtmánek, Jaroslav Jezdinský a Věra Jezdinská: K jedné botě, *Přetlak*, č. 21 (18. decembra 1989), s. 2.

172 K botě, *Přetlak*, č. 21 (18. decembra 1989), s. 2.

a nájsť taký zmysel sveta, aký si predtým nevedelo ani predstaviť. Počas trvania kolektívneho vrenia roku 1989 občania spolu zväčšovali tieto „pavučiny“ významov: tvorili stále viac reprezentácií svojho znovu nájdeného pocitu spolupatričnosti a vyjadrovali čoraz podrobnejšie tie ideály, ktoré ich spoločenstvo definovali. Vybavení touto súpravou symbolického náradia sa mohli pustiť do práce reprezentovania spoločenstva v ľudských inštitúciách. Revolúcia teda bola zakladajúcim okamihom – veľkým treskom – a hocijako sa česká a slovenská spoločnosť od roku 1989 zmenila, zostáva vpísaná v symbolickom vesmíre, ktorý vznikol 17. novembra.

Záver

Niektorí čitatelia si možno položia otázku, aký je vzťah medzi posvätným a legitimitou. Môžeme ho vysvetliť pojmami formálnej matematiky. Posvätné zodpovedá nedokázateľným „axiómám“, slúžiacim ako základ symbolického systému, zatiaľ čo legitimita možno chápať ako vlastnosť „teorém“ v rámci tohto systému. Legitimita je teda forma validácie v symbolickom systéme, ktorý drží pokope to, čo sa pokladá za posvätné. Legitímna teoréma je taká, ktorá je správna a platná v rámci systému ako celku. „Legitímna axioma“ je však oxymoron, pretože axiomy sa v konečnom dôsledku netýkajú ničoho okrem seba; v ich pravdivosť môžeme veriť, ale nemôžeme ju dokázať.

Hoci sú pojmy legitimity a posvätného odlišné, dopĺňajú sa. Ako poznamenáva Edward Tiryakian, weberovské chápanie legitimity možno zahrnúť do durkheimovskej teórie posvätného. Tiryakian poukazuje na to, že tak weberovská „charizma“ ako aj durkheimovské „kolektívne vrenie“ predpokladajú zhromaždené spoločenstvo, no zatiaľ čo u Webera toto „charizmatické spoločenstvo“ zostáva v pozadí, u Durkheima vystupuje do popredia.¹⁷³ Vzťah medzi legitimitou a posvätným je analogický so vzťahom medzi charizmatickou osobnosťou a spoločenstvom, ktoré zastupuje. Durkheimovské zhromaždenie je prostredníctvom kolektívneho vrenia zdrojom posvätnosti,

173 Edward Tiryakian: Collective Effervescence, Social Change and Charisma: Durkheim, Weber and 1989, *International Sociology*, roč. 10, č. 3 (september 1995), s. 274.

ktorú môže reprezentovať weberovská charizmatická osobnosť alebo jedna z odvodených matric legitimity.¹⁷⁴

Podľa niektorých významných politológov pád komunistických režimov v strednej a východnej Európe katalyzovali ich pokusy prejsť na legálno-racionálny spôsob legitimizácie. Ken Jowitt argumentuje, že komunistické strany už od svojho založenia disponovali istou kolektívnou charizmom a postupný prechod na legálno-racionálnu legitimitu podkopával *raison d'être* ich režimov.¹⁷⁵ Leslie Holmes zastáva názor, že komunistická moc je vo svojej podstate nátlaková, t. j. že nezávisí od legitimity a že akýkoľvek pokus prejsť na legálno-racionálny spôsob nadvlády vyvolá nezrovnalosti, ktoré nevyhnutne musia viesť k pádu režimu.¹⁷⁶ Obaja vedci sa zhodujú v tom, že dôvodom pokusov o zavedenie zmien bola hospodárska kríza. Konečným výsledkom bolo odcudzenie vedúcich predstaviteľov a kádrov, ktoré spolu s badateľným zlyhaním legitimizovať systém pred „masami“ viedlo ku kríze legitimizácie.

Hoci tento rámec môže vysvetľovať pád komunistických režimov v roku 1989, neobjasňuje ďalšiu ústrednú dynamiku tohto významného roka – spontánnu mobilizáciu miliónov európskych občanov. Neosvetľuje, prečo vyšli do ulíc a na námestia, ani to, akú malo ich kolektívne správanie štruktúru. V Československu (aspoň) verejnosť pred rokom 1989 nevníkala legitimitu režimu jednoznačne. Na jednej strane pokladala režim, ktorý sa dostal k moci násilným potlačením Pražskej jari, za nelegitímny. Na druhej strane pokiaľ ľudia (slovami Václava Havla) „stvrzovali systém, naplňovali ho, dělali ho, *byli jím*“, istým spôsobom ho tiež považovali za legitímny.¹⁷⁷ Československú

174 Antropológ Peter Worsley poznamenáva, že kvôli tomu, že Weber ponecháva spoločenstvo v pozadí, pletie si charizmatickú osobnosť so zdrojom charizmy. Worsley ukazuje, že týmto zdrojom môže byť iba samé spoločenstvo, ktorého je charizmatická osobnosť reprezentáciou. Worsley: *The Trumpet Shall Sound: A Study of "Cargo Cults" in Melanesia*, 2. vyd. (Londýn: MacGibbon & Kee, 1968), s. 266 – 72.

175 Kenneth Jowitt: *New World Disorder: The Leninist Extinction* (Berkeley: University of California Press, 1992).

176 Leslie Holmes: *The End of Communist Power: Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis* (New York: Oxford University Press, 1993).

177 Václav Havel: Moc bezmocných, in *O lidskou identitu* (Praha: Rozmluvy, 1990), s. 63 – 64.

spoločnosť v predvečer novembra 1989 teda charakterizovala chronic-
ká kríza diferenciácie, ktorá sa dala prekonať iba obrodou posvätnos-
ti obetnou skúsenosťou. Kvôli historickej úlohe, ktorú však nenásilie
zohralo vo zvyčajne násilnom mechanizme, sa v novom režime, čo
Česi a Slováci vytvorili, vyskytli dva protichodné vzory legitimizácie.
V podstate mal nový režim na jednej strane obnoviť symbolickú dife-
renciáciu a poriadok v spoločnosti, na druhej strane sa pritom nemal
uchýliť k násiliu. Zakrátko preto došlo k novej kríze zmyslu – t. j. ku
kríze posvätného.

Interpretácia revolúcie ako rekonfigurácie posvätnosti predstavuje
najúčinnjší spôsob systematickej analýzy *zážitku* revolúcie, ako ho
opísali sami občania Československa. „Atmosféra“, ktorá všetkých tak
ohromila, sa v tomto výklade stáva niečím viac ako peknou ničotou
na okrajoch údajne reálnejších spoločenských procesov. Genéza tejto
„atmosféry“ sa stáva kľúčovým spoločenským procesom, od ktorého
závisia všetky ostatné.

3. kapitola

Ideály novembra

*„Vyššie uvedené treba vidieť cez myšlienky,
a nie cez slová a vety. Nemajú byť dogmou.“¹*

Kolektívne vrenie, ktorým sa zaoberala predchádzajúca kapitola, umož-
nilo vznik viery, že v Československu je na dosah nová spoločnosť, a ob-
čania všetkých politických presvedčení ju s nadšením privítali. Podľa
skupiny bratislavských robotníčok revolúcia začala „novú epochu“
s „novým myslením“ a „novým cítením“.² Pracovníci lodeníc v dunaj-
skej metropole očakávali „taký vývoj v našej vlasti, ktorý prinesie novú
sociálne spravodlivú spoločnosť“.³ Hovorilo sa, že študenti v novembri
a decembri „dreli ako včeličky na budovaní novej spoločnosti“, ba v po-
lovici decembra už aj komunisti uznali, že sa rodí „nová spoločnosť“.⁴
Podľa nádejných študentov v Prešove „najkrajší svet môže byť náš!“⁵

1 Občianska iniciatíva SPŠS Považská Bystrica: Prevolanie k spoluobčanom!
4. decembra 1989 (PX: fond G1, škatuľa 1, zväzok „Gymnázium“).

2 Pracovníčky Priemyselného kombinátu, š. p., Bratislava str. 460, Písmomaliar-
stvo (Brigáda BSP) týmto vyjadrujeme účasť... (SNA: Archív VPN, nespraco-
vaný fond).

3 Výhlásenie pracovníkov závodu Lodenica, Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA:
Archív VPN, nespracovaný fond).

4 Pozri napr. Nová spoločnosť a naša strana, *Pravda* (Bratislava), 16. decembra
1989, s. 3.

5 Daniela Pomajdíkova: Reťaz nádeje je šťastie, *Premeny*, č. 3 (19. januára 1990),
s. 8.

Aké obrysy mala tato ohlasovaná nová spoločnosť? Aké boli „ideály novembra“, ktoré nová spoločnosť mala stelesňovať? V Českej aj Slovenskej republike sa dnes často na tieto ideály odvoláva, zvlášť pri každom výročí brutality zo 17. novembra. Politici – či už sú pri moci, alebo nie – zverejňujú vyhlásenia o princípoch, za ktoré vraj boli občania v roku 1989 jednotní, a netreba zdôrazňovať, že tieto výroky – výklady dejín – majú legitimizovať potenciálne činy či akceptovanie statusu quo. Študenti – súčasne študujúci či veteráni roku 1989 – usporadúvajú demonštrácie alebo pietne akty, pri ktorých rozhlásia svoje interpretácie revolučných ideálov – zvyčajne naznačujúci protest proti súčasnej vláde alebo jej politike. Spravidla sa hlásia o slovo aj extrémistické skupiny. Všeobecná zhoda o tom, aké však boli „ideály novembra“, stále uniká. Neexistuje totiž nijaký jediný dokument porovnateľný s americkým Vyhlásením nezávislosti alebo francúzskou Deklaráciou práv človeka a občana, ktorý by tieto myšlienky s náležitou dôveryhodnosťou zhŕňal. Ľudia si ich teda odvodzujú z osobných skúseností, pričom predpokladajú, že to, čo zažili vo svojej lokalite a prostredí, bolo typické pre celú revolúciu. Neexistuje však dôvod domnievať sa, že myšlienky, ktoré motivovali vyjsť do ulíc predavačku v Michalovciach, sa zhodovali s pohnútkami disidentských intelektuálov v Prahe. No ak si kladieme za cieľ pochopiť ideály nepochybne ľudovej revolúcie, oba výhľady sú rovnako relevantné.

Prístup, ktorý väčšina západných analytikov volí pri skúmaní myšlienok a ideálov roka 1989, je podobne neuspokojivý. Spravidla sa tento prístup nazdáva, že idey revolúcie reprezentujú predrevolučné písomnosti disidentských intelektuálov (väčšinou v Prahe), možno spolu s osobnými skúsenosťami (nadobudnutými zvyčajne v Prahe) niekedy v rokoch 1989 – 1992.⁶ Ako sme už však uznali, osobná skúsenosť v určitej lokalite nepredstavuje spoľahlivé vodidlo pri chápaní revolučného zmýšľania ako celku a stojí za to dodať, že mentality niekoľko týždňov po 3. januári, keď sa skončili štrajky, neboli rovnaké ako v čase, keď štrajky prebiehali.⁷ Okrem toho existujú hodnoverné

dôvody, prečo by sa disidentské či iné myšlienky spred revolúcie nemali pokladať za reprezentatívne príklady myslenia počas revolúcie. Udalosti po 17. novembri totiž vytvorili nový spoločenský kontext na šírenie, vyjadrovanie a diskutovanie ideí. Texty, ktoré boli dovtedy zakázané, sa odrazu stali prístupné širokej čitateľskej obci. Masmédiá začali informovať pravdivejšie a vznikli nové platformy na písomnú či ústnu výmenu myšlienok, predovšetkým na miestnej úrovni. A čo je najdôležitejšie, revolučné udalosti podnietili v širokej verejnosti väčšiu vášeň pre diskusiu o verejných záležitostiach, než existovala od r. 1968 (alebo existuje doteraz), a odstránili obavy z otvoreného spochybňovania či úprimného vyjadrovania názorov. Kolektívne vrenie teda dôležitým spôsobom *predchádzalo* kolektívnemu formulovaniu akéhokoľvek súboru myšlienok, ktoré by sme mohli označiť za „ideály novembra“. Okrem toho rozsah a intenzita zmien po 17. novembri prinútili ľudí nielen konfrontovať nové idey, ale i prehodnotiť tie, ktoré dovtedy zastávali, a znovu zväziť im prislúchajúcu dôležitosť. Dokonca aj Václav Havel, ktorý dlhé roky kázal o „živote v pravde“, bol revolúciou prinútený pouvažovať nad tým, či v niektorých prípadoch nie je vhodnejšie klamať.⁸ Nemôžeme jednoducho vziať množinu ideí spred revolúcie a predpokladať *propter hoc ergo post hoc*, že ide o ideály roka 1989. Musíme tieto ideály hľadať v diskurze revolúcie samej.

Jedným z mnohých názvov navrhovaných pre československú revolúciu z roku 1989 bola „konverzační revolúcie“.⁹ Revolúcia spustila lavínu rozprávania, ku ktorému dochádzalo na rohoch ulíc a v divadlách, v malých skupinách, ktoré spontánne vznikali na námestiach pred mítingami aj po nich, a medzi ľuďmi, čo sa zišli pred múrmi a výkladmi, aby si prečítali vylepené letáky. Veľká časť týchto rozhovorov sa zaoberala načrtnutím obrysov „novej spoločnosti“. Na začiatku decembra OF-VPN Banská Bystrica explicitne položilo otázku: „Ako by mala vyzeráť budúca spoločnosť?“

Otázka, ktorej zodpovedanie nie je jednoduché a hľadáme odpoveď v diskusiách vedených v televízii, rozhlase, novinách, kultúrnych domoch. Pluralitná, tolerantná, pestrejšia, univerzálnejšia,

6 Pozri napr. Krishan Kumar, 1989: *Revolutionary Ideas and Ideals* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001).

7 Hoci pražskí študenti ukončili štrajk 30. decembra, ostatní nasledovali ich príklad počas ďalších štyroch dní. Milan Hanuš: Jak jsme (ne)stávkovali, *Přetlak* (Olomouc), č. 35 (8. – 14. februára 1990), s. 8.

8 Jiří Suk: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989: Dokumenty a svědectví, *Soudobé dějiny* 6, č. 2 – 3 (1999), s. 355 – 56.

9 O dialogu demokratickém, *Stráž lidu* (Olomouc), 19. decembra 1989, s. 5.

efektívnejšia, blahobytnnejšia, ľudskejšia, neustále sa prispôsobujúca novým potrebám. Preto Občianske fórum hnutia Verejnosť proti násiliu je platformou pre otvorené dialógy bez ohľadu na politickú, sociálnu, národnostnú a náboženskú príslušnosť občanov. Vo svojom programovom vyhlásení zdôrazňuje nenásilné riešenie existujúcich problémov pomocou kultivovaného dialógu.¹⁰

Inými slovami: hoci niektoré všeobecné charakteristiky „novej spoločnosti“ boli jasné, detaily sa mohli vyriešiť iba konverzáciou.

Revolúcia si nikdy nenašla čas, aby si usporiadala a dôkladne premyslela svoje idey a ich implikácie. Tempo udalostí často presiahlo schopnosť ľudskej mysle držať s nimi krok. Diskurz roku 1989 však vložil všetko na stôl, takže historici sa môžu vrátiť do minulosti a konsolidovať to. Hoci neexistuje jediný text, ktorý možno označiť za spoľahlivé vyjadrenie revolučných ideálov, existujú na tento účel tisíce textov. Roztrúsené najmenej v 50 archívoch a knižniciach, ako aj v nespočetnom množstve súkromných podkrovných miestností a suterénov, letáky, vyhlásenia, stanoviská a bulletiny z novembra a decembra 1989 vysvetľujú motivácie, presvedčenia a nádeje občanov vtedajšieho Československa ich vlastnými slovami. Letáky písali, rozmnožovali a rozširovali predovšetkým študenti a občianske iniciatívy, ale aj iné skupiny a jednotlivci tiež prispievali. Tieto dokumenty poskytujú zhustené a jasné vysvetlenie cieľov ich autorov a princípov, ktoré zastávali. Letáky boli v roku 1989 také všadeprítomné a ich obsah bol taký rôznorodý, že študenti v Olomouci a poslanci Okresného národného výboru (ONV) v Beroune tvrdili, že ak sa nejaký názor nedomože vyjadrenia v podobe letáka, pravdepodobne neexistuje.¹¹ Dochovalo sa asi 2 000 takýchto textov. V období pred generálnym štrajkom 27. novembra, hneď po ňom a v období pred druhým generálnym štrajkom (naplánovaným na 11. decembra, ale napokon odvolaným) kolektívy na pracoviskách po celom Československu napísali vyhlásenia, prehlásenia aj prevolania, v ktorých uvádzali svoje požiadavky, vysvetľovali

10 Zdeno Kosáč: Občianske fórum hnutia Verejnosť proti násiliu..., Banská Bystrica (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1).

11 Študenti UP: Kdo je krátkozraký, *Přetlak*, č. 7 (3. decembra 1989), s. 3; Zápis z 16. plenárneho zasadania Okresného národného výboru v Beroune, ktoré sa konalo vo stredu 6. prosince 1989... (BE: fond ONV, škatuľa „ONV Beroun II“).

dôvody na účasť či neúčasť na štrajku a vyjadrovali názory na všetko od stavu továrenskej jedálne až po zahraničnú politiku štátu. Kolektívy rozposielali kópie týchto dokumentov štrajkujúcim študentom, ako aj koordinačným výborom OF a VPN vo svojom regióne či v hlavných mestách. Dobrovoľníci v koordinačných centrách počítali podpisy a aspoň v Bratislave dospeli k záveru, že od väčšiny slovenskej pracovnej sily dostali vyhlásenie podporujúce revolučné zmeny; možno predpokladať, že súbor dokumentov zaslaných do Prahy bol podobne reprezentatívny.¹² Dochovalo sa asi 10 000 takýchto textov. Napokon vydávali bulletiny štrajkujúci študenti a občianske iniciatívy v celom Československu. Niektoré vychádzali denne (najmä v novembri a na začiatku decembra), iné týždenne či sporadicky. Na rozdiel od letákov a vyhlásení sa stále objavovali vo veľkom množstve počas roka 1990, v niektorých prípadoch dokonca aj v roku 1991. Hoci odrážali predovšetkým názory štrajkujúcich študentov a aktivistov občianskych iniciatív, často (zvlášť v novembri a decembri) sa stávali platformou, kde sa občania širšej komunity mohli tiež vyjadriť. Vzniklo vyše sto rozličných bulletinov a dochovalo sa vyše tisíc rôznych čísiel. Okrem týchto dokumentov máme k dispozícii aj záznamy mnohých prejavov – či už na páskach, alebo v podobe poznámok rečníkov –, ktoré poskytujú ďalšie cenné dôkazy o ideových diskusiách v roku 1989. Noviny sa tiež stávali čoraz dostupnejšou platformou na debaty na konci novembra a zvlášť v decembri (aj keď sa tu uplatňovala značná zemepisná rôznorodosť).

Preberať sa v takomto množstve materiálu je samozrejme náročná, nie však nemožná úloha. Aby sme získali zmysel pre to, aké myšlienky sa v roku 1989 tešili skutočnej popularite, stačí si prečítať iba veľkú reprezentatívnu vzorku dokumentov. Tak zistíme, že určité témy sa s predvídateľnou pravidelnosťou opakujú a že idey sa často vyskytujú v zhlukoch. Po prečítaní väčšiny dokumentov dokážeme rozoznať vzorce v podaní ideí rovnako ako náznaky sociálnych a geografických preferencií určitých myšlienok. Závery uvedené nižšie sa zakladajú práve na takomto prečítaní väčšiny revolučných letákov, vyhlásení a bulletinov, pochádzajúcich z väčšiny českých a slovenských archívov, ktoré ich vlastnia (vrátane najväčších zbierok v Prahe a Bratislave). Sa-

12 Osobná komunikácia s Máriou Mistríkovou, bývalou archivárkou koordinačného výboru VPN v Bratislave, november 2006.

mozrejme, ani táto metodológia nie je bez problémov, pretože prvku subjektivity sa nemôže zbaviť ani najnezaujatejší čitateľ. Systematickejšie čítanie týchto dokumentov vrátane štatistickej analýzy jednotlivých požiadaviek, predstáv a trópov vo vzťahu k času, lokalitám a sociálnemu postaveniu autorov sa plánuje na nadchádzajúce roky a nepochybne spresní argumenty uvedené v tejto kapitole, ktoré by sa preto mali brať ako predbežné.

Táto kapitola identifikuje ideály, ktoré občania Československa v roku 1989 opakovane zdôrazňovali. Vysvetľuje, ako ich (niekedy odlišne) chápali, a skúma, ako v ich myšliach súviseli jeden s druhým. Počas tohto výkladu sa objasní, že československá revolúcia bola pozoruhodne idealistická. Uvidíme, že tento idealizmus možno pripísať priamo intenzite kolektívneho vrenia v Československu – intenzite, ktorou sa Československo líšilo v roku 1989 od ostatných krajín východnej Európy (s čiastočnou výnimkou Nemeckej demokratickej republiky). Kapitola sa skončí poznámkami o pôvode ideí roka 1989 a zamyslením nad častým tvrdením, že tento rok nepriniesol nijaké „nové“ myšlienky.

Kvantita a kvalita

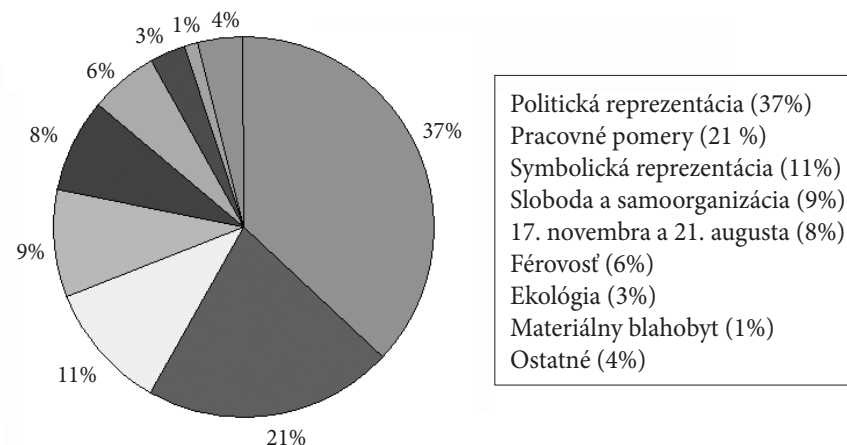
Skôr ako sa pustíme do podrobného čítania revolučných textov, pozrime sa na výsledky predbežnej kvantitatívnej analýzy, ktoré nás môžu orientovať vzhľadom na to, čo môže odhaliť kvalitatívny rozbor. Dokumenty, ktoré sa najväčšmi hodia na kvantitatívnu analýzu, sú vyhlásenia pracovných kolektívov, ktoré vymenovávajú požiadavky. Môžeme si vybrať z týchto zoznamov náhodnú vzorku a jednoducho spočítať, ako často sa vyskytujú určité typy požiadaviek. Keďže korporatívne vyhlásenia boli najčastejšie revolučné texty a ich autormi boli občania všetkých povolání, takáto analýza pravdepodobne poskytne pomerne presnú predstavu o tom, aké nádeje vkladali do revolúcie bežní občania.

Na obr. 1 vidieť pomerné zastúpenie rozličných kategórií občianskych požiadaviek v náhodnej vzorke 100 zoznamov, ktoré v novembri a decembri 1989 vznikali na území Československa.¹³ Zoznamy

¹³ Výber bol síce náhodný v zmysle, že jediným kritériom bolo analyzovať rovnaký počet českých a slovenských zoznamov, ale vzorka nie je geometricky po-

celkovo obsahujú 591 požiadaviek spadajúcich do 39 špecifických kategórií. Aby sa uľahčil ich výklad, sú zoskupené do deviatich všeobecných kategórií.¹⁴

Obr. 1: Pomerný dôraz v zoznamoch požiadaviek

dobná univerzálnej skupine zoznamov napísaných v Československu v novembri a decembri roku 1989. Slovenské zoznamy pochádzajú hlavne z konca novembra, zatiaľ čo české sú väčšinou z prvej polovice decembra; navyše sú v českej vzorke nedostatočne zastúpené moravské zoznamy. Nie je preto možné v tejto etape výskumu poskytnúť na základe kvantitatívnej analýzy definitívnejšie výsledky ako tu uvedené veľmi všeobecné závery. Hoci malý počet zoznamov bol vybraný z okresných novín, väčšina pochádza z archívov koordináčnych centier OF a VPN v Prahe a Bratislave (nedostatočné zastúpenie Moravy je výsledkom toho, že moravské kolektívy a občianske združenia posielali zoznamy skôr do Brna či Olomouca než do Prahy). V rámci Čiech a Slovenska je vzorka však geograficky reprezentatívna.

¹⁴ Všeobecná kategória „demokracia a politická reprezentácia“ zahrnuje špecifické kategórie: odvolania (7.62 %), demokracia vo verejnej sfére (7.33 %), politická reprezentácia všeobecne (6.93 %), vedúca úloha KSČ (5.37 %), dialóg vo verejnej sfére (3.55 %), obroda KSČ (1.83 %), politický pluralizmus (1.78 %), politická zodpovednosť (1.41 %), národné práva a reprezentácia (0.51 %) a písanie novej ústavy (0.37 %). Kategória „pracovné pomery“ zahrnuje: zrušenie Ľudovej milície (5.02 %), vylúčenie KSČ z pracovísk (4.49 %), reprezentácia

Niektorí komentátori tvrdia, že bežným obyvateľom východnej Európy išlo v roku 1989 predovšetkým o to, ako dosiahnuť Západ a jeho životnú úroveň, teda že ich motivácia bola v podstate materialistická.¹⁵ Dôkazy z Československa však túto hypotézu nepodporujú. V zoznamoch požiadaviek, ktoré v novembri a decembri 1989 spisovali občania, sa najčastejšie objavovala téma kvality politickej reprezentácie. Približne 37 % položiek týchto zoznamov sa zameriavalo na nejaký aspekt politickej reprezentácie. Ďalších 62 % sa týkalo takých nemateriálnych problémov, ako sú medziľudské vzťahy na pracovisku, vyšetrovanie masakry zo 17. novembra, prehodnotenie roka 1968, ekológia či deideologizácia spoločenského života. Za materialistické možno pri maximálnom úsilí označiť iba asi 1 % požiadaviek.¹⁶ To samozrejme neznamená, že by Česi a Slováci vôbec netúžili podieľať sa na materiálnej prosperite svojich

v odboroch (3.36 %), deideologizácia pracovísk (2.91 %), demokracia na pracoviskách (2.26 %), kádrové zmeny (1.10 %), rehabilitácia pracovníkov vyhodnených kvôli postoju v roku 1968 (0.85 %) a iné pracovné pomery (0.76 %). „Symbolická reprezentácia“ zahŕňa: prístup k médiám a pravdivosť v nich (6.69 %), symboly všeobecne (odstránenie transparentov a červených hviezd, zmeny názvov, znenie prísah, atď.) (3.53 %) a sloboda prejavu (ktorá sa chápala skôr ako spôsob umožnenia presnej reprezentácie než osobné právo) (0.93 %). „Sloboda a samoorganizácia“ zahŕňa: deideologizácia školstva (3.27 %), práva spolčovania a nespoločovania (1.61 %), odmietnutie „administratívno-direktívneho systému“ (1.02 %), politickí väzni a očistenie povesti disidentov (1.02 %), ukončenie vplyvu KSČ v ČSLA a ZNB (0.85 %), deideologizácia spoločenského života všeobecne (0.49 %), sloboda vyznania (0.37 %), miestna kontrola (0.25 %) a ostatné práva a slobody (0.48 %). Kategória „17. novembra a 21. augusta“ zahŕňa požiadavky za vyšetrovanie masakry na Národnej triede a potrestanie jej vinníkov (5.67 %), ako aj podobné požiadavky voči vpádu armád Varšavskej zmluvy v roku 1968 vrátane požiadaviek za odchod sovietskych vojsk (2.43 %). „Férovosť“ zahŕňa: odovzdanie majetku KSČ v prospech verejnosti (3.19 %), férovosť všeobecne (1.44 %), korupcia a vláda práva (0.76 %) a nezávislé súdy (0.51 %). „Ekológia“ (2.73 %) a „materiálny blahobyt“ (0.76 %) sú sebestačné kategórie. „Iné“ (4.55 %) zahŕňa rôzne požiadavky od dokončenia miestnych stavieb až po všeobecnú znášanlivosť.

15 Pozri napr. Jonathan Zatlin: *The Vehicle of Desire: The Trabant, the Wartburg, and the End of the GDR*, *German History* 15 (1997), č. 3: 358 – 80.

16 Stojí za zmienku, že aj obyvatelia Nemeckej demokratickej republiky uvádzali ako dôvod emigrácie v roku 1989 skôr nedostatok slobody ako materiálne ohľady. (Mike Dennis: *The Stasi: Myth and Reality* [Harlow, Anglicko: Pearson/Longman, 2003], s. 223).

západných susedov, podporuje to však tvrdenie, že sa revolúcia – aspoň v novembri a decembri – týkala najmä medziľudských vzťahov.

Ak chceme pochopiť, čo bežní občania Československa očakávali od revolúcie, bolo by samozrejme omylom spoliehať sa výlučne na písomné zoznamy požiadaviek. Iné zdroje totiž naznačujú, že veci nízko v rebríčku požiadaviek hrali v predstavách občanov o novej spoločnosti rovnako významnú úlohu. Štatistická analýza zoznamov požiadaviek však pomáha zbadáť určité kontúry. Po prvé, požiadavky väčšinou vyplývali z jasných zásad. Iba málokedy išlo o akési „existenčné požiadavky“, ako sú nižšie dane či lepšie pracovné podmienky, bez odkazu na všeobecnejšie princípy. Po druhé, zásady, na ktoré sa odkazovalo, boli tie isté, o ktorých sa bežne viedli diskusie v letákoch, v bulletinoch a prejavoch z novembra a decembra: demokracia, sloboda, nenásilie, férovosť a ľudskosť. Pracujúci sa na ne buď odvolávali vo svojich vyhláseniach, aby odôvodnili určité požiadavky, alebo presadzovali ich všeobecné uplatnenie v politickom a spoločenskom živote. Môžeme spochybniť stupeň popularity určitých ideí, nie však celkový dôraz na etiku.

Toto rezonuje s tým, čo študenti sami tvrdili v roku 1989. V deba- te, ktorú 24. novembra odvysielala Slovenská televízia, študent Miloš Lauko trval na tom, že študentský štrajk neohrozuje spoločnosť z materiálneho hľadiska: „Ohrozuje našu spoločnosť *morálne*.“¹⁷ „Naše veselá revolúcia,“ napísali olomouckí študenti 7. decembra, „se dosud revolúci politickou nestala. Dosud je to predovšetkým revolúcia svedomí, revolúcia mravní.“¹⁸ Tieto zistenia potvrdzujú aj to, čo konštatoval Ján Budaj v televíznej diskusii pri príležitosti pätnásteho výročia zákroku na Národnej triede: „Tá novembrová revolúcia bola revolúciou etiky... Tam sa nediskutovalo vtedy, že ako má vyzeráť ktorý sektor hospodárstva, nediskutovalo sa natoľko ani o zákonoch predsa, atď. Hovorilo sa o novom začiatku vzťahov k tejto krajine.“¹⁹

Hoci kvantitatívna analýza môže naznačiť všeobecné obrysy verejného dialógu, ktorý prebiehal v roku 1989, iba kvalitatívnym rozborom môžeme naozaj pochopiť ideály, ktoré v roku 1989 občania zastávali, a oceniť zásady, podľa ktorých sa usilovali obnoviť spoločnosť.

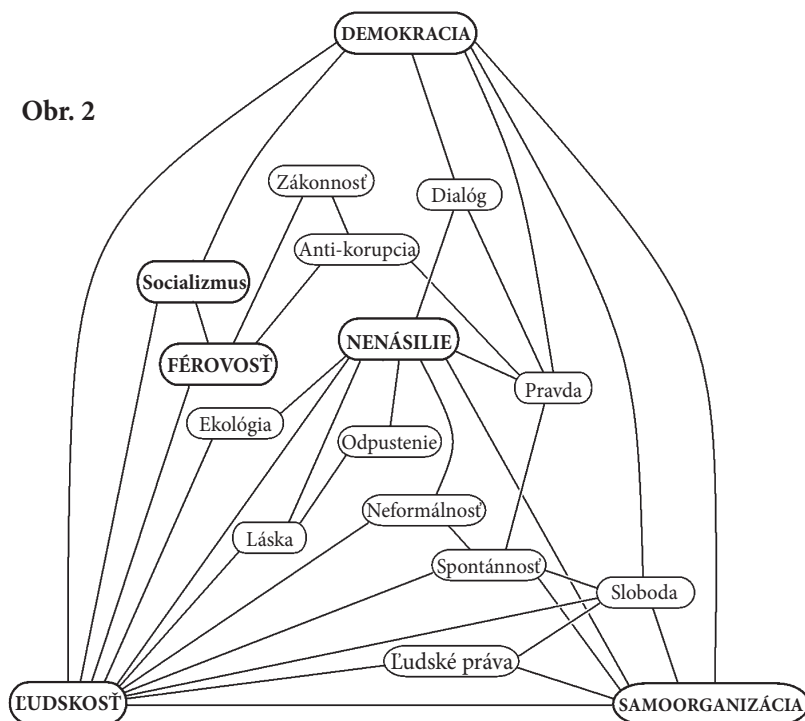
17 *Štúdio Televíznych novín*, Slovenská televízia, Bratislava a Košice, 24. novembra 1989.

18 Tomáš Hyjánek: *Cesta k demokracii, Přetlak*, č. 11 (7. decembra 1989), s. 1.

19 *Regionálny denník*, Slovenská televízia, 17. novembra 2004.

Akou metódou však môžeme porozumieť dialógu, na ktorom sa zúčastňovalo toľko ľudí? Ako heuristický prostriedok možno identifikovať päť ústredných hodnôt, okolo ktorých sa v revolučnom diskurze roka 1989 zoskupovali ostatné idey. To neznamená, že sa „ústredné“ hodnoty nutne považovali za dôležitejšie ako ostatné. To, čo vyznačuje hodnotu ako ústrednú, je pomerne veľký počet ďalších ideí, s ktorými súvisí. Napríklad najústrednejší ideál roka 1989, ľudskosť, rétoricky súvisel najmenej s jedenástimi ďalšími poprednými zásadami, nenásilie s ôsmimi, atď. Tieto vzťahy ilustruje obr. 2. Treba zdôrazniť, že ide iba o prostriedok usporiadania kakofónie revolučného diskurzu takým spôsobom, aby sa o ňom dalo priamočiariu diskutovať. Použitím iných organizačných princípov podistým možno zostrojiť iné usporiadanie a dokonca i s použitím relačného princípu, iní výskumníci by možno rozoznali trochu odlišné vzorce. Dôležité je to, že organizácia diskusií okolo ústredných hodnôt umožní rozobrať najčastejšie zdôraznené revolučné ideály zmysuplným spôsobom.

Obr. 2

Osobitnú pozornosť, nezávislú od zhľuku obklopujúceho päť ústredných hodnôt, si zasluhuje jeden z populárnych ideálov roka 1989 – socializmus. Ide totiž o jediný ideál, ktorý sa v tom roku stal predmetom závažných sporov. Menšie nezhody sa, pravdaže, objavili aj v súvislosti s inými revolučnými hodnotami, napríklad s rozsahom, v akom možno praktizovať nenásilie, no nikto nespochybňoval, že sa za ne oplatí bojovať. Socializmus sa líšil v tom, že už v prvých dňoch revolúcie sa vynorili podporné aj odmietavé postoje, čím vzniklo prvé rozoznateľné štiepenie v inak jednotnej verejnej mienke. Pri tejto hodnote sa oplatí pristaviť aj preto, lebo mnohí ľudia sa dnes nesprávne domnievajú, že v roku 1989 jej podpora absentovala.²⁰

Nasledujúca diskusia sa obmedzuje na diskurz roka 1989, teda obdobie medzi 17. novembrom a ukončením študentských štrajkov po zvolení Havla za prezidenta. V tom čase sa verejná rozprava o ideách a hodnotách vyznačovala pozoruhodnou koherenciou. Až po štrajkoch, keď revolučné spoločenstvo po prvý raz odovzdalo moc inštitúciám, ktoré ho mali zastupovať, sa jednota a istota z roku 1989 začali vytrácať.

Nenásilie

V chronologickom poradí prvým ideálom vyjadreným v revolúcii bolo nenásilie. Nadobudlo primárnu dôležitosť 17. novembra počas patovej situácie medzi obklúčenými pochodujúcimi a poriadkovými silami a stalo sa princípom, ktorý dal oprávnenie nasledujúcej vlne štrajkov a riadil jej priebeh. „Násilím se přece vládnout nedá,“ tvrdili študenti vo svojich svedeckých textoch.²¹ Občianske hnutie, ktoré vzniklo v Bratislave a napokon sa rozšírilo po celom Slovensku a získalo si sympatizantov aj v českých krajinách, vyjadrilo ústrednú oddanosť nenásiliu už v názve Verejnosť proti násiliu.

20 Pozri napr.: Timothy Garton Ash: *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague* (Londýn: Granta, 1990), s. 115, 147, v českom preklade ako *Rok zázraků '89* (Praha: Lidové noviny, 1991), s. 91, 121; Gale Stokes: *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe* (New York: Oxford University Press, 1993), s. 9; a Lonnie Johnson: *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*, 2. vyd. (New York: Oxford University Press, 2002), s. 259.

21 „17. listopad“ (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“).

Hoci neexistujú potvrdené správy o tom, že by bol počas Nežnej revolúcie niekto zabitý (ak nepočítame vlnu funkcionárskych samovrážd v januári), obavy, že sa režim uchýli k násiliu, boli skutočné a oprávnené. Československá ľudová armáda bola uvedená do pohotovosti a mobilizovali sa aj ľudové milície: 22. novembra prišlo do Prahy približne 4 000 milicionárov.²² Niektorí študenti záhadne zmizli, keď sa vydali na spanilé jazdy, a mnohí ďalší boli zbití.²³ Dôležitým aspektom revolučného vyzdvihovania nenásilia bola výzva k držiteľom moci a najmä príslušníkom ozbrojených síl, aby nepoužívali násilie voči spoluobčanom.

Štrajkujúci študenti a ich podporovatelia sa však nestavali iba proti násiliu režimu; omnoho viac verbálneho úsilia vložili do predchádzania násilia zo strany obyvateľstva. Na začiatku sa obávali najmä toho, že občanov k násiliu vyprovokuje Štátna bezpečnosť, čím by režim získal zámienku použiť násilie a čo by mohlo hnutie zdiskreditovať. Časom sa termín „provokácia“ stál prakticky synonymom „pokušenia“ a týkal sa akéhokoľvek návrhu, aby sa občania uchýlili k násiliu bez ohľadu na jeho zdroj. Nenásilie Nežnej revolúcie bolo úmyselné a nemali by sme podceňovať, ako ťažko sa dodržiavalo.

Nežná revolúcia chápala nenásilie celkom radikálne. Radikálnosť spočívala jednak v tom, že revolúcia spochybnila weberovskú definíciu štátu ako nevyhnutne násilnej inštitúcie, a trvala na tom, že je možná alternatíva. Ambície revolúcie boli teda vskutku transcendentné, čo zodpovedalo romantickému módu poznávania, ktorý v tom čase prevládal. Angažujúci sa občania navyše často zdôrazňovali, že revolúcia sa stavia nielen proti fyzickému, ale aj akémukoľvek inému násiliu vrátane psychologického, sociálneho, hospodárskeho či ekologického.²⁴ Nenásilie teda predstavovalo nielen politický program, ale aj spôsob života.

22 Jiří Suk: *Občanské fórum: Listopad-prosinec 1989*, 1. diel: *Události* (Brno: Doplněk, 1997), s. 65.

23 Pozri napr.: Filip Ebr: *Ve čtvrtek 23.11.1989 se vypravila...*, Praha (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 93); *Nový život* (Blansko), 20. decembra 1989, s. 3; *Nový život*, 10. januára 1990, s. 3; Pavel Svoboda: *Akce gymnázium, Nový život*, 24. januára 1990, s. 2; Prvé kroky na ceste k dialógu, *Prešovské noviny*, 30. novembra 1989, s. 2; Milan Otáhal a Miroslav Vaněk (eds.): *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*, (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999), s. 313.

24 Pozri napr.: Ako to je s odmeňovaním umelcov? (BB: Materiály získané od hnu-

Ideál nenásilia viedol priamo k ideálu lásky. V decembri 1989 obyvatelia mestečka Roztoky u Prahy zhrnuli svoj program slovami: „Proti násilí – více lásky.“²⁵ „Dokud nezhodíme pravdu a láskyplné nenásilí,“ napísal vplyvný sociálny ekolog Bohuslav Blažek, „nic nás nemôže ohroziť.“²⁶ K najfarbistejšiemu zdôrazneniu spojenia medzi láskou a nenásilím došlo pravdepodobne v Bratislave. Napríklad 24. novembra po prejave Jána Budaja o podstatnom nenásilí revolúcie priamo nasledovalo to, že na pódium bola vynesená Marika Gombitová, ktorá z invalidného vozíka viedla tisíce zhromaždených ľudí spievajúcich pieseň *Zem menom láska*.²⁷ O dva dni nato folkový spevák a signatár Charty 77 Ivan Hoffman po prvý raz vystúpil s novou piesňou *Slúbili sme si lásku*, ktorú čoskoro začali spievať zástupy držiace sa za ruky na námestiach na celom Slovensku a istej popularite sa tešila aj na Morave.²⁸ Zakladala sa na obraze „tých mladých“, ktorí v Prahe dvíhali prázdne ruky a vyzývali na nenásilie tesne pred tým, ako na nich ozbrojené zložky zaútočili; hudobne vyjadrovala odhodlanie krajanov zdvihnúť svoje prázdne ruky na znak solidarity, sľubujúc jeden druhému lásku, aby zvestovali „nový deň“ a „zaznelo zlému posledné zvonenie“.²⁹ Emblémom slovenského študentského hnutia, pravdaže, bolo srdce.

tia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1); Daniel Brezina a Peter Lebovič: *Prestavbu začala strana? Gemerské zvesti* (Rimavská Sobota), 7. decembra 1989, s. 2; Dominik Matušinský: *Úprimný večer s J. Kronerom, Kysuce* (Čadca), 8. decembra 1989, s. 1; *Dialógy, ktoré ste nepočuli v rozhlas, Kysuce*, 8. decembra 1989, s. 2.

25 Proti násilí – více lásky! *Roztocké noviny*, č. 11/12 (november/december 1989), s. 17.

26 Blažek: *Stará moc a nová civilizace*, Praha, 26. novembra 1989 (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 160), s. 4.

27 Verejnosť proti násiliu a Študentské hnutie, *Nežná revolúcia* (Bratislava: Opus, 1990), zvukový záznam, strana 2.

28 Objavila sa napr. v študentskom bulletine *Poslední zvonění* (Brno), č. 2 (30. novembra 1989), s. 1.

29 Ivan Hoffman: *Slúbili sme si lásku*, debutované v Bratislave 26. novembra 1989, in Ľubomír Feldek (ed.): *Keď sme brali do rúk budúcnosť* (Bratislava: Vydavateľstvo Archa, 1990), s. 36 – 37.

Samoorganizácia

Nenásilie súviselo s ďalším zhľukom ideálov zoskupených okolo princípu samoorganizácie. Hromadná mobilizácia po 17. novembri bola oprávnená ako protest proti násiliu v solidarite s obeťami pražskej masakry. Vo vyhláseniach, ktoré pracovné kolektívy napísali medzi 20. novembrom a generálnym štrajkom, takmer vždy uvádzali morálne rozhorčenie nad masakrou ako dôvod ich rozhodnutí pripojiť sa k štrajku. Pridať sa k štrajkovému hnutiu si však nutne vyžadovalo samoorganizáciu. V niektorých prípadoch študenti radili pracovníkom, ako si zvoliť štrajkové výbory a naplánovať postup, ale neexistovali žiadne centrálné smernice a ľudia sa väčšinou museli organizovať sami. Prvé verejné demonštrácie po 17. novembri navyše prebiehali bez akejkoľvek organizácie – ľudia sa jednoducho zhromaždili. Ivo Mludek, signatár Charty 77 a revolučný aktivista v Opave, si na tieto prvé dni spomína takto:

My jsme předně nevěřili tomu, že by se nám podařilo v Opavě dostat lidi na náměstí. To jako... po těch letech té neuvěřitelné pasivity těch lidí, no, a nezájmu a kolaborace a jakéhosi většího či menšího... větší či menší koexistence s tím režimem. Nikdo z nás nevěřil tomu, že by lidi odsad' vyšli na náměstí. Proto my jsme se vypravili do Ostravy na první manifestace. A tady se sešli lidi na náměstí, k velkému našemu překvapení, a víceméně bezradně postávali, protože nikdo jim nic neřek'.³⁰

Popri odmietnutí násilia, ktoré motivovalo samoorganizácie, mobilizujúci sa občania túžili zabezpečiť aj nenásilný priebeh revolúcie, a to si takisto vyžadovalo samoorganizáciu. Pozorovatelia sa čudovali tomu, že stotisícové davy vedia spoločným úsilím zaručiť bezpečnosť účastníkov. Pracovníci štátneho podniku Stavostroj v Novom Meste nad Metují sa poďakovali účastníkom generálneho štrajku za to, „že svým zodpovedným prístupom zajistili klidný a dôstojný průběh stávk.“³¹ Študenti

30 Ivo Mludek, rozhovor s autorom, Opava, 20. februára 1997, magnetofónová nahrávka.

31 Zpráva o generální stávce v s. p. Stavostroj, Nové Město nad Metují, 28. novembra 1989 (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 47).

strednej školy v Písku explicitne spojili svoju samoorganizáciu s nenásilným priebehom generálneho štrajku.³² Ministerstvo vnútra odhadlo, že v poslednom novembrovom týždni klesla kriminalita o 75 %.³³ Revolúcia sa často charakterizovala ako „revolúcia slušných ľudí“, čím sa poukazovalo na kontrast medzi vedome nenásilnou samoorganizáciou revolučného spoločenstva a násilím režimu.³⁴ Keď bol hustý pražský dav vyzvaný, aby vytvoril koridor pre sanitku, skandoval pritom: „Nejsme jako oni!“³⁵ Jedným z dôvodov, prečo ľudia spolupracovali pri takýchto jednoduchých, no zmysluplných gestách, bolo úsilie zdôrazniť, že sa dokážu sami zorganizovať, a to bez násilia. Vyvrátili tým trvanie režimu na tom, že musí používať násilie na udržanie poriadku.³⁶

Princíp samoorganizácie sa vnímal aj ako protiklad „administratívno-direktívnych“ metód riadenia. Všade sa ozývali hlasy volajúce po obmedzení byrokracie a zbytočnej administratívy. Združení remeselníci v Hrnčiariských Zalužanoch napríklad žiadali „50-percentné snížení administratívy“ a zamestnanci často podporovali takéto požiadavky tvrdením, že musia pracovať dvojnásobne, aby užívali všetkých administratívnych pracovníkov v organizácii.³⁷ Prebujenosť byrokratických aparátov sa navyše často pokladala za príčinu korupcie. OF-VPN Banská Bystrica opakovane odsúdilo praktiky, ktoré v gorbačovskom jazyku nazvalo „administratívno-direktívny způsob řízení společnosti“, dávajúc ich do protikladu s „nenásilným řešením existujících problémů pomocí kultivovaného dialógu“.³⁸ Tejto myšlienke sekundoval napríklad istý lekár z Čadce, ktorý tvrdil, že „budoucnost si... treba zaslúžit. Treba začat' statočnou, oslobodenou pracou, bez zbytočného dirigovania.“³⁹

32 Prohlášení studentů SLŠ Písek ke generální stávce (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 47).

33 Kde máte ty živly, *Studentský list* (Pardubice), č. 5 (1. decembra 1989), s. 1.

34 Pozri napr. OF Gottwaldov: Revoluce slušných lidí, *Naše pravda* (Gottwaldov), 12. decembra 1989, s. 1.

35 Garton Ash, *Rok zázraků*, s. 118 (v anglickom origináli s. 147).

36 Prvé oficiálne správy o udalostiach zo 17. novembra v Prahe trvali na tom, že „jednotky veřejného pořádku“ museli zasahovať, aby demonštranti nenarušili pokoj.

37 My pracovníci VD-Šamotka..., Hrnčiariské Zalužany, 27. novembra 1989 (SNA: Archiv VPN, nespracovaný fond).

38 Ako to je s odmeňovaním umelcov? *op. cit.*; Kosáč, s. 1 – 2.

39 V. Pavlík: Lidskost je vlastní člověku, *Kysuce*, 8. decembra 1989, s. 3. Pridané zdôraznenie.

Inými slovami, protikladom nadmerného riadenia bola samoorganizácia, ktorú charakterizovali spontánnosť a neformálnosť. Občianske fórum a Verejnosť proti násiliu sa koncipovali a boli všeobecne vnímané ako živé príklady spontánnej samoorganizácie a neformálnosti v masovom meradle, ako bola sama revolúcia. Duch doby diktoval, aby ostatné združenia a organizácie podporovali tento princíp aspoň slovné. Socialistický zväz mládeže v Topolčanoch napríklad vyhlásil, že „bojujeme a budeme bojovať v budúcnosti o to, aby program SZM bol neformálny a vychádzal zo samotných požiadaviek našich členov.“⁴⁰ Spontánnosť bola posvätným princípom – uznávaná ako prostriedok, ktorým nová spoločnosť vznikla –, takže odvolávaním sa na ňu bolo možné legitimizovať spoločenské javy.⁴¹ Môžeme si položiť otázku, či všetky udalosti, o ktorých sa v roku 1989 tvrdilo, že sú spontánne, také naozaj boli, no ak aj niektoré spontánne neboli, iba by to hodnotu spontánnosti podčiarklo. Aspoň časť jej hodnoty spočívala v tom, že sa zdala spoľahlivým ukazovateľom skutočných postojov, pocitov a sklonov; predstavovala najúčinnnejší prostriedok zaručujúci presnú reprezentáciu, teda pravdu. Dôraz, ktorý Česi a Slováci kladli na spontánnosť a neformálnosť, sa odrazil aj v ich jazyku – ktorý sa stal osviežujúco jednoduchý a priamy – a dokonca i v obliekaní tým, že protagonisti revolúcie ostentatívne nosili svetre a neformálny odev aj vo formálnych prostrediach.

Ďalším ideálom súvisiacim so samoorganizáciou bola sloboda. Hoci išlo o jednu z najčastejšie vyjadrovaných požiadaviek počas demonštrácií a vo vyhláseniach, v roku 1989 sa dočkala iba slabého komentára (neskôr sa situácia zmenila). Najčastejšie sa o nej hovorilo jedným dychom s odmietaním nadmernej byrokracie a administratívnych formalít, prípadne s oslavovaním spontánnosti a samoorganizácie. Občas sa zdôrazňovala cena slobody ako záruka ďalšieho spoločenského blaha. Na istom košickom plagáte sa napríklad uvádzalo, že „slobodní ľudia sú voči sebe láskavejší, slušnejší a ohľaduplnejší“, a VPN Banská Bystrica citovala exilového českého filozofa

Erazima Koháka, ktorý napísal, že „demokracia nezačína revolúciou či „oslobodením“, začína rastom slobodných ľudí“.⁴² Zoznamy požiadaviek špecifikovali niektoré konkrétne druhy slobody, ktoré ich autori chceli mať zaručené; menovite to boli sloboda tlače, vyznania, prejavu, združovania, zhromažďovania, voľby povolania, pohybu a podnikania (v tomto poradí). Sotva sa však diskutovalo o tom, čo môže sloboda znamenať na existenčnej úrovni. Hoci sa po nej všeobecne túžilo, podľa všetkého sa pokladala za pomerne bezproblémový pojem.

Demokracia

Úplne najčastejšou požiadavkou, ktorú ľudia vyjadrovali v novembri a decembri 1989, boli slobodné voľby. Princípy takisto úzko súvisiace s demokraciou, ako pluralizmus a dialóg, prominentne figurovali v revolučných diskusiách. Demokracia nepochybne patrila medzi najvyššie hodnoty revolúcie.

Prvé vyhlásenia po 17. novembri popri odsúdení násilia a výzvach, aby občania konali, požadovali demokratický dialóg a slobodné voľby. Mnohí občania načerpali prvé naozajstné skúsenosti s demokraciou v týždni pred generálnym štrajkom, keď študenti a pracujúci v celej krajine volili štrajkové výbory. (Niekoľko izolovaných slobodných volieb na pozície na pracoviskách prebehlo už skôr na jeseň 1989, no komunistická strana väčšinou starostlivo riadila voľby až do konca.⁴³) Prvými slobodnými voľbami v Československu od roku 1968 neboli teda parlamentné voľby v júni 1990, ako sa zvyčajne tvrdí, ale voľby štrajkových výborov v novembri 1989. Demokracia týchto volieb bola priama rovnako ako pri druhej veľkej skúsenosti Čechov a Slovákov s demokraciou – pri generálnom štrajku. Hoci jeho počiatočnou motiváciou bol protest proti násiliu, ktorý 17. novembra použil režim, v dňoch predchádzajúcich štrajku študenti a Občianske fórum explicitne uznali, že sa generálny štrajk stáva „neformálnym referendom“

40 Stanovisko Predsedníctva OV SZM Topolčany, *Dnešok* (Topolčany), 12. decembra 1989, s. 1.

41 Príklad tohto rozšíreného javu nájdete in: OF Tesla Radiospoj: Zápis ze seznámovací schůze Místního Občanského fóra, Praha, 6. decembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, nespracovaná hromada č. 1).

42 KS: zbierka z Nežnej revolúcie, zväzok „Plagáty: Rôzne“; *Fórum* (Banská Bystrica), č. 2 (3. decembra 1989), s. 1.

43 Anketa OF a VPN pro čs. podniky a organizace (ÚSD: archív KC OF, škatule 34 – 35).

o budúcnosti krajiny.⁴⁴ Rozhodnutie strany vzdať sa vedúcej úlohy, ku ktorému došlo o dva dni neskôr, predstavovalo iba uznanie toho, čo toto neformálne referendum už jasne vyjadrilo: režim sa už nemôže ani tváriť, že je legitímny. Tieto dve skúsenosti s demokraciou boli formatívne; občania si zvykli na priamu účasť na „vládě věci svých“ – a na dosahovanie výsledkov.

Revoluční občania mali tendenciu chápať demokraciu v priamočiarom, aristotelovskom zmysle. Vnímalo sa to ako radikálny odklon od výkladov dovtedy hlásaných stranickými a štátnymi ideológmi, ktorí samozrejme vždy tvrdili, že komunistické Československo je demokratické. Manévrovali medzi základným významom demokracie a československou realitou promulgovaním leninistickej teórie demokratického centralizmu, navzdory čomu revolučne naladení Česi a Slováci požadovali „demokraciu bez prívlastkov“. Ich chápanie demokracie sa teda skláňalo k istému fundamentalizmu – mohlo by nás zlákať, aby sme ho podľa vzoru François Fureta nazvali „priamou“ či „čistou“ demokraciou.⁴⁵

Základným významom demokracie, ako ho artikulovali revoluční občania, bolo, že ľudia by sa mali zmysluplne zúčastňovať na rozhodovaní procese. Rozhodnutia by sa nemali robiť – ako dovtedy bolo zvykom – „o nás bez nás“. Tak predstavitelia občianskych iniciatív v rokovaní so štátnymi a stranickými funkcionármi, ako aj občania na svojich manifestáciách a vo vyhláseniach zamietli to, čo nazvali „kabinetná politika“, kde sa za zatvorenými dverami rozhodovalo o ľuďoch bez ich účasti.⁴⁶ Toto sťažovanie na spôsob rozhodovania sa nezameriavalo iba proti štátnemu aparátu, ale aj proti vedeniu na pracoviskách, kde riaditelia a administratívni pracovníci bežne rozhodovali a vydávali vyhlásenia v mene zamestnancov (ako si to vyžadovala komunistická ideológia) bez toho, aby ich s nimi vôbec prekonzulto-

vali. Táto skúsenosť priviedla kolektívy, ako napríklad pracovníkov vodárne v Litomyšli, k vyhláseniu: „Nepřejeme si, aby někdo jiný mluvil za nás!“⁴⁷

Z toho nevyplýva, že občania odmietali akúkoľvek myšlienku zastúpenia. Hoci sa domnievali, že na úrovni pracovísk a ďalších menších komunít môže fungovať priama demokracia, uznávali, že za určitou hranicou je potrebné politické zastúpenie. Otázkou bolo, ako zabezpečiť jeho *presnosť*. Ozývali sa síce ojedinelé hlasy hovoriace o jedinej „všeobecnej vôli“, no Česi a Slováci väčšinou pripúšťali, že v spoločnosti existujú rozličné záujmy a názory, a za najspravodlivejší spôsob rozhodovania v podmienkach rôznosti pokladali väčšinové hlasovanie. „Žádáme... vládu, která bude reprezentativní,“ napísali poľnohospodárski zászobovači v Kostelci nad Orlicí, „vyjadřující zájmy většiny z nás.“⁴⁸ Problém spočíval v nájdení spôsobov, ako preniesť rôznorodosť obyvateľstva ako celku na zastupiteľské inštitúcie. Jednu z metód predstavovalo pomerne zastúpenie, nie však v zmysle, v akom ho používajú politológovia zaoberajúci sa parlamentnými demokraciami, kde sa kreslá pridelujú stranám pomerne podľa výsledkov volieb, ale v ambicióznejšom zmysle pomerneho zastúpenia síl v spoločnosti, pričom politické strany sa chápali iba ako podmnožina. „Žiadame slobodnými voľbami,“ vyhlásili revolucionári v Banskej Bystrici, „vytvoriť... parlament..., v ktorom budú mať zastúpenie všetky složky naší společnosti.“⁴⁹ Keď sa občianske združenie v Banskej Bystrici približne o týždeň neskôr vyjadrovalo o národných výboroch, vysvetľilo svoju predstavu zastúpenia konkrétnejšie: „pluralitné zastúpenie jednotlivých politických strán, poslancov bez politickej príslušnosti a občianskych iniciatív.“⁵⁰ Po tom,

47 Zaměstnanci VaK provoz Litomyšl: Prohlášení členů ROH – provoz Litomyšl (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 47).

48 Prohlášení občanského fóra pracujících k. p. ZZN Rychnov nad Kněžnou se sídlem v Kostelci nad Orlicí dne 5. 12. 1989 (ÚSD: archiv KC OF, nespracovaná hromada č. 1).

49 Program Občianskeho fóra hnutia Verejnosc proti násiliu, nesprávne datovaný na 21. novembra 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosc proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 2). Išlo o úpravu Programového vyhlásenia VPN a KV slovenských vysokoškolákov, Bratislava, 25. novembra 1989.

50 KC OI VPN Banská Bystrica: Je nevyhnutné vysloviť nedôveru aj Rade, Plénu a predsedníctvu SKNV? (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosc proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 2).

44 Prohlášení Občanského fóra ze dne 25. 11. – 4.30 hod., Praha, 25. novembra 1989, opätovne vytlačené in Jiří Suk (ed.): *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 2. diel: *Dokumenty* (Brno: Doplněk, 1998), s. 25; Prejav Václava Havla na Letenskej pláni, Praha, 25. novembra 1989, *ibid.*, s. 26. Pozri tiež Michal Horáček, *Jak pukaly ledy* (Praha: Ex libris, 1990), s. 126.

45 François Furet: *Penser la Révolution française* (Paríž: Gallimard, 1978), v českom preklade ako *Promyšlet Francouzskou revoluci* (Brno: Atlantis, 1994).

46 Pozri napr. 19. 12. 1989 – 12⁰⁰ MÍTING... (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosc proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 2).

čo 3. decembra Ladislav Adamec vymenoval novú vládu pozostávajúcu z pätnástich komunistov a iba piatich nekomunistov, argumenty o jej neprijateľnosti sa odvolávali na princíp pomerného zastúpenia. „Neshledávame... žiadny prijateľný dôvod,“ uviedlo OF Žirovnice, „aby ve státě s 15 miliony obyvatel a pouze 1,5 mil členů KSČ byla vláda opět složena z většiny komunistů.“⁵¹ Táto formulácia prezrádza pravú radikálnosť idey, lebo implikuje, že dokonca aj v pluralitných systémoch, ak je väčšina obyvateľstva nestranická, taká by mala byť aj vláda. Navyše malo zloženie zastupiteľských inštitúcií odrážať pomer nielen stránkovo k nestraníkom v celkovom obyvateľstve, ale aj ďalších záujmových skupín. Niekoľko skupín občanov kritizovalo vládu „15:5“ nielen z toho dôvodu, že väčšinu jej členov tvorili komunisti, ale aj preto, lebo zahŕňala iba jednu ženu.⁵² Ďalší tvrdili, že „pluralitní systém“ chápaný v tomto zmysle by konečne zabezpečil „podíl pracujících na řízení státu“.⁵³ V podstate išlo o „stavovský“ model zastúpenia – podobný stredovekým a raným novovekým systémom, ktoré prideliovali kreslá v zastupiteľských zboroch podľa spoločenskej kategórie či typu povolania. Takýto systém sa z času na čas znovu objavil aj v neskorých novovekých európskych dejinách, napríklad v roku 1848, keď Parížania vytvorili svoje „Generálne stavy práce“.⁵⁴ Stojí za zmienku, že pri zostavovaní kandidátok na voľby, ktoré sa konali v júni 1990, sa OF a VPN usilovali postupovať v súlade s touto zásadou zabezpečovaním prítomnosti študentov, robotníkov, etnických menších a žien na zvoliteľných pozíciách.

Kedže občania si uvedomovali, že poslanci do zastupiteľských orgánov môžu počas funkčného obdobia prestať adekvátne reprezentovať obyvateľstvo, občania navrhli tri metódy ľudovej kontroly inštitucionálnej moci. Prvým boli priame televízne prenosy dôležitých diskusií a hlasovaní, druhým referendá o významných problémoch, kedykoľ-

vek o to požiada určitý počet občanov.⁵⁵ Tretím spôsobom kontroly bol postup, ktorý uzákonil ešte komunistický režim, no nikdy nepovolil jeho slobodné uplatňovanie: voliči v určitom obvode mohli kedykoľvek odvolať poslanca, ktorý „sklamal dôveru“. Táto posledná metóda, samozrejme, predpokladala zachovanie formálne väčšinového volebného systému z komunistickej éry, v ktorom sa každý poslanec zodpovedal určitému voličstvu, nie strane.

Prostriedkom na dosiahnutie presného zastúpenia mali byť, pravdaže, „slobodné voľby“. Ľudia o nich často hovorili akoby o všeliaku, očakávajúc, že stačí na vytváranie „východiska ku skutočnej demokracii.“⁵⁶ Občania zdôrazňovali, že slobodné voľby by sa mali konať „na všetkých stupňoch“ a „do všech zastupitelských orgánů“.⁵⁷ Ako vysvetľovali pracovníci bratislavskej rafinérie Slovnaft počas generálneho štrajku, „sme za slobodné voľby – áno. Ale za slobodné voľby od základných článkov (voľby predákov, vedúcich hospodárskych pracovníkov na jednotlivých pracoviskách, riaditeľov a ústredných orgánov).“ Dodali:

Nechceme volebné lístky s 2 menami. Každý, kto má záujem o to, aby bol zvolený do niektorej z funkcií, nech prednesie program, aby sme vedeli, o čo sa bude počas svojho volebného obdobia usilovať, za čo bude bojovať. Nemôžeme predsa voľiť ľudí len podľa toho, na akej škole študovali, z akej rodiny pochádzajú a ako sú politicky angažovaní.⁵⁸

Tato predstava slobodných volieb samozrejme predpokladala, že kandidáti by hovorili pravdu.

55 Pozri napr. Vyzýváme vedení a zaměstnance Čs. rozhlasu... (USD: archív KC OF, škatuľa 97) a Pracovníci odboru hospodaření na své schůzce..., 24. novembra 1989 (USD: archív KC OF, škatuľa 157, zväzok „24.11. prohl. jednotl. i instituci“).

56 Kosáč, s. 2.

57 Stanovisko č. 2 pracovníkov Archeologického ústavu SAV v Nitre, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond); Usnesení občanského fóra pracovníků Mototechna s. p. závod 23 Mladá Boleslav, 7. decembra 1989 (USD: archív KC OF, nespracovaná hromada č. 1).

58 Prejav prednesený počas generálneho štrajku v Slovnafte, Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

51 OF Žirovnice: Provolání, 4. decembra 1989 (USD: archív KC OF, nespracovaná hromada č. 1).

52 Pozri napr. Prohlášení Občanského fóra a stávkového výboru při Středisku bytových služeb a zámečnictví Oblastního podniku služeb v Lounech, 4. decembra 1989 (USD: archív KC OF, nespracovaná hromada č. 4), s. 1.

53 Stávkující studenti VŠ: Vážení spoluobčané!!! O co nám nyní jde!!! 27. novembra 1989 (ZM: č. 1991-00109). Podobné verzie sa zachovali v OL.

54 William Sewell: *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).

Požiadavka, aby nielen rozličné úrovne verejnej správy, ale aj pracoviská boli demokratické, sa vyskytovala prakticky všade. Znamenalo to predovšetkým, že by sa mali demokratizovať odbory – že by pracovníci mali môcť slobodne voliť odborových zástupcov a funkcionárov, nie iba potvrdiť tých schválených tou istou stranou, ktorá dozerala na kadrovú politiku vo vedení podnikov. Predpokladalo sa, že odborové orgány by mali hájiť záujmy celej pracovnej sily podniku.⁵⁹ Čo bolo radikálnejšie, pracujúci chceli voliť aj vedúcich a riaditeľov. Tí, čo mali „prirodzenú autoritu“ – podľa úsudku pracujúcich –, mali obsadiť posty na všetkých úrovniach riadenia.⁶⁰

Ľudové chápanie demokracie sa neobmedzovalo na voľby, referendá a možnosť odvolať zástupcov, ktorí nesplnili očakávania. Figuroval v ňom ústredne aj princíp dialógu ako prostriedku, ktorým by občania v rozhovore jeden s druhým a so zvolenými zástupcami a funkcionármi mali dospieť k rozhodnutiam a formovať politiku. Tento dialóg sa nemal odohrávať iba medzi verejnými činiteľmi a zástupcami verejnosti; mal byť taký, aby sa na ňom mohol zúčastňovať každý občan. Ako vyhlásili študenti vo svojom ustanovujúcom vyhlásení, „žiadame... zahájenie účinného dialógu se všetmi složkami společnosti bez výjimek“.⁶¹ V televíznej debate 24. novembra Milan Kňažko vysvetlil úplný význam tejto požiadavky: „Treba... vytvoriť jeden obrovský okrúhly stôl, za ktorý sa zmestí 15 miliónov ľudí. A my musíme počítať absolútne s každým názorom, aby sa každý slobodne vyjadril bez strachu, aby vyjadril svoju vlastnú podstatu a predstavu našej spoločnosti.“⁶² V teréne sa miestni aktivisti úprimne usilovali naplniť túto predstavu. Napríklad na decembrovom stretnutí 611 občanov v sliezskom mestečku Bílovec „slovo bolo dáno každému, kdo chtěl vyslovit své názory nebo

tlumočit postoje existujících politických stran či iniciativ“.⁶³ Či už to bola celá pravda, alebo nie, očividne panovala viera, že by to tak malo byť. Okrem toho sa pokladalo za demokratické čítať všetko; študenti sa odvolávali na tento princíp ako na dôvod na polemiku aj s provokačnými letákmi, a predstavitelia občianskych iniciatív na okresnej a miestnej úrovni sa snažili reagovať na každý list, čo dostali.⁶⁴ Ako zdôraznili pracujúci vo Valašskom Meziříčí, „dialog... je možné vést teprve po zveřejnění názorů všech aktivních sil v zemi“.⁶⁵ Dvere k dialógu by mali zostať zatvorené iba pre „tých, ktorí by do neho chceli vnášať násilie“ – výnimka, ktorá by samozrejme časom vyvolala mučivú diskusiu.⁶⁶

Ako zdôrazňovali študenti, nestačí, že na dialógu sa budú môcť zúčastniť všetci, ale musí aj ovplyvňovať verejné rozhodovanie. Tento princíp bol pre revolučných občanov Československa taký posvätný, že odkaz naň postačil delegitimizovať štátnych činiteľov; tí boli kritizovaní a ich odstúpenie sa požadovalo práve kvôli ich neochote viesť seriózny dialóg so širokou verejnosťou.⁶⁷ Také zdôvodnenie tak trochu pripomína retroaktívny rozsudok a jasne ilustruje nové zásady, podľa ktorých mal fungovať verejný život, ako aj zásadný charakter posunu. „Demokracie potřebuje vůdce, ne pány,“ vyhlásili ľudia, a ako napísala istá obyvateľka Banskej Bystrice Gustávovi Husákovi, títo vodcovia by sa mali obracať „na všetok ľud so svojím názorom, požiadavkou či nariadením“.⁶⁸

Revoluční aktivisti venovali značnú pozornosť spôsobu vedenia dialógu. Medzi najviac kolujúce dokumenty v novembri a decembri patrilo „Osem pravidiel dialógu“, ktoré zostavil okruh stredočeských intelektuálov volajúcich sa Občanská beseda v lete 1989. Predstavovali

59 Študenti FF UK: Využití odborů, Praha, 25. novembra 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 3); rovnaké alebo podobné verzie možno nájsť aj v CB, DÚ, KO, KS, LN, MI, MU, OL, OV, PR, PV a SV.

60 Politický program koordinačného výboru slovenských vysokých škôl, Bratislava, 24. novembra 1989 (ZM: č. 1991-00109); podobné alebo totožné verzie sa zachovali aj v BB a OL.

61 Prohlášení studentů pražských VŠ, 18. novembra 1989, in Milan Otáhal a Zdeněk Sládek (eds.): *Deset pražských dnů (17. – 27. listopad 1989): Dokumentace* (Praha: Academia, 1990), s. 32. Pridané zdôraznenie.

62 *Štúdio Televízných novín*, 24. novembra 1989.

63 Prohlášení ze shromáždění Občanského fóra města Bílovce konaného dne 7. 12. 1989 (ÚSD: archiv KC OF, nespracovaná hromada č. 1).

64 Pozor na provokace! *Přetlak*, č. 5 (1. decembra 1989), s. 6.

65 My, níže podepsaní pracovníci státního podniku Urxovy závody..., Valašské Meziříčí, 23. novembra 1989 (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 93).

66 Koordinačný výbor slov. vys. škôl: Naše stanovisko, Bratislava, 25. novembra 1989 (ZM: č. 1991-00109).

67 Pozri napr. Úklid, Praha (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 157).

68 Demokracie potřebuje vůdce ne pány!!! (BB: Zbierka plagátov získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990); Pán Husák, obraciam sa na Vás otvoreným listom, 1. december 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1).

si presne ten istý druh dialógu, ktorý sa počas revolúcie tak výrazne dostal do popredia: vyzvali totiž občanov, aby sa vo svojich lokalitách stretávali a diskutovali o otázkach spoločného záujmu, spisovali závery, na ktorých sa zhodla väčšina, a predkladali ich úradom kompetentným uviesť ich do praxe. Jediný rozdiel medzi programom Občianskej besedy a revolučnou kultúrou dialógu, ktorá skutočne nastala, spočíval v tom, že Občianska beseda neočakávala, že by nejakí vedúci predstavitelia ozaj dbali na požiadavky ľudu, zatiaľ čo revoluční občania to od nich bez výnimky očakávali. V každom prípade Osem pravidiel sa stalo súčasťou základného morálneho kódexu revolúcie podobne ako „Desatoro“ spomínané v predchádzajúcej kapitole.⁶⁹

1. Tvůj oponent není nepřitelem, ale partnerem při hledání pravdy. Cílem naší diskuse je pravda, nikoliv intelektuální soutěž. Účast v dialogu předpokládá trojí úctu: k pravdě, k druhému, k sobě.

2. Snaž se porozumět druhému. Nepochopíš-li správně názor oponenta, nemůžeš jeho tvrzení ani vyvracet, ani uznávat. Formuluj sám námítky partnera, aby bylo jasné, jak jim rozumíš.

3. Tvrzení bez věcných důkazů nevydávej za argument. V takovém případě jde pouze o tvé mínění a partner mu nemusí přiznat váhu argument.

4. Neutíkej od tématu. Nevyhýbej se nepříjemným otázkám nebo argumentům tím, že svedeš diskusi jinam.

5. Nesnaž se mít za každou cenu poslední slovo. Množství slov nenahradí chybějící argument. Umlčení partnera neznamena vyvrátení jeho argumentů ani popření jeho myšlenek.

6. Nesnižuj osobní důstojnost partnera. Kdo napadá osobu protivníka, a ne jeho myšlenku, ztrácí právo účastnit se dialogu.

7. Nezapomínej, že dialog vyžaduje kázeň. Nakonec rozumem, nikoliv emocemi formulujeme svá tvrzení a úsudky. Kdo není schopen své city a vášně ovládnout a kdo není schopen srozumitelně a klidně vyjádřit svůj názor, nemůže vést smysluplný rozhovor s druhými.

8. Nezaměňuj monolog s dialogem. Všichni mají stejné právo se vyjádřit. Nezabíhej k podružnostem. Ohleduplnost vůči ostatním se projevuje i tím, že dokážeš šetřit časem.

69 Keďže sa tento dokument šíril do všetkých kútov republiky, objavoval sa v mnohých verziách. Tu sa reprodukuje originál vydaný v *EM* '89, č. 0, s. 9.

Existujú početné dôkazy o tom, že tieto pravidlá sa brali vážne. Po manifestácii na Letnej 25. novembra, ktorá odštartovala rozsiahlu kritiku, že predstavitelia OF sa nesprávajú dostatočne demokraticky, viacerí občania pokarhali pražský koordinačný výbor za to, že nedodrížiava Osem pravidiel dialógu.⁷⁰ Hoci sa Osem pravidiel stalo najširšie prijímanou smernicou na praktické vedenie dialógu v oboch republikách, neboli jediné. Bratislavskí študenti ekonómie napríklad vydali podobný zoznam preložený zo švédskej príručky o demokracii.⁷¹ Hoci sa nerozšíril zďaleka tak ako Osem pravidiel, svedčí o ľuďmi pocítenej potrebe nejakých objektívnych smerníc na vykonanie niečoho, čo sa do značnej miery vnímalo ako nová spoločenská prax. Občania verili, že dodržiavaním týchto pravidiel môžu „budovať spoločnosť, v ktorej každý občan bude môcť mať svoj vlastný názor, bude ho môcť verejne vyjadriť a nebude zaň nijakým spôsobom postihnutý, ak nie je v súlade s oficiálnou politikou.“⁷²

Hoci niektorí občania možno obmedzovali svoje požiadavky na demokratizáciu verejných záležitostí, mnohí si zrejme predstavovali hlbšiu premenu. Červený kríž v Dolnom Kubíne sa tešil na „hlbokú demokratizáciu celej spoločnosti“.⁷³ Fórum žien v Považskej Bystrici uviedlo konkrétny príklad toho, čo by takáto „hlboká demokratizácia“ mohla znamenať, keď požadovalo „vo výchovnom procese... rovnaké zastúpenie mužov a žien, aby výchova detí a mládeže bola vykonávaná v demokratickom duchu“.⁷⁴ Dodnes zostáva „demokracia“ princípom, podľa ktorého sa hodnotí nielen politika, ale aj celá škála spoločenských javov.

Heslo „Všetchna moc lidu“ sa, samozrejme, neozývalo po prvý raz počas Nežnej revolúcie.⁷⁵ Pri písaní o Francúzskej revolúcii François Furet rozlišuje medzi tým, čo nazýva „zastupiteľská“ a čo „čistá“ demokracia. Zastupiteľská demokracia podľa neho spočíva v poverení

70 Listy od M. L. z Plzne and A. F. z Hradca Králové adresované KC OF Praha, 27. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 97).

71 *Ekonóm* (Bratislava), roč. 19, zvlášťne vydanie (december 1989), s. 4.

72 Pracovníci Stavebného podniku Dolný Kubín, citované in: Za oprávnené požiadavky, *Orava* (Dolný Kubín), 29. novembra 1989, s. 1.

73 Stanovisko OV ČSČK, *Orava*, 6. decembra 1989, s. 2.

74 Programové vyhlásenie fóra žien podporujúcich koordinačný výbor Verejnosť proti násiliu (PX: fond G1, škatuľa 1, zväzok „KDS 1989“).

75 My podepsaní občane..., *Řičice*, 26. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 152).

pravidelne volených zástupcov rozhodovacou právomocou, pričom občania medzi voľbami disponujú prísne obmedzenými možnosťami ich kontroly. Naopak, v čistej demokracii zástupcovia (ak vôbec nejakí existujú) ustavične podliehajú vôli ľudu, ktorá sa podľa Fureta chápe ako jednotná.⁷⁶ V revolučnom Československu nikto neobhajoval demokraciu bez zástupcov, ale vyskytovalo sa značné množstvo debát a napokon ostrá nezhoda o tom, ako zabezpečiť presnosť zastúpenia. Nemálo ľudí vyjadrilo názory, ktoré by sa dali označiť za názory čistej demokracie. „Nech si našu dôveru vybojujú v slobodných voľbách len tí najschopnejší,“ napísali vojaci základnej služby v Banskej Bystrici, „a za tými pôjdeme všetci.“⁷⁷ Niektorí občania zrejme uznávali pluralitné voľby iba v prípade, že výsledok bude vopred ohraničený, ako podľa hesla skupiny nitrianskych úradníkov: „Slobodné voľby za socializmus s ľudskou tvárou!“⁷⁸ Niekedy sa odmietala aj tolerancia k menšinám, ako keď istý účastník na schôdzi ONV v Michalovciach vykrikoval: „Musíme v prvom rade dbať na demokraciu, predsedom NV nemôžeme nariadiť, aby brali občanov cigánskeho pôvodu medzi seba, ak sú ľudia proti tomu.“⁷⁹ Napriek tomu, aj keď väčšina československých občanov chcela medzi voľbami vykonávať oveľa väčšiu kontrolu svojich zástupcov, než akú by dovolil Furet, z väčšej časti tiež prijímali zdvojené princípy väčšinového hlasovania a ochrany nesúhlasiacich menšín. Inými slovami, medzi dvoma Furetovými demokratickými krajinami hľadali revoluční Česi a Slováci tretiu cestu.

Férovosť

Ďalšou ústrednou hodnotou revolúcie bola *férovosť*. Na plagátoch, v prejavoch a letákoch občania Československa často požadovali so-

ciálne vyrovnanie, ale skôr než túžbu po rovnosti tieto vyjadrenia odrážali túžbu po férovosti. Nerovnosť ako taká sa nevnímala ako zlá, nerovnosť dosiahnutá nespravodlivým alebo neférovým spôsobom však áno.

Občania vyjadrovali rozhorčenie nad takými výhodami štátnych a straníckych funkcionárov, ako boli osobitné nemocnice a rekreačné zariadenia, do ktorých obyčajní ľudia nemali prístup. „Kde jste vzali na své paláce?“ pýtali sa.⁸⁰ Všade sa nomenklatúra prirovnávala k šľachte, ako keď sa novinári v Karlových Varoch spýtali, či majú existovať „lázně pro aristokracii“?⁸¹ V kontexte všadeprítomnej marxistickej rétoriky o rovnosti bola hospodárska a sociálna osobitosť vyšších funkcionárov označená za pokrytectvo. Keď komunisti poukázali na príjmy niektorých umelcov podporujúcich vec revolúcie v snahe zdiskreditovať ich, stratégia sa obrátila proti nim.

Nech vám, ale funkcionári zdôvodnia, prečo majú robotníci a technici v závodoch také príjmy, že ledva stačia z nich vyžiť. Skúste porovnať plat a odmeny napríklad šičky v OZ alebo ZDA, ktorá sa hrbí 8 hodín za pásom, s príjmom a odmenami funkcionárov, námestníkov a riaditeľov... Tento proces... je namierený proti funkcionárskym príživníkom, bezpráviu, svojvůli ľudí, ktorí beztrešne ohrozovali existenciu svojich podriadených.⁸²

Toto vnímanie pokryteckej, a teda neférovej nerovnosti ovplyvnilo všadeprítomné (a často humorné) predstavy o sociálnom vyrovnaní. „Dajte paláce deťom,“ volali ľudia.⁸³ „Chceme, aby [sa] zo všetkých nemocníc stali Štátne sanatóriá pre všetkých.“⁸⁴ Predvídalo sa, že z popredných funkcionárov sa čoskoro stanú stavbári a vodiči električiek. Všade bolo vidieť obrazy s motívom funkcionárov poslaných k lopate alebo meniacich si miesta v kotolniciach s titulovanými intelektuálmi.⁸⁵

⁷⁶ Furet, *op. cit.*

⁷⁷ Vojaci ASVS Dukla Banská Bystrica: Prehlásenie, pred 27. novembrom 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 3).

⁷⁸ „Prehlásenie. My pracovníci operatívneho plánu...“, Nitra, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

⁷⁹ Zápisnica zo 16. schôdzy Rady Okresného národného výboru v Michalovciach, konanej dňa 1. decembra 1989 o 8.00 hodine v zasadacej sieni rady ONV (MI: fond ONV), s. 6.

⁸⁰ Grafiti na „Vnitrostranická informace“ (LN: fond 569, škatuľa 2), s. 2.

⁸¹ Lázně pro aristokracii? *Stráž míru* (Karlový Vary), 27. decembra 1989, s. 2.

⁸² OI VPN Topoľčianskeho okresu: Členovia občianskych iniciatív VPN! *Dnešok*, 12. december 1989, p. 1.

⁸³ „Dajte palác deťom“, *Prešovské noviny*, 14. decembra 1989, s. 1.

⁸⁴ Milan Ferencei: Vážení přátelia! (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

⁸⁵ Pozri napr. HM: škatuľa „Plagáty: 1989 a ďalej s číslo“, plagát č. 33628.

„Nech žije ÚV!“ vtipkovalo sa na plagátoch. „Ale s robotníckymi dôchodkami!“⁸⁶

Občania starostlivo zdôraznili, že nerovnosť ako taká nie je zlá, ale že problém spočíva v nerovnosti dosiahnutej nespravodlivým či neférovým spôsobom. „Herci *zarábajú* peniaze pretože hrajú,“ napísal tvorca istého bratislavského plagátu v reakcii na provokačne letáky „Platy hercov“, „ale začo *dostávali* (nezarábali) peniaze naši stranícki a štátni funkcionári? Zarobené peniaze nie sú hanba i keď je veľa, ale nám funkcionármi ukradnuté peniaze sú hanbou; nepália ich?“⁸⁷

Druh neférovosti, proti ktorému občania protestovali obzvlášť, bola korupcia, všeobecne považovaná za systémovú. Ľudia sa sťažovali na úplatkárstvo a rodinkárstvo a tvrdili, že robotníci musia pracovať v nedôstojných podmienkach, pretože skorumpovaní úradníci spreneverili peniaze, za ktoré sa mali nakúpiť nové stroje.⁸⁸ Riešenie problému videli v pozdvihnutí zákona, vyžadovaní odbornej kvalifikácie pri obsadzovaní vedúcich miest a zverejňovaní priestupkov. Zákony na obranu pracujúcich a občanov pred zneužívaním zo strany vedenia, samozrejme, existovali. Problém spočíval v ich uplatňovaní a nedostatočnej informovanosti verejnosti o nich. Študenti práva preto spísali a šírili rad letákov, v ktorých informovali občanov o ich právach a radili im, ako zákonne postupovať v prípade zneužívania.⁸⁹ Poskytovali

86 HM: škatuľa „Malé plagáty r. 1989 + voľby – 1. demokratické“, plagát č. 33613.

87 HM: škatuľa „Plagáty: 1989 a ďalej s číslom“, plagát č. 33622.

88 Stávkujúci študenti VŠ: Vážení spoluobčané!!! O co nám nyní jde!!! *op. cit.*

89 Študenti práva Karlovej univerzity zverejnili množstvo verzií letákov vrátane týchto: „Hogyan válható le egy vállalat igazgatója“ (súkromná zbierka Istvána Jobbagyho), „Jak odvolat poslance“ (BB), „Jak odvolat poslance nejvyšších zastupitelských sborů“ (CB), „Jak odvolat poslance z nejvyšších zastupitelských sborů“ (PX), „Jak odvolat ředitele podniku“ (KS), „Jak odvolat ředitele podniku“ (BB, DÚ, KS, MI, MU, OL, PR, PV, PX a SV), „Jak odvolat vedoucího vnitřní organizační jednotky“ (TA), „Jak pracuje Váš poslanec?“ (CB), „K možnosti odvolání poslanců nejvyšších zastupitelských sborů“ (KS a ÚSD), „Lidové milice“ (OV), „Lidové milice a právo,“ (OL, PV a ZL), „Možnost odvolání“ (PV), „Možnost odvolání poslance“ (KS), „Možnost odvolání poslanců zastupitelských odborů“ (MU), „Možnost odvolání poslanců zastupitelských orgánů“ (OL), „Možnost odvolání poslanců zastupitelských sborů“ (MU), „Možnost odvolání ředitele podniku“ (PX), „Možnost pracovně právního postihu v přírodě...“ (OL), „Možnost pracovně-právních postihů v případě...“ (OL), „Možnost pracovněprávních postihů v případě neospravedlnené zameškané části smeny...“ (BB),

tiež bezplatné právne poradenstvo, a v tom sa k nim pridali aj mnohé miestne OF a skupiny VPN.⁹⁰ Túto renesanciu právneho povedomia doplnili požiadavky verejnosti, aby dodržiavanie zákonov vynucovali nezávislé súdy. V úsilí obmedziť možnosti na korupciu trvali ľudia na tom, aby sa riadiace posty obsadzovali v demokratických voľbách alebo konkurzoch, ktorých komisie sa mali skladať z odborníkov, nie iba z administratívnych pracovníkov. Ako poslednú metódu boja proti korupcii navrhovali občania zverejňovanie priestupkov; domnievali sa totiž, že verejná mienka uvalí na previnilcov sankcie. V Košiciach napríklad zverejnili zoznam funkcionárov, ktorí získali majetok, ktorý po sebe zanechali emigranti, a čiastku, ktorú zaň zaplatili.⁹¹ Vďaka týmto opatreniam nadšení revolucionári verili, že môžu čoskoro osláviť „koniec korupcie, úplatkárstva a rodinkárstva“.

Socializmus

S princípom férovosti súvisel ďalší ľudový ideál: socializmus. Čitateľa, ktorý pozná iba vedeckú literatúru o roku 1989, istotne prekvapí, že v českých a slovenských archívoch z novembra a decembra možno

„Možnosti odvolání poslanců nejvyšších zastupitelských sborů“ (BB, KS, MI, MU, OP, PR a PV), „Možnosti odvolania poslancov najvyšších zastupitelských zborov“ (BB a ZM), „Poslanci a voliči“ (KS, OL, OV a PV), „Pracovně právní důsledky přerušení práce“ (PR), „Pracovně právní důsledky případného přerušení práce“ (BB, BN, DÚ, OL, PR a PV), „Pracovně právní postihy z pondělní stávky“ (UH), „Pracovno právní důsledky případného prerušení práce“ (BB), „Práva a povinnosti člena ROH – ze stanov ROH“ (TA), „Práva členské schůze JZD“ (TA), „Právní otázky“ (ÚSD), „Právní postavení Lidových milic“ (BV a TA), „Právní rozbor ústavní svobody shromáždovací a svobody pouličních průvodu a manifestací a zákonitosti postupů státních orgánů při její realizaci“ (ÚSD), „Využit každé příležitosti!!!“ (BB a ÚSD), „Využit obrody“ (LN), „Využit odbory“ (BB, CB, DÚ, KO, KS, LN, MI, MU, OL, OV, PR, PV a SV), „Zadržení“ (OL). Tieto a ďalšie letáky sa objavili v antológiách ako „Občané, máte svá práva!!!“ (ÚSD), „Občané, seznamte se se svými občanskými právy!“ (BB, KO, KS, MU, OL a OV), „Právna poradňa“ (KS) a „Pravní poradna“ (BB, KS, MU a OL).

90 Študenti pražských VŠ: Dělníci, obraťte se na poradenské středisko..., pred 27. novembrom 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 3).

91 PhDr. Pavol Kačmar, CSc. (KS: zbierka z Nežnej revolúcie, zväzok „Rôzne“).

nájsť všadeprítomné hodnotenia socializmu, ktoré v drvivjej väčšine vyznievajú kladne a volajú po jeho zachovaní a obrode, nie zrušení. „Nechceme socializmus odstrániť, ale chceme odstrániť všetko, čo socializmu bráni,“ napísali bratislavskí železničiar. ⁹² Plagát OF v Lounoch vyžýval „za veselejší socializmus“. ⁹³ Mnohí ľudia, samozrejme, volali po socializme s ľudskou tvárou.

Vedci, ktorí postrehli túto prosocialistickú rétoriku, ju zvyčajne bagatelizujú ako strategickú, nie úprimnú. Pri dôkladnejšom skúmaní sa však zdá nepochybné, že väčšina ľudových vyjadrení oddanosti socializmu bola úprimná. Po prvé, podporu socializmu vyjadrili aj najradikálnejší aktéri revolúcie. Banskobystrickí študenti uisťovali robotníkov, že netúžia po návrate k pracovným podmienkam z prvej republiky. ⁹⁴ Olomouckí študenti sa explicitne „distancovali“ od „všech protisocialistických... stanovisek“, hádzuc ich do jedného vreca s násilnými. ⁹⁵ Keďže študenti už značne riskovali otvoreným rozprávaním o ďalších požiadavkách, zdá sa čudné, že by sa pri tejto otázke uchýlili k ľsti. Ak sa argumentuje, že študenti si pri diskutovaní o socializme so širokou verejnosťou museli počínať obozretne, tak sa vlastne uznáva ľudová oddanosť socializmu. Ďalším dôkazom je skutočnosť, že druh demokracie, aký si ľudia predstavovali – v ktorej by vedúci pracovísk boli volení pracujúcimi, nie menovaní majiteľmi – pripadal do úvahy iba v socialistickej zriadení. Išlo vlastne o presne ten istý systém, ktorý v roku 1968 zaviedli reformní plánovači a rozšírili pracujúci. Ako vyhlásili bratislavskí študenti, „historickým predpokladom riešenia je pozitívne nadviazať na proces prestavby, ktorý naša spoločnosť nastúpila v 60-tych rokoch“. ⁹⁶

Najpresvedčivejším dôkazom o náklonnosti obyvateľstva k socializmu sa však stala práca argumentácia, že pravý socializmus je v súlade s revolučnými ideálmi, zatiaľ čo takzvaný socializmus, v ktorom Česi

92 Členovia ZO SZM pri Československých štátnych dráhach, Bratislavská oblasť, Traťová strojová stanica..., Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond), s. 2.

93 LN, fond 569, škatuľa 1, zväzok 23.

94 Robotníci, naši otcovia a starí otcovia... (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1).

95 Prohlášení nezávislého svazu studentů UP Olomouc, 23. novembra 1989 (OL: Sbírka soudobé dokumentace, sign. 148-22: Studentský stávkový výbor Olomouc, 1989 – 1990B).

96 Politický program koordinačného výboru slovenských vysokých škôl, *op. cit.*

a Slováci doteraz žili, deformovali funkcionári. Občania v Lounoch vyhlásili, že socializmus sa rovná „demokracie + nenásilí + každý podľa schopností, každému podľa zásluh (ale doopravdy)“. ⁹⁷ Pastor Cirkvi československej husitskej v Táboch argumentoval, že demokracia je totožná so socializmom. ⁹⁸ Pracovníci bratislavských lodeníc kritizovali komunistickú stranu za to, že deformuje socializmus. ⁹⁹ „Oni sú protisocialistickí,“ napísala istá zamestnankyňa na ústredie západoslovenského potravinárskeho distribútora s poukazom na to, čo nazývala „červenou šlachťou“. ¹⁰⁰ Vladimír Ondruš, jeden z hovorcov VPN, v televíznej debate 24. novembra povedal, že „dnes v našej spoločnosti nejde o spory za socializmus alebo proti socializmu; ide o spory o podobu socializmu... Predsa socializmus nie je dedičstvom funkcionárov, ktorí si chcú zachovať svoje privilégiá pre seba i pre svoje deti. Socializmus je dedičstvom občanov tejto krajiny.“ ¹⁰¹ Akoby sa stúpenci nejakého náboženstva obrátili proti duchovenstvu za to, že zradilo články viery.

Dôvod, prečo tento jav správne nepochopilo toľko komentátorov, možno spočíva v tom, že socializmus bol jediným ideálom roka 1989, ktorý sa netešil prakticky univerzálnej podpore – a miera podpory sa líšila geograficky. Väčšiu podporu radikálnemu odchodu zo socializmu a prijatiu trhových ekonomík západného štýlu vyslovili ľudia v hlavných mestách a ich okolí, aj na južnom Slovensku, než inde v Československu. V januári bratislavský študentský bulletin *Zmena* rýchlo prijal postoj podporujúci voľný trh a vedenie Združenia štrajkových výborov (spočiatku sídliace v pražskom Prognostickom ústave) zastávalo názor, že produktívnu ekonomiku zabezpečí iba trhové hospodárstvo. ¹⁰² V Komárne, kde žilo najmä maďarské obyvateľstvo zladené

97 Prohlášení Občanského fóra a stávkového výboru při Středisku bytových služeb a zámečnictví Oblastního podniku služeb v Lounech, *op. cit.*, s. 2.

98 Václav Urban: Socialismus v ekonomické a mravní oblasti, *Palcát* (Tábor), 13. decembra 1989, s. 3.

99 My, pracovníci ČSPD závod Přístav..., Bratislava, 24. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

100 Ludmila Pašková: Pýtam sa Vás, ktorí ste bez názoru..., Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond), s. 1.

101 *Štúdio Televíznych novín*, 24. novembra 1989.

102 Strana mladých – Národní liberáli, *Zmena*, č. 17 (január 1990), s. 3; Jaké jsou programové zásady odborové politiky, *Zpravodaj stávkových výborů*, č. 3 (16. januára 1990), s. 3.

s vývojom južne od hranice, sa redaktori novín VPN/FMK vyjadrovali pochvalne o „vyspelých krajinách s tržnou ekonomikou“ a nepriaznivo o „tzv. socialistických krajinách“.¹⁰³ Hoci presné definovanie názorového štiepenia čaká na ďalšie bádanie, zdá sa, že bolo hlavne geografické; vek a povolanie neboli zrejme významné faktory. (Sociológovia, ktorí sa o tento problém zaujímajú, by profitovali z myslenia o sociálnych štiepeniach v zmysle komunikačných sietí, nie socioekonomických tried.) Keď Václav Havel starostlivo konštatoval, že slovo *socializmus* „v českém jazykovém kontextu“ stratilo všetok zmysel a namiesto neho vyjadril podporu „sociální spravedlnosti“, usiloval sa zmeniť zmýšľanie svojich krajanov. Západní komentátori sústredení v hlavnom meste sa však domnievali, že takéto vyhlásenia reprezentujú názor verejnosti.¹⁰⁴ Podistým by boli urobili lepšie, keby si boli prečítali výsledky prieskumu verejnej mienky uskutočneného tesne pred Havlovým vyjadrením. Ukázali totiž, že na otázku o budúcom vývoji v spoločenskej oblasti 45 % z opýtaných občanov Československa odpovedalo, že krajina by mala pokračovať „socialistickou cestou“, a 47 % podporilo niečo „medzi“ socializmom a kapitalizmom.¹⁰⁵

Môžeme si, samozrejme, položiť otázku, čo mali Česi a Slováci na mysli, keď v roku 1989 vyjadrovali podporu socializmu. Práve to urobil hovorca VPN (a sociológ) Fedor Gál 24. novembra, keď v televíznej debate uviedol, že podľa istej sociologickej štúdie bežní ľudia nevedia, čo je to socializmus. Táto intervencia však dávala besede nebezpečný smer a Milan Kňažko (herec, citlivejší na publikum) ho rýchlo zmenil.¹⁰⁶ Vždy keď vedúci predstavitelia OF a VPN v Prahe a Bratislave čo i len implicitne naznačili možnosť odhodenia socializmu, ľudia vyjadrovali výhrady.¹⁰⁷ Všimli si to komunisti a chopili sa otázky socia-

lizmu v snahe izolovať občianske združenia. Bol to šikovný ťah, lebo dominantné frakcie v koordinačných centrách OF a VPN boli ochotné rozlúčiť sa s niečím zvaným socializmus takým spôsobom, ako široká verejnosť nebola.

Na začiatku, keď revoluční protagonisti dávali do protikladu svoje nádeje do budúcnosti s „obdobím temna“ v nedávnej minulosti, nikto nekonštatoval, že toto obdobie siaha pred rok 1968. Kritizovať posledných dvadsať rokov znamenalo odsúdiť politiku „normalizácie“ a oplakávať možnosti na reformovaný socializmus, ktoré boli v roku 1968 potlačené; tiež to implikovalo, že rok 1968 môže slúžiť ako východisko na nové úsilie. Kritizovať posledných štyridsať rokov však znamenalo odsúdiť komunistický projekt ako celok a mohlo (hoci nevyhnutne nemuselo) znamenať odmietnutie socializmu ako takého. Dokonca aj Havel sa pri prvých prejavoch na Václavskom námestí zmieňoval iba o dvadsiatich rokoch úpadku. Dňa 22. novembra hovoril o „dvaceti letech bezčasí“ a vo vyhlásení Občianskeho fóra z 27. novembra sa spomínalo „dvacet let mlčení“.¹⁰⁸ K prechodu na „štyridsať rokov“ došlo 28. novembra, teda deň po generálnom štrajku.¹⁰⁹ Vzhľadom na načasovanie tohto rečníckeho posunu môžeme tušiť, že istú rolu zohrala stratégia. Ďalší bod obratu možno vidieť v diskusii, ktorá prebehla 6. decembra v pražskom koordinačnom centre Občianskeho fóra, keď sa elity tohto združenia zhovárali o tom, či na funkciu prezidenta podporia Dubčeka alebo Havla. Podporiť Dubčeka by znamenalo stotožniť sa s rozprávaním o „dvadsiatich rokoch úpadku“ a zároveň podporiť nový pokus o „socializmus s ľudskou tvárou“. Zastať sa Havla by však značilo, že „nebude fáze reformního komunismu, jakkoli osvíceného, a přestavby, ale bude to už jiná, kategoricky jiná fáze.“¹¹⁰ Dubčekov zástanca Zdeněk

103 Ivan Scholtz: „Kultúrna politika“ KSČ, *Reflex*, 5. januára 1990, s. 3. Pozri aj: A Magyar Diákszövetség nyilatkozata, *Szabad Kapacitás*, č. 1 (10. januára 1990), s. 6.

104 Garton Ash, *Rok zázraků*, s. 77 (v anglickom origináli s. 96).

105 Bernard Wheaton a Zdeněk Kavan: *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988-1991* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1992), s. 220.

106 *Štúdio Televíznych novín*, 24. novembra 1989.

107 Pozri nápr.: Prehlásenie pracovníkov DÚM Záh. Bystrica, Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond) a Vážení spoluobčania! Medzi nami nie je v súčasnej dobe asi nikto... (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1).

108 Prejav na Václavskom námestí, 22. novembra, in Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 17; Občanské fórum k pražským manifestacím, 27. novembra 1989, ibid., s. 32. Vyhlásenie OF sa dočkalo opätovného vytlačenia in Otáhal a Sládek, s. 537; podobné či totožné verzie možno nájsť v BB, DÚ, HIA a PV.

109 Vnitřní organizace Občanského fóra, Praha, 28. novembra 1989, in Otáhal a Sládek, s. 553, a ako Co jsme in Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 35. Totožné či podobné verzie možno nájsť v BB, BE, CK, DÚ, HIA, KS, OL, OV, PR a PV; slovenský preklad je k dispozícii v KS a ZM.

110 Michal Kocáb, citovaný in Jiří Suk: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha: Prostor, 2003), s. 199.

Jičínský sa odvolal na prieskum verejnej mienky uskutočnený ten istý deň v Prahe a poukázal na to, že hoci väčšina prítomných v miestnosti podporuje Havla a výklad minulosti, ktorý s ním súvisí, nemožno to povedať o väčšine obyvateľstva, ktorá podľa prieskumu je jednoznačne naklonená Dubčekovi. Havlov prívrženec Petr Oslzlý odvetil, že väčšina respondentov v tomto poslednom prieskume sa vlastne nevedela rozhodnúť, a navrhol, že „ta neutrální vrstva nemá to jméno ještě v hlavě. My jim to jméno dáme do hlavy a oni půjdou za tím jménem, které řekneme my“.¹¹¹ Oslzlého návrh zvířazil, ale stojí za zmienku, že kampaň „dať Havlovo meno ľuďom do hlavy“ práčne zdôrazňovala, že hoci pochádza z „buržoáznej“ rodiny, nechce obnoviť vykorisťovateľský buržoázny poriadok, a dokonca sa oženil s proletárkou.¹¹²

Explicitná ľudová podpora socializmu neznamenalala, že občania chceli jednoducho zachovať jestvujúce mechanizmy. OF Banská Bystrica vyhlásilo, že socializmus by sa mal obnoviť.¹¹³ Družstevní roľníci v Jaslovských Bohuniciach sa pridali k Vladimírovi Ondrušovi vo výzve „za novú modernú tvár socializmu“.¹¹⁴ Hoci podľa vyššie uvedeného prieskumu verejnej mienky iba 3 % obyvateľstva vyjadrili podporu čistému kapitalizmu, 47 % chcelo legovať socializmus trhovými mechanizmami. Olomouckí študenti napríklad explicitne volali po socialistickom trhu.¹¹⁵ Niečo také existovalo v Maďarsku od roku 1968 a niektoré formy súkromného podnikania sa v roku 1988 pod tlakom sovietskej perestrojky už legalizovali aj v Československu. Zákony, ktoré by zaviedli do československého hospodárstva ďalšie trhové mechanizmy, boli schválené tesne pred 17. novembrom a mali

vstúpiť do platnosti na začiatku roka 1990.¹¹⁶ Zdá sa, že počiatočná podpora zmiešanej ekonomiky do značnej miery vychádzala z tohto diskurzu o prestavbe. Keď debata o socializme naberala na obrátkach, ako alternatívny model sa navrhovalo Švédsko – čo však bol iba krok na ceste k rastúcej podpore prijatia radikálnych reforiem vedúcich k voľnému trhu.¹¹⁷

Ľudskosť

Hoci všetky vyššie uvedené idey boli dôležité, ústredný ideál revolúcie vyjadrovali slová *ľudskosť* a *humanita*. Vytúžená nová spoločnosť mala byť spoločnosť pre ľudí, nie pre strany, stroje, systémy či byrokratické aparáty. Pokladalo sa za formu násilia nútiť ľudské bytosti – so všetkými svojimi jedinečnosťami – do takýchto systémov. *Ľudskosť* je pojem, ktorý sa dá intuitívne oceniť, ale ktorý sa nedá presne definovať – a táto neurčitosť sa podieľala na jeho príťažlivosti. Revolúcia je nepochopiteľná, alebo aspoň zle chápaná, bez uznania tohto pojmu. Ľudskosť bola ústredným ideálom revolúcie, ktorému boli logicky podriadené všetky ostatné hodnoty.

Hoci nenásilie bolo chronologicky prvým princípom vyjadreným v revolúcii ako priama reakcia na udalosti zo 17. novembra, násilie samo sa logicky odsúdilo narážkou na humanitu. Násilie masakru vyhlásili občania za „neľudské“ (t. j. že čohosi takého by nemala byť schopná nijaká ľudská bytosť) a v nasledujúcich dňoch po zásahu študenti zaprisahávali ozbrojené sily, aby sa neuchyľovali k násiliu, tým, že apelovali na ich „prostou lidskou čest“.¹¹⁸ Ideály humanity a nenásilia v myšliach ľudí tak úzko spolu súviseli, že sa na ich často dovoľávali bok po boku. Provokácia sa napríklad odsudzovala ako čosi, čo je pro-

111 Ibid., s. 200 – 01.

112 Informační centrum Českomoravské divadelní obce: Kdo je Václav Havel (BV: škatuľa „Listopadová revoluce/1989-90 ONV Břeclav“). Pozri tiež od autora: The Diffusion of „Dissident“ Political Theory in the Czechoslovak Revolution of 1989, *Slovo* (Londýn), roč. 19, č. 2 (jeseň 2007), s. 92 – 93.

113 Slovu socializmu dajme konkrétny obsah, *Smer* (Banská Bystrica), 29. novembra 1989, s. 5.

114 Členovia JRD Svornost: Prehlásenie, Jaslovské Bohunice, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond); *Štúdio Televíznych novín*, 24. novembra 1989.

115 Študenti vysokých škôl: Dělníci, hutníci, havíři Ostravska! (OL: Sbírka soudobé dokumentace, sign. 148-22: Studentský stávkový výbor Olomouc, 1989 – 1990B).

116 G. Hitzgerová: Tržní mechanismus a co od ní očekáváme (CB: zbierka dokumentácie K1139).

117 Švédský model, *Přetlak*, č. 18 (15. decembra 1989), s. 7.

118 Študenti pražských a slovenských VŠ: Výzva příslušníkům ozbrojených složek, Bratislava, 23. novembra 1989 (OL: Sbírka soudobé dokumentace, sign. 148-22: Studentský stávkový výbor Olomouc, 1989 – 1990B). Verzie tohto letáka pripisované iba pražským študentom možno nájsť v PR a OV; slovenská verzia prisudzovaná „Študentom slovenských a pražských VŠ“ sa dochovala v BB.

ti príbuzným princípom nenásilia a humanity, a pre istého novinára z Vranova nad Topľou celá revolúcia predstavovala „návrat k všeludským hodnotám“ ako k protikladu násilia.¹¹⁹

Silná bola aj súvislosť medzi ľudskosťou a ďalšími ideálmi. Študenti vyhlásili, že chcú „dosiahnuť demokratizáciu spoločnosti výlučne humanými prostriedkami“, a pluralita politických strán sa obhajovala ako „prirodzené“ vyjadrenie ľudskej rôznorodosti.¹²⁰ Socializmus mal byť, samozrejme, „s ľudskou tvárou“. Toto heslo zachytávalo ideál poľudštenia byrokratických inštitúcií – alebo vo weberovskom jazyku hľadanie východiska zo železnej kletky. Použitie tejto metafory sa neobmedzovalo iba na socializmus. Vojaci v Moste napríklad požadovali „vojnu s ľudskou tvárou“ a založili združenie na jej podporu.¹²¹ Revolúciu ako celok by sme mohli nazvať „revolúciou s ľudskou tvárou“.

Humanita, pravdaže, mohla v praxi znamenať veľa vecí. Pre niektorých znamenala návrat k tradícii a zdravému rozumu. VPN Brezno vnímala revolúciu ako príležitosť „vracať sa k tradíciám“ a istá novinárka z Galanty v úsilí zhrnúť všetko, čo sa stalo do 21. decembra, napísala: „Vrátili sme mnohým slovám ich odveký ľudský obsah.“¹²² Niektorí občania vzťahovali humanitu na vlastnú sociálnu situáciu. „Věříme,“ vyhlásili elektrikári z bane v Stonave, „že doba manipulácií s ľudskými názorami konečne končí a dělník už bude moci nejen pracovat, ale i cítit, věřit a myslet.“¹²³ Istá zdravotne postihnutá žena z Čadce napísala, že „popravde, nijako zvlášť som nepocítovala o nás vyhlasovanú starostlivosť. V štátnom aparáte som sa vždy stretávala s nepochopením, keď som prišla prosiť o pomoc. Verím, že teraz sa

119 Pozri napr. Občané Československa! Ostře odmítejte... (JN: Sbirka soudobé dokumentace, 1989 – 1991). L. Krivda: K udalostiam, *Vranovské noviny*, 8. decembra 1989, s. 1.

120 My, študenti z koordinačného výboru..., 28. novembra 1989 (BB: Zbierka písomností získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990).

121 Alternativní sdružení pro vojnu s lidskou tváří: Prohlášení, Most, 17. decembra 1989 (CB: škatuľa „Kronika – 1989: Dokumentace A1-B48,“ oddiel A, zväzok 16).

122 Návrat k tradíciám, *Smer*, 22. decembra 1989, s. 3; Judita Púčeková: Čas viačny, *Vítězná cesta* (Galanta), 21. decembra 1989, s. 1.

123 Telegram zamestnancov Dolu 1. máj, závod 9. květen, Stonava, úsek slaboproud, adresovaný OF Praha, 25. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 11, zväzok „Podpora – OF – stud. P-MP“).

všetko zmení, že aj my dôchodcovia nájdeme dôstojnosť v našej novej spoločnosti.“¹²⁴

Ak by Nežnú revolúciu charakterizovalo heslo rovnocenné francúzskemu „sloboda, rovnosť, bratstvo“, bolo by ním „humanita, sloboda, demokracia“. „V mene týchto ušľachtilých myšlienok,“ uviedol znovu dosadený redaktor topolčianskych okresných novín spreď roka 1969, „za ktorých víťazstvo žili a zomierali milióny najlepších synov a dcér tejto planéty, zostaňme vždy ľuďmi.“¹²⁵ Slovo *ľudia*, mimochodom, nadobudlo nový význam; jeho použitie, ktoré by v iných kontextoch vyznelo banálne, odrazu nadobudlo hĺbku. Keď speváčka Marta Kubišová, ktorá od roku 1970 nesmela vystupovať, vysvetľovala, že roky ticha vydržala preto, lebo „pomohli mi lidé“, odvolávala sa na najzákladnejšiu hodnotu kolektívneho vrenia.¹²⁶ Dokonca aj tí, ktorým zostala vlastná rétorika *prestavby*, zatiaľ čo ich radikálnejší spoluobčania hovorili o *revolúcii*, rozpoznali podstatu toho, čo sa deje, ako pozdvihnutie ľudskosti. Pre istú ženu z Kysúc sa *prestavba* stala „obrodou záujmu o človeka, smerovanie k dôstojnosti ľudského života“.¹²⁷ Družstevní roľníci v Hříškově prisľúbili, že sa budú „usilovat o znovunastolení lidské a občanské důstojnosti člověka“. Pokiaľ ide o štrajkujúcich študentov, privítali revolúciu ako prechod od „absurdity k humanitě“.¹²⁸ Zamestnanci Okresnej správy ciest v Považskej Bystrici nazvali ľudskosť a humanitu „najlepšou ideou tohto storočia“.¹²⁹

Vnímaný posun v usporiadaní moci sprevádzaný ústredným postavením ľudskosti v revolučnej mysli ilustruje študentský plagát z Banskej Bystrice. Malé dievča odzadu pristúpi k mužovi rečníacemu na pódiu (ide o univerzálne grafické znázornenie funkcionárov starého režimu)

124 Viera Markuláková, in Verejná tribuna, *Kysuce*, 8. decembra 1989, s. 3.

125 Anton Krumpár: Čas nádeje a viery v človeka, *Dnešok*, 20. decembra 1989, s. 1.

126 „M. Kubišová: Pomohli mi lidé“, *Svobodné slovo* (Praha), 23. novembra 1989, s. 5.

127 Oľga Vavrová: Vrátiť životu dôstojnosť, *Kysuce*, 22. decembra 1989, s. 10.

128 Koordinační stávkový výbor VŠ: Občané! Ptáte se proč... (KS: zbierka z Nežnej revolúcie, zväzok „Různe“); podobné české verzie možno nájsť v OV a PV; rozličné verzie slovenského prekladu sú k dispozícii v BB, KS, PP, PX, SV a ZM.

129 Stanovisko pracovníkov Okresnej správy ciest v Považskej Bystrici ku dnešnému dňu v našej vlasti, 1. decembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond), s. 2.

a povie mu: „Mamička ti odkazuje aby si okamžite prestal s tými hlúpostami... počuješ?“¹³⁰ Rodina – stelesnenie ľudskosti – sa kládla nad mocipánov ako autoritatívnejšia. Aj volanie „vládní nemocnice dětem“ odrážalo tento zvrät, a požiadavku takto chápali tak zástupcovia občanov, ako aj komunistickí predstavitelia rokujúci o jej naplnení.¹³¹

Revolučný idealizmus

Vyššie uvedené ideály boli princípy, ktoré charakterizovali ideálnu víziu revolučného spoločenstva o sebe. Išlo o jasnú víziu, aj keď ťažko vyjadrenú slovami, a občania sa ju vedome usilovali konkretizovať – najskôr sami v sebe, potom v svojom okolí. Ideály revolúcie neboli ničím iným ako zásadami nového náboženstva s novým posvätným stredom: samým mobilizovaným spoločenstvom. Ako sme uviedli v predchádzajúcej kapitole, udalosti zo 17. novembra podnietili rekonfiguráciu posvätnosti; pritom keď občania Československa objavili solidaritu jedného s druhým, zažili ontologickú transformáciu, teda transcendenciu. Ideály, s ktorými sa nové spoločenstvo identifikovalo, logicky pochádzali zo zážitku zblíženia sa ako komunity: solidarita s obeťami násilia viedla k jeho kategorickému odmietnutiu, milióny individuálnych rozhodnutí konať založili nové spoločenstvo ako samoorganizujúce a demokratické atď. To neznamena, že tieto myšlienky neexistovali pred 17. novembrom (samozrejme jestvovali), no zážitok kolektívneho vrenia vytvoril nový logický rámec na priorizovanie a interpretovanie ideí. Intenzita kolektívneho vrenia v Československu – tým, že vytváralo „atmosféru“, ktorú ľudia zažili ako transcendentnú – účinne sakralizovala nový pocit spoločenstva a následne aj idey, ktoré ho charakterizovali. Odkaz na tieto ideály mohol legitimovať alebo delegitimovať spoločenské inštitúcie – či už staré, alebo nové – pretože boli výrazmi predstavy nového spoločenstva o samom sebe – t. j. výrazmi posvätného.

130 BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1.

131 Vládní nemocnice dětem (BB: Zbierka plagátov získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989-1990); Zápisnica zo 16. schôdzy Rady Okresného národného výboru v Michalovciach, *op. cit.*

Toto pochopenie vzťahu medzi spoločnosťou a ideami môže objasniť niekoľko prekvapujúcich aspektov roka 1989 v Československu – vrátane náklonnosti ľudu k socializmu. Gál mal možno pravdu, keď vyhlásil, že bežní občania v skutočnosti „nevedia“, čo socializmus znamená. Zaiste by mnohé z definícií, ktoré v roku 1989 vyslovili, neuspokojili normatívneho sociológa. Potrubári v Neratoviciach napríklad napísali: „Jsme pro socialismus, který by splnil tužby a potřeby všech obyvatel.“¹³² Istý robotník zo Slovnaftu, ktorý požiadal o možnosť prehovoriť na bratislavskom Námestí SNP, tvrdil, že „pojem socialismus robotníci chápou jako blaho ľudu. Na akademické definície kašlú.“¹³³ Nakolko môžeme usúdiť z takýchto výrokov, slovo *socializmus* pre mnohých občanov iba označovalo ideálnu spoločnosť. Bol by potrebný ďalší výskum, aby sme presnejšie zistili, ako rôzne občania Československa chápali tento pojem, ale zdá sa, že signifikant sám bol podružný; v stávke bol signifikát: ideálna spoločnosť. Nakoniec by Česi a Slováci prijali akýkoľvek spoločenský systém – či už socialistický, kapitalistický, alebo akúsi skutočnú či hypotetickú zmes –, ak by presvedčivo reprezentoval ideálnu spoločnosť, po ktorej túžili. Niet teda divu, že prívrženci kapitalizmu na začiatku deväťdesiatych rokov napokon „predali“ svoj program nie trvaním na jeho hospodárskej nadriadenosti, ale argumentmi, že by zabezpečil blahodarnú transformáciu medziľudských vzťahov a vznik ideálnej spoločnosti, ktorú si občania Československa predstavovali v roku 1989.¹³⁴

Pre významný počet československých občanov „socializmus“ predstavoval pozostatok staršej formy posvätnosti, ktorá v roku 1989 ešte nestratila svoju silu. Postavenie socializmu v českých a slovenských myšliach v roku 1989 sa teda podobalo postaveniu monarchie vo francúzskych myšliach v roku 1789. Dá sa argumentovať, že dynamiky, ktoré obe revolúcie uviedli do pohybu, implikovali odstránenie socializmu i monarchie, no ak áno, väčšina československých

132 Členové výrobního družstva Potrubáři Neratovice: Podepsaní v příloze se plně stavíme..., 24. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 95).

133 Peter Trnkal, Bratislava, 30. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

134 Existuje veľa dôkazov podporujúcich toto tvrdenie, ktoré bude témou budúcej, rozšírenej verzie tohto dielu. Pozri napr. Iveta Vrbová: Dva měsíce prázdnin: Rozhovor s Ivanem Fišerou z KC OF a poslancem FS nejen o práci parlamentu, *Fórum* (Praha), 29. augusta 1990, s. 12.

a francúzskych občanov spočiatku nebola schopná dospieť k tomuto logickému záveru a pripustiť definitívne odmietnutie reprezentácie spoločenského poriadku, s ktorým sa tak dlho stotožňovala. Zápasy o odkaz socializmu v Českej a Slovenskej republike po roku 1990 (keď došlo k prvým sporným krokom na skutočné odstránenie socializmu) možno teda v určitých ohľadoch porovnať s nejednotným postojom k odkazu monarchie vo Francúzsku po roku 1792.

Je pozoruhodné, že logickým stredom preusporiadaného symbolického systému bola spočiatku idea ľudstva ako takého, nie špecifickejší pojem ako národ či robotnícka trieda. Skupinky zastávajúce sa takéto zbožšťovania síce existovali, no ich svetonázor nedominoval. Revolučne naladení Česi a Slováci nemali starosti iba o budúcnosť svojej krajiny, ale aj o ľudstvo samo, a chápali svoju revolúciu ako mikrokosmos či model transformácie vedomia, šíriaci sa celým svetom. „Každý z nás je len jedným,“ napísala istá žena z Levíc,

jediným pierkom obrovského vtáka. Keď sa tie pierka dajú dokopy, vták môže vzlietnuť a nežne sa dotknúť sŕdc našich bratov a sestier v Amerike, v Austrálii, v Afrike, v Číne, či v Indii – všade. A každé pierko toho vtáka bude kričať: „Podďte s nami!” a všetci pôjdeme v ústrety lepšej a krajšej budúcnosti! Takej, kde všetci ľudia našej planéty budú ako jedna rodina žiť spolu v láske a v šťastí.¹³⁵

Študenti v Prahe po skončení svojich štrajkov zastávali a ďalej vypracúvali túto myšlienku svetovej revolúcie:

Nabídneme Evrope a hlavne sobě záchranné lano, které všechny společně evakuuje z hlubiny hoven materialismu zpátky k přírodě, lásce, čisté vodě, pokoře, úcty k druhému aj. A nemysleme si, že toto lano potřebujeme jen my. To je omyl! Potřebuje ho celá Evropa, celý svět. Opravdu nám tedy začíná druhá revoluce, revoluce v nás, revoluce proti sobě samému, revoluce, v které když zvítězíme, získáme sami sebe a nabídneme Evrope opět cosi nového, cosi československého.¹³⁶

135 Diana Febérová: Pierko zjednotenia, *Fórum* (Levice), č. 3 (19. decembra 1989), s. 10.

136 Miloš Rybáček: Buďme svoji, *Informační bulletin celostátního koordinačního výboru vysokých škol*, č. 1 (23. januára 1990), s. 2.

Hoci v menej vzrušených časoch môžu tieto presvedčenia pôsobiť naivne, boli predsa úprimné, a cynizmus, s ktorým niektorí ľudia odsudzovali takéto grandiózne ciele ako nerealistické, bol v roku 1989 sám odsudzovaný ako antihumanistický.¹³⁷ Verilo sa, že na odvrátenie destabilizujúceho vplyvu cynizmu a na zabezpečenie úspechu revolučného programu stačí udržať kolektívne vrenie, ktorým by ľudia mohli vzájomne posilňovať svoje vnímanie a v centre pozornosti udržiavať ideu ľudstva. „Zostaňme jednotní!“ vyzývali občianske iniciatívy v Považskej Bystrici. „Podmienky stanovené štrajkujúcimi študentmi podporuje ľud. Všetci! Každé hnutie v dejinách bolo porazené, ak podľahlo rozkladu. Jedná sa o osudy nás všetkých, ktorí sme *ľuďmi*.“¹³⁸

Originalita roka 1989

Jürgen Habermas znevažuje rok 1989 pre „jeho úplný nedostatok ideí, ktoré by boli buď inovačné, alebo orientované do budúcnosti“, a trvá na tom, že „nedávne dobiehajúce revolúcie čerpali svoje metódy a normy výlučne zo známeho repertoáru modernej doby“.¹³⁹ Podobne píše Furet, že „navzdory všetkému hurhaju a hluku nevzišla v roku 1989 ani jedna nová myšlienka z východnej Európy“.¹⁴⁰ Habermas a Furet, pravdaže, predkladali tieto úsudky bez toho, aby si prezreli veľa dôkazov. Keď sme sa teraz zamysleli nad priamymi dôkazmi života ideí v Československu v roku 1989, čo môžeme povedať o hodnoteniach týchto učencov? Bolo na novembrových ideáloch niečo nové či inovačné?

Myslenie v roku 1989 sa samozrejme poučilo z mnohých ideí, ktoré boli už nejaký čas k dispozícii a možno ich pokladať za súčasť Habermasovho „známeho repertoáru“. Francúzska Deklarácia práv človeka

137 Naše stanovisko (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 97).

138 VPN a OF Považská Bystrica: Občianske iniciatívy v Považskej Bystrici informujú o nesplnených požiadavkách študentov, 2. decembra 1989 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“).

139 Jürgen Habermas: What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left, *New Left Review*, č. 183 (september – október 1990), s. 5, 7.

140 Citované in Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe* (New York: Times Books, 1990), s. 27.

a občana kolovala v podobe dotlače s grafikou z 18. storočia.¹⁴¹ Študenti z Banskej Bystrice citovali Goetheho, Lessinga a Hegela.¹⁴² OF Cheb sa odvolávalo na Rousseaua a OF Sokolov na Eduarda Bernsteina.¹⁴³ Istý slovenský profesor pripomenul myslenie pápežov Pia XII. a Jána XXIII. a mnohí jeho krajanovia nachádzali inšpiráciu v roku 1848.¹⁴⁴ Súčasťou zmesi sa stali aj myšlienky Johna Lennona a Abbieho Hoffmana. Nie každá inšpirácia však pochádzala z modernej doby. Banskobystrickí študenti citovali aj Cicerona a po celom Československu sa objavili citáty z Biblie s občasnými husitskými odkazmi v Čechách.

Dôležitou intelektuálnou tradíciou modernej doby, ktorá ovplyvnila myslenie roku 1989 väčšmi, než sa všeobecne uznáva, bol – azda ironicky – marxizmus. Idey reformného komunizmu, ktoré kvitli v Československu v šesťdesiatych rokoch, zostali o dvadsať rokov neskôr inšpiráciou mnohých občanov. Pre zástupcu riaditeľa gymnázia v Čadci to, čo v novembri a decembri 1989 prebehlo, bol „obrodný proces, vlastne pokračovanie toho, čo sa začalo v roku 1968, proces prestavby a demokratizácie“.¹⁴⁵ Podľa istého dôchodcu z Olomouca „byli to práve prostí dĕlníci – komunisté, kdo... v r. 1968, tehdy pod heslem ‚Socialismus s lidskou tváří... stavěli se prakticky za všechny požadavky, které se dnes hlásají‘.“¹⁴⁶ Michail Gorbačov raz zavtipkoval, že jediný rozdiel medzi Pražskou jarou a perestrojkou spočíva v „dvadsiatich rokoch“, a nemalo by nás teda prekvapovať, že mnohí Česi a Slováci v roku 1989 čerpali toľko inšpirácií z vtedajšieho sovietskeho príkladu ako z vlastnej minulosti. „Žádáme demokracii a přestavbu takovou, jaká se prosazuje u našich přátel v SSSR, pod vedením soudruha Gorbačova,“ napísala skupina pracujúcich v Třebíči.¹⁴⁷ Sovietske vlajky viali

141 Deklarace práv člověka a občana (UH: Sbírka UH, škatuľa 7, zväzok „Letáky a plakáty všeobecné“; CB: zbierka dokumentácie K1139).

142 BB: Zbierka plagátov získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990.

143 *Občanské fórum Cheb*, č. 10 (23. januára 1990), s. 1; *Sokolovské infórum*, č. 17 (24. januára 1990), s. 1.

144 Juraj Gál: Listy spoluobčanom (BB: Zbierka písomností získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990).

145 Matúš Briestenský, in Verejná tribúna, *Kysuce*, 8. decembra 1989, s. 1.

146 Robert Březina: Stávkovému výboru UP Olomouc, *Přetlak*, č. 8 (4. decembra 1989), s. 3.

147 List pracujúcich OZ Uhelné sklady Třebíč adresovaný redakcii *Rudého práva* (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 158).

medzi československými na bratislavskom Námestí SNP a Ján Budaj raz opísal aktivistov VPN ako „veľvyslancov glasnosti“.¹⁴⁸ Marxistický vplyv však siahla hlbšie ako tieto reformistické modely. Súdci podľa jazyka mnohých účastníkov „konverzácie“ roku 1989, ne jeden z nich si internalizoval princípy marxizmu a používal ich aj na kritiku komunistického režimu, aj na hodnotenie pravdepodobného vývoja momentálnej situácie. Študenti v Olomouci si osvojili marxistický dôraz na „rozpory“ vnútri vykorisťovateľských spoločností, keď vyhlásili, že ich štrajk je „už nejen proti násilí, ale hlavně proti všem nesrovnalostem v našem státě“.¹⁴⁹ Ekonomovia Bratislavských automobilových závodov dali najavo pretrvávajúcu ochotu vidieť svet očami marxistickej triednej terminológie, keď sa vyslovili „za uplatnění pluralitního systému v socializme v přesvědčení, že robotnícka třída zůstane na čele pokrokového hnutí“.¹⁵⁰ Aj tí, čo zaujali kritický postoj k marxistickým interpretačným rámcom, predsa len čerpali inšpiráciu z marxistickej intelektuálnej tradície. Podľa Ivana Langer, ktorý bol v roku 1989 členom študentského štrajkového výboru v Olomouci, on a jeho kolegovia sa naučili svoje revolučné metódy na kurzoch marxizmu-leninizmu:

V té technologii nás komunisti paradoxně sami vycvičili. Člověk, i když nechtěl, četl o stávkách, o revoluci, o partyzánech a protifašistickém hnutí, o tom, jak se organizovaly bojůvky. Z toho vyplynulo, že jsme věděli co a jak... Věděli jsme, že musí být jakási struktura postavená na základě svobodného rozhodnutí, to znamená voleb, že se musí rozdělit kompetence; museli jsme vědět, co všechno zajistit... Vznikaly jednotlivé sekce, každý měl odpovědnost za určitou sekci, a potom se hledalo něco zastřešujícího, co by kromě lidí ponořených v sekcích přitáhlo i další masu. To pak byly happeningy.¹⁵¹

148 Martin Slivka: *Dni nádeje*, Slovenská televízia, 17. novembra 2004; Veľvyslanci glasnosti, *Kysuce*, 8. decembra 1989, s. 2.

149 Študenti Univerzity Palackého, Olomouc: Stávka studentů pokračuje (OL: Sbírka soudobé dokumentace, sign. 148-22: Studentský stávkový výbor Olomouc, 1989 – 1990B).

150 Stanovisko pracovníkov ekonomického úseku, BAZ, Bratislava, 27. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

151 Ivan Langer, in Milan Otáhal a Miroslav Vaněk (eds.): *Sto studentských revolucí: Študenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*, (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999), s. 521.

Marxizmus v istom zmysle predstavoval múzeum ideí, ktoré sa napokon dali použiť na dosiahnutie cieľa, po ktorom marxistický režim netúžil. V povedomí ľudu vďaka nemu zostali podrobné vedomosti o európskej revolučnej tradícii, na ktoré Západ dávno zabudol. Dlhé roky práčneho výskumu budú ešte potrebné, aby sme vypracovali úplne a presné dejiny ľudového myslenia v roku 1989 (*Begriffsgeschichte* roka 1989), no je celkom pravdepodobné, že to bolo koniec koncov vďaka marxizmu, že bolo vôbec možné „myslieť“ revolúciu.

Česi a Slováci sa však neobmedzili iba na opakovanie toho, čo našli v zdedených tradíciách; pustili sa do inovácií. OF Semily upravilo teóriu Rudolfa Steinera o *Dreigliederungu*, a tak vytvorilo program, ktorý mal podľa autorov umožniť Československu dokončiť Francúzsku revolúciu.¹⁵² Mnohí občania sa pokúsili zdokonaľiť plány, ktoré sa v roku 1968 uviedli do praxe iba čiastočne, a modifikovať ich vo svetle svojich skúseností.¹⁵³ Ako raz poznamenal Pascal, staré myšlienky usporiadané v novom poriadku predstavujú nový diskurz, takže Habermasovo a Furetovo znevažovanie roka 1989 sa čiastočne zakladá na falošných očakávaniach. Originalita revolúcií – či už z roku 1989 alebo iných čias – spočíva do značnej miery v nových kombináciách ideí a pokuse aplikovať ich na súdobé miestne okolnosti. Česi a Slováci v roku 1989 nemohli síce tvrdiť, že ich predstavy slobody, demokracie a ľudskosti sú absolútne nové, ale ani Francúzi v roku 1789 to nemohli konštatovať o svojich ideách slobody, rovnosti a bratstva. V oboch prípadoch sa však tieto myšlienky javili občanom ako inovačné, pretože sa naskytla čerstvá príležitosť ich uplatniť v širokých oblastiach politického, spoločenského a hospodárskeho života, kde – aspoň podľa revolučného náhľadu – dovtedy chýbali.

Revolúcia z roku 1989 napriek tomu zaviedla viacero novôt, aspoň s ohľadom na „repertoár“ známy Habermasovi. Najpoprednejšia z nich bola ľudskosť. V roku 1989 povýšili Česi a Slováci ľudskosť a ľudskú dôstojnosť nad ideológiu; trvali na tom, že sa nesmie pustiť zo zreteľa ľudská realita, nech by už nariadenia, byrokratické postupy či iné umelé systémy požadovali čokoľvek; uznali, že tieto systémy sa

nikdy nemôžu celkom hodiť pre každú ľudskú situáciu. Zriekli sa kladení ľudských nástrojov nad samých ľudí, a tým sa rozhodli, že zostanú ľuďmi a nepremenia sa sami na stroje. Hoci korene tejto myšlienky siahajú ku Kantovi a pred ním k židovsko-kresťanskej tradícii (ktorá ich z času na čas znova zdôrazňuje, napríklad v podobe kázania Jána Pavla II.), v 20. storočí našla v Československu mimoriadne úrodnú pôdu. Bola ústrednou témou Masarykovej filozofie politickej kultúry a v roku 1968 znova zažiarila v ideí „ľudského socializmu“. Počas celého 20. storočia Česi a Slováci (alebo aspoň niektorí z nich) viedli boj za poľudštenie ľudských inštitúcií – bez ohľadu na režim – a v masovom meradle to znova urobili v roku 1989. V nijakej inej modernej revolúcii nedošlo k takému povýšeniu a vedomej obrane idey ľudskosti. Francúzi v roku 1789 neváhali napadnúť staroslávne ľudské zvyklosti a inštitúcie v mene „osvietenstva“ a „rozumu“. Rusi v roku 1917 nemali rozpaky používať násilie pri pretvorení ľudského prostredia v súlade s ideológiou. Od náboženských revolúcií 15. a 16. storočia až po revolúcie nasledujúce po 2. svetovej vojne Európania vždy vyzdvihovali svätosť ideológie nad svätosť človeka. Skutočnosť, že v roku 1989 sa ľudská dôstojnosť sama stala logickým základom revolučného myslenia, predstavuje zásadný obrat.

Nenásilie bolo ďalšou novosťou, ktorou rok 1989 obohatil dejiny európskych revolúcií. Hoci Česi a Slováci sa v roku 1968 angažovali v nenásilnom odpore proti invázii vojsk Varšavskej zmluvy, nešlo ešte o výhradne zásadové nenásilie (u mnohých sa totiž zásadová motivácia vždy ešte miešala s praktickou úvahou, že zoči-voči kombinovanej moci Sovietskeho zväzu a jeho spojencov neexistuje nádej na víťazstvo silou). Revolúcia z roku 1989 však zaviedla nenásilie ako hodnotu, ktorá presahuje praktické úvahy. Česi a Slováci sa síce inšpirovali Gándhím a americkou tradíciou občianskej neposlušnosti, no ako hromadný jav v novovekých európskych dejinách bolo toto zásadové trvanie na nenásilí nové (samozrejme, s výnimkou spriaznených revolúcií v Poľsku a Nemeckej demokratickej republike). Mnohí z tých, ktorých predchádzajúce revolúcie spočiatku vyniesli k moci, sa tiež usilovali minimalizovať násilie – ako keď Lafayette vytvoril Národnú gardu, aby uprostred pádu kráľovskej moci udržiavala poriadok – ale oni sa predsa ešte spoliehali na násilie, aby násilie potlačovali. Nežná revolúcia pokročila ďalej než ktorákoľvek predchádzajúca európska revolúcia tým, že jej základný zákaz bol proti násiliu vôbec.

152 OF Semily: Memorandum Občanského fóra v Semilech, 4. decembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, nespracovaná hromada č. 2).

153 Pozri napr. Programové prohlášení občanského fóra (OF) Přerovských strojůren, 7. decembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, nespracovaná hromada č. 1), s. 1.

Privádza nás to späť k Patočkovej teórii solidarity otrasených, ktorá sa – hoci bola po prvý raz artikulovaná v sedemdesiatych rokoch – zjavila v roku 1989 s novou relevantnosťou a silou. Patrila medzi niekoľko málo disidentských ideí, o ktorých sa v novembri a decembri naozaj diskutovalo, a ľudia sa na ňu často odvolávali v letákoch, bulletinoch a prejavoch (a najnezabudnuteľnejšie v piesni Ivana Hoffmana) ako na vysvetlenie spontánneho zjednotenia československých občanov v odmietnutí systémového násilia.¹⁵⁴ Okrem toho rozhodujúcou mierou ovplyvnila pôvodné poňatie Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu ako neformálnych združení, nie organizácií. Dosiahla to prostredníctvom Charty 77, ktorej bol Patočka spoluzakladateľom a ktorú v mnohých ohľadoch Občianske fórum a cez neho aj VPN napodobnili, a prostredníctvom Václava Havla, ktorý rozvinul Patočkove myšlienky v Moci bezmocných a ďalších dielach a prakticky sa stal otcom zakladateľom Občianskeho fóra.¹⁵⁵ V pozadí neformálnosti týchto združení stála myšlienka udržať ich ľudskosť – nechať ich vyvíjať sa, aby vyhovovali ľudským potrebám – a nie vytvoriť ďalšiu byrokratickú štruktúru, do ktorej by ľudia mohli zapadať iba klamstvom a nečestnosťou, teda metafyzickým násilím.

Ako posledné Nežná revolúcia artikulovala nové idey o zastúpení a kultúre demokratickej politiky. Či už občania Československa čítali Arendtovú, alebo nie, súhlasili s tým, že „politická sloboda... znamená právo „zúčastňovať sa na vládnutí, alebo neznamenať nič“.¹⁵⁶ Zatiaľ čo americkí revolucionári na konci 18. storočia priniesli inováciu zavedením brzd a vyvažovaním medzi jednotlivými vetvami vlády, Česi a Slováci na konci 20. storočia priniesli inováciu navrhnutím brzdy a vyvážením medzi vládou a ľudom. Ich požiadavky týkajúce sa referend, právomoci odvolať poslancov a ďalších mechanizmov na konfrontovanie zákonodarcov s verejnou mienkou sa spolu rovnali novému modelu demokracie, ktorý nebol ani „liberálny“, ani „totalitný“, ale usiloval sa skombinovať prednosti zastupiteľskej a priamej demokracie, a zároveň vyhnúť sa ich nedostatkom. Týmto modelom a záujmom o zastú-

penie modernizovaných spoločenských „stavov“ sa občania Československa v podstate usilovali poľudštiť demokratické inštitúcie a urobiť, aby plnili svoju funkciu – zabezpečiť zmysluplnú účasť ľudu na „vláde vecí svých“. Navyše obracali pozornosť nielen k inštitucionálnej, ale aj ľudovej strane rovnice v úsilí rozvíjať demokratickú politickú kultúru. Týmto záujmom sa revolucionári roka 1989 spájali s revolucionármi roka 1789, no zatiaľ čo Francúzi sa snažili vytvoriť demokratickú kultúru racionalistickými prostriedkami, Česi a Slováci – čo bolo pre nich príznačné – zaujali organickejší prístup a namiesto ideológie zdôrazňovali demokratickú prax. Aj v tomto ohľade boli teda inovační.

Už od Francúzskej revolúcie na konci 18. storočia študenti revolúcie zvyčajne nespochybňovali presvedčenie tejto revolúcie, že „pravá“ revolúcia sa musí vyznačovať zásadnou novosťou – že sa musí pokúsiť o radikálny odklon od všetkých predchádzajúcich matríc politickej a spoločenskej organizácie. Pritom prinajmenej od čias Tocquevilla vieme, aké sú všetky tieto pokusy viac-menej obmedzené. Je prekvapujúce, že Habermas a zvlášť Furet (ktorý sa tak veľmi pričínil o demýtologizáciu Francúzskej revolúcie) pre svoju nekritickú úctu k absolútnej novosti zostávajú vpísaní v mýtických štruktúrach Francúzskej revolúcie. Vnímaná novosť ideí Francúzskej revolúcie bola do značnej miery iba to – vnímanie – a ako sám Furet ukázal, tieto idey vo väčšine prípadov už nejaký čas boli poruke. V roku 1789 vnímali ľudia myšlienky ako nové prevažne nie z toho dôvodu, že také naozaj boli, ale preto, lebo sa aplikovali v nových kombináciách a kontextoch. Podobne môžeme dekonštruovať aj Habermasovo znevažovanie roka 1989 z dôvodu, že sa „neorientoval na budúcnosť“, a spýtať sa, aké jasnovidecké schopnosti umožňujú niekomu v prítomnosti rozoznať, čo sa orientuje na budúcnosť a čo nie. Ak ľudskosť a nenásilie netvoría súčasť našej budúcnosti, môžeme vôbec povedať, že nejakú budúcnosť máme? Napokon neskoré komunistické Československo sa nelíšilo od ostatnej súdobej západnej civilizácie až natolko, aby problémy, ktorými sa v roku 1989 zaoberali revolucionári, neboli relevantné aj inde. Revolúcie z roku 1989 môžu prezradiť o našej prítomnosti a budúcnosti azda toľko, čo Francúzska revolúcia pred dvoma storočiami – ak chceme vedieť. Lebo aj keď nové idey „nevzišli“ z východnej Európy v roku 1989, boli v nej prítomné.

154 Viac o diskusii o disidentských myšlienkach v roku 1989 pozri od autora: *The Diffusion of „Dissident“ Political Theory in the Czechoslovak Revolution of 1989*, *op. cit.*

155 Pozri Suk: *Labyrintem*, s. 66 – 75.

156 Hannah Arendt: *On Revolution* (New York, 1963; nové vyd. 1965), s. 218.

4. kapitola

Hranice spolupatričnosti

„V jednote je sila! Zvítazíme, lebo sme sa dokázali zjednotiť. Je to niečo nádherné, ten pocit spolupatričnosti k národu. Národ? Nemyslím teraz iba Čechov a Slovákov, ale aj Maďarov, Nemcov, Ukrajincov, Rusov, všetkých, čo sa dokázali spojiť pre ten ušľachtilý cieľ: aby sme mohli voľne dýchať v slobodnej a demokratickej vlasti! Ten národ, ktorý tu spomínam, je jedna obrovská rodina, kde všetci nachádzame to, o čom sme sa dosiaľ odvážili len snívať.“¹

Tí, čo si prečítali predchádzajúcu kapitolu, sa možno zamysleli nad tým, aké miesto medzi revolučnými ideálmi mali národná identita a sebaurčenie. Veď „zamatová revolúcia“ z roku 1989 viedla priamo či nepriamo k „zamatovému rozvodu“ v roku 1992. Nemôžeme medzi „ideálmi novembra“ nájsť aspoň predzvesť toho, čo sa malo stať?

Časť tejto kapitoly už vyšla v angličtine ako „Civic Forum, Public against Violence, and the Struggle for Slovakia“, working paper, Berkeley Program in Eurasian and East European Studies (máj 2009), http://repositories.cdlib.org/iseees/tps/2009_05-krapfl.

1 Diana Febérová: Pierko zjednotenia, *Fórum* (Levice), č. 3 (19. decembra 1989), s. 10.

Túto otázku treba dať do širšieho kontextu. Ako sme videli v druhej kapitole, podstatou revolúcie z roku 1989 bola rekonfigurácia spoločenstva. Vznik nového pocitu spoločenstva bol chronologicky prvoradý v zážitkoch revolučných protagonistov a na opísanie tohto spoločenstva sa spočiatku používali slová ako „národ“ alebo „ľud“ bez hlbšieho uvažovania o ich implikáciách. Až keď bol proces inštitucionalizovania revolučného vnímania spoločenstva v plnom prúde, boli ľudia nútení položiť si otázku: „Kto *presne* sme?“ Odpovede na ňu museli prirodzene stanoviť hranice medzi tým, čím uvažovaná skupina je a čím už nie je, kto je v nej a kto mimo nej. Následkom rekonštituovania spoločenstva bolo, že revolúcia nevyhnutne vyžadovala aj rekonštituovanie spoločnosti – pričom by niektorí mohli získať a iní stratiť. Na začiatku bola hlavná čiara, samozrejme, medzi tými, ktorí za postavenie v spoločnosti vďačili priamo komunistickej strane, a tými, čo tvrdili, že by už nemala hrať vedúcu úlohu v spoločnosti. Takmer okamžite sa však začali prejavovať ďalšie trhliny, hoci ľudia si ich často všimli až oveľa neskôr. Dokonca aj dnes by príslušní aktéri možno popreli, že hnutia, ktoré viedli a ktoré po roku 1989 zápasili o reprezentáciu posvätného spoločenstva, v nejakom zmysle predstavovali odklon od silnej novembrovej jednoty. Podobne ako pri mnohých osobných výkladoch revolúcie sa tu však prejavuje tendencia vyvodzovať z miestnej skúsenosti globálne zovšeobecnenia. Iba keď zoradíme revolučné skúsenosti rozličných sociálnych skupín vedľa seba, môžeme zbadáť štiepenie.

Táto kapitola skúma vývoj myslenia o identite a hraniciach spolupatričnosti v Československu od začiatku revolúcie do jari 1990. Naznačuje, že cesta k prijatiu nacionalistických postojov nielen okrajovými skupinami viedla najskôr cez lokálpatriotizmus a potom regionalizmus, pričom každý nový rámec stotožnenia sa so spoločenstvom bol vo svojich začiatkoch nástrojom na dosiahnutie cieľov predchádzajúceho rámca. Ukáže, že mestská rivalita vyostřila konflikty o regionálnu a národnú reprezentáciu (symbolickú i politickú), pričom motívy impéria pretromfli impulzy na vytvorenie federatívnych štruktúr. Na ilustráciu fungovania týchto procesov začíname hĺbkovou štúdiou málo známeho aspektu revolúcie: vzniku a zániku Občianskeho fóra na Slovensku. Odkazy na tento príklad nás môžu poučiť pri zovšeobecneniach o vývoji miestnych, regionálnych a národných zmyslov identity v Československu ako celku.

Krátke dejiny Občianskeho fóra na Slovensku

Podľa učebnicových výkladov Nežnej revolúcie a následného rozpadu Československa došlo v roku 1989 k vzniku dvoch samostatných občianskych iniciatív, ktoré združovali politicky sa angažujúcu verejnosť a koordinovali prechod k demokracii; jedna z nich bola česká, druhá slovenská. Toto rozprávanie zodpovedá tomu, čo sa stalo oficiálnym stanoviskom zakladateľov týchto združení v Prahe a Bratislave, no systematické skúmanie miestnych iniciatív mimo hlavných miest odhaľuje dramaticky odlišný príbeh. Je síce pravda, že sa občania v českých krajinách pripájali k združeniu založenému v Prahe, a nie k bratislavskému hnutiu, ale ukazuje sa, že občania na Slovensku sa na začiatku združili pod zástavou pražskej iniciatívy aspoň v rovnakej miere ako pod bratislavskou. Z tohto zistenia vyplývajú dôležité otázky týkajúce sa charakteru demokracie, česko-slovenských vzťahov a možnosti na rozvoj federatívnych štruktúr v revolučnom a postkomunistickom Československu.

Zopár vedcov síce postrehlo, že v niektorých častiach Slovenska vzniklo Občianske fórum, no nezhodovali sa v podrobnostiach ani si neuvedomili celý rozsah jeho existencie. Simon Smith poznamenáva, že v Humennom a ďalších východoslovenských mestách založili občania OF skôr ako Verejnosť proti násiliu, zatiaľ čo Jan Rychlík uvádza, že pobočky OF boli ustanovené v Košiciach a niektorých častiach západného Slovenska. Jiří Suk zas píše, že OF vzniklo skôr ako VPN v mnohých častiach východného a stredného Slovenska. Rychlík naznačuje, že pražské koordinačné centrum Občianskeho fóra zrušilo všetky slovenské pobočky na konci novembra a na začiatku decembra 1989, a tie sa potom reorganizovali ako pobočky VPN, zatiaľ čo Suk poskytuje dôkazy o tom, že mnohé skupiny OF sa ešte v roku 1990 odmietali začleniť do VPN.² Pravda je taká, že Občianske fórum sa spočiatku

tešilo poprednému postaveniu v 19 z 38 okresov, na ktoré bolo v roku 1989 Slovensko rozdelené, a nachádzalo sa najmenej vo ôsmich ďalších. Inými slovami, keď bolo OF na vrchole, predstavovalo významnú silu zhruba na polovici územia Slovenska. Navyše bolo ustanovené vo všetkých troch krajoch (východné, stredné a západné Slovensko), ba dokonca aj v Bratislave. Hoci na konci novembra a začiatkom decembra 1989 sa väčšina slovenských Občianskych fór naozaj premenila na VPN, tento proces neprebíhal bezbolestne, a ako upozorňuje Suk, viaceré slovenské skupiny OF zápasili o udržanie pôvodnej totožnosti ešte dlho v roku 1990.

Ako poznamenávajú Carol Leff a Abby Innes, inštitucionalizácia samostatných českých a slovenských straníckych systémov po roku 1989 bola faktorom vedúcim k politickému patu, ktorý spôsobil rozpad Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky.³ Hoci bratislavskí zakladatelia VPN opakovane zdôraznili, že ich hnutie vzniklo v rámci solidarity s Prahou, nie ako prejav zanovitej rozluky, nič to nemení na skutočnosti, že rozdvojenie občianskeho hnutia podľa republík značne napomohlo vznik samostatných straníckych systémov.⁴ Veľká príťažlivosť Občianskeho fóra na Slovensku však naznačuje, že toto rozdelenie nebolo nevyhnutné. Naopak, mnohé iniciatívy OF a VPN mimo hlavného mesta Slovenska vytvorili štruktúry miestnej a regionálnej spolupráce – dokonca aj federácie –, ktoré mohli poskytnúť všeobecne použiteľné modely. Vzhľadom na tento východiskový stav predstavuje výsledok dvoch demokratických hnutí, úzko spriaznených, ale prísne delených podľa národných/republikových línií, zatiaľ nevyriešený problém. Podrobné čítanie dostupných archívnych dokladov a súdobých miestnych novín nasvedčuje tomu, že tento výsledok vyplynul zo zápasu – nie medzi Prahou a Bratislavou, ako by sme možno očakávali,

Dělení Československa: Deset let poté... (Praha: Volvox Globator, 2003), s. 270 – 71; Jiří Suk: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha: Prostor, 2003), s. 296.

3 Carol Skalik Leff: *The Czech and Slovak Republics: Nation versus State* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1996), s. 97 – 99; Abby Innes: *Czechoslovakia: The Short Goodbye* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001), s. 75 – 76.

4 Pozri napr. opis vzniku VPN, ktorý poskytol Fedor Gál in Ingrid Antalová (ed.): *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum: Svedectvá* (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 1999), s. 11.

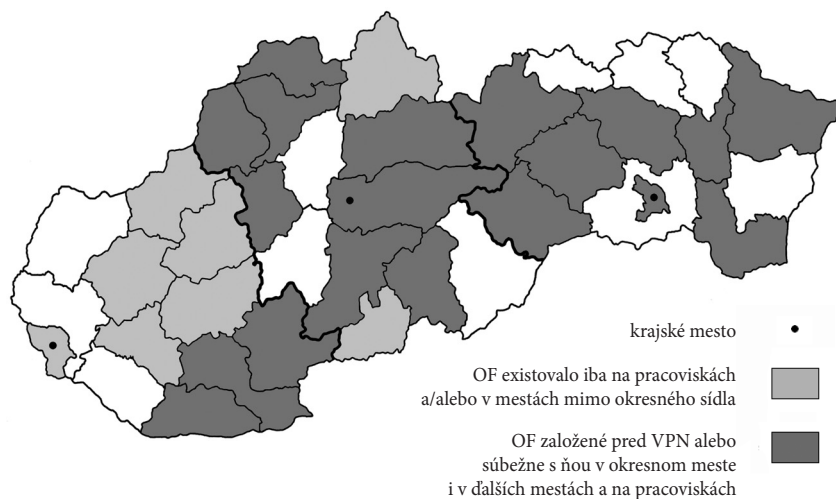
2 Simon Smith: Civic Forum and Public Against Violence: Agents for Community Self-Determination? Experiences of Local Actors, in Simon Smith (ed.): *Local Communities and Post-Communist Transformation: Czechoslovakia, the Czech Republic and Slovakia* (Londýn: Routledge Curzon, 2003), s. 49 – 51, 79 – 80; Jan Rychlík: The Possibilities for Czech-Slovak Compromise, 1989-1992, in Michael Kraus a Allison Stanger (eds.): *Irreconcilable Differences? Explaining Czechoslovakia's Dissolution* (Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2000), s. 51 a Průběh rozpadu Československa v letech 1989 – 92, in Karel Vodička (ed.):

ale medzi Bratislavou a ostatnými časťami Slovenska, pričom cenou bola moc reprezentovať Slovensko.

ZALOŽENIE

Medzi začiatkom revolúcie 17. novembra 1989 a generálnym štrajkom, ktorý sa konal o desať dní neskôr, boli Občianske fóra zakladané na pracoviskách a v mestách najmenej v 27 z 38 okresov Slovenska vrátane 19 okresných miest.⁵ Mapa 1 predstavuje toto počiatočné rozptýlenie Občianskych fór na Slovensku.⁶

Mapa 1: Počiatočné rozšírenie Občianskeho fóra na Slovensku

5 Okresmi, kde Občianske fóra vznikali v okresných mestách, ako aj na pracoviskách a v menších mestách (ak také existovali), boli: Banská Bystrica, Čadca, Humenné, Komárno, Košice, Levice, Liptovský Mikuláš, Lučenec, Nové Zámky, Poprad, Považská Bystrica, Prešov, Prievidza, Rožňava, Spišská Nová Ves, Trebišov, Vranov nad Topľou, Zvolen a Žilina. Okresy, kde zatiaľ máme dôkazy o vzniku Občianskych fór iba na pracoviskách a/alebo v menších mestách, sú: Bratislava, Dolný Kubín, Galanta, Nitra, Topoľčany, Trenčín, Trnava a Veľký Krtíš.

6 Kolísanie medzi jednotným a množným číslom názvu Občianske fórum nemá čitateľa zmiať. Odráža jeho rozličné valencie v revolučnom úze. Mohol sa to-

Aby sme mohli pochopiť, ako vznikli slovenské Občianske fóra, je dôležité mať na pamäti, že OF a VPN boli iba dve z mnohých iniciatív, ktorými občania reagovali na udalosti zo 17. novembra. Ako prvé skupiny sa, pravdaže, organizovali študenti a herci, ktorí 18. novembra začali s nepretržitými štrajkami a vyzývali občanov v celej krajine, aby sa k nim o deväť dní pripojili v podobe dvojhodinového generálneho štrajku. Medzi 19. a 21. novembrom vypukli štrajky na univerzitách a v divadlách od Plzne po Prešov a vznikali prvé štrajkové výbory na pracoviskách. Keď sa teda 19. novembra začali šíriť správy o zakladaní OF a VPN v Prahe a Bratislave, zasiahli krajinu, ktorá už bola v pohybe. Okrem toho neboli OF a VPN jedinými združeniami svojho druhu, ktoré občania vytvárali. V noci z 18. na 19. novembra sa v juhoslovenskom meste Šaľa ustanovila Nezávislá maďarská iniciatíva (*Független Magyar Kezdeményezés* alebo FMK) a medzi 20. a 24. novembrom vznikli združenia, ako boli Liberecká iniciatíva, Moravské občianske hnutie či Oravská iniciatíva, podľa všetkého bez vedomia existencie OF alebo VPN.⁷ V mestách po celom Československu sa navyše začali znepokojení občania organizovať už 19. novembra, aj keď svoje iniciatívy nijako nepomenovali. Na začiatku bola občianska iniciatívnosť všade lokálna a autonómna; išlo vskutku o spontánnu mobilizáciu zdola.

Príbeh založenia každého miestneho Občianskeho fóra (ako aj každej miestnej skupiny VPN) bol jedinečný, možno však rozoznať tri všeobecné vzory. V prvom sa zišla malá skupina ľudí krátko potom, čo sa dozvedeli o masakre, a v spojení so štrajkujúcimi študentmi a umelcami sa začala angažovať v revolučných aktivitách. Ako Občianske fóra sa začali označovať už 20. či 21. novembra v Košiciach a 23. novembra v Spišskej Novej Vsi. Neskôr, 26. a 27. novembra sa ustanovili ako

tiž týkať jednotlivých miestnych skupín (Občianske fóra), ako aj ich celoštátnej siete (Občianske fórum). Okrem toho sa občianske fórum mohlo vzťahovať na neformálnu činnosť (ako všeobecné podstatné meno bez veľkého začiatočného písmena) alebo na poloformálne združenie (ako vlastné podstatné meno s veľkým začiatočným písmenom). Ako uvidíme neskôr, táto všestrannosť tvorila súčasť príťažlivosti Občianskeho fóra.

7 Pozri: Komentár LI o shromáždení v Liberci, Liberec, 23. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 92); Provolání Moravského občanského hnutí ze dne 20.11.1989, Brno, 20. novembra 1989 (UH: Sbírka UH, škatuľa 7, zväzok „Letáky a plakáty všeobecné“); a Verejnosť proti násiliu informuje, Orava (Dolný Kubín), 13. decembra 1989, s. 2.

celomestské združenia.⁸ Do tohto typu patria Občianske fóra vo veľkých mestách – Banská Bystrica, Prešov a pravdepodobne aj Žilina.⁹ Pri druhom vzore sa občania demonštrujúci na námestí spontánne vyhlásili za „občianske fórum“ (teda za skupinu občanov diskutujúcich o verejných záležitostiach), pričom koordinačný výbor „Občianskeho fóra“ (teda poloformálneho združenia, ktoré sa inšpirovalo pražskou iniciatívou) vznikol neskôr v ten istý večer alebo na druhý deň. Tak sa v Leviciach označilo zhromaždenie 300 ľudí 24. novembra za občianske fórum a koordinačný výbor Občianskeho fóra sa formálne vyhlásil na druhý deň.¹⁰ Podobný príbeh sa odvíjal v Poprade.¹¹ V Rožňave sa Občianske fórum založilo počas verejného zhromaždenia v Okresnom dome pionierov a mládeže po generálnom štrajku, pričom prítomní občania si spomedzi seba zvolili hovorcov.¹² Pri poslednom vzore sa združovali štrajkové výbory – buď počas generálneho štrajku, alebo neskôr v priebehu dňa – a spolu založili mestské občianske združenie. Prebiehalo to tak napríklad v Nových Zámkoch, kde sa asociácia nazvala Občianske fórum, a v Čadci, kde si iniciatíva (v jednotnom čísle) dala názov „OF a VPN“.¹³

Ako môžeme vysvetliť veľké rozšírenie OF na Slovensku? Vcelku môžeme zavrhnúť hypotézu, že Slováci zakladali Občianske fóra len preto, lebo nevedeli o VPN. Možno v Košiciach, kde vzniklo prvé OF

na Slovensku, zakladatelia ešte nepočuli o VPN, no vo väčšine miest o nej podľa všetkého už vedeli. Ustanovujúce vyhlásenia OF Lučenec, OF Prievidza, OF Rožňava a OF Žilina explicitne vyjadrili súhlas s požiadavkami VPN v Bratislave rovnako ako s tými OF v Prahe.¹⁴ Je ťažké predstaviť si, že po 24. novembri – keď Slovenská televízia v priamom prenose odvysielala debatu, v ktorej študenti a hovorcovia VPN uštedrili komunistickým funkcionárom združujúcu porážku – mohol nejaký politicky aktívny občan Slovenska nevedieť o existencii VPN. Zdá sa však, že väčšina slovenských Občianskych fór bola založená až po tomto dátume.¹⁵ Napriek vedomiu o pôsobení VPN v Bratislave si zvolili stotožnenie sa s Občianskym fórom.

Tí, čo vedia o existencii Občianskeho fóra na Slovensku, často predkladajú hypotézu, že sa zakladalo tam, kde existovali silnejšie osobné či historické väzby s Prahou ako s Bratislavou. Pritom sa samozrejme vynára otázka, prečo boli tieto putá silnejšie, no existujú dôkazy o tom, že aspoň v niektorých prípadoch naozaj jestvovala korelácia. Na pražskej konferencii v roku 1998 o vzťahoch medzi OF a VPN Peter Zajac (bývalý hovorca VPN v Bratislave) špekuloval, že Košičania museli založiť OF preto, lebo tam vycestoval niekto z Prahy. Bývalý aktivista OF Košice Vladislav Chlipala vyvrátil túto hypotézu poukázaním na to, že nikto z Prahy sa v Košiciach do 23. novembra neukázal – teda niekoľko dní po založení OF Košice. Bolo to však ešte predtým, ako sa tam objavil niekto z Bratislavy, a sám Chlipala spozoroval, že košickí aktivisti veľmi chceli návštevníkov z Prahy, zatiaľ čo necítili potrebu mať kontakt s Bratislavou. Ďalej uznal, že zakladatelia OF Košice sa naozaj dopočuli o Občianskom fóre od známych v Prahe, hoci nie pri osobnom stretnutí.¹⁶ V rozhovoroch, ktoré uskutočnil Simon Smith, si bývalí aktivisti OF Humenné tiež spomenuli, že mali priamejší osobný styk s Prahou než Bratislavou.¹⁷ Treba však zdôrazniť, že nech už išlo

8 Ivan Dejmal a Vladislav Chlipala, citovaní in Antalová: *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum*, s. 14, 23; Premeny v zrkadle týždňa, *Spišské hlasy*, 8. decembra 1989, s. 1.

9 Záverečné vyhlásenie, *Smer* (Banská Bystrica), 28. novembra 1989, s. 2; Slovu socializmus dajme konkrétny obsah, *Smer*, 29. novembra 1989, s. 4; V centre Prešova, *Prešovské noviny*, 28. novembra 1989, s. 2; Prvé kroky na ceste k dialógu, *Prešovské noviny*, 30. novembra 1989, s. 1; Kronika uplynulých dní, *Cieľ* (Žilina), 30. novembra 1989, s. 6.

10 Svedectvo týchto dní, *Fórum* (Levice), č. 1, s. 12; Zhromaždenie Občianskeho fóra, *Pohronie* (Levice), 7. decembra 1989, s. 1.

11 V pondelok 27. novembra v okresnom sídle, *Podtatranské noviny*, 30. novembra 1989, s. 1; Programové vyhlásenie a Vyhlásenie, *Podtatranské noviny*, 7. decembra 1989, s. 1, 4.

12 K. Bradovková: Občianske fórum v Rožňave, *Zora Gemera*, 30. novembra 1989, s. 1.

13 Spoločne do ďalších dní, V N. Zámkoch MKV a Umelci v našom meste, *Naše novosti* (Nové Zámky), 5. decembra 1989, s. 1, 3; Občania Kysúc, *Kysuce* (Čadca), 1. decembra 1989, s. 4.

14 Dostali sme po uzávierke, *Ipeľ* (Lučenec), 28. novembra 1989, s. 2; V N. Zámkoch MKV, *op. cit.*; Na aktuálnu tému s členom koordinačnej skupiny OF Ľubomírom Šaturom, *Prieboj* (Prievidza), 13. decembra 1989, s. 1; Bradovková, *op. cit.*; Vyhlásenie Občianskeho fóra, *Cieľ*, 30. novembra 1989, s. 1.

15 Osem Občianskych fór v okresných mestách bolo založených bezpochyby po tejto debate, päť dokázateľne vzniklo pred ňou; o presnom dátume založenia ostatných Občianskych fór zatiaľ nemáme dostatok informácií.

16 Antalová: *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum*, s. 22 – 23.

17 Smith, s. 49.

o akýkoľvek kontakt s Prahou, nemuselo nutne ísť o OF. Prvým pražským revolučným aktivistom, ktorý navštívil Košice, bol študent, a aktivisti OF Humenné udávajú, že informácie získali od železničiarov. Čo sa týka koordinačného centra (KC) OF v Prahe, nemalo spravidla tušenie o miestnej iniciatívnej na Slovensku (a v prekvapujúcej miere dokonca ani v českých krajinách), takže do konca novembra jediné slovenské Občianske fóra, o ktorých podľa dôkazov vedelo, boli košické a žilinské.¹⁸

Aj keď zakladateľom Občianskych fór na Slovensku chýbalo osobné spojenie s Prahou, spravidla boli predsa lepšie informovaní o udalostiach v hlavnom meste Československa ako v hlavnom meste Slovenska. Krajské denníky na strednom a východnom Slovensku a okresné noviny v celej krajine spočiatku poskytovali oveľa viac informácií o manifestáciách v Prahe, o založení Občianskeho fóra a o kádrových zmenách v ÚV KSČ než o mítingoch v Bratislave, o vzniku Verejnosti proti násiliu a o reorganizácii v ÚV KSS. Prirodzene to odrážalo skutočnosť, že masmédiá prísne kontrolovala komunistická strana, ktorá napriek formálnej federalizácii zostávala značne centralizovaná. Je pravda, že v úsilí prekonať obmedzenia štátom ovládaných médií rozvinuli študenti a ďalší angažovaní občania rozsiahlu samizdatovú literatúru v podobe letákov a bulletinov, ktoré sa dostali do výkladov a na nástenky v každom meste a nespočetných dedinách. Na väčšine územia Slovenska sa však aj toto písomníctvo silne orientovalo na Prahu. V dôsledku toho Praha do značnej miery udávala tón verejnej debaty na Slovensku, čo sa odrážalo dokonca aj v jazyku. Aktivisti po celom Slovensku si lámali hlavu nad vhodným prekladom českého slova *mluvčí* a niektoré letáky a plagáty kolujúce po strednom a východnom Slovensku boli napísané vo zvláštnej zmesi slovenčiny a češtiny.¹⁹

18 Antalová: *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum*, s. 14, 24 – 25; *Informačný servis* (Praha), č. 10 (28. novembra 1989), s. 2. Pred koncom novembra do KC OF telefonovali alebo posielali listy či telegramy ďalšie slovenské Občianske fóra, no zdá sa, že v záplave listov a telefonátov, ktorých každodenne prichádzali celé stovky, si ich správy nikto nevšimol. V tom čase totiž mechanizmy spracovania mali ešte stále chaotický a improvizovaný charakter a bolo potrebné zaoberať sa mnohými ďalšími naliehavými záležitosťami.

19 Príklady možno nájsť in BB: Zbierka plagátov získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990; KS: zbierka z Nežnej revolúcie, zväzok „Rôzne“ a SV: Zbierka plagátov, letákov a drobnej tlače, škatuľa 10. Po-

Azda najdôležitejším faktorom podmieňujúcim pomerne rozšírenie OF a VPN na Slovensku bol spôsob, ako verejnosť chápala tieto dve iniciatívy. Všeobecne povedané, Občianske fórum vnímala ako relatívne otvorenejšie, Verejnosť proti násiliu zas ako pomerne uzavretejšia. Letáky, ktoré spočiatku vydávali koordinačné centrá oboch hnutí a ktoré kolovali po Slovensku pred generálnym štrajkom, podporovali takéto vyhodnotenia. V úplne prvom vyhlásení zakladateľa Občianskeho fóra napríklad opísali svoje hnutie ako „otevreno všem složkám a silám československé společnosti“.²⁰ Následné vyhlásenia, ktoré vydali OF Praha a OF Brno medzi 22. a 25. novembrom, opakovane vyzývali občanov, aby na pracoviskách a v obciach zakladali vlastné Občianske fóra, a to bez toho, že by obmedzovali tieto výzvy na obyvateľov Čiech, Moravy a Sliezska. Naopak, zdôrazňovali, že „k Občanskému fóru se hlásí a může přihlásit kdokoli“ a že predstavuje „hnutí obou našich národů“.²¹ Na druhej strane ustanovujúce vyhlásenie VPN umožňovalo výklad, že ide o hnutie iba „kultúrnej a vedeckej verejnosti“, a hoci vyzývalo občanov, aby bojovali „spolu s“ VPN za dialóg a demokra-

dobné príklady zmesi jazykov sa vyskytli aj na Morave; pozri napr. OL: Sbirka soudobé dokumentace, sign. 148-22: Studentský stávkový výbor Olomouc, 1989 – 1990B.

20 Provolání. Na setkání v hledišti..., 19. novembra 1989 (GA: súčasná dokumentácia, obálka „VPN Galanta: December 1989“; podobné či totožné kópie sa zachovali aj in BB). Opätovne vytlačené in Milan Otáhal a Zdeněk Sládek (eds.): *Deset pražských dnů (17. – 27. listopadu 1989): Dokumentace* (Praha: Academia, 1990), s. 47 – 48 a in Jiří Suk: *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 2. diel: *Dokumenty* (Brno: Doplněk, 1998), s. 13 – 14.

21 OF Praha: Ku generálnemu štrajku, 22. novembra 1989 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“; podobné či totožné verzie možno nájsť in BB); OF Praha: Provolání Občanského fóra, 23. novembra 1989 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“; podobné či totožné verzie sa zachovali aj in BB); OF Praha: Prohlášení Občanského fóra k situaci 24. listopadu 1989 ve 23,30 hodin, (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 2); OF Brno: Výzva k zakladaniu občianskych fór, 25. novembra 1989 (BB: Zbierka písomností získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990; ďalšia kópia sa zachovala in KS). Dokumenty z 22. a 23. novembra sa dočkali opätovného vydania in Otáhal a Sládek, s. 247 – 48, 324 – 25; dokumenty z 22., 23. a 24. novembra sú publikované in Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 16, 19 – 20, 24 – 25.

ciu, pozabudlo ich konkrétne vyzvať na pripojenie sa k združeniu.²² Bolo to možno z tohto dôvodu, že sa istá skupina bratislavských občanov v týchto prvých dňoch rozhodla založiť nezávislé (a efemérne) bratislavské Občianske fórum ako otvorenejší náprotivok VPN, ktorej hovorcom v každom prípade fandila. „Hlboko si vážime predstaviteľov a aktivistov VPN,“ napísala, „ktorých považujeme za skutočných reprezentantov nášho mesta, hodných dôvery každého z nás... [No] jedným z našich hlavných cieľov (ktorým sa líšime od VPN) je mobilizovanie a získavanie *všetkých* občanov.“²³ VPN vyjasnila tieto nedorozumenia vo vyhlásení z 22. novembra, v ktorom zdôraznila, že iniciatíva je otvorená všetkým občanom, ktorí odmietajú násilie, a dodala, že VPN chce prerásť „do celospoločenského hnutia“; k zakladaniu pobočiek mimo Bratislavy sa však ešte nevyjadrilo.²⁴ Na rozdiel od Občianskeho fóra VPN do 29. novembra nešírila žiadne písomné pokyny týkajúce sa explicitne možnosti vytvárať autonómne pobočky mimo hlavného mesta Slovenska.²⁵

Súdiac podľa novinových komentárov, listov občanov adresovaných VPN a záznamov okresných národných výborov a občianskych združení sa zdá, že mnohí obyvatelia Slovenska spočiatku pokladali VPN

22 Pobúrení násilnými zákrokmi..., Bratislava, 20. novembra 1989. Opätovne vytlačené in: Ľubomír Feldek (ed.): *Keď sme brali do rúk budúcnosť* (Bratislava: Archa, 1990), s. 11; Ingrid Antalová (ed.): *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991: Svedectvá a dokumenty* (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 1998), s. 306, a Jozef Žatkuliak (ed.): *November 1989 a Slovensko: Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)* (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku a Historický ústav SAV, 1999), s. 325. Archívne kópie sa zachovali in: BB, PX a ZM.

23 My, radoví obyvatelia mesta Bratislavy..., 23. novembra 1989 (BB: Zbierka písomností získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990). Pridané zdôraznenie. Jadrom tejto iniciatívy pravdepodobne boli katolíci, súdiac podľa vyjadrenia pochvaly pražskému kardinálovi Františkovi Tomáškovi a slovenskému katolíckemu disidentovi Jánovi Čarnogurskému v ustanovujúcom vyhlásení, ako aj podľa stanoveného cieľa mobilizovať „veriacich i neveriacich“. Okrem tohto prvého vyhlásenia nezostalo po OF Bratislava stopy, čo svedčí o tom, že jeho členovia sa pravdepodobne pripojili k VPN, keď si uvedomili, že je to možné.

24 Občianska iniciatíva Verejnosť proti násiliu vznikla na pôde..., Bratislava, 22. novembra 1989. Opätovne vytlačené in: Feldek, s. 23; Antalová: *Verejnosť proti násiliu*, s. 310 a Žatkuliak, s. 337. Archívne kópie sa zachovali in: BB a PX.

25 Začali sa však vytvárať, hoci sa zdá, že šírenie VPN spravidla zaostávalo za postupom Občianskeho fóra.

za súčasť OF. Viacero dokumentov OF Banská Bystrica napríklad dokazuje, že nemálo tamojších angažujúcich sa občanov sa domnievalo, že Verejnosť proti násiliu je iba čudným pomenovaním bratislavského Občianskeho fóra, a mnoho listov, ktoré dostali výbory VPN, bolo adresovaných „OF“.²⁶ Koordinačný výbor (KV) VPN v Bratislave nepriamo živil túto interpretáciu v niektorých vyhláseniach, napríklad 26. novembra, keď v rámci vyjadrení plnej podpory Občianskemu fóru poznamenal, že herec Milan Kňažko je zároveň členom KC OF a KV VPN.²⁷ Bez významu nebolo ani to, že názov Občianske fórum sa dal použiť ako všeobecné i vlastné podstatné meno, takže neoznačovalo iba združenie či iniciatívu, ale aj činnosť. Napríklad VPN Púchov pravidelne organizovala verejné diskusie, ktoré nazývala „občianske fóra“, a ešte vo februári 1990 na platni pripomínajúcej Nežnú revolúciu hovorca KV VPN Ladislav Snopko definoval Verejnosť proti násiliu ako „občianske fórum“.²⁸ Ako vidieť na príklade Popradu či Levíc, prechod od účasti na občianskom fóre k formálnemu založeniu Občianskeho fóra si vyžadoval iba krátky a jednoduchý krok. Názov Verejnosť proti násiliu sa nevyznačoval takou univerzálnosťou, keďže nemohol vyjadrovať činnosť a implikoval konkrétny program (stavenie sa proti násiliu); „Občianske fórum“ teda pôsobilo otvorenejšie. Veľa prezrádza porovnanie chýb, ktorých sa občania občas dopúšťali v súvislosti s oboma názvami. Oveľa menej často sa pomýlili v pomenovaní OF, a keď to už urobili, nikdy neskomolili podstatné meno „fórum“, iba nahradili prívlastok „Občianske“ slovom „ľudové“. VPN – ak si ju nesplietli s Občianskym fórom – nezriedka nazývali „Výbor proti násiliu“ či „Spoločnosť proti násiliu“, pričom slovo „verejnosť“ nahrádzovali čímisi užšie vymedzeným.²⁹ Zdá sa teda, že „Občianske

26 BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatule 1 – 2; SNA: Archív VPN, nespracovaný fond.

27 Vyhlásenie občianskej iniciatívy Verejnosť proti násiliu zo dňa 26. novembra 1989, 13.00. Opätovne vytlačené in: Feldek, s. 37; Antalová: *Verejnosť proti násiliu*, s. 311 a Žatkuliak, s. 359. Archívne kópie sa zachovali in: BB, GA, KS a PX.

28 VPN Púchov zvoláva občianske fórum (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“); VPN a Študentské hnutie: *Nežná revolúcia* (Bratislava: Opus, 1990), zvukový záznam, strana 1.

29 ÚSD: archív KC OF, škatule 91 – 98; SNA: Archív VPN, nespracovaný fond. Treba zdôrazniť, že hoci sa chyby v súvislosti s názvom VPN vyskytovali častejšie ako pri Občianskom fóre, objavovali sa iba výnimočne.

fórum“ spočiatku rezonovalo s ľudovým zmýšľaním trochu viac ako „Verejnosť proti násiliu“.

Zakladatelia VPN v Bratislave často vykresľujú svoje združenie ako „autentickú slovenskú podobu“ revolúcie z roku 1989.³⁰ Nemožno to síce spochybniť, ale patrí sa dodať, že občianske združenia založené v ostatných častiach Slovenska boli rovnako autentické ako to, ktoré vzniklo v Bratislave, nech už sa nazývali akokoľvek a bez ohľadu na to, či sa identifikovali skôr s Bratislavou, alebo s Prahou. Počiatkový pohyb bol všade spontánny a neexistujú dôkazy o tom, že by zakladatelia slovenských Občianskych fór boli väčšmi manipulovaní – či už Prahou, alebo Štátnou bezpečnosťou – ako zakladatelia pobočiek VPN.

PRAHA A BRATISLAVA SI MEDZI SEBOU DELIA SVET

Slovenské OF predstavovali pre Bratislavu problém. Koordinačný výbor VPN tvrdil, že hovorí za celú slovenskú verejnosť a zastupuje slovenské občianske hnutie v rokovaní so štátnymi a straníckymi orgánmi na republikovej a federálnej úrovni. Nezávislé združenie na území Slovenska orientované skôr na Prahu ako na Bratislavu implicitne spochybňovalo legitimitu tvrdenia KV VPN. Skutočnosť, že ďalšie dve krajské mestá Banská Bystrica a Košice sa identifikovali s OF (hoci v Košiciach bola časom ustanovená aj nezávislá skupina VPN), bola zvlášť závažná, pretože mohli tvrdiť, že sú hlásnymi trúbami celých svojich krajov. OF Banská Bystrica v podstate robilo práve to, keď oficiálne vyhlásilo, že VPN je jav týkajúci sa iba západného Slovenska a občianske iniciatívy na strednom Slovensku by sa mali pripájať k OF.³¹ Nie je jasné, do akej miery bratislavskí aktivisti vedeli o Občianskych fórach na Slovensku; pravdepodobne si nikdy celkom neuvedomili, ako veľmi sa OF rozšírilo. Vedeli však o Košiciach. Niekedy medzi 21. a 25. novembrom Marcel Strýko a Erik Groch z OF Košice navštívili Bratislavu a podľa Petra Zajaca povedali: „My sme založili OF v Košiciach, prečo sa tu vlastne zakladá nejaká VPN?“³² Podľa Vladislava Chlipalu seba-

vedomý odklon Košíc od vízie pre Slovensko, ktorú zastával KV VPN, Bratislavu znervóznil.³³

Dňa 29. novembra sa stretli zástupcovia KV VPN a KC OF v Prahe a v rámci vyhlásenia o spolupráci sa dohodli, že uznajú jeden druhého za „suverénnych“ zástupcov občianskych hnutí v jednotlivých republikách.³⁴ Tým sa Praha zaviazala k politike „ruky preč“ vzhľadom na Občianske fóra na Slovensku. Väčšina pražských aktivistov, pravdaže, nevedela takmer nič o živote za hradbami svojho krásneho mesta, preto nemala dôvod spochybňovať nárok KV VPN na reprezentatívnosť; Pražania bezvýhradne verili všetkému, čo im o situácii na Slovensku povedali bratislavskí kolegovia. V ten istý deň KV VPN začal venovať pozornosť iniciatívam mimo Bratislavu, vydávajúc „Slovo k dňesku robotníkom a nielen im“, „Návrh pre prácu akčných skupín VPN“ a vysvetlenie „Vnútornej organizácie VPN“.³⁵ V prvom z týchto dokumentov koordinačný výbor vyhlásil, že „pokiaľ doteraz existovali pobočky VPN v podobe štrajkových výborov, je žiaduce, aby v súčasnosti prešli na platformu VPN ako pobočky“. Bez toho, že by priamo uznalo existenciu Občianskeho fóra na Slovensku, dalo toto vyjadrenie jasne najavo, že skupiny na Slovensku, ktoré súhlasia s požiadavkami VPN, no dosiaľ sa hlásili k iným revolučným združeniam, by sa mali premeniť na VPN.

Slovenské Občianske fóra sa tak ocitli v neprijemnej situácii. Žiadalo sa od nich totiž, aby riskovali zmätenie miestnych občanov, ktorí si už zvykli na používanie jedného pomenovania namiesto druhého, a aby sa preorientovali z Prahy na Bratislavu. Inými slovami – mali od-

33 Ibid., s. 22 – 23.

34 Spoločné komuniké OF a VPN, Praha, 29. novembra 1989 (PX: fond G1, škatuľa 4, zväzok 1). Opätovne vytlačené in: Suk: *Občianské fórum*, 2. diel, s. 39, a Žatkuliak, s. 381. Pozri aj Rychlík: *Průběh rozpadu*, s. 271, a Jiří Suk: *Občianské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 1. diel: *Události* (Brno: Doplněk, 1997), s. 91.

35 Slovo k dňesku robotníkom a nielen im, Bratislava, 29. novembra 1989 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“; ďalšie kópie sa dochovali in BB, KS a PP). Návrh pre prácu akčných skupín VPN, Bratislava, 29. novembra 1989, in Žatkuliak, s. 380; archívne kópie sa dochovali in BB, KS, MI, PX a ZM); Vnútorná organizácia VPN, Bratislava, 29. novembra 1989 (KS: zbierka z Nežnej revolúcie, zväzok „Rôzne“; ďalšie kópie sa dochovali in BB, MI, PP a PX). Posledné dva dokumenty boli takmer doslovné preklady dokumentov OF Praha z predchádzajúceho dňa s tým, že „OF“ nahradila „VPN“. (K práci občianskych fór a Vnitřní organizace Občianskeho fóra, opätovne vytlačené in Suk: *Občianské fórum*, 2. diel, s. 35 – 38).

30 Pozri napr. Martin Bútora a Zora Bútorová: *Neznesiteľná ľahkosť rozchodu*, in: Vodička, s. 76.

31 Slovo socializmus dajme konkrétny obsah, *op. cit.*

32 Citované in Antalová: *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum*, s. 21.

búrať značnú časť z toho, čo už vybudovali. Niektoré z nich reagovali na výzvu rozladenejšie ako iné, no do júna 1990 všetky konvertovali. Aj tentoraz môžeme rozlíšiť tri vzory premeny. Prvým bola mutácia jedného OF na jednu pobočku VPN na konci novembra alebo začiatku decembra 1989, pričom v niektorých prípadoch jestvovala prechodná fáza, v ktorej sa združenie nazývalo „OF-VPN“. Druhý vzor predstavovalo zlučovanie samostatných zoskupení OF a VPN v určitom meste či okrese, ktoré takisto prebiehalo začiatkom decembra. Posledný vzor mal podobu úzkej spolupráce medzi zoskupeniami OF a VPN, ktoré si však zachovali samostatnosť až do určitej doby v roku 1990.

Najčastejší bol prvý vzor. V Liptovskom Mikuláši, Nových Zámkoch, Prešove, Rožňave a Spišskej Novej Vsi sa rozhodnutie zmeniť názov a príslušnosť dosiahlo podľa všetkého pomerne ľahko a rýchlo. V Spišskej Novej Vsi došlo k zmene iba niekoľko hodín po oznámení vzniku celomestskej iniciatívy – zjavne preto, lebo novší aktivisti presvedčili či prehlasovali zakladajúce jadro kultúrnych pracovníkov, ktoré dalo vznik miestnemu hnutiu.³⁶ (Stalo sa to výnimočne 27. novembra, teda pred oficiálnou dohodou medzi OF Praha a VPN Bratislava.) Zdá sa, že zmena v Nových Zámkoch bola podobne neproblematická; prebiehala niekedy medzi 29. novembrom a 2. decembrom azda ako následok návštevy zástupcov VPN z Bratislavy 28. novembra.³⁷ Vzhľadom na to, že obecná rada OF Nové Zámky vo svojom ustanovujúcom vyhlásení vyjadrila – jedinečne – súhlas iba so slovenskými študentmi a tým, čo nazývala „Celoslovenský koordinačný výbor“, pravdepodobne sa na začiatku identifikovala ako Občianske fórum iba preto, lebo nesprávne pochopila podstatu hnutia založeného v Bratislave, na ktoré sa v každom prípade orientovala.³⁸ V Prešove sa zmena, ku ktorej došlo 2. decembra, zrejme stala predmetom diskusie; tamojšia občianska iniciatíva cítila potrebu uverejniť písomné vysvetlenie v okresných novinách, ako aj v bulletine, ktorý vydávala spoločne so štrajkujúcimi študentmi prešovských fakúlt UPJŠ. Ako sa píše v bulletine:

Bezprostredne po otrase z brutálneho vyčíňania pohotovostných oddielov na Václavskom námestí [sic] vznikli v oboch častiach náš-

ho spoločného štátu občianske iniciatívy, navzájom síce nezávislé, zato zhodujúce sa v spoločenskom celi: Občianske fórum a Verejnosť proti násiliu (VPN). Za krátky čas, ktorý uplynul od ich vzniku sa aspoň čiastočne vykryštalizoval ich program do najbližšej budúcnosti, pravdepodobne do volieb pochopiteľne, už slobodných. Je iba prirodzené, že prešovské Občianske fórum, ktoré sa spontánne vytvorilo asi týždeň po Oných Udalostiach, prihlásilo sa teraz k programu bratislavskej Verejnosti proti násiliu. Tá môže totiž väčšmi zohľadniť osobitosti Slovenska, najmä oblasti vzhľadom na centrum odľahlejších, kam sa musíme počítať aj my.³⁹

V Banskej Bystrici, Čadci a Humennom sa aktivisti istý čas snažili udržať orientáciu na Prahu aj Bratislavu, pričom sa nazývali „OF-VPN“ alebo „Občianske fórum Verejnosti proti násiliu“. Ako sme videli, Čadca si osvojila túto stratégiu už od začiatku. V Banskej Bystrici prebehla zmena z „OF“ na „OF-VPN“ pravdepodobne 30. novembra, trvala však iba dva dni. Dňa 2. decembra sa z OF-VPN Banská Bystrica stala VPN Banská Bystrica a v druhom vydaní svojho bulletinu (*Fórum*) vysvetlila:

V našom demokratizačnom hnutí sa doteraz spájali dva prúdy, pražský a bratislavský, čo sa odrazilo i v symbolike hnutia a predstavovali sme sa ako Občianske fórum hnutia Verejnosť proti násiliu. Dnes sa už naše hnutie kryštalizuje a nadobúda podobu bratislavského hnutia, čo si vyžaduje i obmenu názvu, a tak odteraz budeme vystupovať a spolupracovať s Bratislavou a Prahou ako Občianska iniciatíva Verejnosť proti násiliu Banská Bystrica.⁴⁰

Zatiaľ čo pri prvom vzore sa jedno OF pretransformovalo na jednu „VPN-ku“, druhý a tretí vzor boli zložitejšie – z dôvodu, že na tom istom území vznikali samostatné zoskupenia VPN nezávislé od Občianskeho fóra. Zdá sa, že okrem vyššie spomenutej výnimky OF Bratislava, pobočky VPN boli vždy ustanovené až po OF, ale v niekoľkých prípadoch poradie nie je jasné. Obe občianske združenia spravidla spolupracovali

36 Premeny v zrkadle týždňa, *op. cit.*

37 Umelci v našom meste, *op. cit.*

38 V N. Zámkoch MKV, *op. cit.*

39 Na vysvetlenie, *Prešovská zmena*, č. 2 (5. decembra 1989), s. 5. Pozri aj: Postoje sa nemenia, *Prešovské noviny*, 6. decembra 1989, s. 1.

40 *Fórum* (Banská Bystrica), č. 2 (3. decembra 1989), s. 1.

a napokon sa zlúčili.⁴¹ Nápadný rozdiel však možno pozorovať v rozsahu, v akom pôvodné Občianske fóra vzdorovali asimilácii.

V Poprade bolo OF založené 26. a 27. novembra, zatiaľ čo VPN vznikla 30. novembra. K inštitucionalizovaniu oboch hnutí došlo pod záštitou sociálne odlišných skupín. Po verejnom zhromaždení, ktoré sa 26. novembra nazvalo „ fórum občanov“, vytvorila prípravný koordinačný výbor OF skupina ľudí, ktorí v roku 1968 organizovala občiansky odpor proti invázii vojsk Varšavskej zmluvy.⁴² Koordináčný výbor VPN, na druhej strane, založili zástupcovia štrajkových výborov.⁴³ Obe skupiny začali okamžite spolupracovať a do 1. decembra mali plány vytvoriť spoločný „Pohotovostný výbor občianskej neposlušnosti“ pozostávajúci zo štyroch predstaviteľov OF, štyroch zástupcov VPN a nezávislého tajomníka (OF navrhlo kňaza alebo právnik).⁴⁴ Dňa 5. decembra sa však občianske iniciatívy v Poprade „rozhodli akceptovať požiadavku slovenského centra a vystupovať ďalej ako iniciatíva Verejnosť proti násiliu“.⁴⁵ V okrese Považská Bystrica tiež vznikli vo väčších mestách a na okresnej úrovni samostatné zoskupenia OF a VPN, ktoré rýchlo založili spoločné koordinačné výbory s oboma názvami, pričom každé hnutie si zachovalo pôvodnú identitu a štruktúru. Do 8. decembra sa však spriaznené iniciatívy zlúčili do jednotných pobočiek VPN.⁴⁶

41 List OF Zvolen z 27. novembra 1989 adresovaný OF Praha svedčí o tom, že azda existovali výnimky z tohto pravidla. „Považujeme za potrebné upozorniť,“ napísal hovorca Dušan Kaštieľ, „že na Slovensku sa rozširujú ‚informácie‘ v tom zmysle, že Občianske fórum je výhradne českou záležitosťou a nie celoštátnou. Zakladané miestne iniciatívy Verejnosť proti násiliu oficiálne suplujú OF sú v tomto zmysle interpretované ako jediná slovenská ‚verzia‘ Obč. fóra. Vydávajú vyhlásenia, ktoré majú často len málo spoločného s obnovou politického, hospodárskeho a spoločenského života v zmysle požiadaviek a cieľov Obč. fóra. Vyvoláva to dezinformovanosť, nejasnosti a špekulácie. Bolo by potrebné ujasniť túto otázku s Bratislavou – zdá sa totiž, že ide o zámernú, škodlivú akciu.“ (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 72.)

42 V pondelok 27. novembra v okresnom sídle a Programové vyhlásenie, *op. cit.*

43 Ovzdušie otvoreného dialógu a Minirozovor s Pavlom Strážayom, *Podtatranské noviny*, 7. decembra 1989, s. 1, 3.

44 Programové vyhlásenie, *op. cit.*

45 Pod symbolom VPN, *Podtatranské noviny*, 14. decembra 1989, s. 4.

46 VPN a OF Považská Bystrica: Občianske iniciatívy v Považskej Bystrici informujú o nesplnených požiadavkách študentov, 2. decembra 1989 (PX: súčasná

Pri treťom vzore samostatné zoskupenia OF a VPN úzko spolupracovali a zakladali spoločné koordinačné výbory, ale zostali odlišné do roku 1990. V Žiline napríklad založili VPN výtvarníci s väzbami na Bratislavu dňa 3. decembra, celý týždeň potom, čo OF Žilina začalo činnosť.⁴⁷ Do 5. decembra sa obe skupiny dohodli na vytvorení spoločného „koordinačného centra Občianskeho fóra a hnutia Verejnosť proti násiliu“ a do 14. decembra sa tento výbor rozšíril aj na študentov žilinskej Vysokej školy dopravy a spojov.⁴⁸ V Komárne bola situácia ešte zložitejšia. Do 27. novembra tam vznikli nielen OF, VPN a FMK, ale aj „Slobodné fórum“ (*Szabad Fórum* alebo SzF) ako maďarská mutácia OF.⁴⁹ Dňa 1. decembra predseda Okresného národného výboru oficiálne uznal požiadavky všetkých týchto iniciatív za legitímne a prisľúbil, že s nimi bude pokračovať vo formálnom dialógu (ktorý s OF a SzF už začal).⁵⁰ Do 16. decembra sa tieto štyri skupiny spojili na vytvorenie niečoho, čo premenlivo nazývali „koordinačné centrum Občianskeho fóra Verejnosť proti násiliu“, „koordinačný výbor Občianskeho fóra Verejnosti proti násiliu“ alebo „koordinačný výbor Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu“.⁵¹ Rovnako ako v Žiline aj táto aliancia pokračovala ešte do roku 1990, pričom členské iniciatívy si udržali svoju osobitosť. Pod tento vzor spadajú aj Košice, Prievidza, Trebišov a Vranov nad Topľou.

dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“); Členovia občianskych aktivít „Verejnosť proti násiliu“ a „Občianske fórum“, ktorí pracujete v podniku Pov. Strojárne, Púchov (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“); V znamení vecnosti, konštruktívnosti, *Obzor* (Považská Bystrica), 14. decembra 1989, s. 1.

47 Verejný záujem povýšiť nad osobný, *Cieľ*, 7. decembra 1989, s. 3.

48 S podporou ľudu, *Cieľ*, 7. decembra 1989, s. 1.

49 Požiadavky Občianskeho fóra, Občania vyjadrujú súhlas a November 27-én alakult meg..., *Dunaj*, 2. decembra 1989, s. 3, 7; Oprava, *Dunaj*, 9. decembra 1989, s. 2; Z doterajšej činnosti VPN, *Dunaj*, 23. decembra 1989, s. 1; A Nyilvánosság az Erőszak Ellen polgári kezdeményezés komároi tevékenységéről, *Dunatáj*, 23. decembra 1989, s. 6.

50 Dialóg na pôde ONV a A demokrácia platformján, *Dunaj*, 9. decembra 1989, s. 1, 5.

51 Z doterajšej činnosti VPN a A Nyilvánosság az Erőszak Ellen polgári kezdeményezés komároi tevékenységéről, *op. cit.*; Zo zasadnutia občianskych iniciatív, *Dunaj*, 30. decembra 1989, s. 1; Elfogadták a programnyilatkozatot, *Dunatáj*, 30. decembra 1989, s. 5.

Prechod z OF na VPN často sprevádzali personálne zmeny, čo spôsobilo časť prvotných horkostí, ktoré už o pol roka paralyzovali VPN. Najvýraznejšie to bolo v tých okresoch, kde zoskupenia OF a VPN vznikali nezávisle, a potom sa dohodli na zlúčení. V Poprade pôvodní aktivisti VPN zjavne hanobili prišlecov z OF a napokon ich vylúčili zo spoločného hnutia.⁵² Dokonca aj v okresoch ako Levice a Rožňava, kde sa podľa všetkého jedno OF premenilo na jednu VPN-ku, sa po mutácii zmenilo pozoruhodne veľa mien členov koordinačného výboru. Nie všade však transformáciu sprevádzala zatrpknutosť. Napríklad v Považskej Bystrici, kde kooperačné štruktúry vznikli ešte v čase, keď OF a VPN existovali samostatne, zdá sa, že predstavitelia VPN privítali zakladateľov OF ako rovnocenných partnerov.

Okrem personálnych zmien vnútenie uniformnosti slovenskému občianskemu hnutiu sprevádzalo aj prepísanie histórie – vymazanie letmej, no politicky problémovej pamäti. V decembri 1989 viacerí aktivisti VPN začalo používať minulé časy spôsobmi, ktoré popierali pôvodnú rôznorodosť slovenského občianskeho hnutia; prezentovali bratislavskú víziu o tom, ako sa dejiny *mali* odvíjať, ako správneho rozprávania o tom, ako sa *naozaj* odvíjali. Tak napríklad hovorca KV VPN Miroslav Kusý reagoval na otázku o slovenských Občianskych fórach tým, že ich založenie zobrazil ako „nedorozumenie“, pretože „na Slovensku sa ujal názov ‚Verejnosť proti násiliu‘“.⁵³ Inými slovami, čo urobila Bratislava, to sa rovnalo tomu, čo urobilo „Slovensko“, a akákoľvek miestna iniciatíva, ktorá sa definovala nezávisle od Bratislavy, predstavovala aberáciu. Hovorcovia VPN v Prešove podobným spôsobom vysvetľovali, že „k premenovaniu sa pristúpilo iba preto, ako nám vysvetlil predstaviteľ hnutia herec... Mikuláš Laš, že nový názov je príznačný pre obrodenecké hnutie na Slovensku, zatiaľ čo občianske fóra vznikli a existujú v českých mestách našej vlasti“.⁵⁴ Inak povedané, „my sme nerobili to, čo sme robili“ a „vzdávame sa autority určovať význam svojich činov v prospech iných“. Takmer to pripomína prepisovanie histórie z čias komunistickej nadvlády (napríklad Vladimír Clementis a jeho čiapka), hoci v tomto prípade neexistuje dôvod podozrievať niekoho zo zlomyseľnosti alebo úkladného plá-

52 Fórum občanov, *Podtatranské noviny*, 11. októbra 1990, s. 3.

53 *Štúdio dialóg*, Slovenská televízia, 4. decembra 1989.

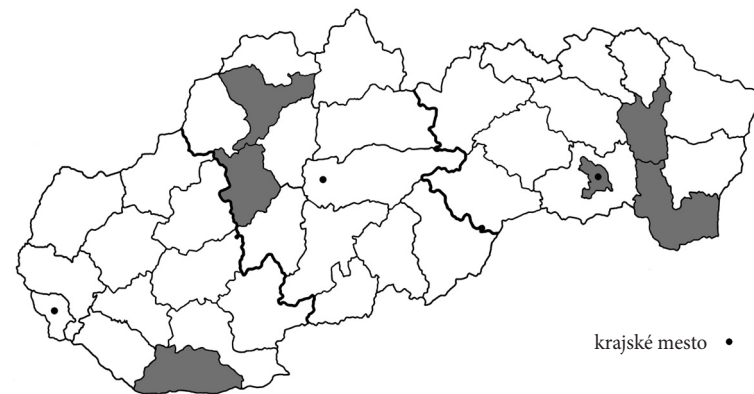
54 Postoje sa nemenia, *op. cit.*

nu.⁵⁵ Projekt mal však úspech, lebo dnes si iba málokto spomína, že OF bolo kedysi na Slovensku také rozšírené ako VPN, a neuvádza sa to v nijakých učebniciach.

ODPOR

Na konci roka 1989 existovalo už iba šesť z pôvodných devätnástich okresných fór, pričom všetky boli formálne spojené s miestnymi pobočkami VPN. Mapa 2 zobrazuje ich rozloženie. Na zistenie toho, ako sa všetky tie zväzky OF-VPN napokon celkom asimilovali do VPN, bude potrebný ďalší výskum, no zdá sa, že celý proces sa zavŕšil do júna 1990.

Mapa 2: Okresy, kde sa OF udržalo 31. decembra 1989

55 Milan Kundera preslávil čudný osud Clementisovej čiapky v *Knihe smíchu a zapomnění*. Na pôvodnej fotografii z roku 1948 stál Clementis vedľa nového stalinistického vodcu Československa Klementa Gottwalda na balkóne s výhľadom na pražské Staromestské námestie; bola zima a on z úcty ponúkol Gottwaldovi čiapku. Keď bol v roku 1950 Clementis obvinený z vlastizrady, bol vymazaný z fotografie, ale jeho čiapka zostala na Gottwaldovej hlave. (*Kniha smíchu a zapomnění* [Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1981], s. 9.) Literárny kritik Jan Čulík tvrdí, že čiapka vskutku nepatrila Clementisovi a že Kundera sám skreslil dejiny, ale to v žiadnom prípade neznižuje platnosť Kunderovho argumentu; aj keď sa mýlil o čiapke, mohol by sa opierať o tisíce ďalších príkladov, a faktom zostáva, že ľudia skutočne zmizli z fotografie. (Lze Kunderovo dílo považovat za postmoderní mystifikaci? *Literární noviny*, 25. mája 2009.)

Proces, ktorým Bratislava nakoniec „dobyla“ Slovensko, neprebíhal bez odporu. Dňa 5. januára sa v Prahe objavili Marcel Strýko z OF Košice a Vladimír Komár z OF Vranov, aby hľadali podporu koordinačného výboru Občianskeho fóra. Informovali pražských kolegov o spontánnom vzniku svojich iniciatív pred kontaktom s VPN a o pokračovaní OF na východnom a strednom Slovensku. Vysvetlili im, že slovenské OF sa chcú politicky orientovať na Prahu bez toho, aby museli prechádzať Bratislavou, ktorá si robí nárok na „autoritu národnú“. Dodali, že Bratislava s nimi nič nekonzultuje ani ich nepozýva, aby sa podieľali na rozhodovaní, a preto žiadajú o právo zúčastňovať sa na snemoch Občianskeho fóra – aspoň ako pozorovatelia.⁵⁶

Nebolo to prvý raz, čo sa členovia pražského centra dopočuli o pokračujúcej existencii Občianskeho fóra na Slovensku. Josef Vavroušek, ktorý opakovane prejavil oveľa hlbšie pochopenie Slovenska ako ktorýkoľvek z jeho kolegov v Prahe, upozornil na situáciu slovenských Občianskych fór už 28. a 30. decembra, keď sa spýtal, či je správne, že „my se k nim nehlásíme“. V tom čase Pavel Rychetský vyjadril pochybnosti o vnútornej sile Verejnosti proti násiliu a usúdil, že „VPN potrebuje nás, ne my je“.⁵⁷ Keď Strýko a Komár uprostred tejto prebiehajúcej debaty prišli so svojou požiadavkou, dočkali sa zmiešanej reakcie. Zdeněk Rajniš zvolal, že nikomu nemožno brániť, aby sa pridal k tej či onej vetve toho, čo je podľa neho tým istým hnutím. „I Češi se mohou připojit k VPN“, dodal.⁵⁸ Dominantný názor však bol, že pražské koordinačné centrum by nemalo robiť kroky, ktoré môžu poškodiť VPN. Rada KC OF sa preto rozhodla „doporučiť VPN Bratislava, aby prizývali zástupce krajů do Sněmu“. Ďalej sa uzniesla pozvať zástupcov slovenských Občianskych fór i VPN, aby pozorovali snemy OF, a odporučiť Bratislave, aby poskytla Košiciam ekonomické zdroje. Ako gesto dobrej vôle sama rozhodla dať košickému OF kopírovací stroj.⁵⁹

Strýko a Komár sa nenachádzajú na zozname účastníkov snemu OF, ktorý sa konal na druhý deň v Prahe, no otázka napätia medzi

Bratislavou a ďalšími časťami Slovenska sa napriek tomu vynorila. Študentský delegát Šimon Pánek upozornil na konflikt medzi študentmi v Banskej Bystrici, Košiciach, Prešove, vo Zvolene a v Žiline na jednej strane a ich kolegami v Bratislave a Nitre na druhej. Hovoril, že prvá skupina súhlasí s názorom študentov českých vysokých škôl, aby sa ustanovil jednotný študentský zväz, zatiaľ čo druhá zastáva dva nezávislé republikové zväzy.⁶⁰ Josef Vavroušek nadviazal na túto správu informáciou o výsledkoch stretnutia so Strýkom a Komárom. „Situace ve vztazích mezi OF a VPN není zdaleka tak dramatická jako u vysokoškoláků“, povedal.

Ve Středoslovenském a Východoslovenském kraji jsou silná OF, která tam vznikla dřív, než přišla informace o vytvoření VPN – nyní si říkají OF+VPN. Na Slovensku je určitý vnitřní konflikt, protože centra ve středu a na východě se cítí být odstrčena KV VPN v Bratislavě. To se ovšem bude rychle řešit – KC OF v Praze tato fóra informuje, respektuje však územní sounáležitost.⁶¹

Ako to často bývalo, táto ružová prognóza sa ukázala ako predčasná a na ďalšom sneme konanom 20. januára sa Vavroušek cítil opäť nútený nastoliť otázku Občianskych fór „na severu Slovenska“. Hoci boli prítomní Strýko a Erik Groch z Košíc (spolu so štyrmi zástupcami VPN z Banskej Bystrice), zápis neuvádza, že hovorili k téme, a posledné slovo mal zrejme Petr Kučera z Prahy, ktorý poukázal na „delikátní situaci“ VPN spôsobenú nacionalizmom na Slovensku, a vyhlásil, že OF musí podporiť VPN „jako nejliberálnější složku slovenského politického života“.⁶²

A tak sa stalo, že do júna 1990 sa Občianske fórum zo Slovenska vytratilo. Ako boli Košice prvou, tak boli zjavne i poslednou baštou. Chlipala rozpráva, že „stále sa to volalo OF, až tesne pred voľbami, keď sme si uvedomili, že ide o boj politických značiek, tak sa tam vy-

56 Zápis z Rady OF dne 5.1.1990 v 8.30 hod. (ÚSD: archív KC OF, zväzok „Zápis z rady OF (C)“, s. 1. Pozri aj Suk, *Labyrintem*, s. 296.

57 Zápis z jednání Rady KC OF dne 28.12.1989, s. 2, a Zápis z Rady OF dne 30.12.1989 v 8.30 hod., s. 3, oba dokumenty in ÚSD: archív KC OF, zväzok „Zápis z rady OF (C)“.

58 Zápis z Rady OF dne 5.1.1990 v 8.30 hod., s. 1.

59 Ibid., s. 1.

60 Zápis z druhého sněmu Koordinačního centra Občanského fóra konaného 6.1.1990 (ÚSD: archív KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, zväzok „Sněm KC OF 6. 1. 1990“), s. 10 – 11.

61 Ibid., s. 11.

62 Zápis ze sněmu Koordinačního centra Občanského fóra ze dne 20. ledna 1990 (ÚSD: archív KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, zväzok „Sněmy OF 20. 1. 1990“), s. 1, 6.

capilo VPN-OF, lebo sme vedeli, že ľudia budú voliť VPN a nie OF. Nemôžu.“⁶³

Ako postskriptum možno dodať, že ku krátko trvajúcemu pokusu vzkriesiť čosi ako Občianske fórum došlo v októbri 1990 v Poprade. Po lete charakterizovanom pádom obľuby VPN na Slovensku a nechutnými škriepkami vo vedení VPN Poprad sa traja z pôvodných zakladateľov Občianskeho fóra v okrese rozhodli opätovne vytvoriť „Fórum občanov“.

Naším cieľom bude hlavne z etických hľadísk publicisticky posudzovať časové otázky. Budeme kritickí, ale zároveň vždy budeme navrhovať koncepčné rozumné riešenia. Chceme byť tými, ktorí dokážu povedať, že kráľ je nahý. Vec demokracie je pre nás posvätná a mienime za ňu v spolupráci s hnutiami a stranou stredne bojovať. Tí, ktorí ste sa nesprofanovali spolupracou s totalitným režimom a máte záujem o naplnenie ideálov novembra, dokážete vecne argumentovať a jasne formulovať svoje myšlienky, vstúpte medzi nás.⁶⁴

Nie sú dôkazy, že by z tejto výzvy vzišlo niečo významné.

HEADANIE RÍŠE

Mohlo to dopadnúť inak? Dôkazy svedčia o tom, že áno. Ako je známe, VPN bola založená po stretnutí niekoľkých stoviek umelcov, ochranárov a ďalších občanov 19. novembra 1989 v bratislavskej Umeleckej besede. Na tomto stretnutí, ktoré trvalo od piatej do šiestej hodiny popoludní, došlo k zvoleniu koordinačného výboru, ktorý sa ten večer stretol v byte Jána Langoša. Medzi 20.30 a 21.00 tento výbor vymyslel pre iniciatívu názov „Verejnosť proti násiliu“. Kým sa však celá skupina znova stretla na druhý deň popoludnie, jej členovia sa dopyčovali o vytvorení Občianskeho fóra v Prahe, a tak vzrušene diskutovali o tom, či v súlade s tým nezmenia svoj názov. Rozhodli sa však pokračovať ako „Verejnosť proti násiliu“ na základe uvažovania, že správa o vzniku ini-

ciatívy sa už rozšírila telefonicky a faxom po Slovensku a zmena názvu v tomto momente by zbytočne zmiatla verejnosť.⁶⁵ Ako sme však videli, správa o založení VPN sa v tom čase ešte nerozšírila tak ďaleko, ako sa údajne domnievali tí, čo presadzovali ponechanie názvu, a Bratislava nepredstavovala pre zvyšok Slovenska taký jedinečný vzor, ako obyvatelia dunajskej metropoly predpokladali. Tým, že VPN Bratislava neskôr prinútila slovenské Občianske fóra, aby zmenili *svoje* názvy, možno zmiatla ešte viac ľudí, ako keby bola zmenila svoj názov hneď na začiatku. Nedá nám nespýtať sa, či „dvojvládie“ spôsobené prekryvajúcim sa pôsobením akčných skupín OF a VPN v rôznych častiach Slovenska nevytvorilo prostredie pre neskorší vznik konkurenčných buniek VPN v slovenských obciach a na pracoviskách – jav, ktorý bol oveľa častejší na Slovensku ako v českých krajinách a prispel k poklesu popularity VPN v roku 1990. Nedá nám ani nespýtať sa, či bezohľadný postoj Bratislavy voči iniciatívam inde na Slovensku neprispel k obvineniam z „totality VPN“, ktoré sa objavili začiatkom roka 1990.

Ďalší okamih, keď história mohla nabráť iný smer, prišiel 29. novembra, keď sa KV VPN a KC OF dohodli na tom, že svoje hnutia nespoja. Ako dokazujú početné príklady OF-VPN v rôznych oblastiach Slovenska, integrovaná symbióza bola možná aj bez odmietnutia názvu Verejnosť proti násiliu. Keby bolo došlo k takejto únii, istotne by sa bola vynorila otázka vnútornej federácie, tak ako sa to stalo v pôvodne jednotnom študentskom hnutí, ale mohla mať za následok funkčnú a demokratickú federalizáciu, ktorá by poslúžila ako model pre ďalšie sféry politického života. Otázka vnútornej demokracie začala sužovať OF a VPN koncom decembra a nikdy ich sužovať neprestala. Aktivisti z okresov totiž argumentovali čoraz vehementnejšie, že prirodzenými stavebnými kameňmi hnutí sú okresy, ktoré by si mali kolektívne voľiť ústredné rozhodovacie orgány. Pražské a bratislavské koordinačné centrá však dlho namietali proti demokratizácii, tvrdiac, že hnutia ako celok reprezentujú dostatočne na to, aby mohli hovoriť v ich mene. Keby sa OF a VPN boli spojili, kontroverzia by pravdepodobne bola dospela oveľa skôr do kritického stavu, pretože Bratislava by v nijakom prípade nebola akceptovala virtuálne zastupovanie Prahou. Je možné, že vyjednávací pozície okresov by pri takomto scenári boli silnejšie (najmä keby periférne české a slovenské regióny ťahali za ten istý po-

63 Citované in Antalová: *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum*, s. 22.

64 Fórum občanov, *op. cit.*

65 Rudolf Sikora, citovaný in Antalová: *Verejnosť proti násiliu*, s. 33 – 34.

vraz), takže by boli mohli presadiť demokratizáciu skôr a federalizovať hnutia na základe okresov či regiónov namiesto republík. Takéto usporiadanie sa v skutočnosti vybudovalo na východnom Slovensku, kde sa do konca decembra ustanovil regionálny koordinačný výbor s dvoma zástupcami z každého okresu vrátane predstaviteľov OF aj VPN.⁶⁶ Pri formálnej celoštátnej únii oboch hnutí by bolo možno ťažšie ignorovať oblasti, ako bolo východné Slovensko, čo by prípadne dalo podnet na demokratickejšiu federalizáciu, než po akej túžila buď Praha, alebo Bratislava.

Ako to však dopadlo, činnou dynamikou nebola federalizácia, ale budovanie impéria. Každé mesto chcelo vystupovať v mene čo najväčšieho územia. Praha tvrdila, že zastupuje celé Československo, Bratislava hovorila to isté o Slovensku. Banská Bystrica konštatovala, že reprezentuje celé stredné Slovensko a Brno sa predstavovalo ako hlásna trúba nielen južnej Moravy, ale celej Moravy a Sliezska. Iniciatívy v okresných mestách často tvrdili, že hovoria nielen za svoje mesto, ale za celý okres. Samozrejme, že existovali výnimky. Iniciatívy na východnom Slovensku, ako sme práve videli, vytvorili federatívnu štruktúru hneď na začiatku a mestá v okrese Považská Bystrica rýchlo a priateľsky vypracovali podobný spôsob koordinácie. Princíp nadvlády bol však rozšírenejší a spôsobil nekonečnú nevraživosť a svárivosť v údajne demokratických hnutiach. Istým spôsobom a v menšom meradle sa opakovala schéma revolúcie roku 1848 v habsburskej ríši – schéma, podľa ktorej stredné mocnosti najprv protestovali proti dominantnému postaveniu vyšších, len aby sa nižšie mocnosti potom odvolali na vyššie v proteste proti nadvláde stredných. Tak sa Olomouc a Opava odvolávali na Prahu proti domýšľavosti Brna. Považská Bystrica sa odvolávala na Bratislavu proti nárokom Banskej Bystrice. Ružomberok sa odvolával na Banskú Bystricu proti namyslenosti Liptovského Mikuláša. A Košice sa odvolávali na Prahu proti povýšenosti Bratislavy. Nakoniec mestá ako Brno a Banská Bystrica prehrali (OF Brno sa nikdy nedočkalo inštitucionalizovania celomoravských štruktúr, zatiaľ čo VPN Banská Bystrica bola na jar 1990 zbavená regionálnych právomocí). Bratislava vyhrala. Vo veľmi reálnom politickom zmysle môžeme hovoriť o období od novembra 1989 do júna 1990 ako o čase, keď Bratislava dobyla Slovensko.

⁶⁶ Zápis z Rady OF dne 5.1.1990 v 8.30 hod., s. 1.

Konštitučný okamih

Kolektívne vrenie po 17. novembri vyvolalo ustanovujúci alebo ústavný okamih [*constitutional moment*]. Príbeh Občianskeho fóra na Slovensku poskytuje viacero príkladov tohto javu – od zakladania autonómnych občianskych iniciatív v lokalitách po celom Slovensku po úsilie vytvoriť štruktúry spolupráce medzi iniciatívami – pričom dochádzalo k protichodným impulzom „zdola“ a „zhora“. Snahy ustanoviť občianske združenia však boli len špičkou ľadovca. Začínajúc koncom novembra a pokračujúc do deväťdesiatych rokov (a vlastne až po vstup do Európskej únie v roku 2004), občania Československa sa usilovali ustanoviť alebo rekonštituovať každú organizáciu alebo inštitúciu vo svojom kolektívnom spoločenskom živote: od šachových klubov a mládežníckych zväzov až po podniky, cirkvi, národné výbory, zákonodarné zbory aj štát samotný. Všetky tie mnohoraké úsilie vychádzali z jediného imperatívu: neodolateľnej túžby reprezentovať nové spoločenstvo, ktoré vzniklo po 17. novembri, v konkrétnych a trvanlivých ľudských inštitúciách.

Príklad slovenských občianskych iniciatív ukazuje, ako sa konštitučný impulz rozdelil dvoma smermi, ktoré napokon pôsobili protikladne. Prvý bol impulz „zdola“, ktorý môžeme označiť za demokratický. Túto dynamiku sme videli v Komárne, Poprade, Považskej Bystrici a Žiline, kde sa samostatné občianske iniciatívy, spontánne vznikajúce ako koordinované úsilie neľahostajných občanov, dohodli medzi sebou na vytvorení štruktúry súčinnosti. Videli sme ju v pokročilejšom stupni na východnom Slovensku, kde sa vybudovali štruktúry koordinácie nielen na obecnej či okresnej úrovni, ale po celom regióne. Vo všetkých týchto prípadoch sa dotýční občania alebo skupiny občanov prirodzene uzniesli na usporiadaniach, ktoré boli vo svojej forme federatívne. Žilinský koordinačný výbor bol federáciou troch samostatných skupín, OF-VPN v Komárne vlastne štyroch a koordinačný výbor pre východné Slovensko bol federáciou okresných koordinačných výborov. Federalizmus bol teda prirodzeným partnerom demokratickej samoorganizácie. Konštitučné úsilie zdola mali tiež za následok neuveriteľne rozmanité podoby spoločenskej organizácie. Žiadne z koordinačných výborov, ktoré OF, VPN a ďalšie revolučné skupiny spontánne vytvorili na Slovensku, nemali identickú štruktúru, pretože v každom prípade príslušné občianske skupiny sa tvorivo usporiadali podľa svojich osobitných potrieb.

Protichodné k ustanovujúcim impulzom „zdola“ boli ustanovujúce impulzy „zhora“. Ak sme tie prvé označili za demokratické, charakteristickou črtou druhých bol centralizmus. OF Banská Bystrica si prialo, aby sa všetky občianske iniciatívy v Stredoslovenskom kraji prispôbili jeho centrálnej vízii, zatiaľ čo VPN Bratislava trvala na tom, aby sa všetky iniciatívy na Slovensku organizovali podľa jej vzoru. Kým demokratická samoorganizácia mala tendenciu vytvoriť pestrú paletu rôznych štruktúr vhodných pre občanov a skupiny, ktoré ich vymysleli, tieto štruktúry vzdorovali systematizácii. Pre tých, ktorí však chceli koordinovať spoločenský život z ústrednej pozície alebo rokovať s ústrednými vrchnosťami v mene širšieho spoločenského celku, bola táto absencia systému frustrujúca. Pre nich bola štandardizácia prvoradou starostou, pretože by uľahčila centralizovanú reprezentáciu.

Hoci pojmy „zdola“ a „zhora“ sú výstižné, treba uznať, že na začiatku pochádzala všetka revolučná iniciatíva „zdola“. Prvotný impulz bol všade demokratický: spontánne podanie rúk ďalším občanom v reakcii na zemetrasenie 17. novembra. Aj Praha a Bratislava boli úplne na začiatku len dve lokality medzi inými. Centralizujúce impulzy sa objavili neskôr, aj keď len o pár hodín či dní, a prichádzali aspoň čiastočne z miestnych záujmov skupín v mestách, ktoré sa identifikovali ako centrálne miesta. Do istej miery to môžeme vidieť ako odzrkadľovanie štruktúr starého režimu, keďže iniciatíva v Prahe vzala na seba úlohu rokovať s federálnymi silami, hnutie v Bratislave s republikovými orgánmi, združenie v Banskej Bystrici s krajskými predstaviteľmi atď. V pohybe bol však hlbší kultúrny proces – reťaz imitácie siahajúca do Habsburskej ríše, kde sa mestá snažili napodobňovať Viedeň a súperili medzi sebou o výhody, ktoré sprevádzali poctu zastupovať cisársku autoritu ako hlavné mesto provincie, okresu atď. Predstava, že niektoré mestá majú prirodzené právo spravovať iné – bez súhlasu tých iných – ešte neustúpila pred postupom demokracie. Z tohto dôvodu revolúcia roku 1989 spustila vír mestskej rivality, ktorý pôsobil proti demokracii podobným spôsobom ako v revolúcii roku 1789.⁶⁷

Revolúcia rozpútala túto búrku práve preto, že otvárala konštitučný okamih, v ktorom boli všetky spoločenské štruktúry otvorené prehodnoteniu. V tomto ohľade sa Nežná revolúcia podobala všetkým

ostatným skutočným revolúciám, ktorých podstatná črta je náhly návrat k ustanovujúcemu stavu spoločnosti. V každom prípade kolektívne vrenie vyvoláva predefinovanie predstavy spoločenstva o sebe ako spoločenstve (predstava, ktorú Durkheim nazýva posvätná) a tá vyžaduje reprezentovanie v inštitúciách spoločenstva. Navyše v každom prípade demokratické impulzy ustanoviť inštitúcie zdola sa dostávajú do rozporu s centralistickými úsiliami zhora. Vo Francúzsku delegáti do Generálnych stavov, ktorí sa ustanovili ako Národné zhromaždenie, vyhlásili za svoju úlohu napísať ústavu kráľovstva. Často však museli prerobiť svoju prácu (napríklad 4. augusta 1789), aby držali krok s tým, čo sa spontánne udialo „v teréne“. V Rusku Dočasná vláda, keďže sa nemohla pochváliť demokratickou legitimitnosťou, akou disponovalo francúzske zhromaždenie, vypísala voľby do Ústavodarného zhromaždenia. Kým sa však voľby konali a zhromaždenie sa zišlo, bolo neskoro – kľúčová rekonštitúcia sa už odohrala. V Československu, hoci sa začali koncom novembra ozývať hlasy volajúce po ústavodarnom zhromaždení a Občianske fórum v decembri poskytlo koncept novej ústavy na všeludovú diskusiu, sa pri okružlom stole rozhodlo, že Federálne zhromaždenie, nie špeciálne zvolený zbor, napíše novú ústavu, a napokon sa táto úloha odložila až do obdobia po júnových voľbách.⁶⁸ To však nebrzdilo úsilie znovu ustanoviť spoločnosť zdola. V piatej kapitole preberieme tému, ako sa občania usilovali rekonštituovať svoje pracoviská a štruktúry miestnej správy. Teraz sa sústreďme na konštituovanie politického spoločenstva ako takého na lokálnej, regionálnej a „národnej“ úrovni.

LOKÁLPATRIOTIZMUS

Predtým, ako sa hlásil o slovo etnický nacionalizmus, ovládal pódium lokálpatriotizmus. Keď sa Česi a Slováci zhromažďovali v roku 1989, až na pár jedinečných výnimiek nehovorili o dosahovaní väčšej slávy či zvrchovanosti pre vlastné národy. Rozprávali však o obnove slávy

67 Pozri Ted Margadant, *Urban Rivalries in the French Revolution* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1992).

68 Pozri napr.: Prohlášení Občanského fóra v Bystřici nad Pernštejnem, 30. novembra 1989 (USD: archív KC OF, nespracovaná hromada č. 4). Zákonodárni iniciatíva Občanského fóra: Návrh nové ústavy, *Svobodné slovo*, 7. decembra 1989 (k dispozícii v letákovke podobe tiež v LN a v slovenčine v KS).

– alebo suverenity – svojich lokalít. To je pochopiteľné, lebo spoločenstvo, ktoré všetci mohli vidieť na námestiach – spoločenstvo, ktorého sa účastníci manifestácií najväčšmi cítili súčasťou – bola ich miestna komunita. Ako napísal istý novinár VPN z Bánoviec nad Bebravou, „v zmenených podmienkach života v našej vlasti môžeme prejavovať zdravú stránku lokálpatriotizmu“.⁶⁹

V januári 1990, skôr ako sa začalo akékoľvek diskutovanie o vložení spojovníka medzi „Česko“ a „Slovensko“, sa revoluční aktivisti zaujímali o zvýšenie slávy svojich rodných miest. Prejavovalo sa to zvlášť zreteľne pri diskusiách o pomníkoch a menách. Občianske fórum plzenskej železničnej stanice sa usilovalo o odstránenie sochy Klementa Gottwalda zo staničného dvora a o jej nahradenie vhodnejším pamätníkom s miestnym významom.⁷⁰ Občianske iniciatívy v Komárne chceli obnoviť sochu jedného zo zakladateľov Československa M. R. Štefánika, ako aj istého lokálne významného rakúsko-uhorského generála.⁷¹ Tiež začali proces (ktorý sa roky ňaťahoval) opätovného získavania hradu a systému baštových pevností, teda lokálnych architektonických skvostov, pre civilné potreby po odchode sovietskych vojsk.⁷² Prispievatelia novín VPN v Trnave zdôraznili potrebu postarať sa o hroby „významných Trnavčanov“.⁷³ Podobné príklady by sa dali uviesť azda z každého mesta či obce v celej krajine. Okrem toho mnohé obce vnímali revolúciu ako príležitosť na zmenu názvu. Najznámejším príkladom sa stal Gottwaldov, ktorý 15. decembra 1989 docielil obnovu pomenovania spreď roka 1948, teda Zlín, no zmeny názvov na úrovni dedín pokračovali najmenej do roku 1992.⁷⁴

Dlho predtým, než sa vyskytli hocikaké seriózne reči o slovenskom alebo českom osamostatnení, sa obce v celom Československu usilovali odlúčiť jedna od druhej. Mnohé komúny, ktoré boli za starého

režimu začlenené do väčších miest, využili príležitosť na vyhlásenie nezávislosti. Na začiatku roka 1990 Občianske fórum nedávno pripojenej časti Brna vyjadrilo názor, že jestvujúca štruktúra krajských, okresných a obvodných národných výborov je „naprosto nevyhovujúci“. Namiesto národného výboru pre celý druhý obvod Brna asi so 100 000 obyvateľmi požadovalo OF výbor pre svoju štvrť Bystrc iba s 35 000 ľuďmi.⁷⁵ V spolupráci s občianskymi iniciatívami inde v Brne docielili aj obyvatelia Bystrca samosprávu v novembri 1990 v rámci komplexného preusporiadania správneho členenia mesta. Občania lounskej mestskej časti Dobroměřice začali v marci 1990 uvažovať o odlúčení a napokon sa v okrese museli konať viacnásobné plebiscity o rôznych návrhoch obecnej samostatnosti.⁷⁶ V okrese Trutnov vzniklo 1. septembra 1990 desať oficiálne nových obcí – a nechápalo sa to ako dovŕšenie tohto procesu.⁷⁷ Hoci najčastejšie sa kládli požiadavky na odlúčenie, zazneli aj výzvy na zjednotenie územných celkov, ktoré boli za starého režimu rozdelené. Vyše 95 % obyvateľov trinástich dedín v okrese Vranov nad Topľou napríklad podpísalo petíciu za ich opätovné začlenenie do okresu Prešov, odkiaľ boli asi pred dvadsiatimi rokmi vyňaté. „Bývalí funkcionári to rozhodli namiesto ľudu,“ vysvetlili, a predznamenujú líniu argumentácie, ktorá sa čoskoro stala bežnou, dodali: „Do oblasti Šariša etnicky rozhodne patríme.“⁷⁸ Takéto prehodnotenie hraníc komunít pokračovalo celé deväťdesiate roky. Časom sa tento jav začal vnímať ako mikrokozmos rozpadu ČSFR – bystrá interpretácia, ak uznáme, že „mikro“ predchádzalo „makru“.⁷⁹

V súlade s revolučným chápaním demokracie a ocenením samorganizácie sa občania všade domáhali väčšieho vplyvu na rozhodovanie o miestnych záležitostiach a vyžadovali si prevod právomocí z okres-

69 F. Ďuriš: Udrží si mesto svoju tvár? *Host do domu* (Bánovce nad Bebravou), č. 3 (24. januára 1990), s. 1.

70 M. Sojka: Pomník poctivé práce, *Plzeňský student*, č. 1 (8. januára 1990), s. 3.

71 Koordinačný výbor VPN v Komárne: Informácia pre našich čitateľov, *Reflex* (Komárno), 8. februára 1990, s. 2.

72 Okresný koordinačný výbor VPN: Národná pamiatka alebo kasáreň?! *Reflex*, 11. januára 1990, s. 1.

73 Kto bol Franko Veselovský? *Trnavská verejnosť*, 12. januára 1990, s. 1.

74 Pozri napr. Ha Ůn Bátorkeszi polgár (KN: zbierka plagátov, zväzok „Bátorove Kosihy“).

75 *Zpravodaj brněnského OF*, č. 10 (14. január 1990), s. 2.

76 *Hlas* (Louny), 2. marca 1990, s. 1; 19. októbra 1990, s. 2.

77 TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, zväzok „Volby – městský národní výbor“, „Seznam obcí okresu Trutnov – stav k 1. září 1990“ (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, zväzok „Výsledky voleb: různé“).

78 Pavol Bašista, Milan Bašista a Ján Sabol: Medzianky chcú naspäť do prešovského okresu, *Premeny* (Prešov), č. 2 (12. január 1990), s. 6.

79 Stanovisko okresné a městské rady OH Trutnov k referendu o osamostatnění Poříčí (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 3, zväzok „Zde je náš domov: regionální program“).

nej, krajskej, či dokonca republikovej úrovne.⁸⁰ Obyvatelia Brezna sa napríklad sťažovali, že územné plánovanie mesta vykonávajú ľudia, ktorí tam nežijú, čo podľa nich malo za následky nevhodne situované obytné súbory a plán vybudovať školu s iba polovicou potrebných tried.⁸¹ Po komunálnych voľbách v novembri 1990 prijalo nové mestské zastupiteľstvo v Poprade nariadenia, ktoré zdôraznili toto trvanie na miestnej právomoci smelým vyhlásením, že občania sú suverénni a mestá zároveň suverénne a samostatné.⁸²

Okrem túžby po väčšej miestnej „suverenite“ občania Československa dávali najavo silné želanie zlepšiť postavenie svojej lokality v porovnaní s inými alebo v regionálnom či širšom rámci. Návrh zriadiť miestnu vysokú školu bol zvlášť bežný; zaznel napríklad v Opave (kde sa vskutku zrealizoval), ako aj v Chebe a Lounoch (kde zostal na papieri). V Komárne istý nočný strážnik daroval VPN a FMK 12 000 korún na založenie vysokej školy v meste s vyučovacím jazykom maďarským.⁸³ Prispievateľ novín VPN v Nitre poznamenal, že prvé biskupské sídlo na území Československa bolo v tomto meste (takmer sto rokov pred založením pražského biskupstva), a nariekal, že moderná slovenská arcidiecéza nesídlí v Nitre, ale v Trnave.⁸⁴ Ďalší prispievateľ tvrdil, že Nitra predstavuje „prirodzené centrum“ Západoslovenského kraja a najmenej v takej miere ako Žilina či Prešov si zaslúži profesionálny orchester a strednú hudobnú školu. Autor nadhodil, že Nitrania za to bojujú už roky, a naznačil, že teraz sa naskytla príležitosť.⁸⁵ Mestá sa však neusilovali vyniknúť iba v kladnom zmysle; od januára najmenej do marca 1990 sa ľudia „tešili“ z rozsahu komunistickej pohromy a mestá zápasili jedno s druhým o to, ktoré z nich bude v niečom naj-

80 Pozri napr. Návrh volebného programu Občanského fóra Lánov (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 3, zväzok „Zde je náš domov: regionální program“).

81 Emil Caban: Z dialógu o výstavbe, *Breznianska verejnosť*, č. 1 (koniec januára alebo začiatok februára 1990), s. 2.

82 Organizačný poriadok mestského zastupiteľstva mesta Poprad (PP: súčasná dokumentácia, škatuľa „Volby '91, '92: Letáky, pozvánky, pohľadnice“, zväzok „Súčasná dokumentácia 1991“), s. 13.

83 Prvý skutočne odvážny a nezávislý, veľkorysý sponzor, *Reflex*, 11. januára 1990, s. 2.

84 Laco Zrubec: Prečo nie v Nitre? *Nitrianska verejnosť*, 12. januára 1990, s. 1.

85 Štefan Madari: Orchester v Nitre, *Nitrianska verejnosť*, 12. januára 1990, s. 3.

horšie (a najviac si zaslúži verejné financie vyčlenené na nápravu situácie).⁸⁶ V Čechách boli aj sťažnosti až do októbra 1990, že Praha hlce zásoby a spôsobuje nedostatky v okolitých oblastiach.⁸⁷ Všade menšie mestá zazlievali väčším, tvrdiac, že „velká města naší vlasti nejsou celá republika“.⁸⁸

REGIONALIZMUS

Aká je spojitosť medzi týmto lokálpatriotizmom, prevládajúcim v decembri 1989 a na začiatku roka 1990, a nacionalizmom, ktorý vypukol uprostred „pomlčkovej vojny“ a napokon prispel k zániku Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky? Až na niekoľko výnimiek bol „spojovníkom“ regionalizmus. Už v novembri 1989 môžeme postrehnúť, ako občania z rozličných lokalít sa začali organizovať regionálne. V každom prípade to viedlo k artikulácii politických požiadaviek týkajúcich sa danej oblasti. Tento regionalizmus však nadobúdala na rôznych miestach veľmi rozličné formy; v niektorých oblastiach, najmä okolo hlavných miest, naberal dokonca podobu antiregionalizmu.

Videli sme už, ako sa občianske iniciatívy na východnom Slovensku spontánne organizovali regionálne. Moravanom to tiež pripadalo prirodzené v revolučných mesiacoch roka 1989 a 1990 koordinovať spoluprácu v rámci regiónu. Moravskí pracujúci oznamujúci zámer zúčastniť sa na generálnom štrajku častejšie posielali vyhlásenie študentom alebo Občianskym fóram v Brne či Olomouci než až do Prahy. Neraz dokonca prisudzovali autorstvo študentských požiadaviek vysokoškolským z týchto dvoch miest namiesto toho, aby ich pokladali za plody mozgov z hlavného mesta. Do 5. decembra štrajkujúci študenti v Brne, Gottwaldove, Olomouci a Ostrave založili koordinačný štrajkový výbor moravských vysokých škôl ako obdobu podobných štruktúr sídliačich v Prahe a Bratislave.⁸⁹ Či už členovia pražského koordi-

86 Pozri napr. *Hlas*, 30. marca 1990, s. 2.

87 *Hlas*, 12. októbra 1990, s. 2.

88 Antonín Zachoval (OF Černá Hora): Bez pomoci občanů to nepůjde, *Nový život* (Blansko), 25. apríl 1990, s. 4.

89 Pozri Koordinační stávkový výbor moravských vysokých škôl: Podmínky pro ukončení stávky vysokých škôl, Brno, 5. decembra 1989 (UH: Sbírka UH, škatuľa 7, zväzok „Letáky a plakáty všeobecné“).

načného výboru mali k tomuto usporiadaniu výhrady, alebo nie, javilo sa im to praktické; delegovaním zodpovednosti za šírenie a získavanie informácií vo východnej polovici Českej republiky na Brno a Olomouc podstatne znížili vlastné pracovné zaťaženie.⁹⁰ Ešte treba zistiť, kedy Občianske fóra na Morave začali vzájomne koordinovať svoju činnosť; najneskôr to urobili 4. januára, keď sa v Olomouci konala regionálna konferencia okresných zástupcov.⁹¹ Mimo rámca týchto revolučných spolkov, v súvislosti s prepracovaním zásad asociačného života, ktorému sa na začiatku roka 1990 podrobil prakticky každý zväz či spoločnosť, pripadala mnohým Moravanom nejaká regionálna sieť žiaduca. Na stretnutí moravských hudobníkov 7. januára sa napríklad diskutovalo o troch variantoch združovania; účastníci odmietli dva, ktoré predpokladali väzby na Prahu, a „jednoznačne“ sa rozhodli vytvoriť vlastnú organizáciu.⁹²

Spontánnosť tohto organizovania na regionálnej úrovni – v čase, keď všetka organizácia musela vyjsť zdola – svedčí o tom, že rozšírené volania po obnove územnej celistvosti Moravy boli tým, čo o nich spočiatku tvrdili ich protagonisti: prekladom revolučného odmietania rozhodovania „o nás bez nás“ do regionálne relevantných pojmov. Spontánne organizovanie ukáže, že komunikačné siete vnútri Moravy boli hustejšie ako siete medzi Moravou a inými časťami Československa a že regionálna identita nebola umelý koncept, za ktorý ju neskôr označili Pražania. Rovnako ako sa Občianske fórum v Prešove rozhodlo preorientovať na VPN, pretože Bratislava leží bližšie a s väčšou pravdepodobnosťou by bránila regionálne záujmy, aj Moravia na konci decembra a začiatkom januára začali požadovať inštitucionálne záruky, že rozhodnutia o Morave sa budú robiť s moravskou účasťou, nie Pražanmi samotnými. Tak na prvom sneme Občianskeho fóra usporiadanom 23. decembra 1989 koordinačným centrom v Prahe brnianski delegáti Petr Cibulka a Jaroslav Šabata namietli, že hoci Moravia a Slezania tvoria zhruba polovicu českého obyvateľstva, majú nepri-

90 Pražskí študenti často posielali aktuálne správy ďalekopisom do Brna, odkiaľ sa šírili po celej Morave, a žiadali olomouckých a brnianskych študentov, aby získavali názory ďalších moravských vysokých škôl na texty navrhovaných vyhlásení.

91 *Zpravodaj brněnského OF*, č. 7 (5. januára 1990), s. 1.

92 *Zpravodaj brněnského OF*, č. 8 (8. januára 1990), s. 2.

merane nízke zastúpenie na sneme a prakticky nijakú reprezentáciu v koordinačnom centre, ktoré pri rokovaníach s federálnymi a republikovými silami robí rozhodnutia s dôsledkami pre celú krajinu.⁹³ (Naproti tomu KC OF konzultovalo s VPN Bratislava záujmy Slovenska predtým, ako zaujalo pri rokovaníach zásadné stanovisko.) Do konca decembra moravskí občania – ktorí postrehli, že všetci českí členovia novej federálnej vlády sú Pražania – začali požadovať refederalizáciu Československa tak, aby sa z Moravy stala členská republika rovnocenná so Slovenskom a Čechami.⁹⁴ V rovnakom čase moravskí študenti navrhli tripartitné delenie študentských peňazí medzi Čechy, Moravu a Slovensko podľa počtu obyvateľov.⁹⁵ Neskôr trvali na vlastnej moravskej komore v študentskom parlamente, akú si už vybojovali Slováci.⁹⁶ Na začiatku januára sa o moravskej otázke hovorilo od Šumperka na severe až po Břeclav na juhu, pričom viacero verejných zhromaždení občanov prijímalo uznesenia podporujúce obnovu administratívnej integrity Moravy.⁹⁷ Vo všetkých týchto debatách sa tieto požiadavky skloňovali podľa revolučného chápania demokracie. Ako sa vyjadril istý brniansky študent:

Považujeme za samozrejmé, že o tom, čo sa deje na Slovensku si rozhodnou Slováci, ale súčasne se nám jeví jako zcela nesmyslné, aby o tom, co se bude dít tady, rozhodovala pouze Praha... Ne, nejsem anarchista, ale uvědomme si, že každý systém, ať už je to jeho úmyslem či nikoli, potlačuje svobodu, a o to více systém, který se uzavírá do složitých byrokratických vztahů. A je pak zvlášť smutné,

93 Zápis ze sněmu Občanského fóra 23. 12. 1989, (ÚSD, archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, zväzok „Sněmy OF 23. 12. 1989“), s. 2, 6 – 7.

94 Jan Opálka: Charta 12/1989, Olomouc, 29. decembra 1989, opätovne vytlačené in *Přetlak* (Olomouc), č. 32 (18. – 19. januára 1990), s. 3.

95 Zápis ze schůze KSV 30.12.1989 (MU: fond G38, škatuľa „Koordinační stávkový výbor brněnských VŠ“, zväzok „Schůze KSV: 27. 11. 89 – 12. 3. 90“).

96 Stávkový výbor FF UJEP: Zásadní připomínka FF UJEP k návrhu ústavy Studentské stavovské unie, Brno, 11. januára 1990 (MU: fond G38, škatuľa „Koordinální stávkový výbor brněnských VŠ“, zväzok „Schůze KSV: 27. 11. 89 – 12. 3. 90“).

97 Pozri napr.: Josef Zelenka: Z Občanského fóra Boskovice, *Nový život* (Blansko), 31. januára 1990, s. 2, a *Zpravodaj brněnského OF*, 8. januára 1990, s. 1.

když na vrcholu této pyramidy stojí lidé, kteří v žádném případě nemůžou představovat reprezentativní vzorek a z nichž většina jsou zástupci Prahy a jen jeden či dva suplují „venkov“.⁹⁸

Išlo o ten istý princíp, aký OF Prešov použilo na odôvodnenie svojej premeny na VPN: občania žijúci v určitom regióne by mali mať moc spoločne rozhodovať o záležitostiach, ktoré sa ho týkajú. Zatiaľ nemal etnický nacionalizmus na tomto myslení žiadny podiel.

V prvých týždňoch revolúcie sa aj v Českom Sliezsku zjavili regionálna koordinácia a regionalistické cítenie, no veľkosť a zemepis tohto územia – ako aj rivalita medzi jeho dvoma najvýznamnejšími mestami – značne obmedzili ich rozsah. Za vlády Habsburgovcov bolo malé územie Sliezska, ktoré po roku 1740 zostalo súčasťou Českej koruny, samostatnou provinciou s hlavným mestom Opava. Vzhľadom na malú rozlohu územia a skutočnosť, že na ňom existujú moravské enklávy, v prvej republike bolo České Sliezsko z administratívnych dôvodov pripojené k Morave v rámci samosprávnej „Zeme Moravsko-sliezskej“. Keď Moravia v roku 1989 začali požadovať obnovu tejto zeme, Slezania namietli, že by to v praxi viedlo k situácii, kde by oveľa početnejší Moravia rozhodovali o sliezkych záležitostiach. Väčšina sliezkych regionalistov preto vystupovala proti zmene unitárneho systému územnej správy zavedeného komunistami v českých krajinách a namiesto nej volila čisto kultúrne vyjadrovanie sliezskej identity. Jednou z jeho najvýznamnejších foriem mala byť nová „Sliezska univerzita“, ktorú občania Opavy navrhovali umiestniť do svojho mesta. Oveľa väčšie mesto Ostrava ležiace na pomedzí historicky sliezskeho a moravského územia argumentovalo, že kvôli svojej rozvinutejšej infraštruktúre by mohlo lepšie podporiť univerzitu, a navrholo, aby Sliezska univerzita mala pobočku v oboch mestách. Napokon došlo k založeniu dvoch samostatných univerzít.

Východné Slovensko sa v mnohých ohľadoch podobalo Morave. Zo zemepisného hľadiska sa tento región líši od zvyšku Slovenska; jeho vody otekajú do Tisy, nie do Dunaja, a technologický pokrok ešte neprekonal prirodzené dôsledky tejto topografie na komunikačné siete (hoci druhé a tretie najväčšie mesto Slovenska ležia na výcho-

98 Tomáš Kubiček: Praga caput regni, *Reff: Revue filozofické fakulty* (Brno), č. 1 (5. marca 1990), s. 15 – 16.

de, dodnes ich nespája so západom žiadna diaľnica). Podobne ako na Morave aj študenti a občianske združenia na východnom Slovensku sa prirodzene organizovali na regionálnom základe. No keďže východné Slovensko sa nemohlo opierať o minulosť ako samosprávna provincia, politické požiadavky nadobudli iba podobu aliancie s Prahou zameraanej proti Bratislave. V tomto ohľade bola pozícia východného Slovenska štrukturálne podobná sliezskej.

NACIONALIZMUS

V Čechách a na „dunajskom“ Slovensku (t. j. v povodí Dunaja, nie Tisy) nadobudlo regionalistické zmýšľanie nádych antiregionalistického nacionalizmu. V Čechách pred pomlčkovou vojnou nebol veľmi výrazný, no vo svetle nasledujúcich udalostí možno niektoré jazykové formulácie z decembra a januára pokladať za veľavravné. Počas prezidentskej volebnej kampane napríklad pražský umelec Joska Skalník tvrdil, že najlepším prezidentom by bol Havel, pretože „s ním se vrací do české [nie československej] společnosti a politiky morálka“.⁹⁹ Istý aktivista Občianskeho fóra v Českých Budějoviciach sa radoval z „probouzejícího se národního povědomí o české [nie československej] státnosti“.¹⁰⁰ Prispievateľ bulletinu domážlického Občianskeho fóra vyhlásil, že úspech Zamatovej revolúcie vyžaduje, „aby zase po letech bylo k světu to naše, české myšlení, filosofie, a politika“.¹⁰¹ Vo všetkých týchto kontextoch by sa očividne väčšmi hodilo slovo *československý*, no to sa v mysliach mnohých Čechov neobjavovalo na prvom mieste. Pokiaľ ide o Moravanov, nedopúšťali sa tohto lapsusu zďaleka tak často. V tejto súvislosti je samozrejme dôležité, že české slovo pre obyvateľa Čiech zároveň označuje niekoho, kto je z etnického hľadiska Čech. Jazyk teda prinútil Moravanov, aby rozlišovali medzi regionálnou a etnickou identitou, ktorá v mysliach Čechov mohla byť rozmazaná.

99 Suk: *Labyrintem*, s. 206.

100 Mojmir Prokop: Vážení přátelé... *Informační servis* (České Budějovice), č. 18 (18. januára 1990), s. 2.

101 Z. Vyšehlid: Křížovatky myšlení a... *Domažlické inForum*, č. 4 (19. januára 1990), s. 2.

Na Slovensku – aj keď sa niektorí ojedinelí muži objavili na novemberových zhromaždeniach v Bratislave s nacionalistickými plagátmi – ľudové akcentovanie slovenskej identity v týchto prvých týždňoch malo prevažne vlastenecký, nie nacionalistický charakter. Dokonca aj Matica slovenská, kultúrna ustanovizeň založená v 19. storočí v rámci odporu proti maďarizácii a obnovená na začiatku decembra 1989, spočiatku uprednostňovala regionálny, nie etnický základ spolupatričnosti, pričom prizývala do svojich radov aj etnických Maďarov.¹⁰² Pripomínala tým Maticu moravskú a Maticu sliezsku, české kultúrne ustanovizne s regionálnym základom, ktoré sa v tom čase takisto obnovili. Do polovice decembra sa však na severostrednom Slovensku začala objavovať zreteľne nacionalistická rétorika; išlo o oblúk siahajúci zhruba od Topoľčian cez Martin do Ružomberka a zahŕňajúci Oravu. Zdá sa, že prvý domáci návrh na zrušenie spoločného československého štátu bol vyslovený 12. decembra v Dolnom Kubíne.¹⁰³ V januári skupiny Matice slovenskej v tejto oblasti vymenili pôvodne otvorený postoj k slovenským Maďarom za šovinistický; žiadali napríklad, „aby sa všetky deti v južných oblastiach Slovenska učili v slovenských školách a po slovensky aby, ich učili slovenskí učitelia [*sic*]“, a nahlas kritizovali „obviňovanie slovenského národa zástupcami občanov maďarskej národnosti“. Okrem toho požadovali návrat k „pôvodnému“ názvu Československej socialistickej republiky – „Česko-Slovenskej republike“.¹⁰⁴ Keďže ústredie Matice sídlilo v Martine, nacionalistický náhľad z tejto lokality sa čoskoro stal oficiálnym stanoviskom ustanovizne ako celku.

Hoci 12. decembra zrejme nastal prvý prípad, keď sa „domáci“ Slováci verejne dožadovali rozpustenia federácie, nešlo o prvý takýto návrh. Slovenskí emigranti, ktorým sa darilo v klérofašistickom režime Jozefa Tisa, no po komunistickom prevrate odišli do exilu, začali v októbri 1989 pašovať a šíriť letáky protestujúce proti „českej okupácii“ ich krajiny a žiadajúce nezávislosť Slovenska.¹⁰⁵ Bezprostredne

po 17. novembri zintenzívnili svoje úsilie. Predstavitelia slovenskej komunity v Austrálii napríklad 20. novembra napísali slovenskému premiérovi požiadavku na zrušenie federácie a varovali pred genocídou Slovákov zosnovanou v Prahe.¹⁰⁶ Istý emigrant zo Stuttgartu 16. decembra napísal VPN a „Celoslovenskému zväzu študentov“ návrh, ako do 10. januára dosiahnuť nezávislosť Slovenska prostredníctvom radu štrajkov.¹⁰⁷ Títo zahraniční pomätenci spočiatku dúfali, že sa priživia na popularitu VPN, no zhrozený KV VPN ich ignoroval, čím boli nútení nájsť si inú živnú pôdu. Vo vrcholných časoch revolúcie v decembri chodili emigranti po Bratislave a pečiatkovali študentské plagáty slovenským znakom, pričom pripisovali kritické poznámky na plagáty, ktoré chválili Masaryka či potvrdzovali československú jednotu. Študenti zareagovali tak, že opravili gramatické chyby na graffiti a pridali poznámku, že autori by sa mali naučiť po slovensky. Po tom, čo sa emigranti v Bratislave dočkali odmietnutia, našli útočisko medzi sympatizantmi nacionalistickejšie naladených častí severostredného Slovenska, až kým im „pomlčková vojna“ poskytla novú príležitosť uchádzať sa o priazeň obyvateľov hlavného mesta.

Napriek týmto prvým náznakom etnického nacionalizmu v Čechách a na dunajskom Slovensku väčšina Čechov a Slovákov v roku 1989 a na začiatku roka 1990 chápala spoločenstvo hlavne v občianskom, nie etnickom zmysle. Hoci teda Československo pozostávalo z dvoch etnicky definovaných národov a niekoľkých národností, slovo *národ* sa spočiatku používalo takmer výlučne v jednotnom čísle. Obyvatelia istého juhočeského mestečka, vyjadrujúc odhodlanie symbolicky sa zúčastniť na generálnom štrajku bez prerušenia práce, vysvetľovali: „Práci za tyto 2 hodiny... věnujeme národu.“¹⁰⁸ Plagáty v Lounoch a Prahe sa spýtali: „Komunisté, komu dáte svůj hlas??? Ústřednímu výboru nebo svému národu?“¹⁰⁹ Istý bratislavský plagát požadoval „ce-

com území k 71. výročí ČSR, 28. októbra 1989 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“).

106 List od J. K. a J. S., Strawberry Hills, N. S. W., adresovaný Ivanovi Knotekovi, Bratislava, 20. novembra 1989 (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

107 List od F. M. (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

108 My občané Vimperka se připojujeme..., 24. novembra 1989 (ÚSD: archív KC OF, škatuľa 47).

109 LN: fond 569, škatuľa 2, neoznačený zväzok; súkromná zbierka Kevina McDermotta, Sheffield, Anglicko.

102 Spomienkový, *Prešovské noviny*, 14. decembra 1989, s. 3.

103 Odsúdili nečestné konanie skompromitovaných, *Orava*, 20. decembra 1989, s. 3.

104 Prehlásenie miestneho odboru MS v Bánovciach nad Bebr. dňa 20. januára 1990, *Host do domu*, č. 3 (24. januára 1990), s. 3.

105 Národná Rada za Oslobodenie Slovenska so sídlom v Mníchove, Frakcia pôsobiaca na území Slovenska: Vyhlásenie Frakcie NRZOS pôsobiacej na domá-

lému národu demokraciu bez prívlastkov.¹¹⁰ Hoci nie je vylúčené, že autori týchto textov mali v povedomí špecifický český alebo slovenský národ, z kontextu je jasné, že to nebolo podstatné; slovo *národ* odkazovalo predovšetkým na zhromaždené obyvateľstvo – revolučné spoločenstvo. Navyše existuje množstvo ďalších príkladov z konca roka 1989 a začiatku roka 1990, keď sa týmto slovom v jednotnom čísle jednoznačne označovala jediná československá komunita. V slovenskej televíznej debata 24. novembra študent Miloš Lauko poznamenal, že počet účastníkov manifestácií na Václavskom námestí podstatne prekračuje počet študentov v Prahe, čo podľa neho dokazuje, že to, čo sa začalo ako študentské hnutie, je dnes hnutím „celého národa“.¹¹¹ Brniansky literárny kritik Ivo Osolsobě v prednáške o semiotike revolúcie v Nitre hovoril o „našom ľudu“, jasne zahŕňajúc aj Čechov, aj Slovákov v jednotnom čísle.¹¹² V Košiciach ľudia stále hovorili o jednotnom československom národe ešte v júni 1990.¹¹³ Dokonca aj vedúce osobnosti OF a VPN v Prahe a Bratislave pôvodne rozprávali o jedinom národe a množné číslo začali používať až 22. novembra (po tom, čo vyslanec VPN Bratislava informoval Prahu o existencii VPN). Aj po tomto dátume sa však často vracali k používaniu jednotného čísla. Keď 29. novembra Václav Havel prehovoril v Slovenskom národnom divadle, spomenul úlohu divadla pri prebúdzaní českého národa v 19. storočí a usúdil, že prebieha nové národné prebúdzanie; vzhľadom na miesto, kde vystúpil, sa môžeme domnievať, že tento súdobý „národ“ nebol iba český, ale československý.¹¹⁴ V polovici januára v rozhovore pre bratislavský študentský časopis *Zmena* Milan Kňažko zase hovoril o jedinom „československom národe“.¹¹⁵ Hoci sa vyskytli kontexty, v ktorých obaja títo prominenti použili slovo *národ* v plurálnom etnickom zmysle, rovnako často siahali po singulárnom občianskom zmysle. Havel raz dokonca zmiešal oba významy v jednom prejave (hovoriac o československom národe a zároveň o českom a slovenskom národe).¹¹⁶

110 SNA: Archív VPN, nespracovaný fond.

111 *Štúdio Televíznych novín*, 24. novembra 1989.

112 Citovaný in *Vážení priatelia! Nitrianska verejnosť*, 19. januára 1990, s. 1.

113 O. R. Halaga: Porozumením k stabilite, *Akcia* (Košice), č. 9 (15. júna 1990), s. 3.

114 *Verejné fórum*: Slovenská televízia, 29. novembra 1999.

115 Herec alebo politik? *Zmena*, č. 18 (január 1990), s. 4.

116 Václav Havel, prejav v Československej televízii, 16. decembra 1989, opätovne vytlačené in *Suk: Občanské fórum*, 2. diel, s. 243 – 46.

Pre väčšinu Čechov a Slovákov teda slovo *národ* spočiatku označovalo aj občiansku aj etnickú komunitu, ale je zjavné, že prvý význam cítili bezprostrednejšie.

Impulzy, ktoré podporili etnické chápanie národnosti – a napokon nahradili jednotné číslo slova *národ* množným –, vznikali v kontexte túžby bratislavských aktérov hovoriť v mene slovenskej verejnosti a udržať si nezávislosť od Prahy. Dňa 21. novembra neskoro večer Peter Zajac z KV VPN navštívil KC OF v Prahe a nahral improvizovaný prejav trocha zmäteného Václava Havla o náhrade „federalizovanej totality“ „demokratickou federáciou“.¹¹⁷ Na druhý deň sa prejav prehrál v Bratislave a hovorcovia KC OF sa začali snažiť používať slovo *národ* v množnom čísle.¹¹⁸ Dňa 25. novembra VPN a študentský koordináčny výbor v Bratislave zverejnili spoločný zoznam dvanástich požiadaviek, z ktorých prvou bolo „vytvoriť zo Slovenskej národnej rady skutočný parlament slovenského národa, v ktorom budú mať zastúpenie všetky zložky našej spoločnosti“. Vyhlásenie ďalej požadovalo „dôsledne demokratickú federáciu Čechov a Slovákov a zákonné upravenie práv a postavenia národností na princípe plnej a faktickej rovnoprávnosti“.¹¹⁹ Medzi predstavou „slovenského národa“ – chápaného jednoznačne etnicky – a ideou občianskeho národa, podľa ktorej „všetky zložky našej spoločnosti [vrátane národností] budú mať zastúpenie“, je očividné napätie. Azda stojí za zmienku, že len tri dni predtým študenti vydali výzvu vojakom Československej ľudovej armády, aby nekonali proti svojmu (jednotnému) národu.¹²⁰ Zaujímavé je aj to, že s výnimkou vyššie spomenutej severostrednej oblasti Slováci mimo Bratislavy a niektorých blízkych okresov v tom čase neprikladali národnej otázke taký význam (ak ju dokonca vôbec spomenuli). Ak uvažíme, že pozornosť venovaná tejto otázke v Bratislave bola taká nereprezentatívna

117 Havlov prejav sa dočkal opätovného vydania in *Feldek*, s. 21.

118 Zásadne nesouhlasíme se způsobem..., in *Suk: Občanské fórum*, 2. diel, s. 16 – 17. Zajacov opis návštevy nájdete v jeho diele *Sen o krajine* (Bratislava: Kaligram, 1996), s. 9 – 11.

119 Programové vyhlásenie občianskej iniciatívy Verejnosť proti násiliu a Koordináčného výboru slovenských vysokoškolákov, Bratislava, 25. novembra 1989, opätovne vytlačené in *Feldek*, s. 35; totožné, podobné i značne odlišné verzie (s trinástym bodom) možno nájsť v BB, KS, PP, PX a ZM.

120 Koordináčny výbor študentského hnutia: Výzva k robotníkom a roľníkom! Bratislava, 22. novembra 1989, opätovne vytlačené in *Feldek*, s. 18.

a že tí, čo ju vzniesli, váhali medzi občianskym a etnickým významom slova *národ*, je ťažké vyhnúť sa interpretácii, že Bratislavčania nenastolili túto otázku preto, aby zväčšili právomoci svojho národa, ale skôr preto, aby zvýšili moc svojho mesta.

Prezidentská kampaň v decembri 1989 svedčí ďalej o nerovnakosti medzi občianskymi hnutiami v hlavných mestách a väčšinou ostatnej československej verejnosti v myslení o národe. Vedci skúmajúci revolúciu zvyčajne opakujú chybu prominentných aktivistov KV VPN a najmä KC OF, ktorí sa zo svojich celkom chránených pozícií domnievali, že Dubček sa na Slovensku teší väčšej obľuby ako v českých krajinách, takže keby namiesto neho presadzovali Havla za prezidenta, bolo by to na Slovensku vnímané ako urážka slovenského národa.¹²¹ Pohľad z hlavných miest bol však krátkozraký a Dubčekova kandidátura spočiatku nepredstavovala národný problém, lebo bol medzi Čechmi rovnako obľúbený ako medzi Slovákmi. V prieskumoch verejnej mienky uskutočnených pred 10. decembrom v Prahe a Brne jednoznačne viedol v rebríčku osobností, ktoré by tamojší občania volili za štátneho predstaviteľa.¹²² Aj keď sa verejná mienka posúvala v prospech Havla, máme dôvod sa domnievať, že sa posúvala rovnako dramaticky na Slovensku ako v českých krajinách. Prieskum, ktorý na začiatku decembra uskutočnilo Občianske fórum Ústavu filozofie a sociológie v Bratislave, ukázal, že hoci sa Dubček tešil medzi robotníkmi na Slovensku väčším sympatiám ako Havel, u „zamestnancov“ bolo poradie opačné.¹²³ Vzhľadom na tento prakticky rovnaký vý-

121 Záznam rozhovoru medzi zástupcami VPN a OF v Prahe, 6. decembra 1989, citované in: Suk: *Občianske fórum*, 2. diel, s. 97. Pozri aj Suk: *Labyrintem*, s. 200.

122 Ladislav Zajíček: Výsledky průzkumu veřejného mínění z 22.11.1989, Praha (JN: Sbírka soudobé dokumentace, 1989 – 1991); Ladislav Zajíček: Výsledky průzkumu veřejného mínění z 24.11.1989, Praha (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 34); Ladislav Zajíček: Výsledky průzkumu veřejného mínění ze soboty 25.11.1989, Praha (ÚSD: archiv KC OF, škatuľa 152); Vyhodnocení studentské ankety, *Pravda vyděsí* (Brno), č. 3 (1. decembra 1989), s. 5 – 7; Suk: *Labyrintem*, s. 200.

123 OF Ústavu filozofie a sociológie SAV: Vážení spoluobčania, všetci citíme..., 1. vyd., 30. novembra 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatule 1 – 2) a 2. vyd., 5. decembra 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 2 [k dispozícii aj v BV]); Jozef Košta a kol.: Prvá diagnóza nežnej revolúcie, *Verejnosť*, 19. decembra 1989, s. 8.

chodiskový bod nemôžeme vylúčiť možnosť, že študentská kampaň za mobilizáciu podpory pre Havlovu kandidatúru dosiahla rovnaký úspech na Slovensku ako v českých krajinách. Tým, že KV VPN chybné odhadol situáciu, hral do kariet konkurenčným politickým silám na Slovensku, ktoré chceli „znárodniť“ Dubčeka vo vlastný prospech.¹²⁴ Zlé chápanie tiež viedlo KC OF k tomu, aby v úsilí získať podporu pre Havla nenápadne pestovalo český nacionalizmus. Havlov prejav zo 16. decembra, napríklad, v podstate zredukoval Dubčekovu hodnotu na slovenskosť.¹²⁵ Všetky dôkazy z konca decembra a začiatku januára však svedčia o tom, že Havel sa v tom čase tešil rovnakej popularity na Slovensku ako v českých krajinách; dokonca aj slovenský komunistický denník *Pravda*, ktorý pôvodne podporoval Dubčeka, pristúpil na začiatku januára v súlade s postojmi občanov v celej krajine k nekritickej chvále Havla.¹²⁶

Prečo Bratislava vyjadrovala svoje požiadavky národnými pojmami namiesto regionálnych? Jedným alebo druhým vymedzením spoločenstva by sa dalo argumentovať za decentralizáciu moci. Uplatnili sa najmenej tri faktory. Prvým bolo neprekonateľné inštitucionálne dedičstvo federalizácie, ktorá sa v roku 1969 zaviedla podľa sovietskeho vzoru. Toto usporiadanie posvätilo etnicky národný princíp ako opodstatnenie federalizácie, pričom Čechom a Slovákmi poskytl samostatné „Národné rady“ ako zdanlivo reprezentatívne zákonodarné orgány každej republiky. Hoci občiansky zmysel mal tiež inštitucionálne stelesnenie v podobe „národných výborov“ na každej úrovni miestnej správy (odrážajúc mentalitu na konci druhej svetovej vojny pri znovuzjednotení Československa), akákoľvek diskusia o decentralizácii inštitucionálnej moci v prospech *Slovenska* – na rozdiel od nejakého iného druhu regiónu – nevyhnutne musela stáť pred etnickým poňatím národovosti. Druhým, príbuzným faktorom bola existencia regiónov na Slovensku – predovšetkým východného Slovenska –, ktorých obyvatelia neuznávali Bratislavu bezvýhradne ako svoje legitímne hlavné mesto. Keď Ján Budaj v marci navštívil Košice, začal prejav poznámkou: „V minulosti som cítil, že Bratislava nie je všade prirodze-

124 Národný front na Slovensku po prvý raz vytiahol národnú kartu 12. decembra. Suk: *Labyrintem*, s. 178.

125 Havel, prejav zo 16. decembra 1989, *op. cit.*

126 *Pravda* (Bratislava), 2. januára 1990, s. 1 – 2.

ne prijímaná ako hlavné mesto.¹²⁷ Ak sa domnieval, že už je situácia iná, niekoľko východniarov ho neskôr vyviedlo z omylu návrhom, aby sa hlavným mestom Slovenska namiesto Bratislavy stalo ústrednejšie (a podľa nich krajšie) mesto Martin.¹²⁸ Hypotetické akcentovanie regionálnej identity na strane Bratislavy by mohlo teda vyvolať závažné námietky proti jej vláde nad celým Slovenskom; predstava unitárneho slovenského národa učinila jej hegemonické nároky nenapadnuteľnejšími. Napokon hralo úlohu partnerstvo VPN s FMK. Dohoda medzi čelnými predstaviteľmi týchto dvoch hnutí (ktorí všetci bývali v Bratislave) bola, že FMK vytvorí alianciu s VPN, no nestane sa jej súčasťou. Keďže FMK sa od začiatku vymedzovalo ako etnické združenie slovenských Maďarov, bol to len logický dôsledok, že VPN bola etnickou asociáciou slovenských Slovákov.¹²⁹

Napriek tomu v decembri a väčšinu januára zostali normou skôr vyjadrenia československej identity než akýkoľvek dôraz na výlučne slovenskú komunitu. Obzvlášť o tom svedčí symbol politického spoločenstva, o ktorom sa v tomto čase veľa diskutovalo: Tomáš Garrigue Masaryk. Najlepšie charakterizovaný ako produkt rakúsko-uhorského multikulturalizmu (syn slovenského otca a matky nemeckej národnosti narodený na Morave), spolu s Čechom Eduardom Benešom a Slovákom Milanom Rastislavom Štefánikom tvoril súčasť triumvirátu, ktorý počas 1. svetovej vojny viedol rokovania s veľmocami o vzniku Československa. Za Tisovho režimu bol Masaryk očierňovaný ako pragocentrista, za komunizmu zas ako buržuj, no revolúcia v ňom videla obrodu ľudovej úcty. Hoci zastával predstavu jednotného československého národa, na Slovensku sa spočiatku tešil rovnakej obľube ako Štefánik. Skupina občanov z Nitry sa napríklad postavila proti plánom presunúť jeho sochu zo skladu do mestskej galérie a naliehala, aby bola umiestnená „do pléneru“, napríklad do parku topoľčianskeho zámku (kam Masaryk často chodieval), kde by blahodarnejšie vplývala na morálku verejnosti.¹³⁰

127 Ideály v ľudoch zostali, *Večer* (Košice), 5. marca 1990, s. 1.

128 Pavol Lóška: Spor o hlavné mesto? *Akcia*, č. 9 (15. júna 1990), s. 5.

129 Pokiaľ ide o Čechov žijúcich na Slovensku, pripojili sa k VPN (alebo k jednému z Občianskych fór, ktoré sa neskôr začlenili do VPN), zatiaľ čo Slováci žijúci v českých krajinách sa pridali k OF. Z ich pohľadu bol rozdiel medzi dvoma hnutiami čisto zemepisný.

130 R. Schmuck (VPN PKO Nitra): Chceme meniť veci k lepšiemu, *Nitrianska verejnosť*, 19. januára 1990, s. 4.

Občania v Martine založili Klub priateľov Masaryka a Štefánika na propagáciu ich myšlienkového odkazu.¹³¹ (Skutočnosť, že tento príklad pochádza z mesta, ktoré bolo inak spojené so šovinistickým nacionalizmom, je ďalší dôkaz, aká silná bola československá identita na celom Slovensku.) V decembri namaľovali bratislavskí študenti obrovský plagát velebiaci Masaryka, Štefánika i Beneša (ktorý vracajúci sa emigranti počmárali).¹³² Na začiatku januára časopis *Zmena* vydal článok vysoko oceňujúci Masaryka (ale o týždeň svoje nadšenie zmiernil v reakcii na kritické listy od čitateľov zo severostredného Slovenska).¹³³

Zlomovým bodom sa stala diskusia o spojovníku. Začala sa 23. januára, keď prezident Havel vo Federálnom zhromaždení podal návrh na obnovu štátneho znaku spred roku 1960 a vyčiarknutie slova „socialistická“ z oficiálneho názvu krajiny. Jeho gesto nasledovalo bezprostredne po Pithartovom „protirevolučnom“ prejave a v kontexte rastúceho verejného zmätku; zmena štátnych symbolov mala povzbudiť občiansku jednotu.¹³⁴ Existujú dôvody domnievať sa, že by bola mohla mať úspech. Občania od Chrudimi až po Košice v decembri volali po obnove koruny na českom levovi v znaku – namiesto červenej hviezdy, ktorou ju nahradili komunisti.¹³⁵ V Nitre VPN v Parku kultúry a oddychu žiadala odstrániť z názvu krajiny slovo „socialistická“,

pretože toto slovo sa vinou nekultúrnej politiky komunistickej strany zdiskreditovalo nielen v 60-tych rokoch, ale hlavne v posledných rokoch obdobia „reálneho socializmu“. Sme za to, aby bol našej vlasti vrátený jej pôvodný názov, teda Československá republika. Rovnako je potrebné vrátiť sa k pôvodnému štátnemu znaku spred roku 1960.¹³⁶

Reakcia Federálneho zhromaždenia na Havlov návrh bola však výbušne rozvratná. Niekoľkí poslanci KSS, vedomí si istej miery domácej

131 *Martinská verejnosť*, 10. januára 1990, s. 2.

132 HM: škatuľa „Plagáty: 1989 a ďalej s číslom“, plagát č. 33647.

133 Róbert Letz: Gottwald nebol prvý, *Zmena*, č. 15 (19. decembra 1989), s. 7.

134 Petr Pithart, citovaný in *Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990* (Praha: Nadace Heinricha Bölla, 1995).

135 Prohlášení zaměstnanců KOLÍ Chrudim, 12. decembra 1989 (ÚSD: škatuľa 11, zväzok „Různě“); KS: zbierka z Nežnej revolúcie, zväzok „Plagáty: Různě.“

136 Schmuck, *op. cit.*

podpory za vloženie spojovníka do názvu krajiny, využili príležitosť odvrátiť pozornosť od svojej stránickej príslušnosti (a potenciálne priťahovať voličov) podaním protinávrhu. Nasledovali takmer tri mesiace mučivých diskusií o pravopisných formalitách, ktoré upriamili pozornosť verejnosti na národnú otázku (a odvedli ju od otázky socializmu, o ktorej sa dovtedy diskutovalo podstatne viac). Zasadnutia Federálneho zhromaždenia sa vysielali v televízii a občania od Loun až po Košice posielali do Prahy listy a zúčastňovali sa na demonštráciách, aby podporili konkrétny návrh názvu. Česi nechceli pripustiť spojovník čiastočne preto, lebo sa už raz použil (v období medzi mníchovskou krízou a Hitlerovou okupáciou zvyšku Čiech a Moravy v roku 1939), a táto asociácia ich znepokojila.¹³⁷ Slováci spojovník, naopak, privítali, pretože symbolizoval rovnoprávnosť v rámci federácie a smerom k svetu zdôraznil, že nie sú Česi.¹³⁸ (Pokiaľ ide o Moravanov, zo žartu navrhli nazvať celú krajinu Morava podľa stredovekej Veľkomoravskej ríše, ktorá sa dá považovať za prvý spoločný štát Čechov a Slovákov.) Federálne zhromaždenie napokon 29. marca prijalo dva odlišné názvy (jeden v češtine, druhý v slovenčine), no ľudové demonštrácie ho prinútili tieto názvy prehodnotiť.¹³⁹ Výsledný kompromis z 19. apríla, „Česká a Slovenská Federatívna Republika“, vyznel elegantne, no jeho cena bola vysoká.

Na Slovensku debata o spojovníku vdýchla nový život predtým marginálnym nacionalistom, ktorí zistili, že na upútanie pozornosti médií nie je potrebné mať veľký počet stúpencov. Postupne si získali priazeň medzi bratislavskými študentmi, ktorí vo februári a marci pretvárali *Zmenu* na nacionalistický plátok. Separatistická Národná rada za oslobodenie Slovenska usporiadala míting 4. apríla na internáte bratislavskej Technickej univerzity, čo naznačuje, že už získala sympatizantov z radov študentov.¹⁴⁰ Hoci väčšina Slovákov bola aj naďalej oddaná spoločnému štátu (ako nikdy neprestala byť), diskusia o spojovníku značila významné rozšírenie radikálneho nacionalistického diskurzu.¹⁴¹

137 List od B. R. adresovaný Alexandrovi Dubčekovi, Louny, 21. marca 1990 (LN: fond 633, škatuľa 1).

138 Robert Sedláček: *Tenkrát 2: Šance pro Slovensko*, Česká televize, 5. januára 2000.

139 Suk: *Labyrintem*, s. 355.

140 Míting Národnej rady... (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

141 Výsledky prieskumov, ktoré dokazovali pokračujúcu českú a slovenskú podporu udržania federácie, možno nájsť in Viera Hlavová a Jozef Žatkuliak

Zradikalizoval sa aj český nacionalizmus. Istá skupina Čechov na príklad založila Klub na obranu českého národa a konštatovala, že Slováci opäť zradia Čechov tak, ako to údajne urobili v roku 1938. Preto volala zo svojej strany za rozpustenie federácie.¹⁴² Zisťovanie rozšírenosti týchto myšlienok si vyžiada ďalší výskum, no v priebehu diskusie o spojovníku sa oddanosť Čechov federácii rozhodne zmenšila.¹⁴³ Zaujímavé je aj to, že počas debaty a po nej aktivisti Občianskeho fóra sa v niektorých českých okresoch začali zaujímať o populácie etnických Čechov v Rusku a Rumunsku. OF Benešov si robilo starosti, aby ruskí Česi mohli emigrovať do Československa.¹⁴⁴ OF Trutnov posielalo potravinovú pomoc do českých dedín v Banáte, zriadilo tam českú knižnicu a v júni vzalo české deti z Rumunska na návštevu „Československa“ (v skutočnosti však iba Čiech).¹⁴⁵ „Pomozte krajanům,“ vyzývalo, „kteří jsou žízniví po české kultuře.“¹⁴⁶ Nacionalizmus sa zaodel do rúška humanitárnej pomoci.

Azda netreba zdôrazňovať, že český nacionalizmus bol silnejší v Čechách ako na Morave. Na východ od Vysočiny však na jar 1990 vykryštalizovalo moravské nacionalistické hnutie. Moravský regionalizmus sa v Prahe stretol so zmesou nepochopenia a hrôzy. V decembri 1989 a počas celej jari 1990 vedúci predstavitelia OF v Prahe naň ustavične reagovali otázkami typu „Proč právě teď?“, ďalej tvrdením, že treba uprednostniť riešenie otázok týkajúcich sa „celého Československa“ pred uva-

(eds.): *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod: Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti: Výber dokumentov a prejavov (november 1989 – december 1992)*, (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002).

142 K. Vitek: Všem českým občanům! Slováci opět rozdělují..., Praha, 7. marca 1990 (PX: súčasná dokumentácia, zväzok „Nežná revolúcia – 1989“, vnorený zväzok „Materiály: Strana zelených“).

143 Vynikajúcu diskusiu o tom, ako sa Česi niekedy definujú oproti Slovákom, nájdete in Ladislav Holý: *The Little Czech and the Great Czech Nation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

144 Zpráva o sněmu OF Benešov dne 13.12.1990 (BN: súdobá dokumentácia, škatuľa „Volby 1990, 1992“).

145 Žádost o poskytnutí finančního příspěvku a Zájezd dětí a mládeže z rumunského Ravenska do ČSFR (TU: fond „Koordináční centrum OF Trutnov“, škatuľa 1, zväzok „Rumunsko“).

146 Pomozte krajanům, kteří jsou žízniví po české kultuře (TU: fond „Koordináční centrum OF Trutnov“, škatuľa 1, zväzok „Rumunsko“).

žovaním o ústavnom postavení regiónov, a sľubmi, že po slobodných voľbách sa touto otázkou bude zaoberať skupina „odborníkov“.¹⁴⁷ Pražania argumentovali proti inštitucionalizovaniu moravských štruktúr logikou, že Moravia sú z etnického hľadiska Česi, a preto na rozdiel od Slovákov nemajú nárok na samostatné miesto vo federácii. Toto stalinistické zdôvodnenie rozdelilo verejnú mienku na Morave tak, že dokonca aj Šabata súhlasil s tým, že trojitá federácia by nebola oprávnená, hoci ešte stále obhajoval základnú ideu inštitucionálnej štruktúry pre Moravu ako celok.¹⁴⁸ Iní však prijali hlavnú premisu, na ktorej sa pražský sylogizmus zakladal (že federatívne štruktúry musia byť založené na báze etnicky vymedzených komunit), a začali tvrdiť, že Moravia sú z etnického hľadiska skutočne odlišní od Čechov. Napokon presvedčili 40 % Moravanov, aby v sčítaní ľudu z roku 1991 uviedli „moravskú“ národnosť.¹⁴⁹ Hoci počiatočná podpora opätovného ustanovenia Moravy ako politickej entity – formulovaná výlučne v jazyku demokracie – bola rozšírená po celom regióne, nová argumentácia založená na predstavách moravskej etnickej či národnostnej odlišnosti sa uchytila prevažne len v Brne a okolitých oblastiach južnej Moravy. Tento rozdiel možno vysvetliť videním výskytu nacionalistickej rétoriky ako dôsledku mestskej rivality medzi Prahou a Brnom, pričom sa brnianski aktivisti dovoľávali nacionalizmu, aby posilnili svoju vyjednávaciu pozíciu voči Prahe. Do tej doby však ďalšie medzimestské súperenie oslabilo akúkoľvek jednotu, ktorú hnutie pôvodne malo: išlo totiž o otázku, ktoré mesto, Brno alebo Olomouc, by sa malo stať hlavným mestom politicky súdržnej Moravy. Pražania po prvý raz vzniesli tuto otázku vo februári a využili ju ako ďalší dôvod odložiť vážnu diskusiu o budúcnosti Moravy s tým, že Brno a Olomouc sa najskôr musia dohodnúť. V prejave, ktorý Václav Havel predniesol v máji 1990 v Olomouci, o ňom hovoril ako o meste, „které po dlouhá léta chodilo ve stínu Ostravy a Brna a nemělo statut, který si zasluhovalo“.¹⁵⁰ Môžeme to vnímať ako útok na moravské hnutie

147 Libor Prudký, citovaný in Zázpis z Rady – 12.3.90 v 16. hod. – pondělí (ÚSD: archiv KC OF, zväzok „Zázpisy z rady OF (C)“, s. 1; Setkání zástupců OF krajských a okresních měst Čech a Moravy dne 16.12.89 v Praze (ÚSD: archiv KC OF), s. 3.

148 Zpravodaj brněnského OF, 5. januára 1990, s. 1.

149 Petr Daněk: Moravian and Silesian Nationalities: A New Phenomenon in the Ethnic Map of the Czech Lands? *GeoJournal*, roč. 30, č. 3 (1993), s. 251.

150 Čestný doktorát, *Občanský deník*, 29. mája 1990, s. 2.

rozdúchaním nejednotnosti na Morave. Hoci teda moravský regionalizmus bol spočiatku veľmi rozšírený a strany zasadzujúce sa o moravskú politickú celistvosť napokon získali 31 % hlasov Moravanov v júnových voľbách roku 1990, moravský nacionalizmus zostal v podstate obmedzený na Brno a priľahlé oblasti.¹⁵¹ Stojí za to však zdôrazniť, že to bolo len vtedy, keď regionalistické požiadavky boli blokové, že ich zástancovia začali pridávať nacionalistickú rétoriku k argumentácii, ktorá sa pôvodne odvolávala iba na revolučné ideály demokracie a samoorganizácie.

Záver

Otázky hraníc, identity a štruktúry spoločenstva boli nevyhnutnými následkami obnovy pocitu spolupatričnosti, ktorý nastal v Československu po 17. novembri. Boli v podstate otázkami o tom, ako inštitucionalizovať tento pocit, alebo – ako to formuluje Lynn Hunt – ako vložiť posvätnosť na určité miesto či „posvätný stred“.¹⁵² Z tohto hľadiska sa stáva pozoruhodným to, že v priebehu prvých deväťdesiatich rokov diskurz národovosti robil čoraz náboženskejšie narážky. V máji 1990 sa napríklad konala „celonárodná púť“ na Bradlo, miesto Štefánikovho hrobu.¹⁵³ Stala sa príležitosťou na to, čo Mona Ozouf nazýva „protichodné sviatky“, pričom sa tam niektorí zúčastnili ako obhajcovia česko-slovenského občianskeho národa, zatiaľ čo iní protestovali v mene výlučne slovenského etnického národa.¹⁵⁴ Neskôr sa stretnutia slovenských nacionalistov typicky začínali náboženským obradom alebo odkazom na náboženstvo; mnohé stretnutia sa začínali omšami.¹⁵⁵ Išlo

151 Daněk, s. 251 – 52.

152 Lynn Hunt: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley a Los Angeles: University of California Press, 1984), s. 87; v českom preklade ako *Francouzská revoluce: Politika, kultura a třída* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007), s. 107.

153 HM: škatuľa „Malé plagáty r. 1989 + voľby – 1. demokratické“, plagát č. 33738.

154 Mona Ozouf: *La Fête révolutionnaire, 1789-1799* (Paríž: Gallimard, 1976); v českom preklade ako *Revoluční svátky 1789 – 1799* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006), s. 74.

155 Pozri napr.: Slovenská národná jednota Vás pozýva na celonárodné oslavy 52. výročia... a 73. výročie Pittsburskej dohody (SNA: Archív VPn, nespracovaný fond).

v podstate o boj o lokalizáciu posvätnosti – o tom, či spočíva v jednom národe alebo dvoch, a či ju má reprezentovať Praha alebo Bratislava (prípadne Brno).¹⁵⁶

V rámci diskusie o tom, ako inštitucionalizovať revolučné idey o spoločenstve, väčšie i menšie mestá zápasili jedno s druhým o moc spojenú s právom zastupovať spoločenstvo. Táto medzimestská rivalita bola kľúčovým faktorom pri rozdelení pôvodne jednotného československého spoločenstva na menšie komunity. To neznamená, že rolu nehrali aj ďalšie faktory – napríklad rozličné triedy intelektuálov, ktoré analyzuje Gil Eyal – ale že tú rolu hrali na konkrétnych mestských javiskách.¹⁵⁷ Najmä v strednej Európe, kde geografická mobilita zostáva mimoriadna, jednotlivci oddelení triednymi rozdielmi môžu napriek tomu zdieľať rozhľady vďaka spoločnému miestu, z ktorého sa pozerajú.

Diskusia o spojovníku tento boj spolarizovala a spôsobila to, že mnohí bežní Česi a Slováci, ktorí predtým boli voči národnej otázke ľahostajní, zaujali nacionalistický postoj. Načasovanie tohto posunu je významné. Došlo k nemu v čase, keď sila ľudovej mobilizácie začínala narážať na čoraz tvrdší odpor dovtedy vystrašených miestnych predstaviteľov starého režimu, a nastala bezprostredne po dramatickom prejave Petra Pitharta, v ktorom sa snažil odhovárať občanov od revolučného nadšenia. Ich entuziazmus sa však nedal tak ľahko potlačiť a je možné, že diskusia o spojovníku sa stala taká búrlivá preto, lebo poskytla občanom niečo, podľa čoho mohli konať, keď sa im iné úsilia nedarili. Otázka názvu štátu teda mala povzbudzujúci účinok, ktorý Havel chcel, len nie spôsobom, ktorým chcel. Navyše je dôležité to, že národná otázka vytlačila do úzadia otázku socializmu, pri ktorej by sme na základe ľudového diskurzu z roka 1989 očakávali, že by vyvolávala oveľa viac polemiky.

156 Pri rokovaniach o federácii slovenská strana raz navrhla presunúť hlavné mesto do Brna, aby ťarchu cestovania museli znášať aj pražské elity. Pražania však bez akýchkoľvek úvah nápad odmietli. Karen Henderson, *Slovakia: The Escape from Invisibility* (Londýn: Routledge, 2002), a Juraj Mihalík: *Spomienky na zlyhanie* (Bratislava: Príroda, 1993).

157 Gil Eyal: *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003).

5. kapitola

Moc na ulici

„Ona ta moc – i podle těch jejich marxistických teorií vychází zespoda. A teď teda ta moc skutečně zespoda přišla od těch, kteří jsou nejvíc bezbraní, od studentů a mladých lidí. A ,tamti‘, ti tady pořád ještě někde jsou, ještě pořád seděj v těch svých kreslech, ale tu moc už nemají! Ta moc se dostala mezi lidi a to je úžasný.“⁴¹

Dňa 27. novembra popoludní, krátko po generálnom štrajku, sa v seвероčeskom meste Louny konalo krízové zasadanie okresného výboru KSČ. Účastníci sa poľahky zhodli na tom, že stratili iniciatívu. „Máme najmenej päťdennú zpoždení proti všem, se kterými dneska soupeříme,“ bedákal jeden zo súdruhov.² Ďalší „s plnou vážností“ dodal, že „ten první týden jsme prohráli“, a ľutoval, že taktika strany zakázať pracujúcim štrajkovať všetko iba skomplikovala.³ „Myslím si, že se můžeme shodnout na tom,“ vzdychol si jeden z tajomníkov, „že situace je velmi vážná a to i u nás v okrese, přesto, že jsme ji ještě před

1 Jaroslav Hutka, 2. decembra 1989, citovaný in: Jaroslav Hutka v Olomouci, *Přetlak* (Olomouc), č. 9 (5. decembra 1989), s. 4.

2 Miloslav Valenta, citovaný in: Zápis mimořádné schůze POV KSČ v Lounech 27.11.1989 (LN: fond OV KSČ), s. 6.

3 František Ritter, citovaný ibid., s. 4.

14 dny hodnotili jako stabilizovanou.“⁴ Členovia výboru sa sťažovali na nedostatočné riadenie zo stranických štruktúr zhora a dezertovanie členov strany zdola. „Do dnešního dopoledne byl aparát velice dobrý, ale teď odpoledne již začínají někteří pochybovat a mají toho už dost.“⁵ Členovia výboru zalamovali rukami nad tým, že pracujúci v okrese zohľadnili video zo 17. novembra. Najviac ich však znepokojovalo, koľko ľudí sa objavilo na námestí počas generálneho štrajku a koľko sa ich tam zide o 16.00 na manifestácii, kde pravdepodobne dôjde k založeniu mestského Občianskeho fóra. „Ukazuje se, že e budeme muset jít na dialog,“ usudzoval vedúci tajomník, „abychom rozrušovali skupiny, které tady jsou... Já se teď chci jít na to náměstí podívat, a kdo půjdete se mnou[?]“⁶ Členovia výboru sa hašterili, kto by mal ísť – nikto nejavil veľké nadšenie – no napokon dospeli k rozhodnutiu, že vyšlú vedúceho tajomníka a troch ďalších, ktorí sa pokúsia odlákať ľudí z námestia návrhom stretnutí pod strechou medzi okresným výborom a zástupcami davu.⁷ Ani jednému členovi delegácie sa však nepodarilo prehovoriť na námestí.⁸ Keď to po návrate oznámili, výbor sa pokorne rozhodol, že to na námestí znova vyskúša v ďalších dňoch. „To se nedá nic dělat,“ priznal jeden z tajomníkov, „my musíme jít s kůží na trh.“⁹

Hoci písaná konštitúcia ČSSR ešte formálne zaručovala komunistickej strane vedúcu úlohu v spoločnosti, po generálnom štrajku bolo jasné, že stratila moc. Ak by ju chcela znovu nadobudnúť – alebo slovami jedného lounského straníka „zachrániť, co se dá“ –, musela by prísť na námestie.¹⁰ Moc ležala na ulici a sídlom autority bolo námestie. Nielenže si to uvedomovala strana; po generálnom štrajku si to uvedomoval aj ľud.

Politický teoretik a bývalý účastník maďarského okrúhleho stola János Kis, zovšeobecňujúc zo svojej skúsenosti, označuje to, čo v roku 1989 a bezprostredne po ňom prebehlo v Československu a iných krajinách strednej Európy, ako „zmenu režimu“ alebo „koordinovaný prechod“, a nie ako revolúciu, pretože hoci sa právny systém výrazne

zmenil, každú zmenu z formálnej stránky urobila politická inštitúcia, ktorá mala ústavné právo uskutočniť ju. Zachovala sa teda právna kontinuita.¹¹ Kvôli tomuto puntičkárskemu zameraniu na formu však uniká Kisovi zásadná zmena, ku ktorej došlo v oblasti moci. Ak totiž komunistický parlament Československa hlasoval za odstránenie článku o vedúcej úlohe KSČ z Ústavy, zvolil za prezidenta Havla a napokon sa rozhodol rekonštruovať sám seba na demokratickejšom základe, neurobil to z dôvodu, že jeho členovia odrazu uverili v demokratické princípy, ale preto, lebo sa bál novej moci. Ak Občianske fórum (so súhlasom VPN) dovolilo, aby všetky tieto zmeny prebehli formou zaručujúcou právnu kontinuitu, nespravilo to preto, lebo muselo. Veď uvažovalo o alternatívach. V decembri 1989 rada koordinačného centra OF zvažovala, že požiada Českú a Slovenskú národnú radu, aby zvolili za prezidenta Havla, namiesto aby požiadala Federálne zhromaždenie, ako vyžadovala Ústava.¹² V januári republikový snem OF uvažoval o úplnom rozpustení parlamentu a vytvorení direktória, ktoré by vládlo do slobodných volieb.¹³ V oboch prípadoch si však Občianske fórum zvolilo udržanie právnej kontinuity. Keďže skutočnosť právnej kontinuity závisela od voľby tých, čo mali moc voliť, táto moc sa javí ako dôležitejší faktor.

Občianske fórum disponovalo touto mocou v decembri a januári z dôvodu, že sa definovalo ako „zástupca námestia“, aj preto, lebo „námestie“ výslovne schválilo túto definíciu hlasnou ústnou aklamáciou i tisíckami podpisov pod listami a vyhláseniami, potvrdzujúcimi legitimitu tejto reprezentácie.¹⁴ Sídlom skutočnej moci bolo teda námestie, a ako sme videli v 1. kapitole a ako bohato demonštruje Jiří

11 János Kis: Between Reform and Revolution: Three Hypotheses about the Nature of the Regime Change, in Béla Király (ed.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989-94* (Boulder, Colo.: Social Science Monographs, 1995): s. 33 – 59 (najmä s. 42), a Between Reform and Revolution, *East European Politics and Societies*, roč. 12, č. 2 (jar 1998): s. 300 – 83 (najmä s. 323).

12 Jiří Suk: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha: Prostor, 2003), s. 220.

13 Zápis ze sněmu Koordinačního centra Občanského fóra dne 20. ledna 1990 (ÚSD: archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, sväzok „Sněmy OF 20.1.1990“), s. 4.

14 Zápis z jednání rady Občanského fóra ze dne 13.12.89, Rada KC OF, 13. decembra 1989 (ÚSD: archiv KC OF, sväzok „Zápisy z rady OF (C)“, s. 2.

4 Jan Boček, citovaný ibid., s. 6.

5 Josef Nágel, citovaný ibid., s. 7.

6 Alexandr Hnizdiuch, citovaný ibid., s. 2.

7 Ibid., s. 3.

8 Ibid., s. 6.

9 Boček, citovaný ibid., s. 8.

10 Ritter, citovaný ibid., s. 4.

Suk, v novembri a decembri to niekoľkokrát dalo najavo, keď prinútilo Občianske fórum, aby presadzovalo radikálnejšie požiadavky, než aké ináč zvažovali jeho predstavitelia. Ako miesto, kde sa revolučné spoločenstvo najživšie prejavovalo, predstavovalo námestie posvätný stred novej spoločnosti, a preto bolo tiež miestom, ktoré určovalo legitimitu. „Námestie“ teda disponovalo mocou určiť, ako bude reprezentované; inými slovami, nebolo iba sídlo moci, ale aj autority. To by samozrejme netrvalo navždy. Už 25. novembra sa Timothy Garton Ash „zachvel“ nad ľahkosťou, ako šikovní rečníci ovplyvňujú dav, a do konca januára sa občania znova sťažovali – s opodstatnením –, že dôležité rozhodnutia sa robia „o nich bez nich“.¹⁵ Hoci však predstavitelia OF a VPN v Prahe a Bratislave dokázali občas ovplyvňovať námestie istým smerom, nedarilo sa im to vždy a rozhodne im chýbala kapacita riadiť občanov pri rozhodnutiach na miestnej úrovni. Namiesto toho explicitne vyzývali občanov, aby konali z vlastnej iniciatívy, a to sa vskutku stalo. Asi dva mesiace ležala moc na ulici.

Revolučne naladení občania si vzali k srdcu výzvu študentov „myslieť globálne, konať lokálne“ a usilovali sa uvádzať „ideály novembra“ do praxe na pracoviskách a v miestach bydliska.¹⁶ Dňa 29. novembra síce došlo k zrušeniu článku Ústavy o vedúcej úlohe KSČ, ale tá naďalej dominovala politickému, spoločenskému a hospodárskemu životu na väčšine úrovni. Občania sa preto pustili do odvolávania skompromitovaných funkcionárov z riadiacich pozícií v továrňach, školách, na národných výboroch či na akýchkoľvek miestach, ktoré boli na dosah. Inými slovami, zobrali na seba úlohu zabezpečiť dodržiavanie Ústavy. Azda neuplatňovali nárok na zákonodarnú moc, ale uplatňovali nárok na moc súdnu a výkonnú.

Občania sa nemuseli domáhať legislatívnej moci, pretože jestvujúce zákony Československej socialistickej republiky im formálne poskytovali viacero metód na demokratické dosiahnutie ďalekosiahlych zmien. V minulosti však mimoprávne praktiky KSČ učinili tieto postupy jalovými. Študenti práva Karlovej univerzity viedli hnutie za

nápravu tejto situácie šírením letákov o tom, ako zákonne odvolať riaditeľov na pracoviskách, založiť nezávislé odbory a odvolať poslancov zákonodarných a správnych orgánov. Tieto letáky sa od novembra do polovice januára ustavične dotláčali a rozširovali a patria medzi najviac distribuované revolučné dokumenty. Hoci však ľudia mali záujem uskutočniť zmeny zákonne, je celkom možné, že ten záujem vyplynul z hlbšej túžby uskutočniť ich nenásilne; zákonnosť mohla byť iba prostriedkom na dosiahnutie nenásilnosti.¹⁷

Na transformáciu Československa nestačila nová vláda, nový prezident ani nový parlament. Státisíce ľudí museli uskutočniť konkrétne zmeny „v teréne“ – na svojich pracoviskách a v bydliskách. Nemôžeme teda pochopiť revolúciu, ak sa nepozrieme na miestnu aktivitu počas kritických mesiacov, keď ľudová iniciatíva prebiehala do značnej miery nehatene. Cieľom tejto kapitoly je vniesť svetlo do tohto dosiaľ zanedbávaného aspektu revolúcie.

Ľud v ofenzíve

Ako východiskový bod nám môže poslúžiť Programové vyhlásenie okresného koordináčného výboru OF-VPN v Komárne zo začiatku januára 1990:

1. Dôsledne realizovať zrušenie čl. 4 Ústavy o vedúcej úlohe KSČ v živote spoločnosti okresu, bez zbytočných prieťahov.
2. Zrušiť základné organizácie KSS v podnikoch, závodoch, organizáciách, družstvách a vylúčiť funkcionárov KSČ z hospodárskeho riadenia.
3. Demokratickými voľbami vytvoriť nové zastúpenie pracujúcich v odboroch na všetkých stupňoch.

¹⁵ Timothy Garton Ash: *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague* (Londýn: Granta, 1990), s. 100, v českom preklade ako *Rok zázraků '89* (Praha: Lidové noviny, 1991), s. 80.

¹⁶ Študenti FF UJEP: *Myslete globálně a jednejte lokálně*, Brno (MU: fond G39, škatuľa 2, A50; odlišné verzie sú k dispozícii v OL, SM a SV).

¹⁷ Revolučné chápanie zákonnosti je výstižne zhrnuté poznámkou študentov Právnickej fakulty Univerzity Karlovej: „Právo je také jakousi formou celospolečenského konsensu s určitými formami chování. Pokud bude celospolečenský konsens (souhlas), nemůže nikdy jít o porušení platného práva.“ Pracovně právní důsledky případného přerušení práce, Praha, 25. novembra 1989 (BB: Materiály získané od hnutia Verejnosť proti násiliu v Banskej Bystrici, 1989, škatuľa 1; totožné či podobné verzie možno nájsť v BN, DÚ, OL, PR, PV a UH).

4. Vytvárať ďalšie akčné skupiny VPN v okrese na pôde pracovísk všetkých typov. Žiadame vedúcich pracovníkov štátnej moci, aby rešpektovali rozhodnutie federálnej vlády ČSSR v akceptovaní akčných výborov ako rovnocenných partnerov pri jednaniach na všetkých stupňoch riadenia. Akčné skupiny VPN sú prostriedkom občianskej sebaobrany a kontroly štátnej moci.

5. Dôsledne uplatňovať výmenu všetkých skompromitovaných funkcionárov na všetkých stupňoch národných výborov a organizácií Národného frontu. Žiadame, aby do slobodných volieb boli uvoľnené funkcie obsadené čestnými ľuďmi s potrebnými organizačnými a odbornými vlastnosťami.

6. Žiadame všetkých poslancov, ktorí zastupujú občanov nášho okresu na všetkých stupňoch, aby sa stretli so svojimi voličmi a informovali ich o svojej doterajšej práci a o svojich postojoch k obrodnému procesu v našej vlasti.

7. Vyzývame akčné výbory OF VPN v okrese, aby podpismi vyjadrili nedôveru podpredsedovi SNR Ing. Kazimírovi Nagyovi, ktorého poznáme ako človeka skompromitovaného a preto nehodného zastávať záujmy slovenského národa a národnostných menšín na akomkoľvek stupni štátnej moci a riadenia.

8. Vyslovujeme dôveru vláde SSR a federálnej vláde národného porozumenia. Vyslovujeme hlbokú dôveru prezidentovi republiky...

...

11. Koordinačný výbor OF VPN okresu Komárno zaujme svoje stanovisko k novovznikajúcim stranám na základe analýzy ich programových vyhlásení. Od počiatku prevezme iniciatívu kontroly, aby sa na ich čelo nedostali skompromitovaní ľudia v novom šate.

12. Občianske fórum bude i naďalej riešiť problémy okresu vo vzájomnej jednote a spolupráci všetkých občianskych iniciatív pôsobiach na jeho území.¹⁸

Na tomto vyhlásení je pozoruhodných niekoľko bodov. Po prvé, OF-VPN sa chápe ako práve vyjadrenie ľudu, takže akčné výbory OF-VPN

ho môžu legitímne zastupovať pri sledovaní a kontrolovaní štátnej moci, ako aj pri všeobecnom vykonávaní úlohy verejného dozorcú. Po druhé, nespochybňuje sa ďalšia existencia mnohých štruktúr a inštitúcií z komunistickej éry: národných výborov, Národného frontu a formálne väčšinového volebného systému. Po tretie, implikuje sa viera aj v silu, aj v zmysluplnosť kapacity ľudí vyjadriť dôveru či nedôveru držiteľom vedúcich pozícií, či už toto vyjadrenie bude priame, alebo sa uskutoční prostredníctvom akčných skupín OF-VPN. Vysloviť explicitnú dôveru prezidentovi a slovenskej vláde bolo rovnako dôležité ako deklarovať nedôveru skompromitovaným funkcionárom; predpokladalo sa, že nijaký vodca nemôže legitímne vykonávať funkciu bez pretrvávajúcej a vyjadrenej dôvery ľudu. A napokon, OF-VPN sa nepokladalo za jediné legitímne občianske združenie schopné hrať verejnú úlohu sprostredkovateľa medzi ľuďmi a inštitucionalizovanou mocou; explicitne uznalo existenciu ďalších združení a prisľúbilo, že s nimi bude spolupracovať. S čiastočnou výnimkou tohto posledného bodu, ktorý odrážal výnimočne rôznorodú konšteláciu občianskych iniciatív založených počas revolúcie v Komárne, predpoklady, z ktorých vychádzalo programové vyhlásenie OF-VPN Komárno, boli typické pre vyhlásenia občianskych združení v celom Československu.

Nechajme zatiaľ bokom otázku, ako OF, VPN a ďalšie občianske iniciatívy vnímali svoju úlohu v spoločnosti; zamerajme sa teraz na to, ako sa mobilizovaní občania usilovali rekonštituovať spoločnosť priamo, na miestnej úrovni, bez čakania na zásahy zhora alebo na slobodné voľby predbežne naplánované na máj (a napokon odložené na jún). Komárňanská deklarácia bola aj tentoraz typická v tom, že identifikovala štyri oblasti, v ktorých by ľudia – či už priamo, alebo prostredníctvom občianskych združení – mali okamžite konať: 1) nahradenie skompromitovaných riaditeľov na pracoviskách, 2) demokratizovanie odborov, 3) rekonštruovanie rád a administratívnych orgánov národných výborov a organizácií Národného frontu (NF), 4) trvanie na tom, aby sa poslanci v zastupiteľských zborech – od miestnych národných výborov až po Federálne zhromaždenie – osobne stretli s voličmi a obhájili svoju minulosť, a nahradenie tých, čo neobstoja v skúške. V podstate išlo o predstavu priamej demokracie, v ktorej by vláda mala vždy reprezentovať vôľu tých, ktorým vládne, bez ohľadu na termín konania riadnych volieb. Realizácia tejto vízie si z právneho hľadiska vyžadovala iba dodržanie postupov, ktoré zaviedli sami komunisti, no uvádzali

¹⁸ Programnyilatkozat a Programové vyhlásenie okresného koordinačného výboru občianskych iniciatív VPN Komárno, *Reflex* (Komárno), 5. januára 1990, s. 1, 4.

ich do praxe len vtedy, keď slúžili záujmom strany. Zástancovia tejto predstavy spočiatku dosiahli pri premene spoločenského poriadku veľký úspech; čoraz väčší však rástol a nadobúdala účinnosť odpor zo strany starej gardy aj zo strany protagonistov revolúcie, ktorí sa obávali, kam až môže viesť priama ľudová demokracia. Aby sme pochopili, čo bolo v tomto strete v stávke, najlepšie urobíme, ak najskôr zmapujeme počiatkové úspechy ľudovej moci.

DEMOKRATIZOVANIE RIADENIA PRACOVÍSK

Štrajkujúci študenti ako *spiritus movens* revolúcie patrili medzi prvých, čo sa usilovali o zásadnú reštrukturalizáciu svojich pracovísk, a dosiahli najrozsiahlejšie a najtrvalejšie zmeny. Vysokoškóľáci dosiahli zastúpenia v samosprávnych orgánoch svojich škôl, zmeny v ich politike a „kádrové zmeny“ na fakultách. Niekoľko dní po vyčiarknutí ústavného článku o vedúcej úlohe strany české ministerstvo školstva navrhlo zmeniť zákon o vysokých školách tak, aby sa študenti mohli zúčastňovať na ich riadení.¹⁹ Ministerstvo navrhlo, aby táto zmena nadobudla účinnosť až nasledujúci akademický rok, no študenti neboli takí trpezliví. Napríklad v Pardubiciach „ke konci r. 1989 byl zvolen akademický senát, ve kterém jsou zastoupeni studenti každého ročníku, zvolení v přímých volbách. Dále jsou v něm zástupci každé katedry, menzy a zaměstnanci VŠCHT. Je volen na jeden rok.“²⁰ Na univerzitách v Košiciach, Olomouci a ďalších mestách bol pomer študentov k pedagógom v senáte 1:1.²¹ Okrem toho si študenti zabezpečili zmeny aj vo vysokoškolskej politike vrátane zrušenia povinnej účasti na prednáškach, povinných kurzov marxizmu-leninizmu a povinného vojenského výcviku. Pedagogické kolektívy, ktoré sa konštituovali ako Občianske fóra či Akademické fóra, podporovali študentov a často pridávali vlastné požiadavky, napríklad na zrušenie kádrových a ob-

19 Návrh akčného programu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČSR, *Přetlak*, č. 10 (6. decembra 1989), s. 3.

20 Akademický senát VŠCHT Pardubice, *Studentský list* (Pardubice), č. 21 (11. januára 1990), s. 2.

21 Študujú, organizujú, nadväzujú kontakty, *Večer* (Košice), 23. februára 1990, s. 2; Volby, *Přetlak*, č. 21 (18. decembra 1989), s. 5 – 6.

ranných oddelení tvoriacich súčasť vysokoškolskej správy.²² Rozsah ich podpory sa však značne líšil: v Olomouci bol napríklad veľký, v Prešove malý.²³ Napriek tomu sa študenti na vysokých školách tešili v januári 1990 úplne inému postaveniu ako pred novembrom. Ako poznamenal istý košický novinár, „o nich bez nich sa už nedá“.²⁴

Študentské požiadavky sa neobmedzovali na zastúpenie a zmeny vo vysokoškolskej politike. Týkali sa aj personálnych zmien vrátane prepustenia pedagógov, „kteří své tituly a funkce získali za ‚politickou angažovanost‘ a členství v KSČ, bez ohledu na své schopnosti a znalosti.“²⁵ Študenti začali hlasovaním o dôvere alebo nedôvere jednotlivým učiteľom, pričom dbali na to, aby sa na hlasovaní zúčastnili iba tí, čo študovali pod vedením príslušného pedagóga. Potom vyvíjali tlak na vedenie školy, aby náležite konalo.²⁶ Z prepustených učiteľov sa nemuseli nevyhnutne stať nezamestnaní. Keď napríklad študenti na Lekárskej fakulte v Martine vyjadrili nedôveru štyrom profesorom, tí boli náležite zbavení učiteľských povinností, ale bola im poskytnutá práca vo fakultnej nemocnici.²⁷ V rovnakom čase, keď sa študenti usilovali o prepustenie niektorých pedagógov, podporili opätovné vymenovanie kvalifikovaných akademických pracovníkov, ktorí boli vylúčení v rámci normalizácie po roku 1968. Tí sa, pravdaže, sami organizovali; v Nitre sa napríklad 16. decembra zhromaždili obeť normalizácie z radov akademickej obce, aby vyjadrili ochotu a vôľu vrátiť sa na bývalé posty a koordinovali svoje úsilie. Študenti a osemašesťdesiatnici boli však prirodzenými spojencami a našli k sebe cestu už v prvých dňoch revolúcie. Pod tlakom oboch skupín, ako aj sympatizujúcich členov jestvujúcich pedagogických kolektívov ponúkli vysoké školy všetkým záujemcom opätovné dosadenie do funkcie.²⁸

22 Pozri napr. OF Univerzity Palackého: Otevřený dopis rektorovi UP, Olomouc, 4. decembra 1989, opätovne vytlačené in *Přetlak*, č. 9 (5. decembra 1989), s. 6.

23 Jožo Gomolčák: Problémová fakulta, *Premeny* (Prešov), č. 3 (19. januára 1990), s. 2.

24 Študujú, organizujú, nadväzujú kontakty, *op. cit.*

25 Stávka nekončí, *Přetlak*, mimořádné číslo (1989), s. 1.

26 Daniela Pomajdíkova: Strašidelný zámok?? *Premeny*, č. 4 (26. január 1990), s. 1.

27 Olga Foglarová: Študentské „násilie“: Majú z nás strach? *Zmena* (Bratislava), č. 18 (január 1990), s. 13.

28 E. Turi Nagyová: Nádej na návrat po 20 rokoch, *Nitrianska verejnosť*, 19. januára 1990, s. 2.

Oveľa zložitejšie boli snahy podrobiť administratívu demokratickej vôli pracujúcich v továrňach, roľníckych družstvách a na ďalších pracoviskách. Na konci novembra pražskí študenti práva zverejnili smernice, ako prepustiť z funkcie riaditeľov, ktorí stratili dôveru zamestnancov. Zákon o štátnych podnikoch totiž zaručoval pracujúcim právo odvolať riaditeľa tajným hlasovaním na zhromaždení zamestnancov. To sa muselo zvoliť, ak oň požiadala tretina pracovníkov, a hlasovalo sa jednoduchou väčšinou.²⁹ Ďalšie letáky potvrdili, že ten istý postup možno použiť aj v iných druhoch podnikov a že členovia roľníckych družstiev môžu odvolať nielen riaditeľa, ale všetkých členov vedenia.³⁰

Typický príklad toho, ako tento postup fungoval, znova poskytuje Komárno. Zamestnanci Interhotela Európa dostali od slovenského ministerstva obchodu pokyny, „ako majú voľby, respektíve hlasovanie prebiehať, aby bolo demokratické“. V súlade s nimi sa 23. januára uskutočnilo zhromaždenie, na ktorom sa zúčastnilo 87 zo 109 zamestnancov. Prebehlo tajné hlasovanie a zamestnanci vyjadrili riaditeľovi nedôveru v pomere 58:29. Ministerstvo obchodu, pod ktoré hotel patrilo, riaditeľa nato odvolalo a vyhlásilo konkurz na nového.³¹

Zdá sa, že vo väčšine prípadov prebiehali hlasovania rovnako disciplinované ako v komárňanskom Interhoteli Európa. Veľa sa diskutovalo o správnych dôvodoch na vyjadrenie nedôvery a spravidla sa zhodovalo na tom – aspoň na verejnosti –, že to musí byť za skutočnú nekompetentnosť alebo neudržiavanie dôstojných pracovných podmienok pre zamestnancov, nie za prísne trvanie na pracovnej disciplíne. Spory o motívoch však často vypukli v prípadoch, keď sa riaditelia pokúsili spochybniť záporné hlasovanie. Treba zdôrazniť, že vyjadrenia dôvery neboli zriedkavé. Zamestnanci si navyše dali väčšinou záležať na dôstojnom odvolaní riaditeľa, pričom sa často odvolávali na právne ustanovenie, podľa ktorého nemusia uviesť dôvody svojho rozhodnu-

29 Študenti PF UK: Jak odvolat ředitele podniku, Praha, 30. novembra 1989 (BB: Zbierka písomností získaných od študentov Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici, 1989 – 1990; totožné alebo odlišné verzie sú k dispozícii v DÚ, KS, MU, OL, PR, PV, PX, TA a ZM). Pozri aj Ako postupovať pri výmene skompromitovaných vedúcich pracovníkov, *Reflex*, 18. januára 1990, s. 3.

30 Študenti PF UK: Práva členské schůze JZD, Praha (TA: Sbírka soudobé dokumentace, sign. C18f: Drobné tisky, zväzok „Studentské hnutí: Prohlášení a výzvy studentů“).

31 Kam kráčaš Európa? *Reflex*, 2. februára 1990, s. 3.

tia, aby sa vyhli praniu špinavej bielizne na verejnosti. V niektorých prípadoch však vyjadrenie nedôvery sprevádzali symbolické formy odplaty. Napríklad keď v Nitre odvolali pracovníci bábkového divadla riaditeľa, finančného referenta a administratívneho referenta, jedna zo zamestnankýň vytvorila živý bábkový obraz udalosti a vystavila ho vo výklade susedného obchodu.³²

Rozsah zmien vo vedení na konci roka 1989 a začiatku roka 1990 sa značne líšil podľa druhu pracoviska. Pozície, ktoré sa stali stredobodom záujmu verejnosti, napríklad riaditeľské posty na základných a stredných školách, sa hromadne obsadzovali novými ľuďmi. O tom, že taký vývoj bol výnimočný, svedčí prieskum OF a VPN z marca 1990, podľa ktorého došlo do tej doby k výmene iba 19 % riaditeľov pracovísk. V ďalších 24 % podnikov sa urobili personálne zmeny na nižšej úrovni riadenia, no v 44 % sa neuskutočnili nijaké zmeny – k nespokojnosti aktivistov OF či VPN v týchto podnikoch. (V 4 % nedošlo k žiadnym zmenám, pretože pracovníci vyjadrili jestvujúcemu vedeniu plnú dôveru; vo zvyšných prípadoch nebol riaditeľský post obsadený.³³) Údaje sumarizuje táto tabuľka:

Je vo vašej organizácii nové vedenie?	ČR N=171	ČR %	SR N=50	SR %	Celkovo N=221	Celkovo %
Áno, riaditeľ a väčšina námestníkov	12	7.0	5	10.0	17	7.7
Áno, riaditeľ a menšina námestníkov	13	7.6	3	6.0	16	7.2
Áno, iba riaditeľ	9	5.3	0	0.0	9	4.1
Iba niektorí námestníci, riaditeľ zostal	45	26.3	8	16.0	53	24.0
Ani riaditeľ, ani nijaký námestník, a je to dobre	7	4.1	2	4.0	9	4.1
Ani riaditeľ, ani nijaký námestník, a malo by sa to zmeniť	68	39.8	29	58.0	97	43.9
Funkcia riaditeľa nie je obsadená	17	9.9	3	6.0	20	9.0

DEMOKRATIZOVANIE ODBOROV

Nasledujúcim bodom komárňanského programu (ktorý sa však začal realizovať skôr a v širšom meradle) bola demokratizácia odborov. Pred

32 *Nitrianska verejnosť*, 12. januára 1990, s. 3.

33 Anketa OF a VPN pro čs. podniky a organizace (ÚSD: archiv KC OF, škatule 34 – 35).

revolúciou sa väčšina československých pracujúcich združovala v jedinej odborovej organizácii, Revolučnom odborovom hnutí (ROH). Členovia odborových orgánov sa, prirodzene, volili zo zoznamu kandidátov schválených KSČ alebo KSS a odborári zvyčajne nemali na výber. Keďže aj odborová aj riadiaca politika bola úzko spätá so stranou, jednou z častých sťažností v roku 1989 bolo, že odbory nereprezentujú skutočné záujmy pracujúcich.

Rovnako ako vo veci vedenia pracovísk, pražskí študenti práva vydali pokyny, ktoré potvrdili právo členov ROH kedykoľvek odvolať závodný výbor, čo stratil ich dôveru, a opísali postupy pri voľbe nového výboru. Podobali sa postupom pri odvolávaní riaditeľa pracoviska: závodný výbor ROH bol povinný zvolať členskú schôdzu vždy, keď o to požiadala polovica členov; ak by to odmietol urobiť, členovia mali právo zorganizovať schôdzu sami. Malo sa na nej diskutovať o tom, či jestvujúci členovia výboru uspokojivo obhajujú záujmy skupiny. Ak by došlo k všeobecnému nesúhlasu, hlasy jednoduchej väčšiny prítomných by stačili na odvolanie člena alebo rozpustenie celého výboru. Zhromaždenie by potom mohlo slobodne zvoliť nových členov výboru.³⁴

Prvé slobodné voľby do odborových výborov sa konali krátko po 17. novembri a po generálnom štrajku sa stávali bežnými.³⁵ Stanovisko miestnych výborov k účasti zamestnancov na generálnom štrajku sa dokonca často stávalo kľúčovým faktorom pri rozhodovaní o tom, či tieto výbory podržať, alebo rekonštituovať. Odpor výborov bol bežný, ako aj pokusy sfaľovať výsledky volieb, takže sa rýchlo vyskytli štyri varianty zastúpenia zamestnancov na pracoviskách. V prvom z nich jediný odborový výbor, či už zachovaný, alebo rekonštituovaný, pôsobil v súlade s túžbami zamestnancov, ktorí ho poverili riadením štrajkovej pohotovosti. V druhom potvrdený či rekonštituovaný výbor existoval súčasne s novozvoleným štrajkovým výborom; dochádzalo medzi nimi k delbe práce a v niektorých prípadoch aj k prekryvaniu členstva. V treťom variante prežíval odborový výbor antagonistický voči revolúcii – buď vďaka tomu, že zmanipuloval voľby, alebo preto,

lebo na jeho rekonštitúciu sa skutočne nenazbieral dostatočný počet hlasov – a vznikol zároveň samostatný štrajkový výbor, tvrdiac o sebe, že je legitímnym zástupcom záujmov pracujúcich. A napokon sa stalo to, že v niektorých prípadoch sa udržal spiatočnický, nerekonštruovaný odborový výbor ako jediné teleso, ktoré vyhlasovalo, že reprezentuje záujmy pracujúcich v danom podniku. (Situáciu komplikovala aj skutočnosť, že štrajkové výbory často slúžili ako akčné výbory OF či VPN na pracoviskách alebo sa s nimi prekryvali, ale to nemusí teraz upútať našu pozornosť). Hoci ešte nikto neurobil štatistickú analýzu, ktorá by odhalila relatívnu frekvenciu uvedených variantov, v tom čase sa za najčastejší pokladal tretí.³⁶

Bezprostredne po generálnom štrajku vznikli dve federácie štrajkových výborov: Združenie štrajkových výborov, ktorého koordinačné centrum sa pôvodne nachádzalo v pražskom Prognostickom ústave, a Fórum koordinačných výborov so sídlom na Slovensku. Bohužiaľ, doteraz neexistuje nijaká štúdia dejín týchto dvoch veľmi dôležitých organizácií a ich pôvod zostáva záhadou. V každom prípade však vznikli do 30. novembra, keď Združenie štrajkových výborov vydalo leták „Co máme dělat?“³⁷ Uvádza v ňom tri ciele štrajkových výborov po generálnom štrajku: 1) zabezpečiť splnenie štrajkových požiadaviek, 2) brániť pracujúcich pred akýmkoľvek prenasledovaním vyplývajúcim z účasti na štrajku, 3) postarať sa o vznik odborovej organizácie tešiacej sa plnej dôvere pracujúcich, teda niečoho, čím ROH rozhodne nebolo. Združenie vyzývalo štrajkové výbory, aby nabádali pracujúcich vyjadrovať nedôveru ROH, najmä jeho centrálnym štruktúram, podporovať rozpustenie ROH a zasadzovať sa za vybudovanie nového odborového hnutia založeného na profesijných vzťahoch.

Držitelia moci v ROH sa odmietli podvoliť štrajkovým výborom bez boja. V mnohých organizáciách sa voľby museli konať dvakrát, pretože „prvé voľby sa zabezpečovali podľa uznesenia a volebného poriadku ÚRO, ktoré direktívne určovalo zloženie a nedemokratický spôsob volieb“.³⁸ Veľké nejasnosti sprevádzali voľby do dielenských a závodných

34 ZV ROH nejsou funkční (PV: Sbirka soudobé dokumentace, škatuľa „Občanské fórum: Plakáty a různé“, zväzok „Materiály již neaktuální“).

35 Archívy KC OF v Prahe a KV VPN v Bratislave sú plné správ od kolektívov pracujúcich týkajúcich sa týchto volieb a odporu, na ktorý pri nich narážali.

36 Sdružení stávkových výborů: Co máme dělat? 30. novembra 1989, in *Přetlak*, č. 11 (7. decembra 1989), s. 6; totožné alebo podobné verzie sú k dispozícii v BB, DÚ, JN, KS, OL, OV a PV.

37 Ibid.

38 Jozef Szitkey: Odbory pracujú naďalej, *Trnavská verejnosť*, 12. januára 1990, s. 2.

výborov ROH napríklad v Ostrave. Na zhromaždení OF dopravcov 16. januára sa zistilo, že mnohí zamestnanci ani nevedeli, kedy sa voľby majú konať.³⁹ Študenti podporili štrajkové výbory tým, že ich vyhlásili za jediných legitímnych zástupcov pracujúcich.⁴⁰ Dočkali sa aj podpory Vlády národného porozumenia, ktorá 4. januára dočasne uznala za svojich odborových partnerov požadovaných zákonom Združenie štrajkových výborov rovnako ako ústredný výbor ROH.⁴¹ O dva dni nato Združenie štrajkových výborov a Fórum koordinačných výborov usporiadali v Brne spoločnú konferenciu. Delegáti zo štrajkových výborov z celého Československa hlasovaním vyjadrili nedôveru Ústrednému výboru ROH a vyhlásili, že Združenie a Fórum *de facto* zastupujú odbory.⁴² Prijali návrh založiť koordinačné centrum s rovnakým zastúpením českého Združenia a slovenského Fóra, ako aj zástupcov dvadsiatich najvýznamnejších podnikov krajiny; toto centrum malo dočasne slúžiť ako najvyšší odborový orgán v Československu.⁴³ Malo slúžiť iba dovtedy, kým si zjazd pracujúcich organizovaných do profesijných zväzov nezvolia delegátov na veľký zjazd všetkých zväzov, ktorý by mal právomoc vytvoriť trvalejšie zastúpenie na republikovej a federálnej úrovni. Na aktívoch odborárov na miestnej a okresnej úrovni sa neskôr prijali uznesenia potvrdzujúce, že závery brnianskej konferencie odrážali ich želania.⁴⁴

Obroda odborového hnutia vyvolala medzi radovými členmi značnú diskusiu. V súlade s revolučným dôrazom na samoorganizáciu sa väčšina z nich zhodla na tom, že odbory by sa mali budovať zdola, a plán Združenia zreorganizovať ich na báze profesijných zväzov iba učinil spontánne prebiehajúci proces formálnym programom.⁴⁵ Mnohé základné organizácie, najmä v školstve a kultúre, sa usilovali osamostatniť od odborových štruktúr, v ktorých ich zastupovali príslušní-

39 Je jasno..., *Hlasatel* (Ostrava), č. 2 (17. januára 1990), s. 2.

40 Výzva k založení nových odborů, *Přetlak*, č. 13 (10. decembra 1989), s. 8.

41 Igor Pleskot: Současná situace a úkoly československého odborového hnutí, *Zpravodaj stávkových výborů*, č. 3 (16. januára 1990), s. 2.

42 *Zpravodaj brněnského OF*, č. 8 (8. januára 1990), s. 1.

43 O nezávislých odborech, *Večer*, 8. januára 1990, s. 1.

44 Co nového v odborovém hnutí, *Občanské fórum Cheb*, č. 11 (1. februára 1990), s. 4.

45 Súbežne so vznikom Združenia začali skupiny odborníkov, napríklad učiteľov a spojárov, zakladať vlastné „Fóra“.

ci iných profesií.⁴⁶ V súlade so záujmom o miestne záležitosti, ktorý na začiatku roka 1990 bol mimoriadne silný, niektorí odborári navrhli nechať všetky členské príspevky v základných organizáciách.⁴⁷ Revolučný odpor voči byrokracii tiež našiel vyjadrenie napríklad v odporúčaní lounských učiteľov zrušiť programy odborového hnutia zamerané na rekreáciu, úvery a ďalšie služby pre členov, aby sa mohlo lepšie sústreďiť na obhajovanie záujmov pracujúcich. Domnievali sa, že o služby by sa mali postarať zamestnávateľia.⁴⁸

Reformácia odborov bola podľa všetkého jedným z najnespochybiteľnejších úspechov revolúcie. Podľa vyššie spomenutého prieskumu OF a VPN sa do marca 1990 úplne zrekonštruovali odborové organizácie v 76 % pracovísk a v ďalších 19 % došlo k čiastočnej prestavbe.⁴⁹ Podrobnejší rozpis údajov prináša táto tabuľka:

Sú vo vašej organizácii demokraticky zvolené nezávislé odborové orgány?	ČR N=167	ČR %	SR N=50	SR %	Celkovo N=217	Celkovo %
Áno, v celej štruktúre	134	80.2	30	60.0	164	75.6
Áno, ale iba v časti štruktúry	27	16.2	15	30.0	42	19.4
Zatiaľ nie	6	3.6	5	10.0	11	5.1

REKONŠTRUOVANIE MIESTNEJ SPRÁVY

Krátko po tom, čo Federálne zhromaždenie formálne zrušilo vedúcu úlohu KSČ, občania sa usilovali o uvedenie tejto zmeny do praxe aj v obecnej a okresnej správe. Zvyčajne postupovali prostredníctvom miestneho Občianskeho fóra alebo pobočky Verejnosti proti násiliu, niekedy však spolupracovali aj so študentmi a cirkvami. Občianske iniciatívy začali zoznamovať miestne úrady s požiadavkami občanov na začiatku decembra, pričom obvykle požadovali rekonštrukciu výkonnej rady tak, aby väčšina kresiel pripadla nekomunistom, a nahradenie „skompromitovaných“ funkcionárov kvalifikovanejšími jednotlivcami.

46 Szitkey, *op. cit.*

47 Zprávy, *Věstník Občanského fóra pedagogů a Učitelského fóra okresu Louny*, č. 2 (január 1990), s. 2.

48 J. Hašek: Slovo o odborech, *ibid.*, s. 3.

49 Anketa OF a VPN pro čs. podniky a organizace, *op. cit.*

Aby sme pochopili, ako revolúcia transformovala miestnu správu v Československu, treba si spomenúť na logický, no osobitý systém zemepisne definovaných „národných výborov“, na ktorých sa zakladala. Všeobecne povedané, na najnižšej úrovni stáli miestne alebo mestské národné výbory (MNV alebo MsNV/MěNV), ktoré sa zodpovedali okresným národným výborom (ONV). Nad nimi sa nachádzalo desať krajských národných výborov (KNV), ktorých priamym nadriadeným orgánom bolo ministerstvo vnútra príslušnej republiky. (Vo väčších mestách pôsobili aj národné výbory rozličných mestských častí.) Každý národný výbor pozostával z pléna, rady a viacerých odborov. Plénum zdanlivo volili voliči v zemepisných volebných obvodoch a v mestách zvyčajne pozostávalo z 50 – 60 členov, v dedinách a mestečkách pochopiteľne menej. Spomedzi svojich členov si zvolilo radu, ktorá sa skladala z 5 – 15 jednotlivcov. Hoci pléna sa mohli schádzať iba štyrikrát do roka, rady sa mali stretávať najmenej raz za dva týždne a zodpovedali za každodennú správu. Odborom národných výborov často, no nie vždy, predsedali členovia pléna; za správu svojej oblasti (napríklad školstva, zdravotníctva, výstavby, dopravy, poľnohospodárstva, kultúry atď.) sa zodpovedali rade.

V súlade s revolučným dôrazom na nenásilie baníci v Ostrave – nie ako jediní – vyhlásili, že skompromitovaní funkcionári by mali jednoducho pocítiť tlak verejnej mienky a odísť z vlastnej vôle.⁵⁰ Do prekvapujúco veľkej miery sa to tak naozaj stalo. Dobrým príkladom je okres Topoľčany. Verejnosť proti násiliu sa stretla so zástupcami ONV v prvom decembrovom týždni a na mimoriadnom stretnutí konanom 7. decembra zažila jeho rada čosi v duchu 4. augusta 1789. Potom, čo zmenila názov okresných novín zo *Socialistického dneška* na *Dnešok*, vyhodila vedúceho redaktora a nahradila ho redaktorom pred roka 1969, dohodla sa na tom, že nasledujúci týždeň uskutoční zasadnutie pléna, aby zvolilo novú radu s nestrannickou väčšinou a vymenilo viacerých vedúcich odborov. Predseda Tibor Masaryk sa nato vzdal členstva v rade a vyzval kolegov, aby na pléne nasledovali jeho príklad. Jeden po druhom členovia rady vyjadrili svoje stanovisko. Zápisnica znie takto:

50 Hlasy horníků při setkání zástupců stávkových výborů OKR v sobotu 2. 12. na DOLE HLUBINA, *Přetlak*, č. 10 (6. decembra 1989), s. 6.

RSDr. Ivan Antala... vidí potrebu objektívneho riešenia zloženia rady ONV a preto sa vzdáva členstva v rade ONV.

Ján Ďurčo... povedal, že pre rozvoj celej našej spoločnosti, celého okresu a volebného obvodu vždy sa snažil vykonať maximum. Myslí si, že by krivdil svojej osobe, keby sa vzdal členstva v rade ONV, pretože nijako nepoškodil záujmy pracujúcich a preto sa nevzdáva.

Ing. Marián Rýdzi... z dôvodu umožnenia formulovať radu ONV, vzdáva sa členstva v rade ONV.

RSDr. Pavol Peťovský... pripája sa k slovám RSDr. Ivana Antalu, člena rady ONV a vzdáva sa členstva v rade ONV.

Ing. Gabriela Krajčírová... povedala, že je najstaršou členkou rady ONV. Snažila sa podporiť čo bolo z celospoločenského hľadiska to najlepšie. Nie vždy sa podarilo vyhovieť požiadavkám naneseným z jej volebného obvodu. Pokiaľ rada ONV odstúpi, tak i ona sa vzdáva členstva v rade ONV.

Ing. Stanislav Krošlák... uviedol, že je ochotný vzdať sa členstva v rade ONV v záujme vyriešenia nového zloženia rady ONV.

Ing. Ján Podmanický... povedal, že výkon poslaneckej funkcie ako i podpredsedu ONV za celé obdobie, ktoré vykonáva, snažil sa vykonávať v prospech občanov okresu Topoľčany. Súčasne dianie v spoločnosti chápe tak, že je povinný predstúpiť pred poslancov ONV a doporučuje i rade ONV, aby rada ONV ako orgán predstúpila pred plénom ONV s návrhom vzdať sa. Ako člen rady ONV sa vzdáva.

PaedDr. Daniela Kahúnová... uviedla, pripájam sa k slovám Ing. Jána Podmanického, podpredsedu ONV a dodala, že kedykoľvek uvoľní miesto inému členovi rady ONV.

Ing. Milan Koterec... pripája sa k ostatným členom rady ONV. Ak sa vzdá celá rada tak i on sa vzdáva člena rady ONV.⁵¹

Dňa 15. decembra pred plénom potvrdila rada svoje rozhodnutie odstúpiť ako celok. Masaryk sa spýtal člena, ktorý odmietol odstúpiť, ako aj dvoch ďalších, ktorí predtým neboli prítomní, či súhlasia s týmto gestom. Privolili. Okrem toho sa odstupujúca rada jednomyselne

51 Zápisnica zo 17. mimoriadnej schôdze rady ONV v Topoľčanoch, ktorá sa konala dňa 7. decembra 1989 (TO: fond ONV), s. 245, 247 – 249. Pozri tiež Zmeny v našich novinách, *Dnešok*, 12. december 1989, s. 1.

zhodla na tom, že odporúča plénu odvolať vedúcich šiestich odborov.⁵² Plénum prijalo demisiu rady, odvolalo vedúcich piatich odborov a úplne zrušilo kádrový odbor.⁵³

Tempo zmien v mestských národných výboroch zvyčajne zaostávalo za tým v okresných výboroch a topolčiansky okres nebol výnimkou. Na plenárnom zasadnutí MsNV v Bánovciach nad Bebravou, ktoré sa konalo 19. decembra, zástupca VPN predložil požiadavku občianskej iniciatívy, aby hneď odstúpila celá rada a do konca mesiaca aj všetci funkcionári MsNV.⁵⁴ (Okrem toho odporučil preložiť zasadnutie z 9.00 na 16.00, aby sa na ňom mohlo zúčastniť viac občanov, no tento návrh prítomní neschválili.) Predseda potom predniesol povinný prejav, v ktorom okrem iného povedal:

V nadväznosti na súčasné zmeny v politickom živote, ale i oprávnených požiadaviek našich občanov najmä v súvislosti s úpravou štátnej Ústavy ČSSR, teda so zrušením vedúcej úlohy KSČ, budú na dnešnom plenárnom zasadnutí uskutočnené kádrové zmeny v súvislosti s platným zákonom o národných výboroch. Ide o zmeny v rade MsNV a jej doplnenie o nečlenov strany. Zásadné zmeny vyplývajú z revolučných premien našej spoločnosti.⁵⁵

Tajomník potom oboznámil prítomných s odstúpením rady a volebná komisia navrhla jej nové zloženie s pomerom päť nepartajných k štyrom členom KSS. Všetci navrhovaní boli zvolení otvoreným hlasovaním, pričom bol spomenutý tajomník poverený vedením rady do zvolenia nového predsedu.⁵⁶ Na mimoriadnom zasadnutí rady MsNV v Topolčanoch 21. decembra, na ktorom sa zúčastnili aj zástupcovia

52 Zápisnica z 18. riadnej schôdzy rady ONV v Topolčanoch, ktorá sa konala dňa 15. decembra 1989 (TO: fond ONV), s. 251 – 254.

53 Prvé kádrové zmeny na ONV, *Dnešok*, 20. decembra 1989, s. 1.

54 Zápisnica z 19. riadneho plenárneho zasadnutia MsNV konaného dňa 19.12.1989 (TO: fond MsNV Bánovce n/B), s. 2 – 3.

55 Pavol Petovský, prejav prednesený na plenárnom zasadnutí MsNV v Bánovciach nad Bebravou 19. decembra 1989, s. 2, pripojený k: Zápisnica z 19. riadneho plenárneho zasadnutia MsNV konaného dňa 19.12.1989 (TO: fond MsNV Bánovce n/B).

56 Zápisnica z 19. riadneho plenárneho zasadnutia MsNV konaného dňa 19.12.1989 (TO: fond MsNV Bánovce n/B), s. 5.

VPN, požiadal predseda každého člena, aby sa konkrétne vyjadril k svojmu ďalšiemu členstvu v rade. Dvaja členovia odstúpili a traja naznačili, že nad tým považujú. Bolo to oveľa viac, ako žiadala VPN – totiž, aby dvaja členovia pléna, ktorým dôveruje, boli zvolení do rady. V priebehu zasadania však zástupcovia VPN vystupňovali požiadavky a navrhli, aby nadpolovičná väčšina členov rady bola nepartajných.⁵⁷ O šesť dní nato rada náležite odporučila plénu, aby odvolalo sedem z trinástich jej členov, a navrhla náhradníkov.⁵⁸ Výnimku predstavovalo tretie väčšie mesto okresu, Partizánske. Do 30. januára sa na zasadnutiach MsNV nezúčastnili žiadni zástupcovia VPN a nedošlo ani k nijakej významnej rekonštrukcii.⁵⁹

Bude potrebný ďalší výskum, aby sme zistili kde, kedy a v akom rozsahu prebehla po celom Československu prestavba rád jednotlivých národných výborov. Zmapovanie týchto údajov na regionálnej a najmä okresnej úrovni – spolu s príslušnými sociogeografickými dátami – by nám pomohlo zodpovedať dôležitú otázku: Kde prebiehala revolúcia viac a kde menej radikálne? Odpoveď totiž musíme poznať skôr, ako sa môžeme spýtať, *prečo* bola na niektorých miestach radikálnejšia ako v iných. Pre absenciu akejkoľvek štúdie geografie revolúcie (mimo Prahy) dnes panuje chybné presvedčenie, že formy ľudovej angažovanosti, ba dokonca priebeh miestnych zmien bol všade viac-menej rovnaký. Príklad topolčianskeho okresu však svedčí o tom, že významné rozdiely naozaj jestvovali.⁶⁰

DEMOKRATIZOVANIE ZASTUPITEĽSKÝCH ZBOROV

Skôr ako pražskí študenti práva zostavovali pokyny na odvolanie riadiateľov, vydali inštrukcie na odvolanie poslancov Federálneho zhromaž-

57 Zápisnica zo 17. mimoriadnej schôdzy rady MsNV v Topolčanoch, ktorá sa konala dňa 21. decembra 1989 (TO: fond MsNV Topolčany), s. 3 – 4.

58 Zápisnica z 18. mimoriadnej schôdzy rady MsNV v Topolčanoch, ktorá sa konala dňa 27. decembra 1989 (TO: fond MsNV Topolčany), s. 1.

59 Zápisnica z 2. riadnej schôdzy rady MsNV v Partizánskom, konanej dňa 30.1.1990 (TO: fond MsNV Partizánske).

60 Jedna štúdia geografie revolúcie v Prahe existuje, obmedzuje sa však na november a december 1989. Michael Kukral: *Prague 1989: Theater of Revolution* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1997).

denia, národných rád a národných výborov na všetkých úrovniach.⁶¹ Aj tieto letáky kolovali výnimočne široko. Podľa zákona mohli voliči odvolať poslancov kedykoľvek; stačilo, aby na podnet zložky Národného frontu, ktorá poslanca nominovala, predsedníctvo alebo rada príslušného zboru zvolala v poslancovom volebnom obvode verejnú schôdzu, a aby jednoduchá väčšina prítomných odhlasovala jeho zosadenie z funkcie. Jediný problém spočíval v tom, že niekedy bolo ťažké zistiť, ktoré obvody poslanci zastupujú a ktorá zložka Národného frontu ich teoreticky nominovala. V rutinnom porušovaní volebného zákona ústredné a krajské výbory KSČ zvyčajne rozhodli, kto sa stane poslancom, a potom dohliadli na to, aby sa preňho našiel nejaký obvod a podporila ho nejaká zložka NF.⁶² Často to znamenalo, že poslanci „zastupovali“ obvody, kde v skutočnosti nebývali, a „nominovali“ ich organizácie Národného frontu, ako napríklad Český zväz žien či Revolučné odborové hnutie, hoci o tom nikto z týchto organizácií nevedel.

Prvé petície na odvolanie poslancov Federálneho zhromaždenia a Českej a Slovenskej národnej rady sa začali šíriť bezprostredne po zverejnení študentských pokynov a ich podpísanie občas fi gurovalo medzi aktivitami generálneho štrajku. Študenti upozornili najmä na určitých poslancov, ktorých odvolanie bolo najnaliehavejšie, vrátane napríklad Vasiľa Biľaka. Občania Prešova, ktorých Biľak zdanlivo zastupoval, mu na začiatku decembra hlasovaním vyjadrili nedôveru a okresný výbor KSS (ktorý ho nominoval) ho listom oboznámili s týmto faktom.⁶³ Biľak nato odstúpil. Petície na odvolanie poslancov národných výborov sa začali objavovať krátko po petíciách na odvolanie zákonodarcov. Napríklad vo Vranove nad Topľou VPN zorganizovala petičnú akciu na odvolanie predsedu ONV vo volebnom obvode,

61 Studenti PF UK: Možnosti odvolání poslanců nejvyšších zastupitelských sborů, Praha, 25. novembra 1989, opätovne vytlačený in *Prětlak*, č. 11 (7. decembra 1989), s. 2; totožné alebo podobné verzie možno nájsť v BB, CB, KS, MI, MU, OL, OP, PR, PV, PX, SV, ÚSD a ZM. Pozri aj Právnická fakulta UJEP: Chcete odvolať své poslance? Brno, 11. decembra 1989 (PV: Sbíрка soudobé dokumentace, škatuľa „Občanské fórum: Plakáty a různé“, zväzok „Přebytky od archívu“).

62 Dušan Dvořák: K jednání s OV NF v Olomouci, *Prětlak*, č. 11 (7. decembra 1989), s. 2; Poslanci okresu ve Federálním shromáždění, *Prětlak*, č. 11 (7. decembra 1989), s. 3.

63 V. Biľak sa vzdal funkcie poslanca, *Pravda* (Bratislava), 20. decembra 1989, s. 3.

ktorý teoreticky zastupoval. Väčšina voličov mu vyjadrila nedôveru a 1. januára sa vzdal mandátu.⁶⁴

Významný počet poslancov rezignoval ešte predtým, ako sa spúšťali formálne odvolávacie konania; stačil na to tlak verejnosti. V Bánovciach nad Bebravou vyvolalo tablo poslancov MsNV vyvesené v obchodnom dome sťažnosť od predsedu výboru na „znehodnocovanie poslaneckých funkcií“, ktoré nemá „nič spoločné s demokraciou“, ale ktoré predsa len bolo v povedomí poslancov na plenárnom zasadnutí 19. decembra.⁶⁵ Hneď na začiatku vystúpil zástupca VPN s požiadavkou, aby zdiskreditovaní poslanci odstúpili a vystriedali ich náhradníci zvolení v doplňovacích voľbách.⁶⁶ Piaty poslanci (z 58 prítomných a 65 celkovo dosadených) potom oznámili svoju rezignáciu. Traja uviedli zdravotné dôvody, jeden zmenu bydliska, no posledný z nich odôvodnil svoje rozhodnutie tým, že nebol demokraticky zvolený a nedokázal zabezpečiť prepojenie medzi občanmi svojho volebného obvodu a MsNV.⁶⁷ OF a VPN v Bánovciach sa neskôr dohodli na nominovaní siedmich ľudí, ktorí mali kandidovať na päť uvoľnených kresiel.⁶⁸ Verejné zhromaždenie, na ktorom sa voliči príslušných obvodov mohli zoznámiť s kandidátmi, sa konalo 2. januára a 22. januára sa mali uskutočniť voľby.⁶⁹ Mimoriadne a verejné plenárne zasadanie bolo naplánované na nasledujúci deň, aby noví poslanci mohli už zložiť sľub; očakávalo sa totiž, že sa potom okamžite chopia členstva v rade alebo sa postavia na čelo odborov MsNV.⁷⁰ Doplňovacie voľby sa však nikdy nekonali. Slovenská národná rada v polovici januára totiž rozhodla, že pléna národných výborov môžu kooptovať nových po-

64 Oznamy, *Premeny*, č. 1 (5. januára 1990), s. 8.

65 Pavol Petovský, citovaný in: Zápisnica z 19. riadneho plenárneho zasadnutia MsNV konaného dňa 19.12.1989 (TO: fond MsNV Bánovce n/B), s. 7.

66 Zápisnica z 19. riadneho plenárneho zasadnutia MsNV konaného dňa 19. 12. 1989 (TO: fond MsNV Bánovce n/B), s. 2.

67 Ibid., s. 3 – 4.

68 Zápisnica z mimoriadnej schôdzky RADY MsNV, konanej dňa 21. decembra 1989 (TO: fond MsNV Bánovce n/B), s. 1 – 2.

69 Zápisnica z mimoriadnej schôdzky RADY Mestského NV v Bánovciach nad Bebravou, konanej dňa 27. decembra 1989 (TO: fond MsNV Bánovce n/B), s. 2; Zhromaždenie občanov a Voľba poslancov, *Host' do domu* (Bánovce nad Bebravou), č. 1 (15. januára 1990), s. 1.

70 Mimoriadne plenárne zasadnutie, *Host' do domu*, č. 1 (15. januára 1990), s. 1.

slancov do svojich radov jednoduchým verejným hlasovaním. Keď sa teda 23. januára zišlo plénum MsNV, nebolo to už preto, aby prijal o sľub nových poslancov zvolených voličmi, ale aby hlasovalo o tom, či kooptuje za poslancov kandidátov, ktorých nominovala VPN v spolupráci s niekoľkými novovzniknutými stranami. (Do tej doby sa počet uvoľnených kresiel vyšplhal z piatich na trinásť.) Hoci tento nový postup paradoxne obišiel demokraciu v úsilí vytvoriť reprezentatívnejšie zhromaždenie, mestská VPN urobila to, čo mohla, aby dodala kooptácii demokratickú legitimitu: vybrala kandidátov na základe ankety konanej 21. januára na verejnom zhromaždení. Keď zasadalo plénum, hlasovalo za prijatie všetkých trinástich kandidátov, ktorých navrholi VPN a jej partneri; ďalší kandidáti nejestvovali.⁷¹

Odpor

Na celoštátnej konferencii štrajkových výborov 6. januára v Brne Igor Pleskot varoval, že „prvá fáza tzv. sametové revolúcie skončila“. Nasledujúce obdobie by podľa neho charakterizovali snahy zvyškov starých mocenských štruktúr skonsolidovať sa a pripraviť na dlhodobý boj.⁷² O dva týždne nato vyjadrila redaktorka novín VPN v Nových Zámkoch podobné podozrenie:

Žiaľ, ešte stále podaktorí nepochopili dobu, idú v starých praktikách, „kamarátšág“ ešte žije, nebezpečne poburuje ľud. Treba dodať, že právom. Veď ako môže skompromitovaný funkcionár, ktorému bola vyjadrená nedôvera ľudu, znova excelovať vo vedúcej funkcii?

Uviedla tri príklady z listov, ktoré dostal okresný koordinálny výbor VPN. Prvý sa týkal podpredsedu ONV, ktorý sa 31. decembra vzdal funkcie po tom, čo mu občania vo volebnom obvode vyjadrili nedôveru. Nevzdal sa však poslaneckého mandátu a 2. januára sa vrátil na

pôvodné pracovisko (išlo o základnú školu) a uplatnil si nárok na post riaditeľa, pričom vyhodil zo zamestnania človeka, ktorý ho dovtedy zastával. Učitelia ho tam nechceli a pripojilo sa k nim v podpisovej akcii viac ako 500 občanov príslušnej obce. „Pochopí to vôbec on,“ spýtala sa redaktorka, „alebo nadriadený orgán bude predsa len rešpektovať vôľu ľudu?“ Druhý príklad predstavoval ďalší podpredseda ONV, ktorý po vyjadrení nedôvery tiež odstúpil z funkcie, no začal pôsobiť ako vedúci odboru miestneho hospodárstva ONV. Posledným príkladom bol nedávno zosadený predseda ONV, ktorý si robil nárok na svoj bývalý post predsedu JRD v Dubníku. Keď ho družstevníci rázne odmietli, pokúsil sa stať predsedom JRD v Tvrdošovciach. Pri zamyslení sa nad týmito príkladmi zdiskreditovaných funkcionárov usilujúcich sa znova usadiť v pozíciách moci si redaktorka položila otázku:

Chceme sa vrátiť tam, kde sme boli? Myslím, že nie... Všetci tí, čo si to myslia, sú na veľkom omyle. Ľud nespí, bdie a veľmi ostrážito. Potvrzuje to spústa listov, ktoré prichádzajú na OKV VPN Nové Zámky... Ľud sa prebudil, už nemá strach, otvorene hovorí a bude hovoriť na adresu tých, ktorí nereprezentovali vôľu ľudu, ale len a len želanie jednotlivca, zbožné pranie „všemohúceho“ okresu, mesta, podniku, závodu, inštitúcie atď.⁷³

Stojí za zmienku, že sa nikto neusiloval o potrestanie spomenutých funkcionárov. Nevyskytli sa ani seriózne pokusy zabrániť im vo výkonnej práci, na ktorú sa vyučili (ako sa to dialo po roku 1968). Ľudia iba nechceli, aby títo jednotlivci zostali vo vedúcich pozíciách. Keď sa teda „vôľou ľudu“ opovrhovalo, občania v tejto etape revolúcie boli ochotní „začať sa“.

Jeden z najdramatickejších príkladov ľudového odporu voči funkcionárskej húževnatosti sa odohral na JRD v juhoslovenskej dedine Pribeta.

Všetko sa začalo 28. decembra 1989, kedy bola v pribetskom JRD založená akčná skupina (výbor) VPN; podpísalo ju zhruba 25 ľudí. Zároveň bol spísaný Dokument: „Vyslovenie nedôvery skompro-

⁷¹ Snaha o rovnováhu síl v mestských orgánoch a Z nedeľného mítingu občanov mesta, *Host do domu*, č. 3 (24. januára 1990), s. 3.

⁷² Současná situace a úkoly československého odborového hnutí, *Zpravodaj stávkových výborů*, č. 3 (16. januára 1990), s. 2.

⁷³ Margita Bogdanová a OKV VPN Nové Zámky: Kde sa zašili? *Slobodný občan*, 25. januára 1990, s. 2.

mitovaným členom hospodárskeho vedenia JRD.“ Z Dokumentu: Družstevná demokracia nefunguje, miesto nej jestvuje len potemkinovská demokracia. Požiadavka, aby sa mohlo vyjadriť celé členstvo s hlasovacím právom (asi 610 ľudí) o vyslovení dôvery či nedôvery.

Od toho dňa sa každý deň stretali najagilnejší členovia AV VPN. A začala sa malá pribetská nežná revolúcia: každý deň sa ich zišlo viac: druhý deň 40, ďalšie dni 55, 75, 100, 120... Celá ich činnosť bola v týchto dňoch zameraná predovšetkým na prekonanie strachu členov JRD. Áno, ľudia mali STRACH podpísať Dokument... Veľké víťazstvo nežnej revolúcie: väčšina ľudí strach prekonala a zozbieralo sa nadpolovičné množstvo podpisov – 334!

3. január: Ráno prichádza k predsedovi JRD JUDr. Františkovi Nagyovi 22-členná delegácia JRD, z ktorej polovica je zároveň členmi miestneho VPN. Pán predseda ich prijíma vo svojej kancelárii. Delegácia žiada okamžité odstúpenie pána predsedu v zmysle predloženého Dokumentu. A mariáš sa začína:

(Ceaušescovská) KONTRA! Predseda neberie požiadavku na vedomie; je ochotný odstúpiť len pred zhromaždeným členstvom.

(Úspešná) REKONTRA! Jéerďacke tamtamy fungujú spoľahlivo. Behom 15-tich minút stojí pred hlavným vchodom do kancelárskej budovy zhromaždené celé momentálne v práci sa nachádzajúce členstvo (vyše 300 ľudí).

(Trochu trápna) SUBKONTRA! Pán predseda vidiac situáciu sa „nenápadne“ vytráca a zadným východom opúšťa bojisko. Nasadol by do svojej služobnej Lady, keby sa mu pred ňu nepostavili dvaja ostražití členovia VPN. Pán predseda bojuje ďalej a pokračuje pešo. Smer: čo najďalej od svojej kancelárie. O 200 metrov ďalej sa neslávne končí jeho púť do neznáma, pretože „Alarm“ sa medzičasom rozšíril aj do dediny a prichádzajúci ľudia ho sťa chobotnica nenásilne zovreli a pohltili... Pán (ex)predseda sa pokorne vracia ku kancelárskej budove, vyťahuje papier a predčíta z neho prítomnému členstvu svoje okamžité odstúpenie. Papier však neodovzdáva nikomu, lež schováva si ho späť (?). Ešte v prítomnosti expredseda je vyhlásené spoločné rozhodnutie o konaní mimoriadnej členskej schôdze zajtra, t. j. 4. januára 1990 o 18.00 hodine. Potom sa spokojné členstvo rozchádza na pracoviská.

4. január, 18.00 hod.: Stolička rezervovaná pre odstúpivšieho pána predsedu zostala zívvať prázdnotou. Členstvo sa ale divilo čomusi úplne inému (INTERMEZZO): prítomný bol totiž jeho

syn (tiež právnik, zamestnanec Priemka Komárno). Bol vyzvaný k okamžitému odchodu (aspoň 10X), s odôvodnením, že sa nejedná o verejnú, ale o členskú schôdzu JRD. Opustiť miestnosť sa odhodlal až vtedy, keď boli proti nemu nasadené mikrofóny.

Po tejto epizóde 492 členné zhromaždenie jednomyselne (!) prijalo odstúpenie doterajšieho predsedu. Vzápätí bol prednesený návrh na zvolenie nového predsedu. Zhromaždenie návrh prijalo a jednoglasne zvolilo do funkcie (a teda mu vyslovilo plnú dôveru) Ing. Juraja Benyóa s tým, že rozhodnutie platí do výročnej členskej schôdze JRD.⁷⁴

Niekedy boli riaditelia ochotní vzdať sa funkcie po tom, čo neobstáli pred pracovníkmi, no národné výbory (ktorým sa zodpovedala väčšina organizácií v plánovanom hospodárstve) ich odmietli odvolať. V Chebe napríklad pracovníci múzea vyjadrili nedôveru riaditeľovi 10. januára (v pomere 21:7, pričom traja sa zdržali hlasovania). Riaditeľ sám informoval ONV o požiadavke svojho odvolania a vyhlásenia konkurzu, pričom iba dodal, že chce naďalej pracovať v múzeu. Vedúci odboru kultúry ONV si však žiadal poznať dôvody vyjadrenia nedôvery. Keďže podľa zákona pracovníci nemuseli uviesť dôvody, odmietli mu vyhovieť a trvali na tom, že dostatočným dôvodom je ich hlasovanie. Vysvetlili, že „přehrabování špinavého prádla by neprospělo nikomu“.⁷⁵ Prípad sa napokon dostal pred radu ONV, ktorá 31. januára riaditeľa odvolala a vyhlásila konkurz na obsadenie jeho miesta.⁷⁶

Niekedy sa hlasovaniu o nedôvere nebránili ani riaditelia, ani národné výbory, ale zamestnanci, ktorých odvolaní riaditelia zvyhodňovali. Ako príklad možno uviesť ČSAD Východoslovenského kraja. Zamestnanci si 23. januára v Prešove zvolili nového podnikového riaditeľa. Výsledok volieb bol jasný, no „takáto nová demokracia sa znepáčila malej elitnej skupine vodičov diaľkovej dopravy TIR. Cítili sa ohrození vo svojom postavení, a preto sa rozhodli, že zvrátia výsledok... Nasad-

74 Ivan Scholtz: Prehratý mariáš pribetského predsedu JRD, *Reflex*, 11. januára 1990, s. 2.

75 Pavel Šebesta: Zkuste to také, není to lehké! *Občanské fórum Cheb*, č. 9 (16. januára 1990), s. 3.

76 Ad: Zkuste to také, není to lehké, *Občanské fórum Cheb*, č. 11 (1. februára 1990), s. 4.

li do svojich kamiónov a zablokovali výjazd všetkej dopravy z ČSAD. Žiadali anulovanie volieb a odstúpenie VPN v závode.“ Až keď zistili, že VPN neustúpi a podpisom ju podporí 800 zamestnancov, teda jasná väčšina, sa vodiči vzdali.⁷⁷

Keď občania neuspeli tvrdošijnou neústupnosťou, obrátili sa na formu protestu, ktorá sa zjavne ukázala taká účinná v novembri: štrajk. Často stačila len hrozba štrajku. Napríklad v Prešove zamestnanci zubného oddelenia Okresného ústavu národného zdravia vyjadrili 13. decembra nedôveru primárovi. Výbor VPN pôsobiaci na tomto oddelení informoval riaditeľa ústavu o rozhodnutí; on však odmietol konať. Len keď mu zamestnanci oddelenia pohrozili štrajkom, tak 16. januára konečne uvoľnil ich primára z funkcie. Nový primár, s vyslovenou dôverou oddelenia, bol vymenovaný v ten istý deň.⁷⁸

Ďalší krok samozrejme spočíval v uskutočnení štrajku. Gymnazisti vo východoslovenskom Kežmarku sa k nemu odhodlali 11. januára. Učitelia sa predtým rozhodli zvoliť nového riaditeľa zo svojich radov namiesto toho, že by sa usporiadalo otvorené výberové konanie, a študenti – ktorým sa nepáčil žiadny z nominovaných kandidátov – trvali na odvolaní volieb, kým nevzniknú štruktúry, prostredníctvom ktorých by sa mohli zúčastniť na rozhodovacom procese. Keď učitelia ich požiadavky odmietli, študenti vyhlásili štrajk. VPN Košice vyslala mediátora, ten však dosiahol iba zmierenie starého riaditeľa so svojím odstúpením. Napokon štrajkujúci študenti dosiahli úspech. Dňa 15. januára predložili učiteľom tri konkrétne návrhy spoločnej rozhodovacej štruktúry, vychádzajúce z modelov vznikajúcich na vysokých školách, a v prípade prijatia požiadaviek ponúkli prechod zo štrajku do „štrajkovej pohotovosti“. Učitelia privolili.⁷⁹

Ako prvé týždni roka 1990 plynuli, zdalo sa, že miestne boje týchto a podobných druhov sa stávajú čoraz dramatickejšími. Pražskí študenti 23. januára napísali, že „to, čo se může na první pohled zdát jako klid po boji, je naopak přípravou dalších útoků“.⁸⁰ Ich kolegovia z prešovskej Pedagogickej fakulty – ktorí boli vo „zvýšenej štrajkovej po-

hotovosti“, pretože učitelia odporovali ich požiadavke „skvalitniť osadenstvo fakulty“ otvoreným výberovým konaním – vysvetlili, že ich činy sú potrebné na „dotiahnutie našej revolúcie do víťazného konca“. Takmer citujúci Stalina dodali, že „ona pokračuje vždy v náročnejších a náročnejších formách“.⁸¹ Redaktori novín VPN a FMK v Komárne v reakcii na funkcionárov, ktorí spochybňovali právomoc občianskych združení hájiť práva pracujúcich, napísali:

Páni, či súdruhovia, nezabúdajme, že je u nás REVOLÚCIA! Aj keď najnežnejšia zo všetkých na svete, ale predsa. Je to, ako vedľa i marxisti, rýchla kvalitatívna zmena vo vývoji spoločnosti. Zmena, ktorá má odstrániť bezo zvyšku starý spoločenský poriadok, v našom prípade diktátorský systém vlády jedinej strany, zastaralé zákony a predpisy – teda všetko, čo jej stojí v ceste!⁸²

Po celom Československu sa občania v decembri a januári usilovali rekonštituovať spoločnosť – na miestnej úrovni – v súlade so svojím revolučným chápaním demokracie. Dávali si tiež záležať, aby neporušili revolučný záväzok vyhýbať sa násiliu. Hoci vyjadrenia dôvery či nedôvery boli na dennom poriadku, občania sa nedomáhali viac než uplatnenia svojich zákonných práv a väčšinou ich metódy boli primerané tak, aby minimalizovali konfrontáciu. Zintenzívňovanie konfliktov, nech už boli akokoľvek nenásilné, však veštilo otras revolučnej istoty, ktorá pramenila zo zakladajúceho rozdielu zo 17. novembra.

Otrasená istota

Nie každá inštancia kolektívneho konania v januári postavila revolučných protagonistov na zápas proti zarytým stúpencom starého režimu, neochotným dodržiavať zákony. V niektorých prípadoch boli činy určitých skupín v rozpore s legitímnymi záujmami iných. V Bratislave na začiatku januára sa napríklad smetiari sťažovali, že nemajú kam odvážať odpadky. Namiesto toho, aby si zvolili stratégiu na riešenie problému

77 Karel Fröhlich: Lekcia do volieb, *Premeny*, č. 4 (26. januára 1990), s. 4.

78 Ján Macko: Odvolanie z funkcie primára, *Premeny*, č. 4 (26. januára 1990), s. 4.

79 Kežmarskí gymnazisti v štrajku, *Premeny*, č. 3 (19. januára 1990), s. 1.

80 Tomáš Kroulílek: Kolegové, *Informační bulletin celostátního koordináčního výboru vysokých škol*, č. 1 (23. januára 1990), s. 1.

81 Gomolčák, *op. cit.*

82 Kto sme, odkiaľ prichádzame, kam sa poberáme? Úvahy o ľuďoch občianskych iniciatív, *Reflex*, 18. januára 1990, s. 3.

mu, ktorá by získala sympatiu spoluobčanov, dramaticky zaparkovali svoje vozidlá na Námestí SNP s nápismi adresovanými „pánom z radnice“.⁸³ V Ostrave študenti konzervatória začali 22. januára okupačný štrajk na protest proti pretrvávaniu „nevýhovujúcich podmienok ke štúdiu“, pričom žiadali pridelenie „vhodné školní budovy“. Vyhrážali sa, že ak sa ich požiadavky do 31. januára nesplnia, budú držať hladovku.⁸⁴ V oboch týchto prípadoch osobitné skupiny v podstate trvali na tom, aby miestne úrady uprednostnili ich požiadavky pred potrebami iných skupín. Z pohľadu spoluobčanov teda bola vhodnosť týchto foriem kolektívneho konania neistá.

Ak tieto konkrétne príklady pochybného rozšírenia revolučných aktivít viedli niektorých ľudí k tomu, aby si položili otázku, či niekde nedošlo k omylu, ešte väčšiu destabilizáciu spôsobili neopodstatnené prípady. Na začiatku januára informoval študentský bulletin *Zmena*, že ľudia v „nemenovanej dedine“ na južnom Slovensku chcú obesiť agronóma JRD a že ktosi fyzicky napadol predsedu VPN v bližšie nešpecifikovanom bratislavskom podniku.⁸⁵ Uverejnili aj chýr, že zasadanie OV KSS v Humennom prerástlo do bitky, pričom došlo k hospitalizácii piatich účastníkov. Na rozdiel však od iných fám, ktoré bulletin zverejnil, si tento incident redaktori overili a zistili, že sa vôbec nestal.⁸⁶ Bulletin OF v Českých Budějoviciach 15. januára uviedol, že „z vedoucích míst jsou odvoláváni nebo navrhováni k odvolání schopní slušní lidé, protože od podřízených vyžadovali práci, nepěstovali lůživou politiku. Přetrvávají ti, kteří dovedli rychle změnit kabát.“⁸⁷ Bola to síce senzačná správa, ale autorka neposkytla žiadne podrobnosti, ktoré by ju mohli odôvodniť. Martinský bulletin VPN poznamenal:

V Martine sa v poslednom čase šírili neoverené chýry, že základné skupiny VPN v niektorých podnikoch organizujú štrajky, aby si vynútili odstúpenie vedúcich pracovníkov. Preto sme 10.1.90... zvolali zástupcov niekoľkých akčných výborov VPN z podnikov,

o ktorých sa hovorilo. Po vysvetlení jednotlivých prípadov sme súčasťených požiadali o písomné vyjadrenie sa k situácii vo svojich podnikoch. Zistili sme, že poplašné reči nezodpovedajú pravde.⁸⁸

Skrátka, v januári 1990 prekvitali fámy. Pre všadeprítomné poplašné správy sa mnohí ľudia začali obávať, že revolúcia sa vymyká spod kontroly, a aj skeptickí konzumenti úbohého novinárstva, ktoré charakterizovalo toto obdobie, mohli len premýšľať nad tým, kto má vlastne pravdu. Hoci chýry niekedy odrážali a posilňovali romantické vnímanie pokračujúceho boja medzi silami dobra a zla, častejšie iba otriasli istotou a jasnosťou, ktorej sa revoluční protagonisti tešili v decembri.

Medzi januárovými chýrmi a provokáciami Štátnej bezpečnosti v novembri a decembri jestvovala istá podobnosť, z ktorej niektorí ľudia vyvodili, že sa za tým všetkým skrývajú komunisti. Keď sa v Chebe začali v noci strhávať vývesky Občianskeho fóra a vylepovať anonymné letáky, istý aktivista OF komentoval, že to určite urobili „zkamenlí stalinovci“. Ďalší poznamenal, že mesačník komunistov okresu je plný dezinformácií a porušuje zákon tým, že neuvádza redakciu ani meno šéfredaktora.⁸⁹ Občianske združenia v mnohých mestách zistili, že odpočúvanie telefónov v januári naďalej pokračuje, no keď požiadali pracovníkov telekomunikácií o podrobnosti, kde a ako sa vykonáva, dostali iba vyhybavé odpovede.⁹⁰ Niektorí začali vyslovovať obavy z návratu komunizmu. „To, že sa naša revolúcia môže zvrtnúť do akejsi konsolidácie, je stálym nebezpečím,“ varovali bratislavskí študenti. „Uvažujme: nerozumnosťou by sme mohli prispieť k ďalšej tragédii, obdobiu temna nášho národa.“⁹¹

Rozbroje a nedôvera sa šírili aj v občianskych iniciatívach. Niektorí občania sa obávali, že do OF a VPN prenikajú osoby, ktorým nie sú blízke záujmy spoločenstva. „Bohužel je skutočnosť,“ napísal istý študent z Pardubic, „že mnohde se v tzv. Občanských fórech derou do popředí typy lidí, kteří nyní o to víc křičí, oč méně v minulosti dělali.

83 Páni z radnice, kde budete sypat? *Zmena*, č. 17 (január 1990), s. 5.

84 *Informační bulletin celostátního koordináčního výboru vysokých škol*, č. 1 (23. januára 1990), s. 4.

85 Kuchta, ktorá syčí, *Zmena*, č. 17 (január 1990), s. 2.

86 Kmásali sa za vlasy funkcionári OV KSS v Humennom? *ibid.*, s. 2.

87 Jana Vondráčková: Jsem lékařka..., *Informační servis* (České Budějovice), č. 17 (15. januára 1990), s. 2.

88 *Martinská veřejnost*, č. 2 (15. januára 1990), s. 1.

89 J. Koupal st.: Všem poctivým komunistům a Podnět okresní prokuratuře, *Občanské fórum Cheb*, č. 12 (8. februára 1990), s. 2.

90 Pozri napr. László Finta: Odpočúvanie telefónov, cenzúra, archívy! *Reflex*, 18. januára 1990, s. 3 a Odpočúvanie, cenzúra, archívy, *Reflex*, 2. februára 1990, s. 3.

91 Kuchta, ktorá syčí, *op. cit.*

Pak dochází k tak nesmyslným akcím, jako je odstraňování schopných řídicích pracovníků, kteří se „diskreditovali“ tím, že nekompromisně vyžadovali pracovní kázeň.“⁹² Istý vedec z východného Slovenska, ktorý bol prepustený z pracoviska (vraj len aby riaditeľ mohol dosadiť na jeho vedúce a odborné miesto poddaného stredoškolačka), sa sťažoval, že hovorca VPN v podniku sa ho nezastal, a dodal, že ten istý hovorca bol pred 17. novembrom aktívnym členom KSS.⁹³ Niekedy došlo k zápasom vnútri miestnych občianskych združení. V Prešove napríklad 217 pracovníkov dopravného podniku nesúhlasilo s rozhodnutím KV VPN v podniku vyjadriť dôveru podpredsedovi MsNV. Výbor to zjavne urobil preto, lebo podpredseda prejavil pri rokovaní za okrúhlym stolom ochotu spolupracovať. Pracovníci však poukázali na to, že po 17. novembri odsúdili študentov a vyhrážkami násilia sa snažil odrádzať dopravcov od účasti na generálnom štrajku. Požadovali odvolanie celej rady MsNV vrátane podpredsedu a vyslovili dôveru inému kandidátovi na túto funkciu. Tiež žiadali, aby z KV VPN odstúpili tí členovia, ktorí vyjadrili podpredsedovi dôveru.⁹⁴

V kontexte tejto rastúcej neistoty aktivisti občianskych iniciatív – najmä v Čechách – vyzývali na zdržanlivosť. (Zdá sa, že miestni aktivisti na Slovensku sa správali značne radikálnejšie, zatiaľ čo situácia na Morave a vo Sliezsku si vyžiada ďalší výskum.) „Myslím,“ napísal istý predstaviteľ OF v Lounoch, „že v této chvíli by měl padnout rozdíl mezi my, vy a oni. Pouze my a tady.“⁹⁵ Aktivistka z Českých Budějovic nabádala: „Nechme ty neslušné komunisty, v nichž dosud nezemřela touha po moci, postavení, kariéře, ať se zlikvidují sami mezi sebou. Nekažme jméno naší „něžné revoluci!““⁹⁶ Občan z Plzně sa vyjadril:

Se stalinismem a jeho variantami se naše společnost loučila již dvakrát... Přispějme nyní k tomu, abychom s tímto rozloučili definitivně... Nehledejme nové obětní beránky a nové fetiše šovinis-

92 Kam kráčíš demokracie? *Studentský list*, č. 21 (11. januára 1990), s. 2.

93 Marko Ondík: Požiadavky doby – áno, či nie, *Premeny*, č. 2 (12. januára 1990), s. 6.

94 Nesúhlasíme s vyslovením dôvery, *ibid.*, s. 7.

95 Jaroslav Čása: O co jde? *Zpravodaj Galerie B. Rejta a OF Louny*, č. 1 (11. januára 1990), s. 2.

96 Jitka Střelečková: Úvahy o komunistech a našem vztahu k nim, *Informační servis* (České Budějovice), č. 17 (15. januára 1990), s. 5.

mu. Nekamenujme falešné proroky, ale také nenaslouchejme jejich staronovým slibům a lichotkám. S pravdou, láskou, důsledností a rozmyslem číňme, co je třeba, abychom sametově dokončili sametovou revoluci.⁹⁷

Najvýznamnejšou a najpamätihodnejšou z týchto napomenutí bol prejav, ktorý hlavný hovorca OF Petr Pithart predniesol 19. januára vo federálnej televízii. Vzhľadom na jeho ústredný význam pre neskoršie debaty si zaslúži citovanie v plnom znení:

Milí přátelé,
obracíme se k vám vždy, když cítíme, že se v naší zemi děje něco, co by se dít nemělo. Já sám osobně mám pochybnosti, zda to, co se v naší zemi odehrává, je správné nazývat revolucí. Toho slova se trochu bojím. Raději než revoluce bych řekl, že se prostě osvobozujeme z poměrů, které byly neslušné a nerozumné. Osvobozujeme se od násilí, které nemuselo mít vždy podobu vězení a pronásledování; bylo to bezuzdné ovládání lidí pomocí strachu, korupce a všemocné státostrany.

Zbavili jsme společnost strachu z vlády jedné strany, z komunistů, ale obávám se, abychom nemuseli za čas zbavovat lidi strachu z nás samotných. Zkratka: působení občanských fór se nesmí v ničem podobat řádění akčních výborů NF po únoru 48. Nevím, jestli neslyším trávu růst, ale zdá se mi, že stále častěji zaznívají hlasy lidí, které říkají: je to to samý, jenže v bleďmodrém. Jistě, že tyto hlasy přehánějí, možná, že vycházejí z netypických případů, ale v každém případě je to varování, které nemůžeme přeslechnout.

Ano, všichni zkompromitovaní komunisté, ale i všichni jim podobní bezpartijní – musí odejít ze všech odpovědných míst. Musí odejít i všichni diletanti, které držela nahoře jen partajní legitimace nebo přízeň mocných. Jak to ale udělat slušně, rozumně a přitom ne naivně? Jak neochromit každodenní fungování podniků, škol, nemocnic, národních výborů? Dryáčnické metody řešení personálních problémů se obrátí nejen proti nám, proti Občanským fóřům, ale proti celé společnosti. OF na pracovištích i v místech proto naléhavě vyzývám, aby se vyvarovala všech pseudorevolucionářských způsobů.

97 J. Klepetář: Stop stalinským metodám! *Plzeňský student*, č. 2 (15. januára 1990), s. 3.

Vím o OF, které si vynutilo právo podepisovat s ředitelem podniku všechny hospodářské smlouvy, vím o Občanských fórech, která se ujmají řízení čistě provozních problémů. Také naši přátelé z VPN potvrzují, že se setkávají s podobnými extrémami. Občanská fóra mohou vyvinout tlak, i silný tlak na změny, ale jen jako občané, nikoliv jako partaj, která klade ultimata, která sundává ředitele podniků nebo primáře v nemocnicích len proto, že to jsou komunisté.

Je opravdu každý komunista nemravným člověkem a je každý aktivista občanského fóra bezúhonným idealistou?

Uvažujme strážlivě. Komunistická strana, která měla 1 700 000 členů, nemohla být jen stranou stalinistických a brežněvovských pohrobků, bezohledných konsolidátorů a cynických mafiánů, nebo lidí neschopných, kterým strana poskytla mimořádnou šanci k neoprávněné kariéře. V komunistické straně byli lidé, kteří měli pro své členství též jiné důvody. Někdy to byla touha po vyniknutí, po osobním uplatnění, u jiných to bylo i určité vědomí odpovědnosti vůči pracovnímu kolektivu, vůči podniku, městu a někdy i svým způsobem ke společnosti. Že se svým členstvím podíleli na zlu? Že byli málo stateční? Kdo má právo soudit jen proto, že byl nestraníkem? Kdo má právo soudit podle zásady kolektivní viny?

Někdy nás napadá, že za neuvážlivými čistkami stojí provokatéři. Kéž by to byla celá pravda. Obávám se, že v řadách OF jsou i upřímní, ale nerozumní horlivci, že jsou tam ale i také kariéristé, kteří uctili příležitost. A dokonce i lidé, kteří aktivně působili ve starých strukturách a dnes působí stejným způsobem mezi námi.

Nemáme v Koordinačním výboru Občanského fóra Čech a Moravy tajemníky, kteří by přijeli na okres či podnik a udělali tam pořádek. Nemůžeme to udělat a ani nechceme to udělat. Nejsme strana, která dává příkazy a dělá pořádek – jak se říkalo – v kádrech. Jsme hnutí demokraticky angažovaných nestraníků. Můžeme jen přesvědčovat, ukazovat na dobré a špatné příklady. Rádi bychom s vaší pomocí exemplárně zahanbili ty, kteří jménem OF berou všechnu moc do svých rukou a chovají se, jako se chovali po 40 let partajní tajemníci KSČ. Občanská fóra v místech a na pracovištích nechť postupně, zdůrazňují postupně, vytlačí ty, kteří byli oporou starého pořádku, ale především ať rozhodnou o způsobu, jakým budou napříště nalézání noví lidé do vedení podniků a institucí. Konkursní řízení se tu nabízí jako velmi případná metoda. Ještě před tím ať na pracovištích ožíví odborovou organizaci, ať působí na obměnách rad pracujících tam, kde je to potřeba. Nechť se ale

vyvarují role všemocných soudců, kteří – aniž by existovala pravidla hry – rozhodují o tom, která strana dostane kdy gól.

Co jinak hrozí? Rozpad podniků, pokles výroby; hrozí, že se zadrhne fungování institucí, které denně všichni potřebujeme k životu.

Prosím vás, žádám vás – dokončeme co nejdříve demontáž všeho starého a začneme budovat. Budovat stát, nezávislou občanskou společnost, prosperující hospodářství, prostě civilizovanou evropskou společnost schopnou kulturní samosprávy.

Situace, kdy na pracovišti působí dvě či víc občanských fór a každé další se vyznačuje větší radikálností, je situace, která nás staví do neobyčejně trapného světa. Jistě, jsou fóra, kterých se zmocnili převlečení stoupenci staré totality a nelze je nechat na pokoji. Jednejme ale i tedy jako občané a nikoliv jako starí aparátníci. Svolujme schůzi všech, zorganizujme shromáždění, třeba i demonstraci na dvoře továrny či města, ale mějme za sebou občany, nikoliv pouze firma OF. Obávám se, že tu si dnes může opatřit leckdo.

Jednejme rozumně a slušně, bez demagogie, přitom energicky a nikoliv naivně. Naši nepřátelé však dnes nemají lepší možnost jak bodovat než využívat našich chyb, našich unáhleností, naší přepjatosti, průhledných motivů těch, kteří v OF vidí především příležitost, jak se dostat nahoru.

V tom všem vám nikdo nepomůže. Žádní lidé z Prahy či z Brna nebo Bratislavy neudělají u vás pořádek, jen vy sami to můžete udělat. Bát se dnes můžeme jen jediné věci: že si bezděčně osvojíme metody těch, proti kterým jsme všichni vystoupili.

Občanské fórum tu není proto, aby si vyřídilo účty s komunisty. Je tu proto, aby skoncovalo s komunistickou praxí.

Chcete-li, nazývájte nadále to, co se tu děje, revolucí. To je konec konců věc gusta. To, co tu děláme, dělejme však slušně, slušně a rozumně. Ve volbách uspějeme ne tím, jaký vliv či moc si vybudujeme, ale především tím, jak tohoto vlivu či moci dosáhneme. Rozhodnou prostředky, rozhodnou způsoby, kterými budeme jednat.

Jsme fórum, to jest náměstí. Za námi musí stát lidé, mnoho lidí, kteří nám věří a ne že se nás bojí, či že si nás budou předcházet.

Jsme fórum občanské, jednejme jako občané, ne jako aparátníci, kádrováci či estébáci.

Možná, že slyším trávu růst. Jestli něco takového přece jen roste, není to tráva, je to plevel, agresivní plevel. Je to bohužel odrůda toho, co zarostlo celou tuto zemi, odrůda totality.

A my se totalitě musíme bránit – té, která stojí proti nám, i té, která – nerad to říkám – by mohla vyrůst z nás.⁹⁸

Zdá sa, že Pithartov prejav sa celkovo stretol s pozitívnou reakciou, ale tiež sa zdá, že väčšine ľudí unikla pointa (ak nejakú obsahoval). Redaktor študentského bulletinu v Olomouci priznal, že ho prejav zamútil. „Najednou vidím vlky, treba i s plackou OF na klopě, ukazujúci prstom a volajúci: ‚Jak může být v této funkci, když... (je ve straně, nesouhlasil se stávkou, byl proti Havlovi atd.)‘. Až moc to připomíná ‚hony na čarodějnice‘.“ „Každopádně,“ pokračoval, „na násilí nebo šikanování je nutno poukázat, nenechat je v klidu... Pište nám o všem, co by mohlo ublížit naší sametové revoluci, co se přičí ideálům, ze kterých vzešla.“⁹⁹ Vývin udalostí v Chebe názorne ukázal, kam až mohol viesť tento nový impulz ukazovať prstom. Na strane okresného bulletinu OF nadpísaným citátom z Rousseauovho diela *O spoločenskej zmluve* istý aktivista uviedol:

Jsme svědky, kdy vystupování a některé praktiky tzv. mluvčích, představitelů, nebo členů různých iniciativ ve své podstatě demokratických, připomínají jemně řečeno „kabinetní politiku“ bývalých šíbrů totalitního režimu. Je reálné nebezpečí, že se pod demokratickými hesly a nálepkou stávkového výboru či občanského fóra schovají tací, co nemají čisté ruce ani srdce, že osobní ambice jsou hlavní motivací...

Autor došiel k záveru, že „je to nutnosť postaviť každého tzv. mluvčího pod kontrolu občanskou... aby som nemeli v dohľadné dobe miesto rudých tajemníkov tajemníky trikolorované.“¹⁰⁰ Celý rad hovorcov OF bol v týchto dňoch odvolaný. Po tom, čo zamestnanci Ľudovej školy umenia v Chebe 18. januára hlasovaním vyjadrili riaditeľovi dôveru (v pomere 21:1), vymenili hovorcu OF v škole z dôvodu, že sa vyhý-

bal hlasovaniu.¹⁰¹ Bývalý hovorca Občianskeho fóra v jednom z väčších chebských podnikov obvinil zvyšných hovorcov z toho, že sa správajú k robotníkom povýšenecky, a konštatoval, že mnohí z pracujúcich preto pomýšľajú na odchod z OF. „Myslím si,“ napísal, „že výrok ‚Slyším trávu rúst‘ je príznačný. Navíc se zdá, že v trávě je hodně plevel.“¹⁰²

Nemáme dôkazy, že Pithartov prejav dosiahol zamýšľaný účinok. Hlasovania o dôvere a nedôvere pokračovali s rovnakou intenzitou ako predtým, veď Pithartov prikázal, aby si ľudia dali svoje záležitosti do poriadku sami, sa daľ použiť na ich zdôvodnenie. Hovorca Občianskeho fóra v jednom z chebských učilíšť upozornil na „umelé udržovanie niektorých vedoucích pracovníků“ a konštatoval, že „leckterá pracoviště u nás jsou dosud státem ve státě a mají své monarchy“. Takmer citujúc Pitharta pokračoval, že „nikdo z nás nemůže čekat, že se pořádek udělá za nás sám od sebe, že nám ‚ze shora‘ někdo pomůže. Musíme se přičinit sami.“ Konkrétne naznačil, že riaditeľ školy (ktorý bol proti generálnemu štrajku) by mal odísť.¹⁰³ Podľa všetkého Pithartov prejav aj destabilizoval miestne Občianske fóra, jednak pretože podnietil ukazovanie prstom vo svojich radoch, jednak pretože poskytol zbrane potenciálnym „obetiam“ občianskej iniciatívy. „Jako se rozšířil nedávno Jakešův výrok o kůlu v plotě, tak je dnes oblíbené Pithartovo sdělení, že slyší trávu rúst. Všichni ‚utlačovaní komunisté‘ je vztáhli na sebe a z Občanského fóra dělají fórum zločinců, kariéristů, mafiantů, konjunkturalistů atd.“¹⁰⁴ Ak teda Pithartov prejav mal vôbec nejaký výsledok, zdá sa, že sťažil situáciu, ktorú sa pokúsil upokojiť. Jeho gesto však bolo symptómom rastúceho zmätku v československej spoločnosti. Novembrová jednota začala erodovať a spolu s ňou aj jasnosť rozdielnosti, ktorá je nutná na zachovanie významu. Ako sa istota stávala čoraz prchavejšou, výzvy na činy, ktoré by ju mohli obnoviť, sa radikalizovali. Nežná revolúcia začala pomaly strácať svoju nežnú tvár.

98 Projev P. Pitharta v čs. televizi [sic], *inForum*, č. 11 (23. januára 1990), s. 1 – 3. Slovenský preklad pod názvom „Je to revolúcia?“ nájdete v *Telefaxe VPN*, č. 1 (2. marca 1990), s. 1 – 3.

99 Milan Hanuš: Motto: „...jsi zodpovědný za svou růži...“ *Přetlak*, č. 33 (25. – 26. januára 1990), s. 3.

100 I v Chebu je slyšet trávu rúst: *Občanské fórum Cheb*, č. 10 (23. januára 1990), s. 1.

101 Ředitel má důvěru: *Občanské fórum Cheb*, č. 10 (23. januára 1990), s. 2.

102 Jiří Šubrt: Bývalý mluvčí OF Esky dementuje, *Občanské fórum Cheb*, č. 13 (15. februára 1990), s. 4.

103 Jan Wolf: A přece jenom zpomalený film, *Občanské fórum Cheb*, č. 10 (23. januára 1990), s. 2.

104 Pavel Šebesta: Nejsme jako oni, *Občanské fórum Cheb*, č. 11 (1. februára 1990), s. 1.

6. kapitola

Vôľa ľudu

„Občanské fórum je prostorem pro obnovení skutečně občanských postojů a života... Smyslem činnosti místních OF je dobrovolná aktivizace občanského chování a jednání v politickém i každodenním životě... Místní OF by měla v široké demokratické diskusi upřesňovat a vyhranovat názorová stanoviska občanů... Místní občanská fóra se mohou zabývat řešením místních problémů, které nejsou uspokojivě zvládnuty stávajícími společenskými strukturami... Místní OF mají podporovat všechny občany všude tam, kde ve styku se stávajícími nedemokratickými strukturami dochází k porušování občanských práv v nejširším slova smyslu. Místní OF jsou tedy prostředkem občanské sebeobrany.“¹

Už sme postrehli, ako hovorcovia Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu chápali úlohu týchto združení v revolučnej spoločnosti.

1 Vnitřní organizace Občanského fóra, Praha, 28. novembra 1989, in Milan Otáhal a Zdeněk Sládek (eds.): *Deset pražských dnů (17. – 27. listopad 1989): Dokumentace* (Praha: Academia, 1990), s. 553 a in Jiří Suk (ed.): *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 2. diel: *Dokumenty* (Brno: Doplněk, 1998), s. 35 – 36.; totožné alebo podobné verzie možno nájsť v BB, BE, CK, DÚ, HIA, KS, OL, OV, PR a PV; slovenské preklady sú k dispozícii v KS a ZM. Vnútna organizácia VPN (Bratislava, 29. novembra 1989) predstavovala v podstate ten istý dokument – „VPN“ jednoducho nahradila „OF“ (BB, KS, MI, PP a PX).

OF-VPN v Komárne vyhlásilo, že je „prostriedkom občianskej sebaobrány a kontroly štátnej moci.“ VPN v Nových Zámkoch sa stotožnila s „vôľou ľudu“. Petr Pithart zdôraznil, že Občianske fórum zastupuje námestie, teda sídlo ľudovej autority. Občianske združenia sa od začiatku identifikovali ako hlas verejnosti, ktorý vyjadruje jej požiadavky a je schopný podniknúť kroky na zabezpečenie ich splnenia.² V týždni pred generálnym štrajkom Václav Havel vyhlásil, že jednou z najdôležitejších úloh Občianskeho fóra je „sjednotiť všetky vznesené požiadavky do jednotnej listiny“, a vyhlásenie OF dodalo, že ďalšou je „zajistiť dialog verejnosti s dnešnou mocou.“³ V pokynoch, ktoré bratislavský koordináčny výbor VPN rozposlal pobočkám, definoval Verejnosť proti násiliu ako „občiansku iniciatívu, ktorá chce odhaľovať, pomenovať, analyzovať rozličné problémy a navrhovať potrebné riešenia a vyžadovať ich nápravu.“⁴ Skrátka, OF a VPN sa pokladali za reprezentáciu ľudu a nástroje, ktorými možno realizovať jeho vôľu.

Jestvujúca literatúra o revolúcii má so svojím dôrazom na najvyššiu úroveň elitnej politiky tendenciu obmedzovať význam OF a VPN na federálne a republikové rokovania za okrúhlym stolom a voľby konané v júni 1990 a charakterizovať tieto združenia ako zastrešujúce organizácie, ktoré poskytovali útočisko rodiačim sa politickým stranám. Občianske hnutia však mali omnoho väčší význam. Ako fóra, kde sa nestranická väčšina mohla aktívne a účinne zúčastňovať na politike, predstavovali zriedkavý politický jav.⁵ Boli v podstate „radami“, ktoré Hannah Arendt označuje za „stratený poklad“ revolučnej tradície.

2 Provolání. Na setkání v Hledišti..., Praha, 19. novembra 1989, in Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 13; totožné alebo podobné verzie možno nájsť v BB, DÚ, GA, HIA, JN, OV, PR, PV a TU.

3 Prejav Václava Havla na Václavskom námestí, 22. novembra 1989, in Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 17 – 18. Provolání Občanského fóra, Praha, 23. novembra 1989, opätovne vytlačené in Otáhal a Sládek, s. 324 a Suk: *Občanské fórum*, 2. diel, s. 19.

4 Návrh Verejnosti proti násiliu pre prácu akčných skupín VPN, Bratislava, 29. novembra 1989, opätovne vytlačené in Jozef Žatkuliak (ed.): *November 1989 a Slovensko* (Bratislava: Národna akcia Milana Šimečku a Historický ústav, 1999), s. 380.

5 Podľa pražského Ústavu pre výskum verejnej mienky sa 47 % československého obyvateľstva prihlásilo k OF alebo VPN do 12. decembra 1989. Vzhľadom k tomu, že ďalší občania sa ku združeniam prihlásili až do marca roku 1990, je veľmi pravdepodobné, že väčšina československých občanov sa skôr či neskôr

Jeffersonov plán aj francúzske *sociétés révolutionnaires* s nezvyčajne čudnou presnosťou predvídali tieto rady, *soviety* a *Räte*, ktoré sa objavili v každej pravej revolúcii v priebehu 19. a 20. storočia. Vždy, keď sa objavili, vznikli ako spontánne orgány ľudu stojace mimo všetkých revolučných strán, ktoré ich – vrátane svojich vodcov – vôbec neočakávali. Podobne ako Jeffersonove návrhy, zostávali totálne opomínané štátnikmi, historikmi, politickými teoretikmi, a čo je najdôležitejšie, samotnou revolučnou tradíciou... Nedokázali totiž pochopiť, do akej miery ich systém rád konfrontoval s úplne novou formou vlády, novým verejným priestorom pre slobodu, ktorý sa ustanovil a organizoval v priebehu samotnej revolúcie.⁶

Občania angažujúci sa v OF a VPN chápali tieto združenia takmer rovnakým spôsobom, akým Arendt opísala rady: ako miesta, kde „ľudia konajú vo vzájomnej zhode“, a priestory, „kde sa môže objaviť sloboda“.⁷

Ako sa OF a VPN usilovali rozoznať, usmerňovať a realizovať vôľu ľudu? A prečo napokon zlyhali? Ústrednou témou tejto kapitoly je to, ako sa miestni aktivisti občianskych združení pokúšali izolovať a presadzovať vôľu ľudu a k akým konfliktom tento ich záväzok viedol. Miestni aktivisti hrali kľúčovú úlohu v rozvoji postkomunistickej politickej kultúry v Československu. Tá totiž nebola čírym importom zo Západu, ale rodila sa v konkrétnych podmienkach toho, čo by sociológ a historik Charles Tilly nazval „revolučnou situáciou“.⁸ Aj potom, čo bola zostavená Vláda národného porozumenia, Havel zvolený za prezidenta a študentské štrajky ukončené, naďalej existovala ľudová moc nezávislá od štátnych inštitúcií: námestie bolo ešte stále posvätným stredom spoločnosti a hlásilo sa o autoritu dohliadať nad všetkým, čo

zúčastnila v hnutiach. Podľa decembrového prieskumu navyše 78 % občanov „spojilo svoje nádeje do budúcnosti“ s OF či VPN. *Přetlak* (Olomouc), no. 21 (18. decembra 1989), s. 2.

6 Hannah Arendt: *On Revolution* (New York: Viking Press, 1963; prepracované vyd. 1965), s. 249.

7 Hannah Arendt: *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought* (New York: Viking Press, 1961), s. 4.

8 Charles Tilly: *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford: Blackwell, 1992), s. 8 – 16.

sa robilo v jeho mene. Kým Občianske fórum a Verejnosť proti násiliu mohli legitímne tvrdiť, že zastupujú námestie, boli prostriedkami, ktorými sa občania usilovali túto autoritu uplatňovať. Prirodzene, ak chceme pochopiť, ako vznikala nová politická kultúra, musíme sa pozrieť na lokálnu úroveň, kde aktivisti každodenne prichádzali do priameho styku s bežnými občanmi – kde sa aj bežní občania stávali aktivistami. Táto kapitola teda dopĺňa vyčerpávajúcu štúdiu Jiřího Suka o koordinačnom centre Občianskeho fóra v Prahe. Suk si všíma, ako konflikt medzi aktivistami na okresnej úrovni a koordinačným centrom smeroval k zániku Občianskeho fóra, predpokladá však, že miestnych aktivistov v boji s Prahou motivovala najmä túžba po pozíciách.⁹ Argumentom tu je, že aspoň do konca jari 1990 bola väčšina lokálnych aktivistov motivovaná skôr úprimnou a niekedy naivnou túžbou usmerňovať a realizovať „vôľu ľudu“. Bolo to zmarenie tejto túžby, ktoré podnecovalo konflikt medzi centrom a perifériou tak v OF, ako aj vo VPN. Zároveň spôsobilo stiahnutie sa mnohých pôvodných aktivistov z politického života a viedlo tých, čo zostali, k hľadaniu účinnejších inštitucionálnych spôsobov dosiahnutia cieľov.

Začneme krátkym priblížením miestnych aktivistov a načrtnutím ich sociálneho profilu na základe povolania, veku a pohlavia. Potom preskúmame, ako sa na jar 1990 konkrétne usilovali sprostredkovať vôľu ľudu. Napokon sa zamyslíme nad počiatkami a eskaláciou konfliktu o zastúpení medzi centrom a perifériou, ktorý vyvrcholil rozpustením občianskych hnutí.

Hovorcovia a sprostredkovatelia kultúry

Kto boli lokálni hovorcovia občianskych hnutí? Sociálny profil týchto mužov a žien môžeme čiastočne zrekonštruovať na základe dochovaných (a prístupných) registračných údajov. V decembri 1989 a januári 1990 sa okresné a republikové koordinačné výbory OF i VPN pokúšali zaregistrovať miestne skupiny na pracoviskách a v obciach (ako aj medzi určitými záujmovými skupinami). Proces prebiehal chaoticky; používalo sa množstvo rozličných registračných formulárov požadu-

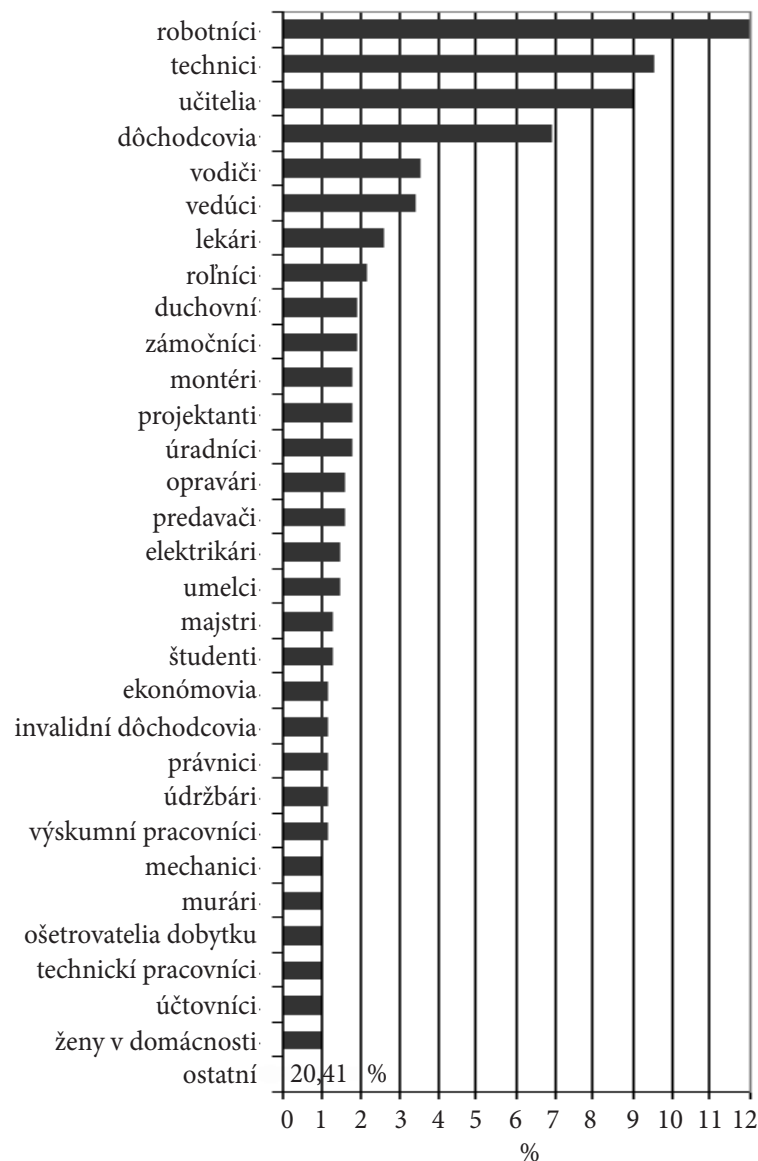
9 Jiří Suk: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Prague: Prostor, 2003), s. 386.

júcich odlišné informácie a mnohé skupiny nevyplnili nijaký formulár, ale poslali vlastný list s údajmi, ktoré pokladali za dôležité. Napriek tomu máme k dispozícii dostatok údajov, aby sme mohli formulovať zovšeobecnenie o pohlaví, povolaniach a – so zvláštnou opatrnosťou – veku hovorcov OF a VPN. Údaje sú značne úplnejšie v prípade Občianskeho fóra, pre ktoré máme dáta o tisíckach miestnych skupín po celých Čechách, Morave a Sliezske (existujú aj zlomkové dáta o Občianskych fórach na Slovensku, ale z tejto analýzy sú vynechané). Zatiaľ nie sú prístupné nijaké porovnateľné údaje o VPN po celom Slovensku (ak ešte existujú), ale máme kompletne informácie o pobočkách VPN v jednom z vtedajších slovenských okresov – Považskej Bystrici. Nachádzal sa v Stredoslovenskom kraji pozdĺž moravskej hranice a predstavoval pomerne typický okres bez početných etnických menšín či veľkých miest. Na základe údajov z jediného okresu nemôžeme samozrejme vyvodzovať všeobecné závery o VPN ako celku, no jeho typický charakter nám poskytuje aspoň nejakú orientáciu.

Typický hovorca OF bol muž, kvalifikovaný robotník s určitým priestorom pre nezávislosť v práci. Iba 14 % boli ženy. Hovorcovia uviedli všetky možné povolania a zamestnania od agronómov až po zvukárov. Keď sa obmedzíme na Občianske fóra v mestách a obciach, kde zamestnanie samo nepredstavovalo predpoklad angažovanosti (ako samozrejme predstavovalo v podnikoch), zistíme, že najväčšia skupina hovorcov uviedla povolanie „robotník“ (12,0 %); ďalej to boli „technici“ (9,6 %), „učitelia“ (9,0 %), „dôchodcovia“ (7,0 %), „vodiči“ (3,6 %) a „vedúci“ rôznych druhov (3,4 %). Obr. 1 ukazuje pomernú početnosť rôznych profesií uvedených hovorcami a tvoriacich viac ako 1 %.¹⁰

Keď zlúčime rozličné povolania do niekoľkých všeobecných kategórií na základe úrovne a druhu vzdelania, ktoré ich príslušníci zvyčajne mali, môžeme dospieť k jasnejšiemu obrazu sociálneho profilu hovorcov OF. Obr. 2 ilustruje, ako by takéto zjednodušenie mohlo vyzeráť. Keďže väčšina robotníkov na konci osemdesiatych rokov bola kvalifikovaná, všetci „robotníci“ v zoznamoch bližšie nešpecifikovaní sú pre túto analýzu považovaní za kvalifikovaných, aj keď skutočné číslo bolo

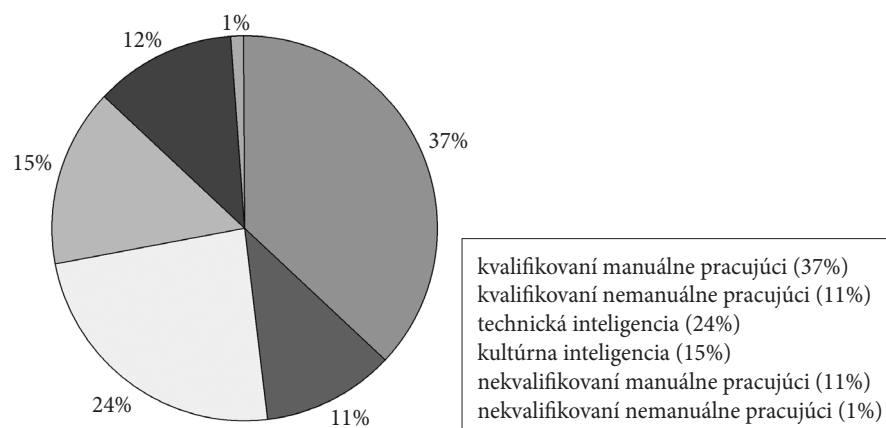
Obr. 1: Profesia hovorcov miestnych OF
podľa toho, ako hovorcovia sami uviedli profesiu vo formulároch

¹⁰ Analýza je založená na náhodnej vzorke 676 hovorcov OF z Čiech, Moravy a Sliezska, ktorí uviedli povolanie na zoznamoch uložených v archíve KC OF v Ústave pre súdobé dejiny v Prahe.

asi nižšie. (Keby sme naopak predpokladali, že všetci bližšie nešpecifikovaní robotníci sú nekvalifikovaní, pomer kvalifikovaných k nekvalifikovaným manuálnym robotníkom by bol takmer 1:1, avšak spoločný počet kvalifikovaných manuálnych a nemanuálnych pracujúcich by stále prevyšoval počet nekvalifikovaných.)

Obr. 2: Profesia hovorcov miestnych OF
podľa vzdelanostnej kategórie

Hoci možno spochybniť priradenie niektorých profesií ku „kvalifikovaným“ či „nekvalifikovaným robotníkom“, rozdelenie na inteligenciu (s vysokoškolským vzdelaním) a pracujúcich so stredoškolským alebo nižším vzdelaním, ako aj na technickú a kultúrnu inteligenciu je pomerne jednoznačné. V každom prípade je jasné, že hoci väčšinu na čele miestnych Občianskych fór tvorili muži a ženy, ktorých zamestnanie si nevyžadovalo vysokoškolské vzdelanie, podiel inteligencie bol nápadnejší, než keby sociálny profil hovorcov presne odrzrkadľoval percentuálne zastúpenie jednotlivých úrovní vzdelania a druhov zamestnania v spoločnosti ako celku.¹¹ Okrem toho je jasné, že hoci

11 V roku 1989 malo vysokoškolské vzdelanie iba 6% obyvateľstva Československa. Miloš Zeman: *Fakta o současné situaci v ČSSR* (HIA: Czech Subject Collection, škatuľa 8, zväzok „Czechoslovakia: 1989 Revolution: Fliers & Bulle-

kultúrna inteligencia hrala významnú úlohu v koordinačnom centre hnutia v Prahe, na lokálnej úrovni nedominovala. Údaje o profesijnom zázemí okresných vedúcich predstaviteľov sa zrejme nezhromažďovali centrálne (prípadne sa stratili alebo sa dnes nachádzajú v súkromných zbierkach), no spisy okresných koordinačných centier v Chebe, Lounoh a Trutnove naznačujú, že inteligencia bola aktívnejšia na tejto úrovni než na úrovni základnejšej. Zo sociálneho hľadiska teda okresy stáli na pomedzí miestnych fór a koordinačného centra v Prahe, kde boli manuálne pracujúci (či už kvalifikovaní, alebo nekvalifikovaní) zriedkaví.

Typický hovorca VPN v okrese Považská Bystrica bol takisto muž a – keď opäť predpokladáme, že všetci „robotníci“ boli kvalifikovaní – bol takisto kvalifikovaný robotník. (Keby sme však predpokladali, že všetci bližšie nešpecifikovaní „robotníci“ sú nekvalifikovaní, celkový počet nekvalifikovaných pracujúcich medzi hovorcami by prevyšoval počet kvalifikovaných). Na obr. 3 vidieť pomerné zastúpenie rozličných druhov povolania medzi hovorcami v okrese podľa vzoru obr. 2.¹² Celkový počet príslušníkov kultúrnej a technickej inteligencie (43 %) harmonizuje s 39 % v Občianskom fóre a je jasné, že v oboch prípadoch dominovala inteligencia technická. Percento žien medzi aktivistami v okrese Považská Bystrica bolo však podstatne vyššie ako celkovo v českých krajinách: 21 %. Nie je možné povedať, či je tento údaj reprezentatívny pre celé Slovensko, ale možno súvisí so skutočnosťou, že otázka vzťahov medzi pohlaviami mimoriadne markantne figurovala vo verejnom diskurze okresu v roku 1989. A napokon registračné údaje z Považskej Bystrice obsahujú informácie o veku, ktoré v evidencii Občianskeho fóra chýbajú. Priemerný vek hovorcu VPN v okrese Považská Bystrica bol 38 rokov; najstarší hovorca mal 68 a najmladší 16 rokov. Dve tretiny sa pohybovali v intervale 29 – 49 rokov.

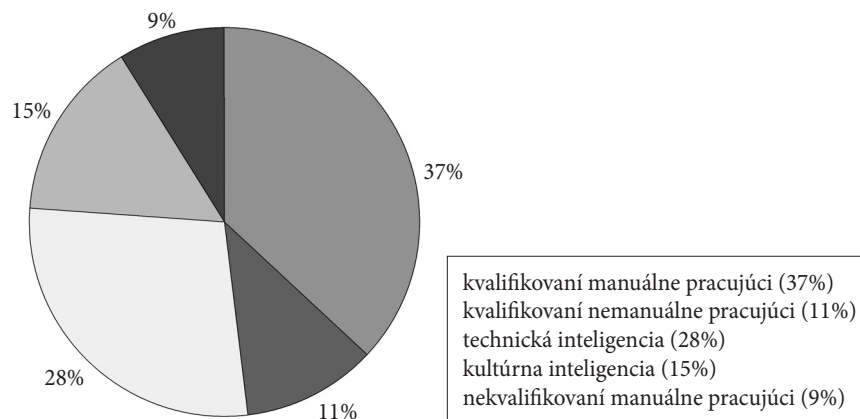
Môžeme si požiť pojem od Lynn Huntovej a charakterizovať hovorcov občianskych združení ako „sprostredkovateľov kultúry“?¹³ Po-

tins“); rozličné verzie tohto častého letáka možno nájsť v BB, DO, KS, OL, OV, PP, PR, PV, PX a SV; slovenské preklady sa dochovali v BB, KS, PX a SV.

12 Údaje o hovorcoch VPN v okrese Považská Bystrica, z ktorých 116 uviedlo povolanie a 199 uviedlo vek, sa nachádzajú v PX: fond G1, škatuľa 4.

13 Lynn Hunt: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley a Los Angeles: University of California Press, 1984), s. 180 – 212, v českom preklade

Obr. 3: Profesia hovorcov VPN v okrese Považská Bystrica
podľa vzdelanostnej kategórie

kiaľ ide o sociálnu pozíciu týchto mužov a žien, bez ďalších informácií nie je možné vysloviť definitívnu odpoveď. Definujúcou črtou Huntuovej politickej triedy bolo, že jej členovia sa nachádzali na styčných bodoch medzi sociálnymi sieťami tým, že buď udržiavali väzby medzi svojou lokalitou a vonkajším svetom, alebo pochádzali z okrajových sociálnych prostredí. Tomuto popisu určite zodpovedalo 39 – 43 % hovorcov OF a VPN s vysokoškolským vzdelaním, ako aj hovorcovia s nižším vzdelaním, ktorí boli zamestnaní napríklad ako vodiči či vedúci. Rozsah, v ktorom styčné body obsadzovali ďalší jednotlivci, však nemožno zistiť iba na základe údajov o povolani. Napriek tomu nám pojem „sprostredkovatelia kultúry“ pomáha pochopiť, čo títo muži a ženy vo funkcii hovorca v praxi robili. Boli zodpovední za sprostredkovanie styku medzi svojimi miestnymi skupinami na jednej strane a vedeniami pracovísk, národnými výbormi a ďalšími občianskymi skupinami na druhej strane. Boli to väčšinou títo ľudia, ktorí písali listy vyjadrujúce názory skupiny, rokovali v jej mene so zástupcami inštitúcií a informovali ju o výsledkoch týchto stretnutí. Ako miestni

ako *Francoúzska revolúce: Politika, kultúra a trieda* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007), s. 201 – 34.

politickí aktivisti bola ich pozícia rozhodne medzi sociálnymi sieťami, aj keď tomu nezodpovedala ich osobná minulosť.

Treba zdôrazniť, že Občianske fórum a Verejnosť proti násiliu neboli jedinými dôležitými združeniami revolučného obdobia. Patrili medzi ne aj Združenie štrajkových výborov, Fórum koordinačných výborov, Kresťanskodemokratické kluby (na Slovensku) a rozličné študentské spolky. Hoci na začiatku všetky zvyčajne spolupracovali, niekedy medzi nimi dochádzalo k napätiam, napríklad vtedy, keď Občianske fórum pracovníkov v školstve údajne prezentovalo iniciatívu Združenia štrajkových výborov ako svoju vlastnú (išlo o návrh transformovať narychlo naplánovaný odborový snem na prípravnú konferenciu úplne novej odborovej organizácie).¹⁴ Od novembra najmenej do konca jari 1990 však OF a VPN boli najväčšie z občianskych združení a tešili sa najväčšej dôvere verejnosti.¹⁵ Spočiatku mali aj najväčšiu moc a ako nestrannícke „prostriedky občianskej sebaobrany“ predstavovali mimoriadny historický jav, ktorý si zasluhuje bližšiu pozornosť.

Sprostredkovanie vôle ľudu

V jednom zo skorších dokumentov OF sa uvádzalo, že „jedným z najdôležitejších úkolů občanských fór v současné době je informovat spoluobčany, shromažďovat jejich požadavky a ty předkládat místním a centrálním orgánům“.¹⁶ V prvých mesiacoch roka 1990 miestni aktivisti OF a VPN brali úlohu tlmočníkov a obrancov vôle ľudu veľmi vážne. Tento záväzok viedol najprv k prácnemu zisťovaniu verejnej mienky a identifikovaniu občianskych požiadaviek, a potom k hľadaniu čoraz účinnejších spôsobov, ako tieto požiadavky presadiť. Práca miestnych skupín VPN a OF sa počas veľkej časti roka 1990 zameriavala na sprostredkovanie medzi občanmi a orgánmi verejnej či podnikovej správy s cieľom vyriešiť konkrétne problémy.

¹⁴ *Zpravodaj stávkových výborů*, č. 2 (4. januára 1990), s. 9.

¹⁵ Čo hovorí verejná mienka? (SNA: Archív VPN, nespracovaný fond).

¹⁶ K práci občanských fór, Praha, 28. novembra 1989 (OV: zbierka „Revoluce 1989: Materiály 1989 – 1990“); opätovne vytlačené in: Suk: *Občanské forum*, 2. diel, s. 37 – 38. Keď VPN tento dokument preložila a vložila doň svoj názov, vznikol Návrh pre prácu akčných skupín VPN, Bratislava, 29. novembra 1989 (dostupné v trocha odlišných verziách v HIA, KS, MI, PX a ZM).

Kvintesenčným prostriedkom na informovanie občanov a zisťovanie ich požiadaviek zostalo v roku 1990 verejné zhromaždenie, často nazývané „občianske fórum“ (aj zo strany VPN) alebo „míting“ (nové slovo prevzaté z angličtiny). Keď v januári brnianske OF pozvalo občanov na míting na Námestie slobody, prisľúbilo, že „budou se přímo tam řešit zcela konkrétní problémy města Brna“.¹⁷ Verejné zhromaždenia v Lounoch ešte diskutovali a prijímali uznesenia v marci 1990, pričom účastníci boli takí smelí, že požadovali, aby sa vysielali do celej krajiny.¹⁸ V stanovách, ktoré OF Louny prijalo v lete 1990, oficiálne vyhlásilo otvorené verejné zhromaždenia za základnú jednotku svojej štruktúry.¹⁹

Mnohé miestne skupiny OF a VPN pristupovali k zisteniu „vôle ľudu“ ešte aktívnejšie.²⁰ Občianske fórum v plzenskej Škode založilo komisiu, ktorá mala za úlohu vypracúvať odporúčania týkajúce sa budúcnosti podniku a „názory pracujících konfront[ovat] s míněním hospodářského vedení“. Aby to mohla robiť, žiadala „co nejvíce názorů od nejširší vrstvy pracovníků“; do 11. januára zhromaždila asi 120 písomných príspevkov, ktoré celkovo predstavovali vyše 1 000 strán.²¹ OF v Lounoch a VPN v Považskej Bystrici rozostavili na frekventovaných miestach po meste škatule, kam mohli občania vložiť písomné názory a odporúčania. Učiteľské fórum v okrese Topolčany (spojené s VPN) oznámilo, že „každá škola má svojich zvolených aktivistov, ktorí zhromažďujú požiadavky a návrhy a sprostredkujú ich vyšším kompetentným miestam na riešenie“.²²

Mieru dôvery občanov v študentov a občianske združenia ako ich zástupcov vyjadruje objem listov, ktoré im adresovali. Redaktori brati-

17 *Zpravodaj brněnského OF*, č. 10 (14. januára 1990), s. 1.

18 Na veřejném shromáždění..., 13. marca 1990 (LN: fond 633, škatuľa 1, vnorený zväzok „Měsíc březen 1990“).

19 Návrh struktury OF v okrese Louny (LN: fond 633, škatuľa 1, zväzok „Měsíc srpen 1990“).

20 Táto formulácia sa po prvý raz objavila vo vyhlásení Občianskeho fóra z 20. novembra 1989. Občianské fórum není politická strana..., Praha, 20. novembra 1989, in *Informační servis* (Praha), č. 2 (21. novembra 1989), s. 1; opätovne vytlačené in Suk: *Občanské forum*, roč. 2, s. 14.

21 Přemysl Odehnal, citovaný in M. Kuplík: Na aktuální téma, *Plzeňský student*, č. 2 (15. januára 1990), s. 3.

22 V. Jakabová: Učitelské fórum, *Hosť do domu* (Bánovce nad Bebravou), č. 1 (15. januára 1990), s. 1.

slavského študentského bulletinu *Zmena* oznámili, že v januári dostali vyše 400 listov. Príznačne ich prečítali všetky a snažili sa na všetky odpovedať. „Nemůžeme si předsa nevážit důvěru lidí, kteří do nás vkládají svoje nádeje.“²³ Vo februári priznali, že už nestíhajú odpovedať, a požiadali dopisovateľov, aby rozsah listov obmedzili najviac na tri strany.²⁴ Bez ohľadu na objem pošty miestne občianske združenia nabádali ľudí, aby im posielali listy. VPN v Martine napríklad vyzvala „všetkých občanov, aby napísali svoje výhrady alebo zlé skúsenosti s pracou ONV a MsNV. Opačné skúsenosti tiež vítame. Prosíme Vás o pravdivé a konkrétné údaje. Tie budú poskytnuté VPN, ONV, a MsNV.“²⁵ Súdciac podľa správania KV VPN v Považskej Bystrici alebo KC OF v Lounoch, aktivisti občianskych združení na okresnej úrovni odpovedali na každý prijatý list a usilovali sa naň reagovať. VPN Považská Bystrica sa dokonca zaoberala anonymnými listami – čo bola síce jasná chyba, ale svedčí o tom, ako vážne brala svoju úlohu (naopak, OF Louny prijalo explicitnú politiku ignorovať anonymy).²⁶ Väčšina problémov, na ktoré občania v týchto listoch upozornili, bola celkom všedného charakteru – napríklad hluční susedia či ťažkosti pri získavaní bývania – ale aktivisti sa aj tak namáhali, aby kontaktovali kompetentných funkcionárov alebo zainteresované osoby a dohľadli na vyriešenie problémov.

Študenti a lokálni aktivisti občianskych združení sa tiež snažili využiť bulletinu či noviny ako prostriedok na zhromažďovanie názorov verejnosti. „Chceme, aby se náš list stal otevřenou tribunou,“ napísali redaktori plzenského študentského bulletinu.²⁷ OF Kutná Hora definovalo svoj bulletin ako „prostor pro písemné vyjádření příznivců sametové revoluce“.²⁸ Hovorcovia VPN v Trenčíne predstavili čitateľom svoj bulletin ako prostriedok, pomocou ktorého „vstupují do DIALÓGU s vami. A na to potřebujeme vás, nejen ako čitateľov, ale aj spolupracovníkov – dopisovateľov.“²⁹ „Preto,“ dodali redaktori no-

23 Jana Bogárová: Niekoľko viet o listoch, *Zmena* (Bratislava), č. 21 (február 1990), s. 5.

24 Píšete *Zmene*, *Zmena*, č. 23 (február 1990), s. 8.

25 *Martinská veřejnost*, č. 3 (19. januára 1990), s. 2.

26 OF Louny informuje, *Zpravodaj Galerie B. Rejta a OF Louny*, č. 2 (18. januára 1990), s. 1.

27 *Plzeňský student*, č. 1 (8. januára 1990), s. 1.

28 Co chceme, *Fórum* (Kutná Hora), č. 0 (13. januára 1990), s. 1.

29 Zverejnite svoj názor, *Trenčianska verejnosť*, č. 1 (11. januára 1990), s. 4.

vín VPN v Prievidzi, „netrpezlivo čakáme vaše príspevky ku každému problému nášho dnešného života“.³⁰ Hoci vznešenejšie ciele bulletinov sa nikdy úplne nenaplnili, spočiatku naozaj uverejňovali mimoriadne rôznorodé príspevky verejnosti a často poskytovali paralelný priestor na vyslovenie rozdielnych názorov v rámci občianskych hnutí.

Po zistení vôle ľudu logicky nasledoval ďalší krok: presadiť ju. Tento záväzok priviedol aktivistov OF a VPN k tomu, aby v zime a na jar roku 1990 sledovali veľmi rozmanité ciele, no ich metódy zostali pozoruhodne súdržné. V predchádzajúcej kapitole sme skúmali, ako hovorcovia OF a VPN rokovali s miestnymi národnými výbormi s cieľom rekonštruovať rady, odbory a pléna zodpovedné za miestnu správu. Občianske iniciatívy však rokovali s týmito orgánmi aj s cieľom presadiť konkrétne opatrenia. Okrem rokovania so štruktúrami miestnej správy OF a VPN ďalej rokovali s ešte vždy mocnou KSČ o odovzdaní jej majetku do vlastníctva štátu, robili kroky na demilitarizáciu svojich lokalít, sprostredkúvali riešenie sporov medzi pracujúcimi a riadením a všeobecne podporovali rast občianskej spoločnosti.

Jednou z hlavných starostí občianskych iniciatív na okresnej úrovni v decembri a januári bolo zabezpečiť existenciu slobodných a nezávislých lokálnych médií. Predovšetkým to znamenalo vymaniť okresné noviny spod kontroly KSČ. Bezprostredne po generálnom štrajku začali hovorcovia OF a VPN v okresných mestách (spolu so štrajkujúcimi študentmi v sídlach vysokých škôl) presviedčať okresné národné výbory, aby sa vyhlásili za jediných vydavateľov okresných novín (občas spolu s Národným frontom) a tým vylúčili dovtedajších spoluvydavateľov – okresné výbory KSČ a KSS. Väčšina okresných národných výborov pristúpila na zmenu v prvých dvoch decembrových týždňoch, no Gottwaldov (dnešný Zlín) si razil cestu už na konci novembra a v niektorých okresoch nedošlo k zmene až do tretieho decembrového týždňa (v okrese Šumperk, kde sa ľudové milície predtým cvičili na útok proti demonštrantom, sa premena uskutočnila až v januári). Mapa 1 zobrazuje časovo-zemepisné šírenie tohto trendu. Keď boli noviny uvoľnené spod priamej kontroly KSČ, niektoré radikálne zmenili prístup k informovaniu, ba dokonca dovolili OF, VPN a štrajkujúcim

30 Vážení občania okresu Prievidza, *Hornonitrianska verejnosť*, 8. februára 1990, s. 1. Podobné výzvy na príspevky verejnosti nájdete in *Ozveny Tatier* (Poprad), 5. januára 1990, s. 5, a *Reflex* (Komárno), 5. januára 1990, s. 3.

študentom upravovať vlastné strany. V iných okresoch sa občania sťažovali, že štýl žurnalistiky sa nezmenil.³¹ Odzrkadľovalo to situáciu na národnej úrovni, kde *Práce*, český denník vydávaný ROH, odmietla poskytnúť priestor Združeniu štrajkových výborov a *Zemědělské noviny*, denník určený družstevným roľníkom, nereagovali na opakované výzvy Občianskeho fóra uvádzať aj nezávislé stanoviská.³² Na konci februára študenti žurnalistiky v Bratislave usúdili, že komunisti ešte vždy *de facto* ovládajú väčšinu tlače, lebo si môžu finančne dovoliť väčší náklad a ich strane je pridelené viac novinového papiera než akémukoľvek inému vydavateľovi.³³ Mysleli najmä na celoštátnu úroveň, ale keby boli obrátili pozornosť na okresy, mohli by dodať, že funkciu zastáva ešte mnoho redaktorov, ktorí získali pozíciu iba dokázanou ideologickou podriadenosťou strane. V problematických okresoch teda hovorcovia OF a VPN rokovali s národnými výbormi o odvolaní redaktorov, pričom dosiahli zmiešaný úspech. V Nitre VPN presvedčila predsedu ONV, aby 4. januára opätovne zamestnal redaktora, ktorý bol vylúčený v rámci čistiek po roku 1968, no iba ako pomocného redaktora; šéfredaktor z čias normalizácie zotrval na mieste.³⁴ Koordinačné centrum OF v Lounoch podobne požiadalo 3. januára o odstúpenie šéfredaktora a vypísanie konkurzu na obsadenie jeho funkcie „profesionálnym zkušeným novinárom“. „Toto stanovisko odráža názor občanů, projevený téhož dne večer na veřejném shromáždění,“ vyhlásilo OF.³⁵ Rada ONV však odmietla žiadosť a občania okresu museli čakať až na rekonštrukciu tohto orgánu v nasledujúcom mesiaci.³⁶

31 Pozri napr. Zdeno Horváth: Premalovaná firma, *Premeny* (Prešov), č. 2 (12. januára 1990), s. 2.

32 *Zpravodaj stávkových výborů*, č. 3 (16. januára 1990), s. 3; Zápis z Rady KC OF dne 16.1. 1990 – pondělí 9.00 hod., s. 3, a Zápis z Rady ze dne 22.1.1990 9.00 hod., s. 1 (ÚSD: archiv KC OF, zväzok „Zápisy z rady OF (C)“).

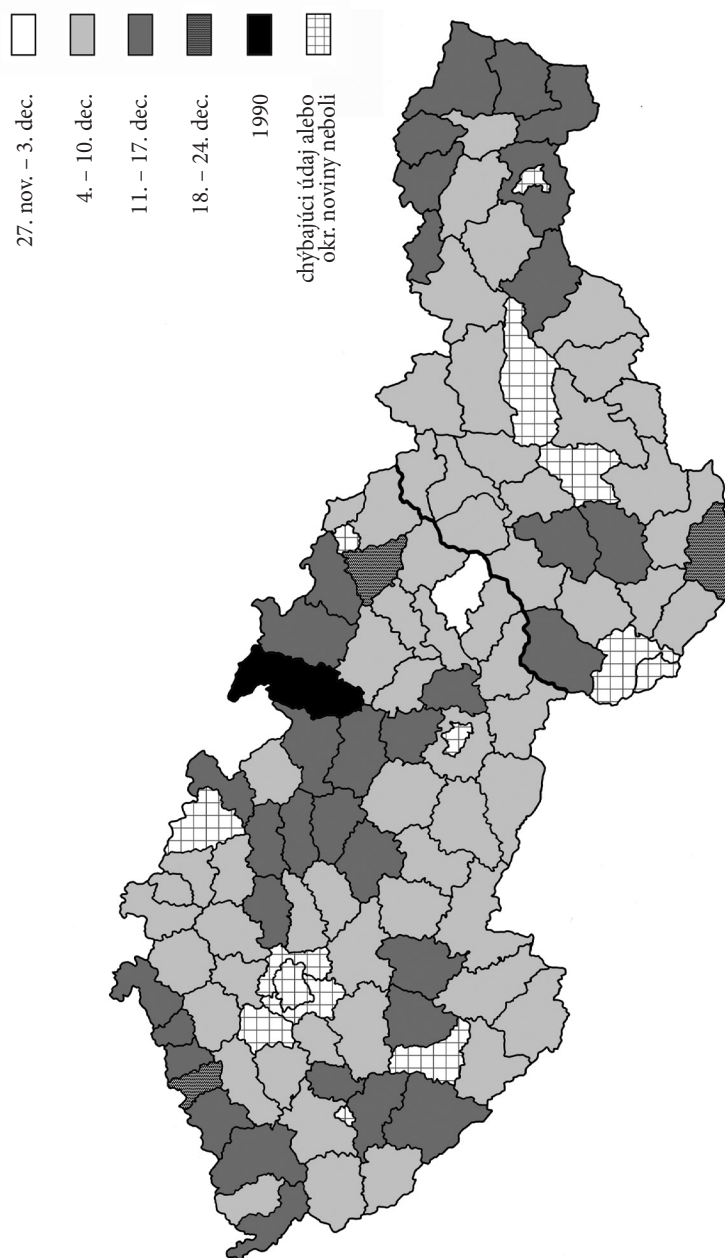
33 Stanislav Glasa: O tři měsíce tři kroky spát, *Zmena*, č. 24 (február 1990), s. 11.

34 Rokovali sme s..., *Nitrianska verejnosť*, 12. januára 1990, s. 2.

35 OF Louny informuje, *Zpravodaj Galerie B. Rejta a OF Louny*, č. 2 (18. januára 1990), s. 1.

36 Konkurz bol vypísaný 16. marca a starý šéfredaktor bol zároveň degradovaný na zástupcu šéfredaktora. Novou šéfredaktorkou sa stala v júni dovtedajšia členka redakcie, ktorá obsadila post zástupcu po tom, čo koncom apríla odišiel. *Hlas*, 16. marca 1990, s. 7 – 8; 4. mája 1990, s. 4; 29. júna 1990, s. 4.

Mapa 1: Obdobia, keď KSČ a KSS stratili priamu kontrolu nad okresnými novinami

Na Slovensku VPN a FMK často reagovali na neprítomnosť nezávislých miestnych novín tak, že si zakladali vlastné. Precedens urobili koordinačné výbory v Bratislave v decembri 1989, keď VPN spustila *Verejnosť* a FMK *Nap* (Deň). Išlo o plnohodnotné noviny s ambíciou celorepublikového významu, ktoré spočiatku vychádzali dvakrát do týždňa a denníkmi sa stali v máji 1990. Deväť okresných a mestských výborov VPN a FMK začalo vydávať vlastné lokálne noviny v januári 1990.³⁷ V českých krajinách sa nezjavila obdoba tohto vývinu. Koordináčny OF v Prahe síce založilo týždenník na konci januára a denník v máji 1990, ale žiadne miestne OF sa neodhodlalo vydávať vlastné noviny. Z českých revolučných skupín to urobili iba študenti (najskôr v Prahe a Brne, potom aj v Plzni).³⁸

Popri lokálnych novinách boli občania znepokojení mnohými ďalšími aspektmi miestnej správy a hovorcovia občianskych združení ich tiež brali do svojich rúk. Ako tvrdilo Občianske fórum vo Františkových Láznach, „celá činnosť národného výboru“ by mala prebiehať pod verejnou kontrolou občanov.³⁹ Niektoré z prvých starostí občanov sa týkali symboliky, napríklad zmeny názvov ulíc, námestí a v niektorých prípadoch obcí či miest. OF a VPN zvyčajne vyzývali občanov, aby navrhli nové názvy, a potom organizovali prieskumy s cieľom zistiť názor väčšiny. Ďalšou častou otázkou bolo využívanie verejných priestorov, a to z dôvodov zároveň symbolických aj praktických. V Nitre, kde komunistická administratíva práve pretvárala hlavné námestie, presvedčila VPN predsedu MsNV, aby zastavil stavbu škmeňového betónového pylónu vymysleného ako architektonickú výzdobu, ktorý

37 Išlo o okresy Komárno, Nitra, Nové Zámky, Poprad, Prievidza a Trnava; mestami boli Malacky, Pezinok a Piešťany. V lete roku 1990 VPN Košice premenila svoj bulletin na noviny.

38 Istá štúdia z roku 2004 zistila, že občianska spoločnosť je silnejšia na Slovensku ako v českých krajinách. Pavol Frič tvrdí, že to možno vysvetliť odporom, ktorí Slováci museli klásť Vladimírovi Mečiarovi pred rokom 1998, no ak by sme za relevantný ukazovateľ pokladali rozdielne sklony občianskych združení zakladať noviny na začiatku deväťdesiatych rokov, mohli by sme dospieť k záveru, že slovenské tendencie k silnejšej občianskej spoločnosti predchádzali vzostupu Mečiara k moci. (Pavol Frič: The Place of History in the Sociology of Social Movements in Central Europe, referát na konferencii „The Weight of History and the Games of Interpretations: Societies of Central Europe in the Twentieth Century“, Budapešť, 11. septembra 2004.)

39 OF vo Fr. Lázních nezaháli, *Občianske fórum Cheb*, č. 9 (16. januára 1990), s. 4.

však väčšina obyvateľov pokladala za škaredý.⁴⁰ V Podhrade u Chebu zabránilo Občianske fórum rozkúskovaniu futbalového ihriska a presvedčilo projektantov, ktorí sa chystali rúbať viacero stromov na brehu rieky, aby považovali nad alternatívami.⁴¹ Hoci tieto úspechy môžu vyznieť všedne, v kontexte dovtedajšieho rutinného ignorovania názorov verejnosti išlo o skutočné víťazstvá. Azda závažnejšie následky vyplývali z toho, že občianske združenia dohliadali na disponovanie nehnuteľnosťami v správe národných výborov. Vo Františkových Láznach OF dozeralo na rozdeľovanie bytov, aby zabezpečilo, že funkcionári a ich rodiny nebudú zvýhodnení.⁴² V Nitre dosiahla VPN zmenu štruktúry výboru zodpovedného za pridelovanie budov tak, aby v ňom pôsobili aj zástupcovia verejnosti a zainteresovaných organizácií. V súlade s požiadavkami verejnosti dohliadlo aj na to, aby prioritu dostalo zdravotníctvo.⁴³ Navyše občianske iniciatívy podnikli kroky potrebné na scivilizovanie bezpečnostných zložiek a rozloženie represívneho aparátu.⁴⁴

Jednou z najúspešnejších iniciatív občianskych združení v období od decembra 1989 do marca 1990 bola kampaň asi v každom okrese prinútiť komunistickú stranu, aby vydala svoje budovy národným výborom, a dohliadnuť na následné pridelovanie týchto nehnuteľností. Prvou prekážkou samozrejme bola nechota strany vzdať sa svojho majetku. V niektorých prípadoch jej predstavitelia dobitivo privolili, no v iných prejavili zdĺhavú zaťatosť. Napríklad v Lounoch bola KSČ ochotná prenajímať svoj majetok, ale nechcela sa ho vzdať. Občianske fórum preto v januári zvolalo demonštráciu, na ktorej občania obklúčili budovu OV KSČ (známu ako „Kokos“) živou reťazou a požadovali jej odovzdanie do rúk verejnosti.⁴⁵ Napokon sa všetky okresné výbory podvolili. Druhou otázkou bolo, kto by mal používať budovy namiesto

strany. Všade sa verejnosť zhodla na tom, že by mali pripadnúť inštitúciám a organizáciám poskytujúcim služby pre komunitu, no niekedy bolo ťažké určiť, ktorý z mnohých uchádzačov – najčastejšie sa hlásili školy, nemocnice a kultúrne organizácie, občas však aj národné výbory – potrebuje priestory najväčšmi a vedel by ich najlepšie využiť. Podobne ako v prípade premenúvania ulíc mnohé pobočky OF a VPN požiadali verejnosť o návrhy, ako využiť budovy po komunistoch, a uskutočnili ankety s cieľom zistiť, ktoré z nich sa tešia najväčšej popularite. Občania Loun predložili pestrú paletu možných využití – od kaviarne pre nefajčiarov v časti budovy až po „dům demokracie“, kde by mohli sídliť všetky politické strany a hnutia. Jeden občan navrhol zriadiť knižnicu s dovtedy zakázanou literatúrou, v ktorej „bychom sa učili od našich i jiných autorů svobodnému myšlení o demokracii, o lidských, občanských i jiných právech apod.“ „V každém případě,“ napísala ďalšia obyvateľka, „by měla sloužit veřejnosti a ne tam udělat zase kanceláře jak je u nás zvykem.“⁴⁶ Keďže architektonické informácie o interiéru a stavbe budov často neboli verejne dostupné, neraz sa dalo iba ťažko odhadnúť, ktoré organizácie by ich najlepšie využili. VPN Poprad musela preto prinútiť okresný výbor KSS, aby na začiatku januára otvoril svoju budovu na päť dní pre verejné prehliadky.⁴⁷ Zdá sa, že v Lounoch sa Občianskemu fóru podarilo dosiahnuť všeobecný súhlas na využitie budovy OV KSČ, no inde – napríklad v Chebe – došlo k príkrým sporom medzi súperiacimi uchádzačmi.⁴⁸ Nakoniec bola väčšina stavieb pridelená školám či zdravotným zariadeniam, ktorých vlastné budovy boli preplnené a vyžadovali si opravy.

Jedno z popredných stanovísk roka 1990 bol antimilitarizmus. Občania sa predovšetkým dožadovali stiahnutia sovietskych vojsk umiestnených na území Československa a aj v tomto procese hrali občianske iniciatívy kľúčovú sprostredkovateľskú úlohu. V Trutnove napríklad s iniciatívou rokovať o predčasnom odchode vojsk neprišiel ONV, ale Občianske fórum.⁴⁹ Hovorcovia OF príznačne organizovali rokovania

40 Rokovali sme s..., *Nitrianska verejnosť*, 19. januára 1990, s. 2.

41 Občianske fórum Podhrad, *Občianské fórum Cheb*, č. 9 (16. januára 1990), s. 4.

42 OF ve Fr. Lázních nezahálí, *op. cit.*

43 Rokovali sme s..., *Nitrianska verejnosť*, 19. januára 1990, s. 2.

44 VPN Nitra sa napríklad 16. januára stretla s Okresnou správou ZNB; OF Domažlice to urobilo 17. januára a 2. februára. (Rokovali sme s..., *Nitrianska verejnosť*, 19. januára 1990, s. 2; OF informuje, *Domažlické inForum*, č. 4 [19. januára 1990], s. 4.)

45 Zápis o konaní „živého řetězu“ kolem budovy OV KSČ Louny (16. ledna 1990) (LN: fond 633, škatuľa 1, zväzok 3, vnorený zväzok „Měsíc leden 1990“).

46 LN: fond 633, škatuľa 2, zväzok „Dopisy občanů k budově OV KSČ“; Palác pro všechny slušné lidi – využití budovy OV KSČ, *Zpravodaj Galerie B. Rejta a OF Louny*, č. 1 (11. januára 1990), s. 2.

47 Na žádost VPN, *Ozveny Tatier*, 5. januára 1990, s. 2.

48 *Občianské fórum Cheb*, č. 12 (8. februára 1990), s. 1.

49 Zápis z prohlídky prostor užívaných sovětskými vojsky dočasně umístěných na území ČSSR, v posádce Trutnov, výcvikový prostor Volanov, 1. februára 1990

na podielníckom princípe, pričom na ne prizvali všetky skupiny, ktorých sa stiahnutie vojsk týkalo.⁵⁰ Zároveň dbali na to, aby sa budovy po Sovietskoch neocitli vo vlastníctve československej armády, ale nadobudli plne civilný charakter. Demilitarizačné úsilie sa však nezameriavalo iba proti sovietskym vojskám. V Brne spontánne ľudové protesty podnikli Občianske fórum k tomu, aby vyjednálo zatvorenie vojenského letiska, ktoré podľa občanov spôsobovalo priveľký hluk. Tieto udalosti inšpirovali Občianske fóra v Českých Budějoviciach a severočeskom meste Postoloprty k podobným činom.⁵¹

Činnosť miestnych aktivistov OF a VPN bola v tých dňoch mnohokrát. Popri rokovaní s orgánmi verejnej správy a politiky sprostredkúvali riešenie konfliktov medzi pracujúcimi a riadením. OF Trutnov napríklad podniklo opatrenia na podporu zamestnancov Okresného domu pionierov a mládeže, usilujúcich sa o odvolanie riaditeľa, ktorému vraj chýbali „morálni a charakterové vlastnosti“.⁵² OF a VPN tiež pracovali na tom, aby napomáhali všeobecný rozvoj občianskej spoločnosti. Mnohé miestne pobočky usporadúvali kultúrne podujatia, viedli bezplatné právne poradne a pomáhali politickým stranám a združeniam etablovať sa. VPN v Bánovciach nad Bebravou napríklad poskytovala miestnej Strane zelených a Kresťanskodemokratickému klubu priestor vo svojej budove i tlači.⁵³

Vo svojich úsiliach presadzovať vôľu ľudu hovorcovia OF a VPN dôsledne používali umiernené metódy. Nemuseli. Keď Občianske fórum v Lounoch zvolalo občanov na živú reťaz okolo budovy OV KSČ, hovorcovia museli intervenovať po tom, čo sa niektorí z približne 9 000

(TU: fond „Občianské fórum v Trutnově“, zväzok „Odchod sovietskych vojsk“). Sovietske vojská začali opúšťať územie Československa 26. februára („Sovietsi odchádzajú“, *Večer* [Košice], 27. februára 1990, s. 1).

50 Záznam z jednání na sovětské posádce v Trutnově dne 31. ledna 1990 ohledně úpravy prostor užívaných sovětskými vojsky dočasně umístěnými na území ČSSR (TU: fond „Občianské fórum v Trutnově“, zväzok „Odchod sovietskych vojsk“).

51 *Informační servis* (České Budějovice), č. 18 (18. januára 1990), s. 3; *Zpravodaj Galerie B. Rejta a OF Louny*, č. 2 (18. januára 1990), s. 1.

52 List Zdeňka Šmída (KV OF Trutnov) adresovaný Jaroslavovi Hartlovi (ONV), 19. apríla 1990 (TU: fond „Občianské fórum v Trutnově“, škatuľa 1, zväzok „OF města: MěstNV v Trutnově“).

53 Strana zelených a Prvé kroky, *Host do domu*, č. 1 (január 1990), s. 1 – 2.

účastníkov rozhodli obsadiť vchod (kde kričali a pískali na každého, kto sa ocitol dnu).⁵⁴ VPN v Topolčanoch musela opakovane pripomínať občanom:

Nie sme výkonný orgán... Teší nás, že ľudia pokladajú členov koordináčného výboru za svojich mluvčích v jednaniach s ostatnými organizáciami, že hľadajú zástancu proti nesprávnym postupom nadriadených orgánov. Nie sme však organizáciou a nemáme právo diktovať ostatným svoje stanoviská a zákony. Vaše sťažnosti môžeme postúpiť príslušným orgánom a ďalej len kontrolovať ich riešenie.⁵⁵

Zdá sa teda, že ak by sa hovorcovia občianskych združení boli rozhodli pre mimoprávne či dokonca násilné metódy dosahovania cieľov, boli by sa tešili určitému stupňu ľudovej podpory. Namiesto toho dôsledne volili postupný prístup: najskôr rokovať a v prípade neúspechu vyvíjať tlak v podobe nenásilných demonštrácií a propagačných kampaní. Bolo to očividne v súlade so záväzkom neuchyľovať sa k násiliu, ktorý už od začiatku tvoril jadro revolučnej mobilizácie. V decembri vlny ľudového revolučného nadšenia vyzerali všemocné, no keď na začiatku roka 1990 začali narážať na odpor inštitúcií, občania začali spochybňovať múdrosť dôkladného nenásilia a oddanosť prísnej zákonnosti, ktorá s ním vraj súvisela. Istá žena z Trutnova napríklad vyjadrila v liste adresovanom mestskému Občianskemu fóru názor, že „jsme v hodně případech opravdu příliš ‚sametoví‘. Ono je to hezké, ale i když jsem nevěřící, tak jsem Bibli četla a tam také propagovali ‚kdo do Tebe kamenem, Ty do něho chlebem‘ a jak Kristus skončil? Na kříži!“⁵⁶ Takéto argumenty síce nepresvedčili okresných hovorcov OF a VPN, aby zmenili svoje metódy, ale rastúca frustrácia občanov ich motivovala k tomu, aby sa usilovali zapliahnúť moc štátu.

54 Zápis o konání „živého řetězu“, *op. cit.* Došlo k tomu, mimochodom, iba tri dni po tom, čo podobný dav vtrhol do ústredia Stasi v Berlíne.

55 Nie sme výkonný orgán, *Host do domu*, č. 2 (24. januára 1990), s. 1.

56 List R.V. adresovaný OF Trutnov, 13. marca 1990 (TU, fond „Občianské fórum v Trutnově“, škatuľa 2, zväzok „Různé“).

Okresy proti centrám

V období od decembra do marca postavili OF a VPN do čela popredných ministerstiev federálnej a republikových vlád významný počet svojich ľudí či spojencov. V rovnakom čase sa navyše dočkali kooptácie veľkého množstva svojich stúpcov do Federálneho zhromaždenia a národných rád podľa pomeru dohodnutého pri federálnom a republikovom okrúhlym stole. Miestni hovorcovia OF a VPN sa domnievali, že občianske združenia na národnej úrovni tým získali veľký vplyv na formovanie vládnej politiky a vypracovanie zákonov. Aby však miestni aktivisti mohli tento vplyv uplatniť, museli prejsť cez koordinačné centrá v Prahe a Bratislave.

V súlade so svojimi zakladajúcimi princípmi sa OF a VPN explicitne nedefinovali ako organizácie. V jednom z prvých vyhlásení sa KC OF v Prahe vyjadrilo: „Občianske fórum není politická strana, není nijakou organizací s přijímanými členy. Je to naprosto otevřené společenství těch, kteří se cítí odpovědní za pozitivní rozřešení neúnosné politické situace.“⁵⁷ Hoci sa však Občianske fórum nepokladalo za organizáciu, malo prirodzene istú organizačnú štruktúru a 28. novembra vysvetlilo, čo to je:

- a)... Občianske fórum nevytváří složitou hierarchii, ale jen horizontální síť s veškerými místními občanskými fóry, napojenými na jediné Koordinační centrum;
- b) Koordinační centrum je pouze informačním a organizačním centrem, v žádném smyslu však není centrem řídicím; jeho úlohou je shromažďovat informace z místních OF, zprostředkovat je a informovat o provedených i chystaných akcích. Všechna místní občanská fóra pracují v místním rámci zcela samostatně;
- c) Koordinační centrum zastupuje Občianské fórum v jednáních s centrálními státními a mezinárodními institucemi, a to především na základě námětů a doporučení místních OF.⁵⁸

57 Občianske fórum není politická strana..., *Informační servis* (Praha), č. 2 (21. novembra 1989), s. 1; opätovne vytlačené in Suk: *Občianské fórum*, 2. diel, s. 14.

58 Vnitřní organizace Občianského fóra, *op. cit.*

Verejnosť proti násiliu prijala túto formuláciu v doslovnom znení vo vyhlásení o vlastnej vnútornej organizácii na druhy deň („OF“ jednoducho nahradila „VPN“).⁵⁹ Toto počiatočné zdôraznenie, že sú združenia, nie organizácie, svedčí o anarchickom charaktere OF a VPN, ako sa pôvodne koncipovali a zakladali. Tiež odráža dôležitú skutočnosť, že každá skupina OF či VPN – od hlavných miest po najmenšie dediny – vznikla ako miestna iniciatíva občanov v danej lokalite. Miestne skupiny (na pracoviskách aj v obciach a mestách) v novembri a decembri občas poslali vyslancov do Prahy a Bratislavy, aby si tam vymenili informácie, a tiež posielali požadované „námety a doporučení“. Neexistoval však nijaký mechanizmus, ktorým by miestne združenia mohli určovať stanoviská, čo koordinačné centrá „v jednaniach s centrálnymi inštitúciami“ zastávali.

Nápad zvolať snem, na ktorom by sa mohli stretnúť aktivisti z celej krajiny, sa po prvý raz objavil vo vyhlásení KC OF počas generálneho štrajku.⁶⁰ Občianske fórum však usporiadalo svoj prvý (celorepublikový) snem až 23. decembra a VPN ho nasledovala až 27. januára. Praha a Bratislava mali značne rozdielne predstavy o tom, ako by mali snemy vyzeráť a čo by mali docieľať. Zatiaľ čo KC OF malo na mysli iba konzultačnú besedu medzi hŕstkou aktivistov, KV VPN si predstavoval masívne demokratické stretnutie, na ktorom by každá pobočka na Slovensku dostala príležitosť prispieť do diskusie. Nakoniec sa na snem OF dostavilo 92 aktivistov a pozvaných hostí, ale bez toho, že by predtým existoval nejaký systém určovania, kto sa má zúčastniť. Takmer dve tretiny účastníkov tvorili Pražania; iba 23 ich prišlo z ďalších častí Čiech a len 12 z Moravy a Sliezska. Diskusia sa týkala hlavne navrhovaných stanov hnutia a štruktúry koordinačného centra. Najmä Moravia sa zasadzovali za prijatie reprezentatívnejšieho systému, v rámci ktorého by sa aktivisti z rozličných častí krajiny mohli rovnocenne podieľať na formovaní politiky Občianskeho fóra smerom k štátu. O ich návrhu sa hlasovalo, no vzhľadom na to, kto tvoril väčšinu, nás nemôže prekvapovať, že neprešiel.⁶¹ Ak prvý snem OF trpel tým, čo sa dnes na-

59 Vnútorná organizácia VPN, *op. cit.*

60 Stanovisko OF ke dni 27. listopadu 1989, Praha, 27. novembra 1989, opätovne vytlačené in Suk: *Občianské fórum*, 2. diel, s. 33.

61 Zápis ze sněmu Občianského fóra 23. 12. 1989 (ÚSD: archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, zväzok „Sněmy OF 23.12.1989“), s. 2, 6 – 7.

zýva demokratický deficit, prvý snem VPN ilustroval opačný extrém. KV VPN pôvodne vyzval každú základnú skupinu VPN na Slovensku, aby vyslala do Bratislavy jedného zástupcu, a navrhol, aby každý z nich mohol prehovoriť dve minúty.⁶² Keď sa ukázalo, že na sneme sa plánujú zúčastniť tisíce ľudí – ďaleko prekračujúce kapacitu rezervovanej haly a čas vyhradený na diskusie –, koordinačný výbor musel trápne oznámiť, že princípy výberu treba zmeniť. V novom systéme boli okresné koordinačné výbory poverené úlohou vybrať 20 – 25 delegátov z každého okresu.⁶³ Aj napriek upravenému mechanizmu sa 27. januára nahrnulo do zasadacej siene ROH v Bratislave približne tisíc ľudí. Hoci zastúpenie bolo jednoznačne spravodlivejšie ako na prvom sneme Občianskeho fóra, počet prítomných samozrejme obmedzoval možnosti na vecnú diskusiu v rámci jednodenného stretnutia. Ján Budaj potom priznal, že mu chýbala skúsenosť s organizovaním takého zhromaždenia.⁶⁴ Snem napokon stihol schváliť stanovy, no s výnimkou otázky, či v koordinačných výboroch VPN môžu pôsobiť aj komunisti. Tá zjavne rozpútala také prudké emócie, že sa musela odložiť na ďalší snem – ktorého organizátori už zaistili, že bol menší.⁶⁵

V nasledujúcich mesiacoch sa okresní aktivisti občianskych združení čoraz naliehavejšie domáhali demokratického zastúpenia v hnutí. Aj keď sa snemy VPN vyznačovali priamočiarejšou demokratickou štruktúrou, výkonné rady koordinačných centier – ktoré zodpovedali za každodenné rozhodnutia a tvorenie politiky voči štátnym orgánom – ešte vždy pozostávali hlavne z pôvodných zakladateľov a kolegov, ktorých tam pozvali. Navyše to boli väčšinou obyvatelia hlavných miest. Hoci v roku 1989 mimopražskí a mimobratislavskí aktivisti všeobecne uznávali miestne koordinačné centrá ako aspoň dočasne reprezentatívne (k napätiu dochádzalo iba medzi stúpecami OF a VPN na Slovensku), miestni hovorcovia začali v novom roku čoraz viac pociťovať, že názory ústredných rád nezodpovedajú názorom hnutia ako celku. Výsledkom bol dlhý, vlečúci sa boj o to, aby sa členovia rady volili, a to

62 Prvý snem VPN, *Verejnosť*, 9. januára 1990, s. 1; Kto na snem, *Verejnosť*, 12. januára 1990, s. 1.

63 Snem VPN, *Verejnosť*, 23. januára 1990, p. 1.

64 Nultý snem VPN, *Reflex*, 2. februára 1990, s. 4.

65 Ibid.; Druhý pracovný celoslovenský snem VPN, *Verejnosť*, 13. februára 1990, s. 1.

aj spomedzi zástupcov okresov. Delegáti okresných Občianskych fór dramaticky dosiahli prvé víťazstvo 3. februára na štvrtom republikovom sneme. Keď rada navrhla, aby sa snemy konali *menej* často, okresní delegáti to búrlivo odmietli a podali vlastný návrh, aby v rade mali zastúpenie. Väčšina prítomných návrh pri hlasovaní podporila, no podľa stanov to nebolo platné, pretože snem nebol uznášaniaschopný. Ako sa ukázalo, chýbali členovia pražského koordinačného centra, ktorí očividne pokladali snem za stratu času. Neodradení okresní delegáti však úspešne trvali na tom, aby sa stanovy nebrali do úvahy, a získali tým právo na 9 zástupcov v 25-člennej rade.⁶⁶ Samozrejme, že príbeh sa tým neskončil. Do ústrednej rady VPN bolo na druhom republikovom sneme 10. februára prijatých viacero okresných zástupcov, no nie v takom počte, aby okresní aktivisti boli spokojní. O dva mesiace nato okresný snem v Považskej Bystrici prijal toto uznesenie vyjadrujúce všeobecne cítenie mimo Bratislavu:

Žiadame KC VPN v Bratislave aby objasnilo spôsob svojho vzniku a zverejnilo menovite zloženie a aby stanovy VPN presne vymedzovali spôsob vytvárania tohto orgánu a jeho právomoc... Žiadame, aby na najbližšom celoslovenskom sneme VPN boli zásadne riešené kádrové otázky Rady Slovenska VPN. Nesúhlasíme s malým zastúpením okresov v tomto orgáne...⁶⁷

Spor do istej miery poľavil počas predvolebnej kampane v apríli až júni 1990, a to čiastočne preto, lebo energia sa odklonila inam, ale hlavne z dôvodu, že prieskumy verejnej mienky ukázali klesajúcu podporu občianskych združení, čo motivovalo aktivistov k tomu, aby v úsilí obnoviť dôveru verejnosti zľahčovali vnútorné rozpory. Volebný proces však napriek tomu spôsobil ďalšie konflikty medzi centrami a perifériami, týkajúce sa formovania spoločnej politiky. Už v januári rozhnevalo okresných aktivistov, že koordinačné centrá sa s partnermi za okrúhlym stolom dohodli na volebnom zákone bez toho, aby sa poradili s nimi, tobôž so širokou verejnosťou. Existovali hojné dôkazy o tom, že verejnosť podporuje väčšinový alebo zmieša-

66 Suk, *Labyrintem*, s. 305 – 06.

67 Zápis napísaný dňa 21.4.1990 z okresného snemu VPN v Pov. Bystrici (PX: fond G1, škatuľa 7, zväzok 4).

ný volebný systém, ale koordinačné výbory schválili systém pomerneho zastúpenia, ktorý uprednostňovali politické strany sediace spolu s OF a VPN za okrúhlym stolom. Mnohým ľuďom sa zdalo, že táto dohoda zaväta „kabinetnou politikou“ a rozhodovaním „o nás bez nás“, proti ktorému sa občania v novembri zmobilizovali.⁶⁸ Okresných aktivistov opäť rozzúrili kandidátne listiny, ktoré centrá zostavili. Aj keď bol nastolený systém pomerneho zastúpenia, kreslá sa ešte vždy prideľovali s ohľadom na zemepisné parametre: každý z desiatich krajov Československa (plus hlavné mestá) ich dostal určitý počet. Veľa aktivistov preto prekvapilo, že mnohé z najzvoliteľnejších miest na kandidátkach v jednotlivých krajoch dostali Pražania a Bratislavčania s nepatrným či nijakým vzťahom ku krajom, ktoré by teoreticky zastupovali. Viacero okresov sa sťažovalo na to, že ich vlastných nominantov centrá odmietli alebo umiestnili na takom nízkom mieste, že sa nedali zvoliť.⁶⁹ Praha a Bratislava im odpovedali, že receptom na výhru vo voľbách je predložiť obyvateľstvu známe osobnosti. Mnohým okresným predstaviteľom to však až priveľmi pripomínalo komunistické praktiky, pri ktorých sa za zatvorenými dverami rozhodovalo o tom, kto bude „zvolený“, a potom sa mu hľadal volebný obvod, ktorý mal „zastupovať“. Taký postup predsa hlasno odsúdili občania v novembri a decembri.

V prvej kapitole sme videli, že pre miestnych hovorcov občianskych iniciatív sa leto 1990 stalo obdobím nespokojnosti. Bezprostredne po voľbách – ešte predtým, ako si Federálne zhromaždenie a Národné rady dopriali svoje neodôvodniteľné prázdniny – okresní delegáti na júnovom republikovom sneme Občianskeho fóra hromžili proti poslancom zvoleným za OF, ktorí sa stali ministrami v nových vládach, ale odmietli uvoľniť parlamentné kreslá kandidátom OF, ktorí sa nachádzali nižšie na listinách. „Ve volební kampani se voličům říkalo, že ti poslanci OF, kteří se stanou ministry, se svých mandátů vzdají,“ upozornil istý delegát a odporučil, „aby pak ti ministři, kteří se svých mandátů vzdát nechtějí, svoje stanovisko veřejně potvrdili v televizi s odůvodněním.“ Hlavný hovorca koordinačného centra Ivan Fišera problém príznačne bagatelizoval, tvrdiac, že v iných demokratických

krajinách politici bežne zastávajú viacero funkcií.⁷⁰ V priebehu leta radoví stúpenci občianskych združení s čoraz väčšou zatrpknutosťou obviňovali politikov zvolených za OF a VPN – ako aj vedúcich predstaviteľov hnutí – z toho, že zradili vôľu ľudu. V rovnakej dobe prebiehali v združeniach ďalšie kolá reštrukturalizácie. Na miestnej úrovni okresy prijali alebo prepracovali vlastné stanovy, ktoré vymedzovali vzťah medzi najzákladnejšími jednotkami (v niektorých okresoch išlo o základné „bunky“ OF či VPN, v iných o otvorené verejné zhromaždenia) a vyššími obecnými a okresnými štruktúrami (medzi obcami a okresmi sa niekedy nachádzala aj stredná regionálna úroveň). V každom prípade platilo, že základnejšie jednotky volili zástupcov do vyšších. Na národnej úrovni si vedúci predstavitelia OF a VPN uvedomovali nedostatočnú koordináciu medzi občianskymi združeniami a politikmi zvolenými za ich platformu, a snažili sa tento problém riešiť pozývaním poslancov a ministrov na snemy a zasadnutia republikových rád. Iniciatíva však dosiahla iba čiastočný úspech, pretože účasť politikov závisela od ich dobrej vôle – občianske združenia nedisponovali mocou vynucovať si disciplínu. Okrem toho sa okresy aj naďalej usilovali o väčšiu kontrolu nad ústrednými radami.

Čo sa týka Občianskeho fóra, okresní delegáti na septembrovom sneme našli spôsob, ako radu obísť – vytvorením nového postu predsedu OF. Voľby sa konali na októbrovom sneme s tromi kandidátmi – súperom dvoch chartistov Martina Palouša a Pavla Rychetského bol Václav Klaus. Hlasovanie vôbec nebolo tesné. Klaus získal vyše dvoch tretín hlasov, zatiaľ čo Rychetský ani jeden. Rozhodovanie neprebiehало bez emócií – na jednom z hlasovacích lístkov, ktoré pomohli Klausovi k víťazstvu, pripísal jeden z delegátov za jeho meno celý rad výkričníkov.⁷¹ V ďakovnej reči nový predseda prisľúbil, že premení Občianske fórum z nezreteľnej entity na teleso s jasnou tvárou. „Dominantním názorem ohledně identity a budoucnosti našeho OF musí být názor účastníků našeho Sněmu,“ zdôraznil, „jako výraz reprezentace voličů a ne administrativy.“ Pokiaľ ide o jeho úlohu s ohľadom

70 Zápis ze Sněmu Občianskeho fóra ze dne 21. července 1990 (ÚSD: archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 1, zväzok „Sněmy OF 21. 7. 1990“, s. 3.

71 ÚSD: archiv KC OF, „OF – interní písemnosti: Sněmy OF“, škatuľa 2, zväzok „Volby předsedy OF 13. 10. 1990 (V. Klaus)“.

68 Suk: *Labyrintem*, s. 268 – 77.

69 Pozri napr. LN: fond 633, škatuľa 1, zväzok 3, vnorený zväzok „Měsíc květen 1990“.

na tento „dominantný názor“, vyhlásil, že „v dnešní situaci bych chtěl být... symbolem programu, který dosud nebyl napsán“.72 Klausov program mal teda populistickú formu, aj keď obsah mal „symbolizovať“ on sám.

V tom istom čase, ako snem Občianskeho fóra vytvoril post voliteľného predsedu, VPN na svojom septembrovom sneme schválila nové stanovy, ktoré dali snemu právomoc voliť iba radu; tá by potom volila svojho predsedu, ako aj predsedu koordinačného centra v Bratislave. Stanovy požadovali, aby delegáti zvolení v okresoch tvorili už vyše polovicu celkového počtu delegátov na ďalších republikových snemoch, no nariadili, aby sa konali iba raz do roka.73 Frustrovaní týmito pravidlami aj konkrétnymi stanoviskami „celoslovenskej“ rady zástupcov ráda a koordinačných výborov z 32 okresov (z celkových 38) sa zišli z vlastnej iniciatívy 20. októbra v Trnave. Skoncipovali vyhlásenie požadujúce rekonštrukciu centrálnych orgánov VPN, „aby mali okresy a regióny podiel na tvorbe a realizácii politiky VPN“ a naznačili, že na poklese popularity VPN sa podpísali nedostatok vnútornej demokracie a odmietnutie pracovať s verejnosťou ako s partnerom.74 Hoci predseda koordinačného centra VPN Juraj Flamik vyhlásil iniciatívu za „konšpiračnú“, jej účastníci volali po dialógu ako spôsobe riešenia problému a koordinačné centrum dalo najavo svoju ochotu tak, že vo svojom informačnom bulletinu uverejnilo tak trnavské vyhlásenie, ako aj Flamikovu odpoveď.75 Je však významné, že účastníci Trnavskej iniciatívy sa cítili nútení použiť „mimoprávne“ prostriedky, aby dosiahli uspokojenie svojich požiadaviek. Rovnako ako okresní aktivisti Občianskeho fóra, ktorí ignorovali stanovy s cieľom dosiahnuť zastúpenie v republikovej rade OF, aj ich kolegovia z VPN sa o šesť mesiacov nato v ešte napätejšej situácii uchýlili

72 Citovaný in Václav Klaus: Jakou roli bude hrát? *InForum*, č. 44 (17. októbra 1990), s. 8.

73 Stanovy politického hnutia Verejnosť proti násiliu, *Telefax VPN*, č. 20 (19. septembra 1990), s. 5, 8.

74 Závery z pracovného rokovania zástupcov okresných a mestských rád a koordinačných výborov VPN, zvolaného na základe podnetov z jednotlivých regiónov Slovenska, *Telefax VPN*, č. 24 (24. októbra 1990), s. 3.

75 Juraj Flamik: Stanovisko k stretnutiu v Trnave, *Telefax VPN*, č. 24 (24. októbra 1990), s. 3.

k „revolučným“ metódam. Išlo v podstate o vzbury vnútri revolúcie zamerané na ovládnutie štátu.

Nie všetci okresní aktivisti nasledovali vzbúrencov. Niektorí (vrátane mnohých z najaltruistickejších) sa v priebehu roka 1990 úplne stiahli z politiky. Iní sa pustili do vlastných iniciatív. Karel Hronec bol napríklad členom rady mestského OF v Trutnove na začiatku roka 1990, no do jesene z nej vystúpil. V komunálnych voľbách v novembri však kandidoval ako nezávislý. Okrem toho vyzýval občanov, aby 17. novembra prišli na Krakonošovo námestie na občiansku manifestáciu „k ročnímu výročí vítězství demokratické revoluce, která již pozbyla platnost“. Tam mobilizoval podporu študentského vyhlásenia o „ukradnutej revolúcii“ a pre „Nových niekoľko viet roku 1990“.76

Niektorí v regiónoch vnímali novembrové komunálne voľby ako vyvrcholenie revolúcie. Iní, ktorí si všimli, že kampani sa venuje v médiách oveľa menej pozornosti ako júnovým republikovým a federálnym voľbám, hovorili o „malých voľbách“.77 Volebná kampaň ukazuje, že aktivisti väčšinou zostávali oddaní myšlienke slúžiť ako prostriedník vôle ľudu. Na mnohých miestach občianske združenia nevytvárali platformy pre komunálne voľby za zatvorenými dverami, ale na základe ankiet a mítingov, na ktoré pozývali širokú verejnosť.78 OF Louny sa napríklad spýtalo obyvateľstva, ktorí ľudia by mali byť jeho kandidátmi, a OF Tanvald zostavilo zoznam kandidátov i volebnú platformu podľa výsledkov ankiet obyvateľov.79

Po voľbách, v ktorých OF a VPN v porovnaní s júnom dosiahli slabé výsledky a komunisti znovu získali kontrolu nad mnohými obcami, vnútorné konflikty občianskych iniciatív viedli k ich rozdeleniu.

76 TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 1, zväzok „Kandidáti do obecních voleb“.

77 Pozri napr. Zápis z jednání politických stran na okresní úrovni, konaného dne 14.11.1990 (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 5).

78 Pozri napr. Podklady pro volební program za obvod Horní Staré Město (HSM), 8. októbra 1990 (TU: fond „Občanské fórum v Trutnově“, škatuľa 3, zväzok „Zde je náš domov: regionální program“).

79 Vyhodnocení ankety OF v Lounech (LN: fond 633, škatuľa 1, vnorený zväzok „Měsíc září 1990“); OF Tanvald: OF Tanvald představuje kandidáty volební program (JN: Sbírka soudobé dokumentace, 1989 – 1991, zväzok „Revoluce 1989 – dokumentace“, vnorený zväzok „Reakce KSČ na listopadové události r. 1989“).

Občianske fórum usporiadalo 8. a 9. decembra v Olomouci pracovné stretnutie zástupcov okresov a koordinačného centra. Hlavným bodom programu bolo povolené smerovanie združenia a väčšina prítomných hlasovala za jeho premenu na politickú stranu.⁸⁰ Hoci Klaus predniesol prejav na podporu tohto návrhu, v ktorom argumentoval, že výsledkom musí byť „pravícová“ strana, nemali by sme predpokladať, že podporovateľov transformácie motivovali hlavne ideologické princípy.⁸¹ Fedor Gál, ktorý sledoval stretnutie ako hosť z VPN, dospel k záveru: „Sedel som tam celý deň, poznám tých ľudí dôverne, ale nepoznám platformu tejto strany. Poznám iba potrebu týchto ľudí takúto stranu založiť.“⁸² Klaus dokonca zdôraznil, že strana by sa nemala viazať na nejakú ideológiu a vyznačovať sa jasnými obrysami typickými pre západoeurópske strany; podstatné bolo, aby mala štruktúru, funkciónárov pracujúcich na plný úväzok a schopnosť disciplinovať svojich politikov.⁸³ Ďalší snem OF, ktorý sa konal v januári 1991, sa zaoberal olomouckými odporúčaniami a v súlade s nimi odhlasoval transformáciu na politickú stranu; o podrobnostiach sa malo rozhodnúť nasledujúci mesiac. Medzitým odporcovia stranického princípu povzbudzovali podporu na zachovanie jestvujúcej nestranickej štruktúry OF ako občianskeho združenia. Výsledkom bol rozchod oboch skupín na februárovom sneme, ktorý sa dohodol na rozpustení Občianskeho fóra a rozdelení jeho majetku rovnakou mierou medzi nástupnícke formácie: Občiansku demokratickú stranu (ODS) ustanovenú v hlavných črtách tak, ako ich Klaus naznačil v Olomouci, a Občianske hnutie vedené odštiepencami z väčšinového názoru, ktorí sa snažili zachovať nestranícky zväzový sústavu.

Delenie VPN prebiehalo dlhšie. Na porade v Bratislave 9. februára zástupcovia okresných rád informovali celoslovenskú radu o názore, vyplývajúcom z nedávnych okresných snemov, že VPN by nemala kráčať v stopách OF, ale aspoň do volieb v roku 1992 by mala zostať nestraníckym hnutím. Dodali však, že snemy požadujú zmeny v celosloven-

80 Většinový návrh usnesení sekce pro organizační strukturu, *InForum*, č. 52 (13. decembra 1990), s. 8.

81 Václav Klaus: Projev Václava Klause, *InForum*, č. 52 (13. decembra 1990), s. 1 – 3.

82 Citovaný in: Odznelo na brífingu KC VPN dňa 12.12.1990, *Telefax VPN*, č. 29 (21. decembra 1990), s. 7.

83 Klaus, s. 1 – 2.

skej rade VPN, aby sa zástupcovia okresov mohli priamo zúčastňovať na jej práci a rozhodnutiach.⁸⁴ Tieto dve želania sa dostali do rozporu na mimoriadnom sneme, ktorý sa z iniciatívy okresov (no v súlade so stanovami) konal 23. – 24. februára v Topoľčanoch. Väčšina okresných zástupcov totiž hlasovala, aby sa funkcia predsedu VPN stala voliteľnou; dúfali, že tým získajú podobnú kontrolu nad republikovou radou, akú si v októbri vybojovali ich kolegovia z Občianskeho fóra. Táto väčšina okresných zástupcov však nepredstavovala väčšinu všetkých účastníkov snemu s právom voliť, lebo tí zahŕňali aj členov celoslovenskej rady, poslancov VPN vo Federálnom zhromaždení a SNR a ďalšie „osobnosti“, ktoré vybrala celoslovenská rada.⁸⁵ V reakcii na neúspech návrhu skupina okresných hovorcov VPN oznámila v nasledujúcom týždni vznik „VPN – Za demokratické Slovensko“ (VPN-ZDS), ktorá podľa ich slov zastupuje „pôvodnú platformu“ VPN. Zdôraznili, že ich cieľom nie je rozbiť hnutie, ale „vrátiť [mu] jeho tvár a zachovať identitu“.⁸⁶ Nové hnutie podporovali Milan Kňažko a Vladimír Mečiar (ktorý by sa v prípade schválenia topoľčianskeho návrhu bol stal predsedom VPN), ako aj mnohí účastníci Trnavskej iniciatívy, ktorí vyzvali všetkých členov VPN, „aby vytvárali kluby pôvodnej platformy Verejnosti proti násiliu“.⁸⁷ Rovnako ako Václav Klaus, ktorý v lete jazdieval po českých okresoch a navštevoval aktivistov Občianskeho fóra, aj Mečiar a Kňažko venovali zvyšok marca a apríl cestovaniu po slovenských okresoch a zakladaniu prípravných výborov.⁸⁸ Skutočne ľudové hnutie sa opäť rozprúdilo. Na jeseň 1990 dostala VPN v okresoch listy kritizujúce hnutie za to, že už neorganizuje dosť mítingov. „Radní páni [sa] nestarali o spätnú väzbu kontroly moci,“ napísal istý občan z Košíc; „VPN vo všeobecnosti zabudla, že vzišla z ulíc a námestí.“⁸⁹ Hoci bratislavskí predstavitelia VPN sa domnievali – podobne ako ich

84 Konferencia VPN, *Telefax VPN*, č. 3 (11. februára 1991), s. 1.

85 Stanovy VPN, *op. cit.*

86 Vyhlásenie zástupcov OR VPN pri konštituovaní pôvodnej platformy VPN zo dňa 5.3.1991 v Bratislave (TN: škatuľa „ODS + Slovensko 1992, VPN okr. TN 1990, 1991“, zväzok „VPN“).

87 Vyhlásenie zástupcov Trnavskej iniciatívy VPN, Bratislava, 5. marca 1991 (TN: škatuľa „ODS + Slovensko 1992, VPN okr. TN 1990, 1991“, zväzok „VPN“).

88 Peter Schutz: Test inteligencie, *Košická akcia*, č. 8 (8. – 23. apríla 1991), s. 2.

89 Citované in Peter Schutz: Opijeme sa rožkom demagógie? *Akcia*, č. 22 (5. – 11. novembra 1990), s. 3.

pražskí kolegovia –, že čas hromadných mítingov sa skončil, značná časť obyvateľstva Slovenska s nimi očividne nesúhlasila. VPN-ZDS sa čoskoro stalo najpopulárnejšou politickou formáciou na Slovensku najmä preto, lebo trvalo na angažovaní ľudu. V súlade so zámermi, ktoré vyjadrili okresní zástupcovia na začiatku februára, sa VPN-ZDS rozhodla zostať nestraničným občianskym hnutím, aj keď vodca, ktorého si zvolila (Vladimír Mečiar), jej v čoraz väčšej miere vtlačal ráz vlastnej osobnosti. V atmosfére značnej nevraživosti medzi vedúcimi predstaviteľmi starej a novej VPN (každé hnutie pokladalo za nové to druhé) sa 27. apríla v Košiciach konal druhý mimoriadny snem. Podobne ako v prípade OF, aj jeho účastníci sa dohodli na rovnomernom rozdelení majetku medzi dve nástupnícke hnutia: ZDS a zvyšok VPN. (ZDS sa neskôr premenovalo na Hnutie za demokratické Slovensko, teda HZDS.)

Záver

Od založenia Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu v roku 1989 až po ich rozpad v roku 1991 zostávali okresní aktivisti v podstate oddaní predstave sprostredkovania „vôle ľudu“. Ich spor s koordináčnymi centrami nemotivovala túžba po postoch ako takých, ale skôr snaha účinne dohliadnuť na realizáciu ľudovej vôle. Vzbury periférií proti centráram by sme mali teda vnímať ako pokračovanie revolučnej mentality, ktorá uprednostňovala čo najpriamejšiu demokraciu. Veteráni Trnavskej iniciatívy napríklad označili VPN-ZDS za hnutie „verné ideálom 17. novembra 1989“.⁹⁰ To, čo Klaus nazval „magické datum 17. listopadu“, bolo ešte vždy silné, a hoci presadzoval potrebu odpútať sa od neho, väčšina tých, čo ho podporovali – rovnako ako väčšina tých, ktorí vstúpili do HZDS –, to robila z dôvodov, ktoré v konečnom dôsledku pochádzali zo 17. novembra.⁹¹ Ako posvätný referenčný bod, revolučný začiatok mohol ešte stále slúžiť ako úrodný základ nových – a veľkých – sociokognitívnych štruktúr.

90 Vyhlásenie zástupcov Trnavskej iniciatívy VPN, Bratislava, 5. marca 1991 (TN: škatuľa „ODS + Slovensko 1992, VPN okr. TN 1990, 1991“, zväzok „VPN“).

91 Projev Václava Klause, *op. cit.*

V nástupníckych formáciách občianskych hnutí si však môžeme všimnúť určitú iróniu. Na republikovom sneme, ktorý zostatková VPN v októbri 1991 usporiadala v Poprade (a na ktorom sa rozhodlo, že združenie sa premení na stranu), bývalý šéf regionálnej komisie koordináčného centra Jozef Kučerák sardonicky pohrďal aktivistami, ktorí sa kedysi domnievali, že revolúcia zabezpečí moc občianskym iniciatívam.⁹² Od človeka v jeho historickej pozícii vyznelo také stanovisko prinajmenšom ironicky, no ešte ironickejšia je skutočnosť, že vzostup ODS a HZDS záležal na okresných aktivistoch občianskych hnutí, ktorí túžili práve po tomto zabezpečení moci. Navzdory tomu, že tieto dve politické formácie, ktoré v roku 1992 presvedčivo zvíťazili vo voľbách, robili napokon veľa, čo škodilo demokracii v ČSFR a jej nástupníckych štátoch, ich radoví zakladatelia mali pôvodne v úmysle, aby sa z nich stali prostriedky na účinnejšie presadzovanie vôle ľudu. Je preto ironické, že keď získali štátnu moc, mali ťažkosti tolerovať nezávislé inštitúcie alebo iniciatívy „občianskej sebaobrany“, ktoré by mohli fungovať ako „kontrola štátnej moci“. Ich postoje mali určitú demokratickú logiku: po júni 1992 mohli tvrdiť, že vyhrali voľby a tým jasne reprezentujú vôľu ľudu, ich vzdor by bol teda nedemokratický. Nebolo to však to isté poňatie demokracie, ktoré občania Československa všeobecne zastávali v roku 1989 – kombináciu zastupiteľskej a priamej demokracie, ktorá by slúžila na to, aby sa nepresnosti v politickej reprezentácii dali pružne korigovať. Teraz išlo o verziu zastupiteľskej demokracie, kde jediný priestor na významnú účasť občanov poskytovali občasné voľby. Ešte väčšou iróniou bolo nakoniec to, že ODS a HZDS – teda strana a hnutie, ktoré vznikli z úprimnej túžby radových aktivistov dať moc vôli ľudu –, sa dohodli na rozpustení ČSFR proti vyslovenej vôli väčšiny Čechov a Slovákov.

92 Jozef Kučerák, Prejav na republikovom sneme VPN, Poprad, 19. októbra 1991 (PP: Zbierka súčasnej dokumentácie, škatuľa „Súčasná dokumentácia: Voľby '91, '92: Letáky, pozvánky, pohľadnice“, zväzok „Súčasná dokumentácia 1991“).

Záver

Témou tejto knihy bola kultúrna história Nežnej revolúcie s dôrazom na skúsenosti bežných občanov namiesto politických elít. Argumentovala, že najpodstatnejšou udalosťou revolúcie bola genéza nového pocitu spoločenstva. Skúsenosť zbližovania sa v odpovedi na obeťnú dynamiku 17. novembra bola natoľko silná, že zo samého vnímaného nového spoločenstva učinila transcendentný referenčný bod – ústredný bod nového symbolického systému. Tento zážitok vytvoril nový vzťah k samej zmysluplnosti, t. j. nový rámec pre rozhodovanie o význame, ktorý sa odrážal v posune od ironického módu vnímania a rétoriky k mýtickému a romantickému. Happeningy, manifestácie a samizdatové publikácie, ktoré charakterizovali transcendentnú atmosféru novembra a decembra, boli teda nástrojmi rýchleho rozpinania nového symbolického systému; generovali rituály, zásady morálky a mýty, ktoré sa stávali charakteristickými znakmi osobitnej revolučnej kultúry.

Toto kolektívne vrenie sprevádzala explózia diskurzu v čerstvo rekonštituovanej verejnej sfére, kde sa artikulovali ideály novej spoločnosti. Medzi ústrednými hodnotami, s ktorými sa revolučné spoločenstvo stotožnilo, boli nenásilie, samoorganizácia, demokracia, férovosť a predovšetkým ľudskosť. Na začiatku sa vyjadrenia týchto ideálov vyznačovali pozoruhodnou súdržnosťou – jediný ideál, ktorý sa široko, no nie univerzálne, zastával, bol „socializmus“. Hoci tieto i ďalšie pojmy predchádzali revolúciu, revolúcia pretvárala spoločenský kontext na ich prediskutovanie a na ich výklad tak, že táto špecifická kombinácia bola zvolená ako nevyhnutná na sebadefiníciu spoločenstva, zatiaľ čo iné idey, známe z predchádzajúcich revolúcií v európskych dejinách, boli odmietané či opomenuté. Vybrané idey sa spájali a cibрили čerstvými a tvorivými spôsobmi, takže vytvárali systém hodnôt, ktorý bol skúsenostne aj objektívne nový.

Revolúcia uviedla „konštitučný okamih“, v ktorom sa občania usilovali stelesniť svoje spoločné ideály v spoločenských, politických aj hospodárskych inštitúciách. V tom úsilí však revolúciou spustená prílivová vlna demokratickej praxe začala narážať na skaly odporu elít s výsledkom, že namiesto čirej nezhody začal vznikať vnútri revolučného spoločenstva konflikt. Súvisiace otázky, kedy „ukončiť“ revolúciu a kto má reprezentovať spoločenstvo v mocenských pozíciách, postavili elity (aj staré, aj nové) do zápasu proti revolučnému obyvateľstvu – rozštep, ktorý bol ostro viditeľný v kontraste medzi čoraz komediálnejšou rétorikou elít a stále romantickým ľudovým rečníctvom. Menej verejne sa rozpor prejavil v zákulisných machináciách, ktoré vyniesli Havla do prezidentského úradu, a v rokovaní za zatvorenými dverami, ktoré ustanovili taký volebný systém, aký väčšina obyvateľstva nechcela. Bol to začiatok vylúčenia *démosu* z toho, čo sa začalo ako skutočne demokratická revolúcia.

Rozštiepenie v podpore socializmu vzrástlo do konfliktu, keď pracujúci po celom Československu začali demokratizovať podniky a družstvá podľa svojho chápania socializmu i demokracie, len aby sa stretli so stupňujúcim odporom hospodárskeho riadenia. Vyvrcholilo to v druhej polovici januára dezorientujúcimi apelmi centrálnych hovorcov OF a VPN za ukončenie „kádrovej vojny“ a zároveň za ukončenie samotnej revolúcie. Nebola to zhoda okolností, že „pomlčková vojna“ vypukla iba niekoľko dní po tom, pričom otázku socializmu nahradila v strede verejnej pozornosti otázka národná. Obidve otázky boli v podstate „konštitučné“ otázky o vlastnostiach a hraniciach spoločenstva, ktoré sa snažilo od základu inštitucionalizovať sa ako „nová spoločnosť“.

Patová situácia vyplývajúca z týchto nečakaných sporov – ktoré pokračovali do leta a jesene roku 1990 –, aktivizovala nárast podpory radikálnym opatreniam, ktorých cieľom bolo vyvieť krajinu zo slepej uličky a *rozhodnúť* sporné otázky. Rétoricky sa táto rastúca otvorenosť radikalizmu odrážala v tragických rozprávaniach o príbehu revolúcie, ktoré tvrdili, že zišla z cesty, a snažili sa identifikovať chyby s cieľom napraviť ich. Také rozprávania išli ruka v ruku s novými ideológiami – nacionalistickými, neoliberálnymi, atď., ktoré sa hrdili tým, že vysvetľujú omyly nedávnej minulosti a ponúkajú vhodné riešenia. Tieto nové ideológie boli metafyzicky násilné: nevolali síce po ozbrojenom boji či hrôzovláde, aby dosiahli ciele, ale čoraz väčšmi zastávali nútené vylúčenie jednotlivcov a skupín, ktoré predstavovali nebezpečenstvo pre čistý spoločenský poriadok, aký si radikáli predstavovali – aj s rizikom

porušenia vyslovených či implicitných pravidiel. Iróniou je, že opatrenia, ktoré radikáli učinili – od vyhostenia skupín aktivistov z Občianskeho fóra až po obetovanie federácie – znamenali oslabenie typu demokracie, ktorý sa revolúcia odhodlala nastoliť, a vylúčenie občanov zo zmysluplnej účasti vo „vládě věcí svých“, na ktorú v novembri a decembri roku 1989 ašpirovali.

Keď sledujeme postupnosť tohto vývoja, môžeme postrehnúť, že československý prípad nebol v dejinách revolúcií jedinečný. Ako dokazujú historici revolúcií 18. storočia vo Francúzsku a 20. storočia v Rusku, po revolučnom zlome vždy nasleduje výbuch ľudového demokratického nadšenia, no hneď, ako sú nové elity nastolené ako zástupcovia ľudovej moci, vždy zavedú opatrenia na jej obmedzenie.¹ Historik Francúzskej revolúcie Crane Brinton dávno vyslovil hypotézu, že všetky revolúcie sledujú všeobecný vzor – „prírodnú históriu“, ktorá sa začína romantickým, hrdinským zlomom, čo spočiatku vynesie k moci umiernencom. Tí sú potom vytlačení extrémistami, ktorí zavádzajú radikálnu, prívražneckú politiku v mene ľudu, národa či robotníckej triedy, až kým „termidorská reakcia“ nepodnieti aspoň čiastočný návrat k umiernenosti.² V Československu vidíme tento vzor opakovaný romantickým, heroickým obdobím novembra a decembra, vedúcim k umiernenej vláde

1 Pozri napr.: Keith Michael Baker: *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); David Cressy: *Revolutionary England 1640-1642, Past and Present*, č. 181 (november 2003): s. 35 – 71; Orlando Figes a Boris Kolonitskii: *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1999); Lynn Hunt: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley a Los Angeles: University of California Press, 1984), v českom preklade ako *Francouzská revoluce: Politika, kultura a třída* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007); Simon P. Newman: *Parades and the Politics of the Street: Festive Culture in the Early American Republic* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997); Mona Ozouf: *La Fête révolutionnaire, 1789-1799* (Paríž: Gallimard, 1976), v českom preklade ako *Revoluční svátky 1789 – 1799* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006); Mark Steinberg: *Voices of Revolution, 1917* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001); David Waldstreicher: *In the Midst of Perpetual Fêtes: The Making of American Nationalism, 1776-1820* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997).

2 Crane Brinton: *The Anatomy of Revolution*, prepracované vyd. (New York: Vintage Books, 1965).

národného porozumenia a rovnako umiernenej vláde národnej obety po voľbách v júni roku 1990. „Obeta“ však nebola účinná, čo napokon umožnilo nástup k moci radikálnejších a prívražneckejších formácií – ODS a HZDS –, ktoré potom mali pomerne voľnú ruku presadiť svoju politiku v mene „národa“, až kým volebné reakcie roku 1998 neobnovili väčší stupeň pluralizmu, aj keď nie presne takú demokraciu, ako si občania v roku 1989 predstavovali.

Brinton dospel k svojej hypotéze skúmaním povrchových podobností medzi revolúciami, ktorými sa zaoberal. Štúdium kultúrnej histórie revolúcií nám však umožňuje identifikovať hlbšie semiotické procesy, ktoré brintonovský sled udalostí posúvajú vpred. Revolúcie všeobecne sú rekonfiguráciami posvätnosti, ktoré obnovujú symbolické systémy – a vďaka tomu kultúry – na základe nového a transcendentného zážitku spolupatričnosti. Sila tejto skúsenosti môže nájsť vyjadrenie iba v mýtickej alebo romantickej rétorike, a preto znejú rozprávania revolučného zlomu vždy hrdinsky. Dôraz na spolupatričnosť v počiatočných dňoch živí znášanlivosť, čo umožňuje vytvorenie takých umiernených vlád, ako bola ústavná monarchia, ktorá vládla Francúzsku do roku 1792, či Dočasná vláda, ktorá mala formálnu moc v Rusku počas väčšiny roka 1917. Neschopnosť alebo neochota týchto formácií oceniť naliehavosť konštitučného okamihu – odrážajúca sa v ich promulgovaní komediálnych rozprávání o dovršenej revolúcii navzdory ľudovým impulzom v nej pokračovať – otvára však priestor radikálom. Tí zamietajú zmierlivú politiku umiernencom a presadzujú exkluzivistické programy na zlepšenie podmienok pre užšie vymedzený, no ešte vždy posvätný „ľud“, „triedu“ či „národ“ na úkor „aristokratov“, „buržujov“, „ľavičiakov“, „federalistov“ či iných, ktorí „zradili“ revolúciu a ohrozili ju tragickým neúspechom realizovať jej „pôvodne“ transcendentné ideály. Keď nadobúdajú dostatok podpory na získanie moci, nič radikálom už nebráni v realizácii ich programov, no podstatne redukcionistická povaha myslenia za týmito programami zákonite rozčaruje mnohých ich niekdajších podporovateľov, ktorí čoraz väčšmi vidia svoju víziu demokracie marenú neosobnými mechanizmami, spustenými radikálmi. Časom to vedie k „termidorskej“ reakcii, ako aj k väčšej či menšej verejnej rozpopenosti vo vzťahu revolučnému procesu ako celku.³

3 Pozri napr. François Gendron, *La Jeunesse sous Thermidor* (Paríž: Presses Universitaires de France, 1983).

Hoci *démos* vychádza na konci Nežnej revolúcie menej mocný, než bol v jej prvej etape, bolo by prehnané povedať, že prehral, alebo že revolúcia „spáchala samovraždu“. Revolúciou generovaný symbolický systém zostal takisto ako stred tohto systému – sakralizovaný „ľud“. A tak to je, že revolúcia ešte stále slúži ako transcendentný referenčný bod, podľa ktorého sú všetky nasledujúce spoločenské a politické javy posudzované. Nové režimy v nástupníckych štátoch Československa bývajú považované za legitímne (nie iba znášané) len natoľko, nakoľko odkazujú späť na ustanovujúci okamih, keď sa celý „národ“ zhromaždil a vyjadril spolu svoje najvyššie hodnoty a očakávania do budúcnosti. Prameň politickej legitimitnosti v Českej a Slovenskej republike sa nenachádza teda v ich písaných ústavách (ktoré v každom prípade nikdy nepodliehali všeludovému hlasovaniu), ale v pamäti kolektívneho vrenia roku 1989. Pamäť tohto roku preto zostáva silno spolitizovaná, lebo naďalej predstavuje zdroj moci. Rozprávania dejín revolúcie sú dnes nevyhnutne mýtmi legitimitnosti, ktoré spájajú dnešné inštitúcie s posvätným zakladajúcim okamihom.

Spomienkové akcie v Prahe a Bratislave pri pätnástom výročí začiatku revolúcie poskytujú jasnú ukážku tohto fenoménu. V Prahe nezhoda o správnom spôsobe pripomenutia 17. novembra 1989 vyústila v stret, ktorý dramaticky odzrkadľoval udalosti tohto dátumu. Primátor mesta Pavel Bém vyhlásil, že výročie by sa nemalo sláviť „jen kladením věnců“, a preto uprostred Národnej triedy na mieste, kde sa v roku 1989 odohrala masakra, zorganizoval koncert. Primátor aj zabezpečil, že tí, ktorí ešte chcú zapáliť sviečky a položiť veniec k pamätníku pod podlúbím, musia tiež osláviť „Národní jinak“: k pamätníku dal postaviť blikajúci modrý policajný maják, plagáty príslušníkov poriadkových síl v životnej veľkosti a transparent s nápisom „VB“. Súbežne však študenti z viacerých českých vysokých škôl plánovali pochod po trase, po ktorej pred pätnástimi rokmi kráčali ich predchodcovia – začínajúcej sa na Albertove a pokračujúcej po Národnej smerom na Václavské námestie – na protest proti „lhostejnosti na věčné časy“.

Stmievalo sa na koncert sa už začal, keď študentský sprievod odbočil z nábřežia na Národnú. Účastníci s pripnutými trikolórami niesli sviečky, lampióny a početné transparenty označujúce ich školu („Ostravská univerzita“, „Lékařská fakulta“ atď.) alebo politické stanovisko („Klausoše do koše“, „S komunisty se nemluví“, „Nebudme lhostejní“ atď.). Na čele pochodu viali zástavy a transparent s motívom akcie

„1939 – nezapomínáme – 1989“. Hoci väčšinu pochodujúcich tvorili študenti, nachádzalo sa medzi nimi aj veľa ľudí v strednom i vyššom veku. Na pódiu práve účinkovali Aleš Brichta so skupinou, keď sprievod prišiel na miesto koncertu a skandoval „Už jsme tady!“. Aj keď diváci tvorili asi iba tucet radov, samotné pódium bolo také veľké, že spolu s obecenstvom účinne zablokovalo študentom cestu. Rocková hudba hrala ďalej, čoskoro ju však prehlušilo hučanie a pískanie študentov, ktorí kričali: „Nechte nás projít!“. Zrážka zvukov trvala niekoľko minút, kým sa na pódiu neobjavil sám primátor. Vyslovil svoj výklad revolúcie ako dokončenej a všetkých jej cieľov naplnených, a povedal študentom, že sú pomýlení. Jeho prejav sa stretol s hlasným hučaním a výkrikmi „Fúúú!“.

Počas Bémovho rozprávania sa ozývali spoza stlačeného zástupu pochodujúcich sirény a tí, čo sa obzreli, zbadali, že ich sleduje viacero policajných vozidiel a ženú ich vpred. „Máme holé ruce!“ zvolal jeden zo študentov, spolovice zo žartu, spolovice vo vyľakanom zmätku. Skutočne sa zdalo, že k patu došlo nie bez paralely s tým, čo sa odohralo pred pätnástimi rokmi. Opäť sa študentský pochod ocitol v situácii, keď mu je cesta na Václavské námestie zablokováná. Tentoraz to samozrejme neboli „poriadkové sily“ v službách násilne potlačovateľského režimu, ktoré im zabránili v ceste, ale snaha primátora zábavou vytvoriť „Národní jinak“. Rozličné metódy, ale možno ten istý cieľ? Polícia – nevysvetliteľne tlačiaci zástup vpred – slúžila ako znepokojujúca pripomienka kontinuity.

Hučanie utíchlo, keď sa jeden zo študentov dostal na pódium. Predniesol krátky prejav, ktorého pointa bola „není koho volit“ a ktorý si vyslúžil všeobecný potlesk. Potom sa znova ujal slova Bém, tentoraz s cieľom vyzvať divákov koncertu, aby utvorili koridor pre študentov. „Ukažme jim, že jsme liberální a svobodný stát,“ hovoril. Študent na rohu Spálenéj a Národnej – kde sa teraz za pomoci polície vytváral prechod – viedol potom sprievod od dejiska koncertu s pokrikom: „Studenti jdou dál.“

Keď znovu a úhladne zoskupení pochodujúci nakoniec vošli na Václavské námestie z Vodičkovej, postupovali k soche svätého Václava (na túto príležitosť obohnanej lešením a plachtou), pričom niekoľko z nich odbočilo, aby zapálili sviečky pri pamätníku Jana Palacha. Z malého improvizovaného pódia a pomocou slabého mikrofónu prehovorilo k zhromaždeným niekoľko rečníkov vrátane Šimona Pánka, Jiříny

Šiklovej a Tomáša Halíka, ako aj dvoch študentov, ktorí akciu zorganizovali. Jeden z nich, Jan Hron poznamenal, že väčšina prítomných (rovnako ako on sám) boli v roku 1989 malé deti a o tom, čo sa stalo, vedia len z rozprávania. Napriek tomu tvrdil, že „odkaz 17. listopadu je aktuálny a živý“, a postažoval sa na ústupky z ideálov roku 1989, najmä na skutočnosť, že iba málokto je ochotný urobiť niečo v prospech verejnosti. Konštatoval, že Česi prežívajú nové obdobie normalizácie, a pokarhal ľudí, ktorí si myslia, že demokracia uprednostňuje sústredenie sa na súkromný blahobyt. Hronov kolega potom vyslovil názor, že najdôležitejšie heslo dňa znie „Není koho volit“, a namietal proti jednoduchému obviňovaniu komunistov i proti mienke, že pretrvávajúce ich strany je koreňom problému. Týmto koreňom, povedal, je, že ostatné strany nepredstavujú skutočnú alternatívu. Miting sa skončil tým, že Jaroslav Hutka viedol zhromaždených za spevu dvoch svojich piesní, po ktorých nasledovala národná hymna a neplánovaná minúta ticha.⁴

Napriek mnohovravnosti tohto incidentu sa na druhý deň o ňom neobjavila v českých médiách hlavného prúdu takmer nijaká zmienka. Hoci popredné denníky venovali jednu stranu za druhou prázdny a opakujúcim sa vyjadreniam prominentných politikov (Klaus, Havel a predsedovia rozličných strán), spravodajstvo o občianskych úvahách o význame súdobých dejín sa obmedzilo na pár krátkych a povrchných odsekov. Ako už bývalo zvykom, slovenské médiá poskytli oveľa širšie informácie: priniesli obsérne správy o tom, ako si študenti privlastnili 17. november na protesty proti vládnym návrhom zaviesť poplatky za vysokoškolské štúdium, uverejnili rozhovory a diskusie o význame roka 1989 s bývalými revolučnými aktivistami, aj keď nikdy nezastávali politické posty, a dokonca venovali pozornosť aj spomienkam a spomienkovým podujatiam mimo hlavného mesta.

4 Tento príbeh je zostavený z dôkazov uvedených in: Národní „jinak“, *Samopal revue*, č. 12, <http://www.hutka.cz/new/html/sam12c.htm>; Tereza Nejedlá a Filip Fuxa: Praha si připomněla patnácté výročí 17. listopadu demonstracemi, *I-Forum*, <http://ktv.mff.cuni.cz/IFORUM-1488.html>; Tomáš Pánek: Národní jinak, *O Životě*, 22. novembra 2004, <http://ozivote.cz/clanky/2004/11/22/narodni-jinak>; 15 let poté: Studenti proti lhostejnosti, *strada.ff.cuni.cz/listopad/tisk/tisk_zprava.doc*; Vlasta Remišová: Studenti na Václaváku, *O Životě*, 19. novembra 2004, <http://ozivote.cz/clanky/2004/11/19/studenti-na-vaclavskym-vaclavaku/> a z očitého svedectva.

Za jedným z týchto okrúhlych stolov sa odohral farbistý tetralóg. Ján Budaj, jeden z najobľúbenejších hovorcov VPN v roku 1989, zdôraznil:

Dnes môžeme byť sebavedomí občania Slovenska a zároveň byť v Európskej únii, pretože si pamätáme, že tu sme demokraciu získali spoločným úsilím, že to nebola nejaká dohoda, že jedni komunisti odovzdali moc nejakej druhej skupine, a ľudia pasívne sa dozvedeli, že sa mení režim. Tu sa toho občan aktívne zúčastnil a on *požičiava* politikom tú legitimitáciu... Nikdy sa nehanbíme za to, že sme vtedy prežívali ten zážitok slobody s emóciami, nehanbíme sa za to, aké sme mali ideály, pretože bez ideálov žiadna spoločnosť nemôže mať hodnoty, na ktorých by mohla stáť.

Anton Popovič, jeden z popredných študentských aktivistov v roku 1989, žiaľil nad tým, že vidí „istý ústupok od podstaty a ideálov novembra, že sa s tou komunistickou stranou začalo nejakým spôsobom pragmaticky kupčiť... Z môjho pohľadu sme vybočili... Ľudia sa rozšli z tých námestí, tá eufória akoby odišla a pragmatici nás doviedli neskôr do tohto stavu, v ktorom dnes sme.“

Čo je pre mňa najpodstatnejšie z toho osemdesiateho deviateho, že tam som mal jednu základnú ilúziu – nie ideál, ale ilúziu – že keď tí odporcovia toho režimu teraz prídu do tých parlamentov, do tých vlád, tí vytiahnu z tých šuplíkov tie projekty, tie zákony, tie normy – že to prosté majú nejakú skoordínovanú, lebo študujem hudbu... a hudba ma naučila jednému, že keď tie veci do seba nezapadajú z každej strany, tak to prosté nezaznie; ten zázrak hudby sa nestane... Takže pre mňa je to v podstate otázka takého prístupu odborného, že ako sa pozrieť z pohľadu najmodernejšieho dosiahnutého vedomia ľudstva, čiže nie modely z roku 1950, 1930, no technológie, ktoré sú už dávno, dávno v podstate v minulosti – akurát politické špičky nemajú takmer vôbec žiaden záujem, a takisto ani vedomosť, o tom, že čo ponúka súčasnosť, na úrovni roku 2004. Pre mňa je to už vlastne taký pomaličky nájazd do slepej uličky – masový – lebo to nie je len otázka Slovenska; to je model, ktorý už vidíme v rôznych krajinách na rôznej úrovni. Aj spôsob, akým sa zahraničná politika rieši, aké sú komunikácie, ako sa riešia konflikty etnické – to sú všetko prežité spôsoby, ktoré nikdy nám neprinesú to, čo hľadáme – a to je harmónia.

Bývalý minister Vlády národného porozumenia a zakladateľ slovenského Kresťanskodemokratického hnutia Ján Čarnogurský Popovičovi protirečil, že žije v „umelom svete intelektuálov, umelcov, literátov atď., ktorí povedzme že sedeli či v kaviarňach alebo niekde v študovniach a vymýšľali, že ako by to bolo najlepšou spoločnosťou, ale reálny svet je taký, že vtedy bola, no, síce väčšina chcela zmenu, ale zas nejaké prevalcovanie komunistov, jasná vôľa po tom nebola.“ Čarnogurský dodal, že „Slovensko predsa nie je také zlé“, a ako príklad uviedol nedávno zavedenú rovnú daň, ktorá robí z krajiny div Európy. Do tohto sporu Zuzana Mistríková, ďalšia popredná studentka z roku 1989, vsunula čosi ako syntetickú perspektívu. Obrátiac sa na Popoviča, poukázala na to, že „v prípade, že tými ideálmi [novembra] bolo, aby táto spoločnosť bola demokratická, mala skutočne tajné, priame a také voľby, aké sme považovali za základ demokracie, tak takou je, a výsledkom takých volieb je, že ten pán [Ševc] sedí v parlamente. Ja tomu tiež nerozumiem...“ Po prerušení dodala:

Mali sme sformulované nejaké základné ideály, ktoré sa teda všetky viac-menej naplnili, len ich konkrétna forma a obsah sú čosi, čo sa nie celkom zhoduje s tým, čo si každý z nás na tom námestí predstavoval. Ale obávam sa, že v prípade, že sa splnili tie, poviem, inštitucionálne nástroje – ako že teda máme demokraciu, veci ovplyvňujeme priamo *my* svojimi rozhodnutiami – tak naplnenie ideálov už asi zostáva na každom z nás, aj keď ja chápem, že nie každý vieme ovplyvniť veci, ktoré nás v spoločnosti hnevajú priamo, ale asi iný spôsob nenájdem... Fakt je ten, že ten spoločenský režim je nastavený tak, ako je nastavený, a iná možnosť, ako ovplyvniť ho tými nástrojmi, ktoré boli v novembri vytvorené, neexistuje.⁵

Pripomenutie pätnásteho výročia začiatku revolúcie v Prahe a Bratislave ešte raz ilustruje rôznosť spôsobov, podľa ktorých možno rozprávať odvíjajúce sa dejiny, a politický význam jednotlivých alternatív. Ján Budaj ukázal, že ešte stále možno artikulovať romantickú interpretáciu roka 1989, hoci si to vyžaduje, aby sme sa zamerali iba naň. (Keď totiž bol neskôr v diskusii Budaj vyzvaný, aby sa zamyslel nad politickou situáciou v roku 2004 vo vzťahu k roku 1989, zaujal postoj blízky

Popovičovmu, avšak stále trval na tom, že revolúcia bola „úspešná“, aj keď si myslel, „že by sme nemali byť spokojní“.) Popovič a účastníci študentského pochodu v Prahe vyjadrili v podstate tragické interpretácie revolúcie, pričom vyzdvihovali žiarivé „ideály novembra“ a pýtali sa, prečo im situácia v roku 2004 nezodpovedá. Bém a Čarnogurský zasa prišli s komickým rozprávaním o vývoji svojich krajín po roku 1989 a v podstate argumentovali (s väčšou či menšou okázalosťou), že „koniec dobrý, všetko dobré“. Mistríková napokon ponúkla ironické (rozhodne však nie satirické) chápanie tých istých dejín: uznala, že sa nepodarilo „zharmonizovať“ realitu s ideálom, no navrhol, že „ako dieťa, ktorému sa trikrát povie, že sa popáli, a aj tak si to vyskúša sám, skrátka sme si tým akosi museli prejsť“.⁶

Všetci títo vykladači revolúcie, aj v Prahe, aj v Bratislave, boli spoločensky úspešní „vítazi transformácie“ a aktívni vo verejnej sfére, ak nie v „politike“ v užšom zmysle slova. Je však možno významné, že všetci zástancovia komických interpretácií patrili medzi aktívnych alebo vyslúžilých politikov, zatiaľ čo žiadny z rozprávačov tragédie nikdy nezastával politickú funkciu. Veď najostrejší konflikt vypukol práve medzi komickým a tragickým pohľadom. V Prahe prebiehal tak vskutku živo, že dokonca pripomínal kolíziu, ku ktorej došlo na tom istom mieste pred pätnástimi rokmi. V Bratislave mal príznačne prívitejší charakter, avšak stojí za zmienku, že Čarnogurský a Popovič si ako jediní netykali. Ako sme videli, komediálne rozprávanie zvyčajne podporuje pomerne konzervatívny prístup k politickej angažovanosti, lebo trvá na prijatí jestvujúcich mechanizmov a štruktúr. Naproti tomu tragédia dúfa v radikálnu transcendenciu týchto mechanizmov a štruktúr a dosiahnutie iných, ktoré s väčšou pravdepodobnosťou prinesú „harmóniu“. Spory o správnom spôsobe spomínania na rok 1989 sú preto spory o moc – nie nevyhnutne o tom, *kto* by mal obsadiť mocenské pozície, ale skôr o tom, *ako* má byť moc konštituovaná.

V zápase o podstatu moci, v ktorom sú rozbiehavé výklady súdobých dejín dôležitými zbraňami, je zákonité, aby konflikt o spôsobe spomínania zahŕňal vedomé či nevedomé pokusy určiť, na čo sa pamätá. Jedným z najpozoruhodnejších výsledkov výskumu tvoriaceho

5 Ibid. Podľa Fryea „ironie s trochou satiry je neheroickým pozúsatkom tragédie a soustředí se na téma podivné prohry“. Northrop Frye: *Anatomie kritiky* (Brno: Host, 2003), s. 260 (v pôvodnom znení ako: *The Anatomy of Criticism: Four Essays* [Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957], s. 224).

5 Regionálne noviny, Slovenská televízia, 17. novembra 2004.

základ tejto štúdie je selektívnosť pamäti – a zabúdania – u Čechov a Slovákov po roku 1989. Od zabúdania na pôvodný rozsah Občianskeho fóra na Slovensku až po ticho o otázke revolučných otrasov na miestnej úrovni verejná pamäť v následníckych štátoch Československa charakterizuje nápadné ochudobnenie. V oboch krajinách sa prejavuje tendencia redukovať dejiny revolúcie na históriu konania a rokovania elit v hlavných mestách a prikladať angažujúcim sa občanom iba akúsi okrasnú úlohu. Tento vzor spomínania a zabúdania sa samozrejme hodí na komické i na satirické interpretácie revolúcie. Posilňuje komické „zdejavanie“ tým, že pripisuje zmysluplné verejné úlohy len uznávaným elitným aktérom, a rezonuje so satirickými zdejavaniami tým, že spevňuje predstavu, že neprebehla nijaká revolúcia – chápaná ako ľudový pohyb, ktorý dôsledne premení spoločenský a politický systém v súlade s ľudovými ideálmi. Netreba dodávať, že práve tieto výklady sú najprospernejšie súčasným držiteľom moci v dnešnej Českej a Slovenskej republike: ku komédii sú naklonené špičky ako Klaus a Bém, ktoré sa k moci dostali v dôsledku revolúcie, zatiaľ čo satiru preferujú bývalí členovia KSČ ako Róbert Fico, ktorý sa raz chválil tým, že v roku 1989 nepostrehol nijakú významnú zmenu.⁷ Bolo by prehnané tvrdiť, že po-novembrové mocenské elity sami určujú pamäť roku 1989, no sklon médií venovať prednostnú pozornosť ich interpretáciám nepochybne usmerňuje verejnú diskusiu do úzkych uličiek, ktoré si tieto elity volia.

Moc politických elit určovať pravdu je však obmedzená a nič o tom nesvedčí lepšie ako skutočnosť, že v súčasných debatách o podstate moci a zložení spoločnosti figuruje revolúcia roku 1989 ešte stále ako ústredný referenčný bod, ktorý nemôžu ignorovať ani tí, čo si v tom čase nevšimli nič „zásadné“. Záujem držiteľov moci o určité rozprávania revolúcie vyplýva z toho, že určité rozprávania posilňujú vnímanie určitých vzťahov medzi nimi a posvätným okamihom ustanovenia. Rôzne výklady roku 1989 v podstate slúžia ako legitimizujúce – alebo delegitimizujúce – mýty. Z *mythoi* podopierajúcich interpretačné rámce jedine satira (militantná irónia) spochybňuje posvätné, na ktoré sa legitímnosť odvoláva, a hoci satira je dnes bežná v českom i slovenskom diskurze o roku 1989, výročné spomienky dokazujú, že revolúcia zostáva významná pre značnú časť českých a slovenských občanov. Pri

⁷ „Keď sa pozerám späť, nezistujem, že v roku 1989 by v mojom živote nastal nejaký zásadný prelom.“ Citovaný in *Domino Fórum*, č. 50 (2000).

osemnástom výročí musel dokonca aj Fico – vtedy už slovenský premiér – priznať, že „novembrová nežná revolúcia“ bola okamihom, keď „sme začali Slovenskú republiku budovať ako právny štát.“⁸

Hoci najväčšie ohrozenie demokratickej politickej kultúry je spojené so satirickými výkladmi revolúcie, pretože väčšinou podnecujú politickú apatiu, najostrejší rozpor existuje stále medzi obhajcami komických a tragických interpretácií. Tento rozpor je v zásade boj o podstatu demokracie – boj, ktorý sa opakuje v každej demokratickej revolúcii. Vo svojej štúdii o revolučnom Francúzsku Lynn Hunt poznamenáva, že „demokracie nikdy nebola nijak zvlášť výkonná, zpravidla se nedala predvídať a nezriedka bola potenciálne nebezpečná. To všetchno privedlo modernizátory neboli ľidi, ktorí si *nadevše* cenili racionalizace a standardizace, k tomu, aby se shromažďovali raději pod napoleonským praporem. Nyní bylo možné nevěřit v demokratické republikánství, ale přitom zůstat moderní.“⁹ Naprotivok Napoleona v dnešnej Českej a Slovenskej republike, pravdaže, neexistuje, ale podstatný rozpor medzi deontologickým imperatívom demokracie a pragmatickým záujmom účinne docieľiť výsledky rovnako charakterizuje revolúciu roku 1989 a jej následky, tak ako charakterizuje všetky politické zriadenia, kde politická legitímnosť pramení z posvätného streda, ktorým je „ľud“. Videli sme toto napätie v spôsobe, akým bolo zosnované Havlovo prvé prezidentstvo, v neochote pražských a bratislavských elit dovoliť kolegom z okresov podieľať sa na rozhodovaní, a napokon v rozdelení Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky proti vôli väčšiny jej občanov. Keby sme pokračovali v príbehu do polovice deväťdesiatych rokov a ďalej, narazili by sme na mnoho ďalších príkladov.

Václav Bartuška, študent žurnalistiky na Karlovej univerzite v roku 1989 a člen parlamentnej komisie na vyšetrovanie zločinov 17. novembra, napísal v knihe o svojich zážitkoch, že „z vlastnej zkušenosti už vím, že v dobách boje za demokraciu není čas na demokracii.“¹⁰ Nebol prvý, ktorý takú myšlienku vyjadril; je známa už storočia. Môžeme sa však spýtať: Keď v čase revolúcie nie je čas na demokraciu, kedy je?

⁸ Citované in „Vláda si podľa Fica ctí výročie pohybu k demokratizácii“, *Sme*, 16. novembra 2007.

⁹ Hunt: *Francouzská revoluce*, s. 233 (v pôvodnom znení: *Politics, Culture and Class*, s. 211).

¹⁰ Václav Bartuška: *Polojasno: Pátání po vinicích 17. listopadu 1989* (Praha: Ex Libris, 1990), s. 6.

Literatúra

ARCHÍVY

Archiv Masarykovy univerzity, Brno
 Archiv města Ostravy
 Divadelní ústav, Praha
 Historické múzeum Slovenského národného múzea, Bratislava
 Hoover Institution Archives, Stanford, Kalifornia
 Slovenský národný archív, Bratislava
 Státní okresní archiv Benešov
 Státní okresní archiv Beroun
 Státní okresní archiv Brno-venkov, Rajhrad
 Státní okresní archiv Břeclav, Mikulov
 Státní okresní archiv Cheb
 Státní okresní archiv České Budějovice
 Státní okresní archiv Český Krumlov
 Státní okresní archiv Domažlice, Horšovský Týn
 Státní okresní archiv Jablonec nad Nisou
 Státní okresní archiv Kolín
 Státní okresní archiv Kutná Hora
 Státní okresní archiv Louny
 Státní okresní archiv Olomouc
 Státní okresní archiv Opava
 Státní okresní archiv Prostějov
 Státní okresní archiv Přerov
 Státní okresní archiv Semily
 Státní okresní archiv Tábor
 Státní okresní archiv Trutnov
 Státní okresní archiv Uherské Hradiště

Státní okresní archiv Zlín
 Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica
 Štátny archív v Bratislave, pobočka Šaľa
 Štátny archív v Bratislave, pobočka Trenčín
 Štátny archív v Bytči, pobočka Považská Bystrica
 Štátny archív v Košiciach, pobočka Košice
 Štátny archív v Košiciach, pobočka Michalovce
 Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, Spišská Sobota
 Štátny archív v Nitre, pobočka Komárno
 Štátny archív v Nitre, pobočka Levice
 Štátny archív v Nitre, pobočka Topoľčany
 Štátny archív v Prešove, pobočka Svidník
 Ústav pro soudobé dějiny, Praha
 Zemplínske múzeum, Michalovce

BULLETINY

Akcia (Košice)
Breznianska verejnosť (Brezno)
Coproto (Praha)
Domažlické inForum
Ekonom (Bratislava)
EM '89 (Praha)
Fórum (Banská Bystrica)
Fórum (Kutná Hora)
Fórum (Levice)
Hlasatel (Ostrava)
Host do domu (Bánovce nad Bebravou)
I-Fórum (Košice)
Informační bulletin celostátního koordinačního výboru vysokých škol
 (Praha)
Informační servis (České Budějovice)
Informační servis (Praha)
InForum (Praha)
Kassai Polgári Fórum híradója (Košice)
Martinská verejnosť
Občanské fórum Cheb

Plzeňský student
Poslední zvonění (Brno)
Pravda vyděsí (Brno)
Prešovská zmena, ktorá sa zmenila na Premeny
Profórum (Jablonec nad Nisou)
Proto (Praha)
Přetlak (Olomouc)
Reff: Revue filozofické fakulty (Brno)
Růžové právo (Praha)
Sokolovské infórum
Spravodaj Občianskeho fóra Košice
Studentský list (Pardubice)
Szabad Kapacitás (Bratislava)
Telefax VPN (Bratislava)
Trenčianska verejnosť
Věstník Občanského fóra pedagogů a Učitelského fóra okresu Louny
Zmena (Bratislava)
Zpravodaj brněnského Občanského fóra
Zpravodaj Galerie B. Rejta a OF Louny, ktorý sa zmenil na Zpravodaj
OF Louny
Zpravodaj stávkových výborů

NOVINY

Akcia (Košice), ktorá sa zmenila na *Košická akcia*
Budovatel (Beroun)
Budovatel (Chrudim)
Cesta Vysočiny (Havlíčkův Brod)
Ciel' (Žilina)
Csalloköz (Dunajská Streda)
Českolipský nástup
Domino fórum (Bratislava)
Dukla (Svidník)
Dunaj (Komárno), ktorého maďarská mutácia sa zmenila na *Dunatáj*
Echo (Bratislava)
Echo Záhoria (Malacky)
Fórum (Praha)

Garamvölgye (Levice)
Gemerské zvesti (Rimavská Sobota)
Haladás (Veľký Krtíš)
Hlas (Louny)
Hlas Rokycanska
Hornonitrianska verejnosť (Prievidza)
Hraničář (Cheb)
Hraničář (Prachatice)
Ipeľ (Lučenec)
Jiskra (Benešov)
Jiskra (Český Krumlov)
Jiskra (Děčín)
Jiskra (Jihlava)
Jiskra (Třebíč)
Jiskra Orlicka (Ústí nad Orlicí)
Jiskra Rychnovska (Rychnov nad Kněžnou)
Kladenská záře
Krkonošská pravda (Trutnov)
Kroměřížská jiskra
Kultúrny život (Bratislava)
Kupředu (Kolín)
Kysuce (Čadca)
Lidové noviny (Praha)
Liptov (Liptovský Mikuláš)
Literární noviny (Praha)
Lubovnianske noviny (Stará Lubovňa)
Moravské noviny (Brno)
Nap (Bratislava)
Nástup (Chomutov)
Nástup (Pelhřimov)
Náš život (Vyškov)
Naše novosti (Nové Zámky)
Naše pravda (Gottwaldov/Zlín)
Naše slovo, ktoré sa zmenilo na Moravský sever (Šumperk)
Necenzurované noviny (Brno)
New York Times
Nitrianska verejnosť
Nitriansky hlas

Nové Domažlicko, ktoré sa zmenilo na *Domažlicko*
Nové Hradecko (Hradec Králové)
Nové Klatovsko
Nové Mělnicko
Nové Opavsko, ktoré sa zmenilo na *Naše Opavsko*
Nové Přerovsko
Nové Příbramsko
Nové Svitavsko
Nové Valašsko (Vsetín)
Noviny Jablonecka (Jablonec nad Nisou)
Nový čas (Náchod)
Nový život (Blansko)
Nový život (České Budějovice)
Nový život (Plzeň-jih)
Nymbursko
Občanský deník (Praha)
Obzor (Považská Bystrica)
Orava (Dolný Kubín)
Ozveny Tatier (Poprad)
Ozvěny-Echo (Frýdek-Místek)
Palcát (Tábor)
Pezinská verejnosť
Piešťanská verejnosť
Poddukelské noviny (Bardejov)
Podtatranské noviny (Poprad)
Podvihorlatské noviny (Humenné)
Pohronie (Levice)
Pokrok (Veľký Krtíš)
Pravda (Bratislava)
Prešovské noviny
Prieboj (Prievidza)
Proud (Litoměřice)
Předvoj (Jičín)
Reflex (Komárno)
Respekt (Praha)
Rovnost (Brno)
Rozkvět (Nový Jičín)
Rozvoj (Most)

Rozvoj (Plzeň-sever)
Rozvoj (Rakovník)
Rozvoj (Semily)
Roztocké noviny (Roztoky u Prahy)
Sever (Ústí nad Labem)
Slobodný občan (Nové Zámky)
Slovácká jiskra (Uherské Hradiště)
Slovácko (Hodonín)
Slovo Zemplína (Třebíšov)
Sme (Bratislava)
Smena (Bratislava)
Smer (Banská Bystrica)
Směr (Brno-venkov)
Směr (Teplice)
Socialistický dnešek (Topolčany), ktorý sa zmenil na *Dnešek*
Sokolovská jiskra
Spišské hlasy (Spišská Nová Ves)
Stráž lidu (Olomouc)
Stráž lidu (Prostějov)
Stráž míru (Karlovy Vary)
Studentské listy (Praha)
Svobodné slovo (Praha)
Szabad Polgár (Nové Zámky)
Štít (Jindřichův Hradec)
Tachovská jiskra
Trenčianske noviny
Trnavská verejnosť
Trnavský hlas
Úder (Kutná Hora)
Večer (Košice)
Verejnosť (Bratislava)
Vítězná cesta (Galanta)
Vpred (Zvolen)
Vpřed (Bruntál)
Vpřed (Liberec)
Vranovské noviny (Vranov nad Topľou)
Vysočina (Žďár nad Sázavou)
Záhorák (Senica)

Zář (Pardubice)
 Zář Mladoboleslavská
 Zempléni szó (Trebišov)
 Zemplínske noviny (Michalovce)
 Zítřek (Písek)
 Znojensko
 Zora Gemera (Rožňava)
 Zora Východu (Košice)
 Zprávy Karvinska
 Žiara socializmu (Žiar nad Hronom)
 Žitný ostrov (Dunajská Streda)

AUDIOVIZUÁLNE MATERIÁLY

Dni nádeje. Réžia Martin Slivka. Slovenská televízia, 2004.
Jak šly dějiny. Réžia Aleš V. Poledne. Česká televize, 2004.
 „Kde jsi byl, když hřmělo?“ Réžia Jaroslav Bouma. Česká televize, 1999.
Labyrintem revoluce. Réžia Petr Jančárek v spolupráci s Jiřím Sukom. Česká televize, 2006.
 Langer, Ivan a Zdeněk Zukal. *Happening.* Olomouc: Univerzita Palackého, 1990.
Regionálny denník. Slovenská televízia, 17. novembra 2004.
Štúdio dialóg. Slovenská televízia, 4. decembra 1989.
Štúdio Televíznych novín. Slovenská televízia, 24. novembra 1989.
Študenti a november '89. Réžia Martin Slivka. Slovenská televízia, 2001.
Televízny klub mladých. Slovenská televízia, 8. decembra 1989.
Tenkrát 2: Šance pro Slovensko. Réžia Robert Sedláček. Česká televize, 2000.
Verejné fórum. Slovenská televízia, 1999.
Verejnosť proti násiliu a Študentské hnutie. Nežná revolúcia. Bratislava: Opus, 1990.

MONOGRAFIE A ČLÁNKY

Antalová, Ingrid (ed.): *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991: Svedectvá a dokumenty.* Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 1998.
 Antalová, Ingrid (ed.): *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum: Svedectvá.* Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 1999.
 Arendt, Hannah: *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought.* New York: Viking Press, 1961.
 -----: *On Revolution.* New York: Viking Press, 1963; prepracované vyd. 1965.
 Baker, Keith Michael: *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
 Bartuška, Václav: *Polojasno: Pátrání po vinících 17. listopadu 1989.* Praha: Ex libris, 1990.
 Benda, Marek a kol.: *Studenti psali revoluce.* Praha: Univerzum, 1990.
 Beneš, Bohuslav a Václav Hrníčko: *Nápisy v ulicích.* Brno: Masarykova univerzita, 1993.
 Brinton, Crane: *The Anatomy of Revolution,* prepracované vyd. New York: Vintage Books, 1965.
 Bútorá, Martin a Zora Bútorová: *Neznesiteľná ľahkosť rozchodu.* In Karel Vodička (ed.): *Dělení Československa: Deset let poté...* Praha: Volvox Globator, 2003.
 Cressy, David: „Revolutionary England 1640-1642“. *Past and Present*, č. 181 (november 2003): s. 35 – 71.
 Dahrendorf, Ralf: *Reflections on the Revolution in Europe.* Londýn: Chatto & Windus, 1990.
 Daněk, Petr: „Moravian and Silesian Nationalities: A New Phenomenon in the Ethnic Map of the Czech Lands?“ *GeoJournal* 30, č. 3 (1993): s. 249 – 54.
 Dennis, Mike: *The Stasi: Myth and Reality.* Harlow, Anglicko: Pearson/Longman, 2003.
 Douglas, Mary: *Implicit Meanings: Essays in Anthropology.* Londýn: Routledge & Paul, 1975.
 -----: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo.* New York: Praeger, 1966.
 Durkheim, Émile: *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, 5. vyd. Paríž: Presses Universitaires de France, 1968. V českom preklade

- ako *Elementární formy náboženského života*. Praha: Oikoymenh, 2002.
- : *Sociologie et philosophie*, 4. vyd. Paríž: Presses Universitaires de France, 1974. V českom preklade ako *Sociologie a filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998.
- Ekiert, Grzegorz a Jan Kubik: *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999.
- Eyal, Gil: *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003.
- Feldek, Lubomír (ed.): *Keď sme brali do rúk budúcnosť*. Bratislava: Archa, 1990.
- Figes, Orlando a Boris Kolonitskii: *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1999.
- Frye, Northrop: *The Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957. V českom preklade ako *Anatomie kritiky: Čtyři eseje*. Brno: Host, 2003.
- Furet, François: *Penser la Révolution française*. Paríž: Gallimard, 1978. V českom preklade ako *Promýšlet Francouzskou revoluci*. Brno: Atlantis, 1994.
- Garton Ash, Timothy: *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague*. Londýn: Granta, 1990. V českom preklade ako *Rok zázraků '89*. Praha: Lidové noviny, 1991.
- Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1973.
- Gendron, François: *La Jeunesse sous Thermidor*. Paríž: Presses Universitaires de France, 1983.
- Girard, René: *La Violence et le sacré*. Paríž: Grasset, 1972.
- Girard, René, Guy Lefort a Jean-Michel Oughourlian: *Des Choses cachées depuis la fondation du monde*. Paríž: Grasset, 1978.
- Habermas, Jürgen: „What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left“. *New Left Review*, č. 183 (september – október 1990): s. 3 – 21.
- Hanzel, Vladimír (ed.): *Zrychlený tep dějin*. Praha: OK Centrum, 1991.
- Havel, Václav: „Moc bezmocných“. In *O lidskou identitu*. Praha: Rozmluvy, 1990.

- Henderson, Karen: *Slovakia: The Escape from Invisibility*. Londýn: Routledge, 2002.
- Hlavová, Viera – Žatkuliak, Jozef (ed.): *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod: Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti: Výber dokumentov a prejavov (november 1989 – december 1992)*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002.
- Hobbes, Thomas: *Behemoth, the History of the Causes of the Civil-Wars of England, and the Councils and Artifices by which they were carried on, from the year 1640. to the year 1660*. Londýn: W. Crooke, 1682.
- Hofstadter, Douglas: *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*. New York: Basic Books, 1989.
- Holmes, Leslie: *The End of Communist Power: Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Holubec, Petr (ed.): *Kronika sametové revoluce*. Praha: ČTK, 1990.
- Holý, Ladislav: *The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-Communist Social Transformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Horáček, Michal: *Jak pukaly ledy*. Praha: Ex libris, 1990.
- Hunt, Lynn: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley a Los Angeles: University of California Press, 1984. V českom preklade ako *Francouzská revoluce: Politika, kultura, třída*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007.
- : „The Sacred and the French Revolution“. In Jeffrey Alexander (ed.): *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Innes, Abby: *Czechoslovakia: The Short Goodbye*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001.
- Johnson, Lonnie: *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*, 2. vyd. New York: Oxford University Press, 2002.
- Jowitt, Kenneth: *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1992.
- Karklins, Rasma a Roger Petersen: „Decision Calculus of Protesters and Regimes: Eastern Europe 1989“. *Journal of Politics* 55, č. 3 (august 1993): s. 588 – 614.

- Kavan, Jan – Konvička, Libor: „Youth Movements and the Velvet Revolution“. *Communist and Post-Communist Studies* 27, č. 2 (1994): s. 160 – 76.
- Kenney, Padraic: *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2002. V českém preklade ako *Karneval revoluce: Střední Evropa 1989*. Praha: BB/art, 2005.
- Kis, János: „Between Reform and Revolution“. *East European Politics and Societies* 12, č. 2 (jar 1998): s. 300 – 83.
- : „Between Reform and Revolution: Three Hypotheses about the Nature of the Regime Change“. In Béla Király (ed.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989-94*. Boulder, Colo.: Social Science Monographs, 1995.
- Krapfl, James: „Civic Forum, Public against Violence, and the Struggle for Slovakia“. Working paper, Berkeley Program in Eurasian and East European Studies (máj 2009).
- : „The Diffusion of ‚Dissident‘ Political Theory in the Czechoslovak Revolution of 1989“. *Slovo* (Londýn) 19, č. 2 (jeseň 2007): s. 83 – 101.
- : „Poetický základ politiky: Dějiny významu r. 1989“. In Adéla Gjuríčová a Michal Kopeček (eds.): *Kapitoly z české politiky po r. 1989*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2008.
- : „Revolution and Revolt against Revolution: Czechoslovakia 1989“. In Kevin McDermott a Matthew Stibbe (eds.): *Revolution and Resistance in Eastern Europe*. Oxford: Berg, 2006.
- : „The Sacred and the Velvet Revolution“. *Kosmas: Czechoslovak and Central European Journal* 14, č. 2 (jar 2001): s. 51 – 64.
- Kukral, Michael: *Prague 1989: Theater of Revolution*. Boulder, Colo.: East European Monographs, 1997.
- Kumar, Krishan: *1989: Revolutionary Ideas and Ideals*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001.
- Kundera, Milan: *Kniha smíchu a zapomnění*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1981.
- Lefebvre, Georges: *La Grande peur de 1789*. Paríž: A. Colin, 1932.
- Leff, Carol Skalnik: *The Czech and Slovak Republics: Nation versus State*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1996.
- Lukes, Steven: *Emile Durkheim: His Life and Work*. New York: Harper & Row, 1972.

- Margadant, Ted: *Urban Rivalries in the French Revolution*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1992.
- Měchýř, Jan: *Velký převrat či snad revoluce sametová? Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřečené něžné revoluci a jejich osudech (1989 – 1992)*. Praha: Československý spisovatel, 1999.
- Michelet, Jules: *Du Prêtre, de la femme, de la famille*, 4. vyd. Paríž: Comptoir des Imprimeurs-Unis, 1845.
- Mihalík, Juraj: *Spomienky na zlyhanie*. Bratislava: Príroda, 1993.
- Newman, Simon P.: *Parades and the Politics of the Street: Festive Culture in the Early American Republic*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997.
- Otáhal, Milan a Zdeněk Sládek (eds.): *Deset pražských dnů (17. – 27. listopad 1989): Dokumentace*. Praha: Academia, 1990.
- Otáhal, Milan – Vaněk, Miroslav: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha: Lidové noviny, 1999.
- Ozouf, Mona: *La Fête révolutionnaire, 1789-1799*. Paríž: Gallimard, 1976. V českém preklade ako *Revoluční svátky 1789 – 1799*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.
- : „De Thermidor à Brumaire: Le Discours de la Révolution sur elle-même“. *Revue historique* 243 (1970): s. 31 – 66.
- Patočka, Jan: *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Academia, 1990.
- Rachum, Ilan: „Revolution“. *The Entrance of a New Word into Western Political Discourse*. Lanham, Md.: University Press of America, 1999.
- Rogers, Everett: *Diffusion of Innovations*, 4. vyd. New York: Free Press, 1995.
- Rychlík, Jan: „The Possibilities for Czech-Slovak Compromise, 1989-1992“. In Michael Kraus a Allison Stanger (eds.): *Irreconcilable Differences? Explaining Czechoslovakia's Dissolution*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2000.
- : „Průběh rozpadu Československa v letech 1989 – 92“. In Karel Vodička (ed.): *Dělení Československa: Deset let poté...* Praha: Volvox Globator, 2003.
- Sewell, William: *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

- Smith, Simon: „Civic Forum and Public against Violence: Agents for Community Self-Determination? Experiences of Local Actors“. In Simon Smith (ed.): *Local Communities and Post-Communist Transformation: Czechoslovakia, the Czech Republic and Slovakia*. Londýn: Routledge Curzon, 2003.
- Steinberg, Mark: *Voices of Revolution, 1917*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001.
- Stokes, Gale: *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Suk, Jiří: „K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989: Dokumenty a svědectví“. *Soudobé dějiny* 6, č. 2 – 3 (1999): s. 346 – 69.
- : *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor, 2003.
- : *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 1. díl: *Události*. Brno: Doplněk, 1997.
- Suk, Jiří (ed.): *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989*, 2. díl: *Dokumenty*. Brno: Doplněk, 1998.
- Suková, Irena (ed.): *Přeměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990*. Praha: Nadace Heinricha Bölla, 1995.
- Štefánková, Mária – Zisperová, Marta (ed.): *Bratislava Symposium I: Ethics and Politics/Art against Totalitarianism*. Bratislava: Slovenská národná galéria, 1990.
- Šútovec, Milan: *Semióza ako politikum alebo „Pomlčková vojna“: Niektoré historické, politické a iné súvislosti jedného sporu, ktorý bol na začiatku zániku česko-slovenského štátu*. Bratislava: Kalligram, 1999.
- Tilly, Charles: *European Revolutions, 1492-1992*. Oxford: Basil Blackwell, 1993.
- Tiryakian, Edward: „Collective Effervescence, Social Change and Charisma: Durkheim, Weber and 1989“. *International Sociology* 10, č. 3 (september 1995): s. 269 – 81.
- Urban, Jan: „Bezmocnost mocných“. *Listy* 23, č. 5 (1993).
- Waldstreicher, David: *In the Midst of Perpetual Fêtes: The Making of American Nationalism, 1776-1820*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.
- Wheaton, Bernard a Zdeněk Kavan: *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988-1991*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1992.

- White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1973.
- Worsley, Peter: *The Trumpet Shall Sound: A Study of "Cargo Cults" in Melanesia*, 2. vyd. Londýn: MacGibbon & Kee, 1968.
- Zajac, Peter: *Sen o krajine*. Bratislava: Kalligram, 1996.
- Zatlin, Jonathan: „The Vehicle of Desire: The Trabant, the Wartburg, and the End of the GDR“. *German History* 15 (1997), č. 3: s. 358 – 80.
- Zatloukal, Petr: *Gaudeamus*. Olomouc: Univerzita Palackého, 1990.
- Žatkuliak, Jozef (ed.): *November 1989 a Slovensko*. Bratislava: Nádadia Milana Šimečku a Historický ústav, 1999.

Zoznam použitých skratiek

INŠTITÚCIE VLASTNIACE ARCHÍVNE PRAMENE

BB	Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica
BE	Státní okresní archiv Beroun
BN	Státní okresní archiv Benešov
BV	Státní okresní archiv Břeclav, Mikulov
BZ	Státní okresní archiv Brno-venkov, Rajhrad
CB	Státní okresní archiv České Budějovice
CK	Státní okresní archiv Český Krumlov
DO	Státní okresní archiv Domažlice, Horšovský Týn
DÚ	Divadelní ústav, Praha
GA	Štátny archív v Bratislave, pobočka Šaľa
HIA	Hoover Institution Archives, Stanford, Kalifornia
HM	Historické múzeum Národného múzea, Bratislava
JN	Státní okresní archiv Jablonec nad Nisou
KN	Štátny archív v Nitre, pobočka Komárno
KO	Státní okresní archiv Kolín
KS	Štátny archív v Košiciach, pobočka Košice
LN	Státní okresní archiv Louny
MI	Štátny archív v Košiciach, pobočka Michalovce
MU	Archiv Masarykovy univerzity, Brno
OL	Státní okresní archiv Olomouc
OP	Státní okresní archiv Opava
OV	Archiv města Ostravy
PP	Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, Spišská Sobota
PR	Státní okresní archiv Přerov
PV	Státní okresní archiv Prostějov
PX	Štátny archív v Bytči, pobočka Považská Bystrica

SNA	Slovenský národný archív, Bratislava
SV	Štátny archív v Košiciach, pobočka Svidník
TA	Státní okresní archiv Tábor
TN	Štátny archív v Bratislave, pobočka Trenčín
TO	Štátny archív v Nitre, pobočka Topoľčany
TU	Státní okresní archiv Trutnov
UH	Státní okresní archiv Uherské Hradiště
ÚSD	Ústav pro soudobé dějiny, Praha
ZL	Státní okresní archiv Zlín
ZM	Zemplínske múzeum, Michalovce

ĎALŠIE INŠTITÚCIE, ASOCIÁCIE A ÚTVARY

AV	akčný/í výbor
BAZ	Bratislavské automobilové závody
Colo.	Colorado
Conn.	Connecticut
ČNR	Česká národní rada
ČR	Česká republika
ČSAD	Československá autobusová doprava
ČSČK	Československý červený kríž/kříž
ČSFR	Česká a Slovenská Federativna/í Republika
ČSLA	Československá ľudová armáda
ČSPD	Československá plavba dunajská
ČSR	Česká socialistická republika
	Česko-Slovenská republika
ČSSR	Československá socialistická republika
ČTK	Československá tisková kancelář
DAMU	Divadelná/í akadémia/akademie múzických umení/umění
DÚM	Diagnostický ústav pre/pro mládež
FF	Filozofická fakulta
FMK	Független Magyar Kezdeményezés (Nezávislá maďarská iniciatíva)
FS	Federální shromáždění
GDR	German Democratic Republic (Nemecká demokratická republika)
HZDS	Hnutie za demokratické Slovensko

JRD	Jednotné roľnícke družstvo
JZD	Jednotné zeméďľské družstvo
KC	koordinačné/í centrum
KDS	Kresťanskodemokratická strana
KNV	Krajský národný/í výbor
KSČ	Komunistická strana Československa
KSS	Komunistická strana Slovenska
KSV	koordinační stávkový výbor
KV	koordinačný/í výbor
LI	Liberecká iniciatíva
Md.	Maryland
MěNV	Městský národní výbor
MKV	mestský/městský koordinačný/í výbor
MS	Matica slovenská
MsNV	Mestský národný výbor
MŠ	materská/mateřská škola
NF	Národný/í front/a
N.J.	New Jersey
NRzOS	Národná rada za oslobodenie Slovenska
N. S. W.	New South Wales (Nový južný Wales)
ODS	Občianska/Občanská demokratická strana
OF	Občianske/Občanské fórum
OH	Občanské hnutí
OI	občianska iniciatíva
OKV	okresný/í koordinačný/í výbor
ONV	okresný/í národný/í výbor
OV	okresný/í výbor
OZ	odštepny/odštěpný závod
PF	právnická fakulta
PKO	Park kultúry a oddychu
POV	plénum okresného/ího výboru
PR	podnikové riaditeľstvo
PZDS	Platforma za demokratické Slovensko
ROH	Revolučné/í odborové hnutie/í
SAV	Slovenská akadémia vied
SKNV	Stredoslovenský krajský národný výbor
SND	Slovenské národné divadlo
SNP	Slovenské národné povstanie

SNR	Slovenská národná rada
SOU	stredné/střední odborné učilište/ě
SPŠS	stredná/střední priemyselná/průmyslová škola stavebná/í
SR	Slovenská republika
SSM	Socialistický svaz mládeže
SSR	Slovenská socialistická republika
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
SzF	Szabad Fórum (Slobodné fórum)
SZM	Socialistický zväz mládeže
ŠBČS	Štátna banka československá
ŠS	šľachtiteľská/šlechtitelská stanica/e
ŠtB	Štátna bezpečnosť
UJEP	Univerzita Jana Evangelisty Purkyně
UK	Univerzita Karlova
UP	Univerzita Palackého
UPJŠ	Univerzita Pavla Jozefa Šafárika
ÚRO	Ústredná/Ústřední rada odborov/ů
ÚV	ústredný/ústřední výbor
VaK	Voda a kanalizácia/ace
VB	Verejná/Veřejná bezpečnosť/t
VD	výrobné/í družstvo
VPN	Verejnosť proti násiliu
VŠ	vysoká škola
VŠCHT	Vysoká škola chemicko-technologická
VŠMU	Vysoká škola múzických umení
ZDS	Za demokratické Slovensko
ZNB	Zbor národnej bezpečnosti
ZZN	Zeméďľské zásobování a nákup
ZO	základná/í organizácia/ace
ZŠ	základná/í škola
ZV	základný/í výbor

Menný register

Adamec, Ladislav: 36-38, 59, 120	Čarnogurský, Ján: 63, 158, 272-273
Antala, Ivan: 213	Čáslavská, Věra: 38
Arendt, Hannah: 146, 233-234	Čulík, Jan: 166
Bartuška, Václav: 65, 275	Dobrovský, Pavel: 68
Bém, Pavel: 268-269, 273-274	Douglas, Mary: 91
Benda, Václav: 44	Dubček, Alexander: 38-39, 45, 133-134, 188-189, 192
Beneš, Eduard: 190-191	Ďurčo, Ján: 213
Benyó, Juraj: 221	Durkheim, Émile: 56, 59, 61, 69, 72, 98, 175
Bernstein, Eduard: 142	Ekiert, Grzegorz: 57
Biľak, Vasil: 89, 216	Eyal, Gil: 196
Boček, Jan: 197-198	Fico, Róbert: 274-275
Bonaparte, Napoleon: 275	Fišera, Ivan: 256-257
Brežnev, Leonid: 228	Flamik, Juraj: 50, 258
Brinton, Crane: 226-227	Frič, Pavol: 247
Břichta, Aleš: 269	Frye, Northrop: 24, 32, 36, 52, 65, 272
Budaj, Ján: 49, 82, 109, 113, 143, 189, 254, 271-272	Furet, François: 23, 118, 125-126, 141, 144, 147
Burešová, Dagmar: 48	Gál, Fedor: 132, 139, 151, 260
Ceaușescu, Nicolae: 34, 95, 220	Gándhí, Móhandás Karamčand: 145
Cibulka, Petr: 81-82, 88, 180	
Ciceron: 142	
Císař, Čestmír: 38	
Clementis, Vladimír: 166-167	
Cromwell, Oliver: 28	
Čalfa, Marián: 37-39	

Garton Ash, Timothy: 63-64, 200
 Geertz, Clifford: 23
 Girard, René: 70, 72-73
 Goethe, Johann Wolfgang von: 142
 Gombitová, Marika: 113
 Gorbačov, Michail: 115, 142
 Gottwald, Klement: 87, 167, 176, 191
 Groch, Erik: 160, 169

Habermas, Jürgen: 141, 144, 147
 Halík, Tomáš: 270
 Hanuš, Milan: 35, 60, 85-86, 230
 Hartl, Jaroslav: 250
 Havel, Václav: 25, 34, 36-40, 42, 47, 54, 96, 99, 103, 111, 118, 132-134, 146, 183, 186-189, 191, 194, 196, 199, 230, 233-234, 265, 270, 275
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 142
 Hitler, Adolf: 192
 Hnízdiuch, Alexandr: 198
 Hobbes, Thomas: 28
 Hoffman, Abbie: 142
 Hoffman, Ivan: 69, 113, 146
 Holmes, Leslie: 99
 Horáček, Michal: 30, 92, 118
 Hradílek, Tomáš: 58-59
 Hron, Jan: 270
 Hronec, Karel: 259
 Hunt, Lynn: 29, 59, 70, 195, 239-240, 275
 Husák, Gustáv: 38, 73, 123
 Hutka, Jaroslav: 60-61, 197, 270

Chlipala, Vladislav: 155, 160-161, 169
 Innes, Abby: 151
 Ján Pavol II: 145
 Ján XXIII: 142
 Jařab, Josef: 75, 94
 Jiřinský, Zdeněk: 133-134
 Jowitt, Kenneth: 99

Kabát, Bohumil: 47
 Kahúnová, Daniela: 213
 Kant, Immanuel: 145
 Karklins, Rasma: 68
 Kašiel, Dušan: 164
 Kis, János: 198-199
 Klaus, Václav: 46, 48-49, 257-258, 260-262, 268, 270, 274
 Klíma, Martin: 67
 Kňazko, Milan: 42, 63, 77, 96, 122, 132, 159, 186, 261
 Kocáb, Michael: 133
 Kohák, Erazim: 116-117
 Komár, Vladimír: 168-169
 Komárek, Valtr: 56, 63, 94
 Koterec, Milan: 213
 Krajčirová, Gabriela: 213
 Krošlák, Stanislav: 213
 Kryl, Karel: 82
 Křečan, Jiří: 59
 Kubik, Jan: 57
 Kubišová, Marta: 137
 Kučera, Petr: 169
 Kučerák, Jozef: 263
 Kundera, Milan: 167
 Kusý, Miroslav: 166

Lafayette, Gilbert du Motier, markýz de: 90, 145
 Langer, Ivan: 143

Langoš, Ján: 170
 Laš, Mikuláš: 166
 Lauko, Miloš: 109, 186
 Leff, Carol: 151
 Lenin, Vladimír Iljič: 86-87, 118
 Lennon, John: 85, 142
 Lessing, Gotthold Ephraim: 142

Malý, Václav: 96
 Marcos, Ferdinand: 94
 Masaryk, Tibor: 212-213
 Masaryk, Tomáš Garrigue: 145, 185, 190-191
 Mečiar, Vladimír: 49-50, 247, 261-262
 Mejstřík, Martin: 40, 66-67
 Michelet, Jules: 19
 Mistríková, Zuzana: 272-273
 Mludek, Ivo: 114

Nágl, Josef: 198
 Nagy, František: 220
 Nagy, Kazimír: 202
 Naumann, Pavel: 53
 Nezval, Vítězslav: 87
 Nohavica, Jaromír: 59

Ondruš, Vladimír: 131, 134
 Opletal, Jan: 66
 Oslzlý, Petr: 134
 Osolsobě, Ivo: 186
 Ozouf, Mona: 195

Palach, Jan: 70, 269
 Palouš, Martin: 48, 257
 Pánek, Šimon: 169, 269
 Pascal, Blaise: 144
 Patočka, Jan: 72-73, 146

 Petersen, Roger: 68
 Peřovský, Pavol: 213-214
 Pithart, Petr: 42-43, 48, 191, 196, 227-231, 233
 Pius XII: 142
 Pleskot, Igor: 218
 Podmanický, Ján: 213
 Popovič, Anton: 271-273
 Přemyslovna, Agnes: 63-64

Rajniš, Zdeněk: 168
 Ritter, František: 197-198
 Rousseau, Jean-Jacques: 142, 230
 Rýdzi, Marián: 213
 Rychetský, Pavel: 48, 168, 257
 Rychlík, Jan: 150

Skalnik, Joska: 183
 Slánský, Rudolf: 97
 Smith, Simon: 150, 155
 Snopko, Ladislav: 60, 159
 Stalin, Josif Vissarionovič: 86-87, 223
 Steiner, Rudolf: 144
 Strýko, Marcel: 160, 168-169
 Suk, Jiří: 22, 79, 150-151, 199-200, 235

Šabata, Jaroslav: 180, 194
 Šatura, Lubomír: 155
 Ševc, Jozef: 272
 Šiklová, Jiřina: 269-270
 Šmíd, Zdeněk: 250
 Štefánik, Milan Rastislav: 176, 190-191, 195

 Tilly, Charles: 57, 234
 Tiryakian, Edward: 98

Tiso, Jozef: 184, 190
 Tocqueville, Alexis de: 147
 Tomášek, František kardinál: 158

Urban, Jan: 52-53

Valenta, Miloslav: 197
 Vavroušek, Josef: 168-169

Weber, Max: 98-99, 112, 136
 White, Hayden: 24
 Worsley, Peter: 99

Zachoval, Antonín: 179
 Zajac, Peter: 155, 160, 187
 Zajíc, Jan: 70-71

Geografický register

Afrika: 140	172, 174, 179-181, 183-192,
Amerika: 140. Pozri aj <i>Spojené štáty americké</i>	196, 200, 208, 223-225, 229, 232-233, 241-243, 245, 247,
Austrália: 140, 185	252-256, 258, 260-262, 268, 270-273, 275
Banát: 193	Brezno: 136, 178
Bánovce nad Bebravou: 176, 184, 214, 217, 242, 250	Brno: 21-22, 43, 81, 85-86, 88, 107, 113, 153, 157, 172, 177, 179-182,
Banská Bystrica: 62, 79, 81, 85, 103-104, 115-119, 123, 126, 130, 132, 134, 137-138, 142, 152, 154, 156, 159-160, 163, 169, 172, 174	186, 188, 194-196, 200, 210, 216, 218, 229, 242, 247, 250
Bátorove Kosihy: 74	Břeclav: 81, 83, 181
Benešov: 193	Bystrc: 177
Beroun: 104	Čadca: 59, 62, 113, 115, 136-137, 142, 152, 154, 163
Bezpráví: 88	Čechy: 33, 64, 88, 107, 142, 179, 181, 183, 192-194, 226, 253
Bílovec: 122-123	Černá Hora: 179
Boskovice: 97	České Budějovice: 61, 63, 71, 81, 183, 224, 226, 250
Bradlo: 195	Čína: 31, 67, 140
Bratislava: 21, 25, 30, 33-34, 42-43, 49-51, 57, 60, 62-64, 69, 72, 76-78, 80-84, 88-90, 96, 101, 105, 107, 109, 111, 113, 119, 121-123, 125, 128, 130-132, 135, 139, 142-143, 150-153, 155-156, 158-166, 168-169-	Devín: 57, 82
	Dobroměřice: 177
	Dolný Kubín: 125, 152-153, 184
	Domažlice: 83, 183, 248
	Dubník: 219

Európa: 23, 28, 31, 35, 54, 57, 68, 79, 81-83, 92, 99, 106, 108, 120, 140-141, 144-145, 147, 173, 196, 198-199, 229, 260, 264, 271-272
 Francúzsko: 14, 29, 35, 102, 120, 125, 137, 139-141, 144-145, 147, 175, 234, 266-267, 275
 Františkovy Lázně: 248
 Furth-im-Wald: 83
 Galanta: 62, 136, 152
 Gottwaldov: 71, 74-75, 90, 115, 176, 179, 244
 Habsburská ríše: 172, 174, 176, 182, 190
 Hainburg: 82
 Hodonín: 48
 Hradec Králové: 72, 78-79, 81, 90
 Hrnčiarске Zalužany: 115
 Hříškov: 137
 Humenné: 150, 152, 155-156, 163, 224
 Hurbanovo: 77
 Cheb: 142, 178, 221, 225, 230-231, 239, 249
 Chminianská Nová Ves: 77
 Chrudim: 48, 71, 191
 India: 92, 140
 Jaslovské Bohunice: 134
 Karlovy Vary: 127
 Kežmarok: 222
 Komárno: 60, 77, 131-132, 152, 165, 173, 176, 178, 201-203, 206-207, 221, 223, 232-233, 244, 247
 Košice: 83-84, 116, 129, 150, 152-156, 160-161, 165, 168-169, 172, 186, 189, 191-192, 204-205, 222, 247, 261-262
 Kostelec nad Orlicí: 119
 Kutná Hora: 243
 Kysuce: 137
 Lánov: 178
 Levice: 77, 140, 148, 152, 154, 159, 166
 Liptovský Mikuláš: 152, 162, 172
 Louny: 120, 130-131, 177-178, 185, 192, 197-198, 211, 226, 239, 242-243, 245, 248-250, 259
 Lučenec: 152, 155
 Maďarsko: 38, 65, 131-132, 134, 198
 Malacky: 247
 Martin: 50, 184, 190-191, 205, 224-225, 243
 Michalovce: 126, 138
 Morava: 42-43, 57, 74, 88, 107, 113, 153, 157, 172, 179-184, 190, 192-195, 226, 253
 Most: 136
 Nemecká demokratická republika: 66, 106, 108, 145
 Nemecká spolková republika: 66, 83
 Neratovice: 139

Nikaragua: 92
 Nitra: 46, 84, 121, 126, 152, 169, 178, 186, 190-191, 205, 207, 245, 247-248
 Nové Město nad Metují: 114
 Nové Zámky: 152, 154, 162, 218-219, 233, 247
 Olomouc: 30, 32, 34-35, 58-61, 71, 80-81, 85-87, 90, 92-97, 102-104, 107, 109, 130, 134, 142-143, 157, 172, 179-181, 194, 197, 204-205, 216, 230, 260
 Opava: 62, 87, 114, 172, 178, 182
 Orava: 153, 184
 Ostrava: 22, 63, 77, 114, 134, 179, 182, 194, 210, 212, 224, 268
 Pardubice: 81, 93, 204, 225
 Partizanské: 215
 Peking: 31, 67
 Pezinok: 247
 Piešťany: 247
 Písek: 115
 Plzeň: 60, 153, 176, 226-227, 242-243, 247
 Podhrad u Chebu: 248
 Poľsko: 38, 57, 65, 145
 Poprad: 152, 154, 159, 164, 166, 170, 173, 178, 244, 247, 249, 263
 Poříčí: 177
 Postoloprty: 250
 Považská Bystrica: 101, 125, 137, 141, 152, 164, 166, 172-173, 236, 239-240, 242-243, 255
 Praha: 21-22, 25, 27, 30-34, 36-39, 41, 43, 47-48, 51, 60, 62-63, 65-71, 76, 80, 83-85, 88, 92, 102, 105, 107, 112-116, 118, 122-123, 125, 129, 131-136, 140, 150-151, 153-158, 160-164, 167-172, 174, 178-183, 185-188, 192-194, 196, 200-201, 206, 208-209, 215-216, 222, 229, 232-233, 235-236, 239, 241-242, 247, 252-256, 261-262, 268-270, 272-273, 275
 Prešov: 90, 101, 112, 152-154, 162-163, 166, 169, 177-178, 180, 182, 205, 216, 221-223, 226, 245
 Pribeta: 219-221
 Prievdza: 41, 43, 152, 155, 165, 244, 247
 Přerov: 144
 Púchov: 39, 159, 164-165
 Rakúsko: 81-83
 Rakúsko-Uhorsko: viz Habsburská ríše
 Reinthal: 81, 83
 Rožňava: 152, 154-155, 162, 166
 Roztoky u Prahy: 113
 Rumunsko: 34, 65, 95, 193
 Rusko: 175, 193, 266-267
 Ružomberok: 172, 184
 Sachsenhausen: 66
 Semily: 144
 Sered: 77
 Sliezsko: 172, 182-184, 226, 253
 Sokolov: 142
 Spišská Nová Ves: 152-154, 162
 Spojené štáty americké: 35, 67, 92, 102, 145-146
 Stonava: 136

- Šaľa: 153
 Šariš: 177
 Šumperk: 181, 244
 Švédsko: 125, 135

 Tábor: 131
 Tanvald: 259
 Teplice v Čechách: 30
 Topolčany: 22, 116, 127, 137, 184, 152, 190, 212-215, 242, 251, 261
 Trebišov: 152, 165
 Trenčianske Jastrabie: 64
 Trenčín: 152, 243
 Trnava: 49-50, 61-62, 152, 176, 178, 209, 247, 258, 261-262
 Trutnov: 23, 61, 63, 84, 177, 193, 239, 249-251, 259
 Třebíč: 142
 Třinec: 80
 Tvrdosovce: 219
 Uherské Hradiště: 86

 Valašské Meziříčí: 123

 Varnsdorf: 76
 Velkomoravská říše: 192
 Velký Krtíš: 152
 Viedeň: 83, 174
 Vimperk: 185
 Vranov nad Topľou: 69, 74, 136, 152, 165, 168, 177, 216-217
 Východné Slovensko: 84, 150, 156, 168-169, 172-173, 179, 182-183, 189-190, 221-222, 225
 Vyškov: 80

 Wolfsthal: 82

 Zlín: 176. Pozri aj *Gottwaldov*
 Zväz sovietskych socialistických republík: 65, 76, 96, 108, 134, 142-143, 145, 176, 189, 249-250
 Zvolen: 81, 152, 164, 169

 Žilina: 78, 152, 154-156, 165, 169, 173, 178
 Žirovnice: 120

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2009. Vydavateľ László Szigeti.
Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Bálint Szigeti. Prvé vydanie. Počet strán 304. Vytlačil Expresprint, spol. s r. o., Partizánske.